Улас Самчук

Кулак

Роман

МБ

КНИЖКИ ТОГО Ж АВТОРА:

РОЗБИТА БОГИНЯ — оповідання. В-во „Дажбог" Львів, 1933.

ВОЛИНЬ ч. І. — роман-хроніка. В-во „Дзвони" Львів, 1936 (друге видання).

ВОЛИНЬ ч. II. — роман-хроніка. В-во „Дзвони" Львів, 1935.

МАРІЯ — роман. В-во Українська Бібліотека Львів, 1934.

ГОРИ ГОВОРЯТЬ — роман. В-во „Самостійна Думка" Чернівці (Cernăuţi) 1934.

ВІДНАЙДЕНИЙ РАЙ — новелі. В-во „Діло" Львів, 1936.

УЛАС САМЧУК

КУЛАК

РОМАН

МБ

1937

„КУЛАК" — роман у двох частях УЛАСА САМЧУКА виданий накладом Сильвестра І. Никоровича в Чернівцях Cernăuţi, Str. Petrovici No. 2. Обгортка праці М. БУТОВИЧА Друковано 2000 примірників у Кооперативній друкарні німецьких газет, Cernăuţi, str. I. Flondor. — p. 1937.

ЗМІСТ:

Частина I

На кордоні	стр. 5
За ґратами	стр. 18
Йорданов	стр. 29
Шабелян	стр. 42
Китай	стр. 62
Келія № 12	стр. 77
Павловський	стр. 105
На волі	стр. 116

Частина II

Місто й Марія	стр. 129
Ліс	стр. 172
Европа	стр. 177
Світогляд Праці і Ризика	стр. 195
Боротьба ідей	стр. 251

Printed in Romania

ЛЮБОМУ БАТЬКОВІ.

Авторські права застережені.

Частина I.

Я дуже щасливий, що поставив проти себе все хоре та добродійне.

Ф. Ніцше.

НА КОРДОНІ.

Всі весело розмовляли. Велика родина, троє гостей — разом дванадцять. Їли вечерю, запивали вареним медом. Пані Ольга розмовляла зо Львом. Він дивився пильно в її очі за шкелками пенсне, що в них подвійно відбивалися світлі чоловічки.

Вікно в сад. Там темнота й по листі дерев сюсюкає дощ.

В кінці вечері ввійшов пан Гнат — чоловік пані Ольги, Мокрий, із вимитим та не втертим розчервонілим обличчям. Всі повернули голови в його сторону, на всіх очах гостро вирізьбилось : — ну ?

Особливо Лев. Цей рвучком зірвався з місця, забувши навіть вибачитись. „І чогось в дійсності той Лев, цей добрий, наївний Лев, так вперто лізе на рожен ? — думала пані Ольга. Що тягне його туди, чого шукає „там" ? Вона ж . . . хто, як не вона сама на власні очі пересвідчилась, що всякі шукання, за чим би не було, „там" — неможливі. Вона сама ледве вирвалася звідти, все кинула, а вирвалась, бо бушує там буревій невговканих стихій . . . Кидатись у них ? Ломити життя по половині ? Ооо, ні ! Це вже вибачте. Хай найдуться дурніщі. Вона чудесно, тонко розкусила порожнього мокляка й шкаралупу відкинула отак, раз-два на бік, без вагань. Але він, Лев . . . Пан Гнат відповідав кисло : „На кордоні був знайомий жандарм . . . Втицьнеш, було, мізерного долярчика й переведе. На превеликий жаль його „цапнули". А лізти просто так, наосліп комусь у зуби — жаль. Жаль, собачому синові . . . В сусіднім селі був переводчик, та й того чорт злизав. Пішов туди й зник. Розказують, ніби в Житомирі в „допрі" за шпіона сидить. Також шпіона ще знайшли ! А сидить. Погода знов. Темнота — очі виколи. Дощ, дощ і дощ. Люрить, як з ринви. Два кроки вперед — могила. Хоч у морду трісни. Він би рішуче не радив отак на галай-балай вириватися. Знають вони де границя ? Між іншим, він знає ще одного переводчика. А так . . . Їй-богу, варто зачекати деньок. Він від щирого серця радить. По-приятельськи".

А як він в очі Льва дивився. Влізти в них хотів. І все винувато якось . . . Винен ніби він у всьому, ніби за це Бог

зна яку нагороду діставав, а не так, просто від доброго серця. Ах, ти, ти... Добрюга ти, Гнате. Так і свербить долоня потріпати тебе по плечу, а після розмашно зібрати в обійми та до грудей. І тиснути все по ведмежі, міцно, не жалуючи твоїх костей.

— Переходити цей „кордон" — тягнув він — не жарт... Це, брат, не звичайний собі отак кордон, що їх у світі тисячі. Це зветься твердо, рішуче, кордон. Попадеш або туди, або сюди й — кук... Сиди й не рипайся. І стережуть його все сторожкі вартові. Чуйні, зволочі. Колючими дротами заквітчала, обвішала дзвіночками. І зграя прожекторів гострозорих, мов сови, лупають щохвилі очима. От воно, що це за кордон.

Це казав пан Гнат з таким чуттям, що не здатися на його переконання — просто було б річчю нетактовною. Але Лев подумав, приложивши середній палець правої руки до нижньої губи, що її гриз до крови, після труснув головою і рубнув :

— Ні ! Я йду. Гей ви, звернувся до Максима й Ковальова, чи думаєте зо мною маршувати, чи залишаєтеся ?

Максим глянув на Ковальова. Останній кивнув головою на знак згоди. Іншої ради не було. Отже йдуть. Найвища пора. Лев ще до столу підійшов, вихилив замість меду чарку горілки й пішов одягатися. Пан Гнат знизнув лише плечима й як людина, що зробила все, що могла, зо злегка ніби ображеною міною, сів вечеряти. Ольга вийшла за Львом у сусідню кімнату.

— Чи він добре обдумав свій крок ? Чи не каятиметься ? Чи не краще було б зачекати тих пару днів, ну а тоді будь що буде ? Га ?

Але він мовчки одягався.

— Ні, пані Ольго ! Це просто таки не ... ет ! ... вона не розуміє його й баста. Що про це балакати ?

Він одягнув досить притертого гумака, на нього накульбачив великий пакунок, де була одна зміна білизни, запасні черевики, одяг та невеличка ковдерка — дарунок матері.

З рідним селом прощаючись, він бачив майже все. Майже все притягувало його увагу. Кожне дерево, кожна хата, лише найменше завважав матір. Коли від'їжджав напів п'яний, кинувся до неї, поспіхом цілував її в чоло, щось мокре чув на устах, щоках, очах, скронях, чолі, щось ніби костистими клешнями тиснуло його, але він кинув її і побіг. По дорозі до товариша зайшов. Той жартував, міцно руки тис та просив писати. Мати, звичайно, письма не знає. Куди там їй писати. Але на перехресті за селом зобачив її ще раз. Зігнувшися, стояла з якимсь клуночком під пахвою.

Коли підвода зрівнялася з нею, протягнула руки з клуночком, хотіла, щоб він зліз, та часу не було. З плачем щось

сказала, а після кинула на віз клуночок, сама підбігла трошки, та мала великі чоботи на ногах. Плуталась у довгій спідниці, якось ніби спасаючись від чогось, востаннє простягнула руки і спинилася. Він пару разів оглянувся. Коні бігли буйним ґальопом. А мати хрестила позаду хмару збитої куряви. При кордоні заїхали до пана Гната з дружиною і гайда. Та ковдерка була єдиним і останнім подарунком матері. Ольга більше не мала чого казати.

Всі троє навантажені вийшли. Прощалися щиро й тепло. Стара мати пана Гната не забула похрестити хлопців на дорогу, хоч Лев і зморщив чоло. Всі випровадили мандрівників через двір аж до саду, хоч дощ не вгавав. Після залишився лиш один пан Гнат, що мав довести їх аж до самої річки та показати кладку. У темноті Ольга міцно тиснула руку Льва, але він, навантажений як верблюд, стояв коло Гната, ввесь захоплений останніми вказівками товариша.

— Он вогонь, бачиш ?

— Ну ? —

— Так то двірець. Останній двірець. Далі потяги не ходять. Йти мусите просто на схід і триматися все вправо, але так, щоб огонь завжди був з-заду і трошки з правої сторони. Ні в якому разі не повертати наліво. Там багно й річка. А границя йде в тій стороні якраз річкою. Отже, мааарш ! . . .

А ніч, до чорта темна. А дощ безконечно мрячить. Земля розкисла, майже спіле жито похилилося, заложило всю межу та плутається між ногами. У дійсності така пора якраз і добра для переходу кордону. Сам чорт тепер не піймає. Хай побачить тепер щонебудь. Або чи врешті захочеться кому тепер вилазити на дощ ?

Йшли прудкою ходою, спустилися в долину, перейшли луг та наблизилися до річки. Тут немає містка, але лежать дві вербові комердяці поперек річки. Правда, вона зовсім не широка, так метрів з п'ять. Перескочити б можна, коли б не пітьма. Води не видно, але чути, як вона бурбонить.

— Порядно здуло її, — зауважив пан Гнат.

Тут розпрощався він востаннє. Ще оберігав не збитися вліво. До границі кільометрів три. Зараз за річкою починається невеличкий горб, там обережно, щоб не зламати в'язи, бо покопирсано шанцями. Це ще старі від війни залишилися. Йти обережно, не курити, не кашляти, прислухатися, обнюхувати повітря. Не забувайте, хлопці !

Він постояв ще коло річки, поки хлопці не перейшли на другу сторону. Коли спинився, щоб прислухатись до пітьми, що тяжким, мокрим камінем гнітила, шарпана вихрастим лютим вітром, то чув лише, як чоботи хлопців у темноті звучно з землею цілувалися. Він свиснув різко, й гукнув :

— Тихше ! . . .

Цілування втихло, а на його місце забурбоніла густа московська лайка.

Йшли вже під гору. Ноги ховзають по мокрій траві. У спину хлеще дощ. Здавалося, із темної глибини хтось люто посипав їх пригорщями холодної води.

Вилізли на рівнину, йшли по свіжо зораній ріллі. Ковалів наперед, Лев за ним, Максим позаду плівся. Постать Ковальова ледве манячіла перед Львом, але раптом зникла. Лев поточився назад, як кінь, що його вдарено зненацька по морді. На мокру ріллю щось глухо шелепнуло і по хвильці почувся напівпереляканий вигук —

— Що сталося ?

— У яму впав. Що тут за чортова нора ? Обережно, ви.... Лізьте сюди . . .

Лев і Максим поволі зсовувались, обліплені лепким болотом.

Закурили. Цигарки тримали в кулаку, ніби на позиції. Сиділи дійсно в шанцях. От, нарешті, для кого вони придалися. Лев наружу голову під вітер виставив і прислухався до глухої темноти, ніби нюхав її. Але, крім свисту вітру та шомоту дощу, ні одного звуку. Позаду, з правого боку, блискуча цяточка, ніби вбитий у темну стіну золотий цвях. Час від часу вона десь никла, але по хвильці виринала знов і миготіла, як зоря. Зловіщий, довгий, різкий, свист прорвався крізь густу пітьму й помчав десь у безвість за вітром. Потяг мабуть прийшов . . .

І от ідуть вони знов. Поля. Ніби розстелені брудні полотна під дощем. Межі біжать, ніби обручі на грубелезній бочці. Хлопці плигають по них, спотикаються, лаються, бо видається кожному, що інший занадто голосно сопе, або кашляє, чи шелепне десь у калюжу, або носом в ріллю заоре. По над цією смугою землі, де все, здається, відмінне від інших міст під небом, пазуратий, жагучий жах нагально преться.

— І де та свинська границя в чорта ?

Годині дві, мабуть, пройшли. Йшли. Спинялися, Прислухалися. Знову йшли . . . Глупа пітьма. Беззвучно рвуться куси чорного неба, розсипаються дощем і з легким шомотом землю обливають.

Рачкували по межах. Землю, мов сліпці пучками пальців обмацували, гарячого місця шукали. Але земля холодна та мокра і липнуть тяжезні закарваші до ніг, ніби хапає їх липкими долонями проклята земля. Ось на дроти колючі наткнуться. Забряжчать вони звучними дзвінками, прокинеться чорна, мертва пітьма. Запалає в очах стрілами смерть і зникнуть полохливі мрії молодости.

— Ей, братва, шумить !

— Що шумить ? Де шумить ? Вкопалися і не слухали, а цілим єством жерли тишу. А воно дійсно зашуміло ніби, чи може видалось ? Ні, таки шумить !

Шиї гусаками, вуха насторожились. На щелепах курчаться м'язи й розтягаються роти.

— Ліс, чи хто там ? Обізвись !

Чваак, чваак ! Земля вириває ноги з тулуба. А в чоботях цілий потоп.

Максим до сконів курити хоче. Ковалів і Лев розп'ялись над ним й, заціпивши зуби зо злости, пазурами роздерти хочуть. А що він винен, коли в роті слини не стало вже давно ? Сагарська жага висушує язика та затягає його в горлянку. Плював, та й плювати не стало чим. Після повітря втягав у себе, дрібні капельки дощу в горло, та що це значить ? А після гикавка його напала.

— Чи перестанеш ти, сучий сину ? — сичить Ковалів. Таку зволоч на місці задуши й руки помий, щоб не смерділи.

А Максим уже й не відгризається. Кляв собі під ніс. Ще вчора, лежачи на сіні у Гната, обіцяв обом роги звернути, ось тільки „рідних" більшаків зобачить. В армії, мовляв, кури крав, з самим Котовським балакав. Нето — ви, Денікіни та Петлюри.

— Ех, пика твоя ослядча ! Куди ти, замурзане, прешся ? І обидва до надриву животів реготались. Хотілося стусонути колінком у задок, щоб заорав наральником у ріллю, та храпнув тут на місці. Та . . . Хай волочеться далі.

І раптом на якийсь рівчак наскочили. Бачили за рівчаком огорожу з колючого дроту, якісь дерева та стріха солом'яна манячить. Стріха ? Тут ? У чистому полі, де ні одного корчика ? Назад оглянулися. З правого боку стирчить золотий цвях, без ніякого тобі нічого. Значить добро. Все в порядку. Ага, в порядку, коли солом'яні стріхи, дроти та всяка погань ! Село чи що ? Га ? Це „га" стало між ними й будучиною і ні туди, ні назад. Назад — сором. Коли б хоч миршавий пес лайнув, а то вітрисько соломою лишень заїло термосить та шумить.

— Ну, нічого не вистоїмо. Хто в розвідку ? Але кому ж краще, як не Львові ? А що, як тут сторожа гранична ? А ці вміють цапнути !

Лев зняв свій накващений, як кислий огірок, пакунок й поклав його коло Ковальова :

— Не покинь. Сам вмирай, а пакунок мусить бути цілий.

І поліз у рівчак. Ні. З початку пройшов пару кроків вздовж нього, чи не знайде перелазу якого. Не знайшов. Рівчак та колючий дріт за ним. Далі якийсь садок, будівля з костричаною загатою при стіні. Як не намагався бути обережний, а все таки розпанахав свого гумака і шуму наробив

У садку, пару кроків вліво, зобачив маленьку хатчину. Малюсінька, підсліпувата, як і всі хати, але дивно — собаки ніякого.

До вікна навшпиньках підкрався і став на призьбі під капіжем, ухо до віконниці приложив і слухає. Хропуть. Ніби лапаті, хижі павуки, лазять та шкработять величезні храпаки по стінах. А що, як це на кордоні? Думка штовхає та штовхає й то все в такі болючі місця. Ет!...

Застукав злегка у шибу, ніби кохану викликає. Мовчок. Ще міцніше. Тиша, навіть хропаки втихомирились. Ага, значить прокинулись. От як вискочить яка хороба і голими руками забере.

Постояв, послухав; дух заперло йому. Висякався, а потім таки порядно затарабанив у шибу. І як вона бідна не вискочила? Щось кашлянуло там, та так тихо, сухо. А потім якась пика на місце чорної шиби у раму вставилась, а голос старий, скрипучий прохарчав:

— А хто там такий?

Чорт його знає, що його відповісти.

— Це я! Та ви мене все одно не знаєте. Слухайте, бабуню...

А бабуня та зовсім носа до шиби приплющила, ніби його кусок обтято. Паколля цілу копицю видно. А бридка, як зношений патинок.

— Де це я є, бабуню?

— А ти що, з глузду з'їхав? Десь там нап'ється, як свиня, та й морочить голову.

Прокракала відьма й, як не було, сховалася.

— Гей! Тук! Тук! Тук! — Бабуню? Слухайте! Мовчок.

— Бабуню! Будьте так добрі... Яке це село?

Пика знов показалася в вікні:

— Спитай таких дурнів, як сам. Як вийду ось з коромислякою, то пригадаєш!

І одвернувшися, щось там бовтала: „Ти, старий. Вийди-но до нього... П'яний якийсь"...

— Чи йти, або чекати? Чекати. Все одно. Ясно, що тут безпечно принаймні. Вийде з коромислом, то вийде.

По хвилі, двері ніби закашляли удушним кашлем, а на порозі з'явилася дебела біла тінь. На чорному тлі нори, вона, здавалася, ніби розвішена на просушку сорочка. Та це не лиш сорочка, а й штани і все, що до них належить.

І рот, і голова і... правда що не коромисло, та макогін в руках. Лев наблизився...

— А що тобі, бурлаче, запаморочилося, чи що? Ти чий?

— Ах, нащо вам. Та я ось заблукав, ви ж бачите яка слота. Ходіть сюди.

— Еге. Туди. На дощ. Чого хочеш?

— Скажіть, як зветься це село? Я вийшов з Горова.

— Го, го! Куди запер. Це ж Береги.

— Це, вибачте, в поляків чи в більшовиків?

— А ти ніби й не знаєш. З ума спитуєш...

— Їй-богу, що не знаю. Я не тутешній. Я з...

— Та звісно в поляків. Ще до границі три верстві.

— Але коли ти справді заблукав, то бережись, бо як попадешся... Тут утікачів багато. І в нашому селі є „посторунок". Таке он ллє, а в полі хліб... Ех, Господи. Тьху... „Безобразіє", і тільки.

Макогона за спину сховав, радий що балакати може. Лев згоджувався з ним у всьому. Дійсно, на хліба не важно. Яке то вже зерно? Розкисне, поросте... ну, словом, нікуди... Погода, дійсно...

Лев розказав потроху старому, хоч той занадто недовіряв йому. Після ще попросив, щоб показав йому дорогу до границі.

— Дорогу? У таку ніч? Та він і кроку не пройде, розіб'ється. Границя тут ніби поверчена на верчаки. Куди там йти. Ось переспите, а рано собі спокійно підете. Вже на „ви" навіть перейшов, та все макогона далі ховав, ніби соромився його. Але Лев журився за своїх...

— Там за ровом сидять два бовдурі... Що з ними?..

— У хаті хватить місця. Ось принесу куля. Ви... не дивуйтеся. Моя стара погарячилася, та тут такого всякого. У вас часом на „папіроси" нема?...

— Все розквасилось на намулу. Хіба підсушимо. Їй-богу, рубчика не знайдете сухого.

— Туди б ще. Такеє ллє... Ну, то ходіть... Та інших покличте, а я свитку накину та принесу куля...

Лев війшов у тьму. І лаявсь, і задоволений був. Що дійсно в таку погоду вириватися. Куди б вони зайшли?

Хлопці влізли в рівчак, присіли мов дві розлізлі купі гною. Лаються.

Лев гукнув на них... Шеминув через дріт його пакунок, поміг їм перелізти й пішли.

Безперечно зробили вони величезну луку, здовж кордону, йдучи під дощем цілих три годині і відійшовши всього-на-всього кільометрів чотири від місця, що з нього вийшли. Йшли все направо з остраху перед болотом з лівого боку. Огонь, що ніби мав бути їм маяком, увесь час був з-позаду з правого боку, але він, очевидно, зовсім не на двірці, а невідомо де. І коли роздягнулися в теплій хаті, скинули мокрі лахи, розбалакались, та довідались, що з цього села веде простий широкий шлях на совітщину.

— Слухайте — каже Лев до дядька. Чи не могли б ви нам показати той шлях? Лише показати, а за турботи... і витягнув доляра. Йде?

Дядько почухався. Ясний знак згоди. Це піддало надії Львові й він схопився на ноги. Максим лежав горілиць, підложивши одну руку за потилицю, затягуючись цигареткою. Ковалів перестав чистити чоботи...

Швидко почали одягатись, викручувати. Один лише Максим гикав, а нарешті заявив, що далі не йде.

Розкішно! Того тільки й треба було. Лев і Ковалів у дві хвилині на ногах, обвантажені, готові до походу. Дядько чоботиська натягнув, накинув свитину, шапку й усі махнули.

Дощ перестав. Стало видніше, одначе до світанку годин дві. Вийшли за село на битий шлях. Не битий він тепер. Порослий шпоришем, буряном, він веде до замкненої границі, служачи ще незавидну службу польової дороги. Минулося його колишнє... Події перетяли його гострим мечем, як ниточку. А зв'язував собою Волинь і Поділля.

— От — розмахує руками дядько — так просто, просто. Верстов за дві пічнеться долина, а з боку наліво могилки. Звідти до границі пíвверстви глибокою дорогою. На самій границі місточок. Там річечка малесінька, але її переступити можна... Але не збийтеся з дороги. Тримайтеся за неї пупко, бо як казав, границя тут поверчена, покорчена, бодай би їх покорчило...

Шлях, зарослий шпоришем. Дві колії бігло в далечінь, у пітьму. Година й вони вже на рідній землі, або підуть, повісивши носи, у буцигарню.

Дорога зводилась ніби у нівець. Зовсім заросла, а по боках обкисле жито похилилось глибоко, ніби кланяється низьким поклоном Сходові. Буйні вітри та дощ похилили його. А вгорі колотяться хмари, табунами диких турів летіли назустріч сонцю, що воно бог-зна ще де...

Знов налетіла густа хмара, пітьма збільшилась.

Помацьки треба шукати зарослий шлях, а йшли затаївши віддих, хотілося притиснути міцно серце, щоб не тарабанило в грудях... У роті висихало, нерви готові щохвилі прийняти тяжкий удар по них вигуку: „стій"!

І раптом стовп перед очима. Стовп? Ні колючих дротів, нічого? Стовп, обмотаний білим та червоним, а кроків п'ять за ним такий же сірий стовп? І тільки? Ах, чорт!... Та марш! Ще крок і вже переходові кінець... Вони в безпеці. Кинувся Лев, метнувся диким звірем, почувши як горить та провалюється земля під ним. Зробив три кроки, різкі тверді, от мостик, та врешті він геть к чорту забув про всякі там мостики. Тут границя, ясна, видна. Два стовпи ніби палаючі свічки стріляють у вічі.

І в ту ж мить, почув, як раптом проваливсь, шубовснув геть зовсім у воду. Плюскіт помчав у темній тиші. Рванув-

ся; вихопивсь на другий бік, почув за собою, якесь сапання, здрігнувсь, мало не вереснув.

Та був це лише Ковалів, що не впав у річку, а переступив її. Вихопились миттю на горбочок, стали, щоб відсапнути...

Здавалося, закінчили якийсь тяжкий, нерівний бій і то закінчили переможно. Як горді лицарі, стояли на горбку, й коли пройшла знов хмара й можна бачити було уже ступнів десять наперед. Лев простягнув руку й, показуючи назад, потрясав кулачиськом й сичав — у-у-у!

Навіть і йти не захотілося вже з такою енергією. На п'яття впало, з'явилася втома й хотілося бовхнути денебудь та відпочити. Відійшли кроків п'ятьдесять від кордону й посідали на високій межі.

Перед ними безконечна держава, за ними безліч маленьких та більших державок, що цяточками встелили землю аж до великих океанів. ...Країни панування капіталу й визиску, що живуть для того лиш, щоб на їх поті випасали собі черева всесильні одиниці. Там панує рука фабриканта, купця, банкира. Там люди, пролетаріят тільки й знає, що треба вічно працювати й вмерти у праці. Ніхто не турбується ним, ніхто не спішить з допомогою, ні одно серце не б'ється жалем. Там, люди випаслися, переродившися на безрогих, зажерливо гризуться між собою за корито, що з нього можна б більше виїсти.

Але насупроти йому, обличчям в обличчя, стоїть одна незрушима, неділима, однодумна, одноголосна, солідарна, тверда як бетон та сталь!

Це — країна вільної праці, країна панування слабих, малих, бідняків, гнаних, обдертих, переслідуваних, чорних мозолястих рук, обмитих кривавим потом облич, країна щирих сердець, що їм людський добробут, добробут загальний дорожче рідних батька й матері, дорожче традицій, батьківщини, рідної землі й усього „святого".

Боже, як калатає серце у грудях, як сльоза зворушення напливає на повіки. І як їй, власне нікому іншому, а їй, приписано історією бути визволителькою людства від страшної пошести забобонів, пережитків, отупіння, неуцтва, дикунства (так, так дикунства, як хочете!).

Він безбатченко, байстрюк по-простому. Він виріс і прожив у глухому закутку, де ніякого чорта, крім лісу, поля, брудного жидівського містечка та горілки. Він знає одну мову, ба дві, але вони стали б за одну. Читав він завжди романи, без системи й порядку, що в руки влізло. Рано почав захоплюватися політикою, кричав, нервувався, бився з противниками, був гарячим поборником неправди. Перечитав усю так звану українську літературу, де завжди балакалося про меншого брата, чорні руки, страждаючу по-

critку, матір, жида експлуататора та горюючого наймита. Він перечитував провінціяльні газетки, все дуже мізерні, хирляві, зо старими відомостями, зо старих чужих газет. Зміст їх наївний, примітивний, усе оборона „меншого покривдженого брата" та заплаканої покритки. Були в них і різні програми, партії творили, але всі вони надихані лише „дуже возвишеними" ідеалами вселюдської любови, шукання правди, істини, а найголовніше — правда. Писані здебільшого по-українськи, але це лише тому, щоб бути більш доступними „темному, бідному, меншому братові".

Товариство його було ворохобне, протестуюче, змагаюче за людські, ба ні, вселюдські ідеали. Його країна протестує проти нелюдського, дикунського винищування в Америці червоношкурих. Вона протестує проти жорстокости чікаґських різників. Протестує проти ганебних репресій німецького, ненажерливого, кривавого капіталізму над працюючим братським пролетаріятом Німеччини. Солідаризується з геройськими страйкарями анґлійських гірників. Проти всього протестує вона... ну... й ясно... не без результатів. Її слухають, до неї прислухаються, перепрошую, до голосу її. Лишень не протестує за себе...

Ясно, Лев ні на крок не відстав від сучасности та цивілізації своєї публики. Ба, навіть стояв у передніх лавах її борців та протестуючих. Він, так би мовити, був той „кращий елемент", повний глибокої віри в майбутнє „царство правди". Маючи дещо романтичної закраски, він просто таки мучив себе тим, що ні разу не вдалося йому дійсно постраждати за „великі ідеали". По перечитанню Достоєвського, Винниченка, Ґорького, різних описів та оповідань про тюрми й каторги, йому здавалося, що він, навіть не годен зватися правдивим борцем, бо в дійсності навіть не страждав. Страждати він страждав, та як... Він голодував не-раз, мав подерті черевики, не мав ніколи порядного одіння, навмисне не вмивався як слід, не голився часом мало не місяцями (з призирства до „буржуазних предразсудків"). Кравтку хоч і носив, зате завжди напівскривлену, ніби якусь ганчірочку під підборіддям. Пальто нечищене, зім'яте, без ґудзиків. Кепка з обдертим дашком. Часом удавав з себе безробітного, нічого не робив, голодував, почував себе дуже погано, ходив з маленькою бандою покопирсаними хідничками містечка, кресав подертими черевиками каміння, нарікав на уряд, на світову буржуазію, хотів робити демонстрації, будувати барикади, попасти у в'язницю... Але голодуючих та безробітних було мало. Усі чим небудь займалися, навіть он Рухля стара, вусата жидівка газетниця, і та не хотіла бути ані безробітною, ані демонструвати.

Чувся, мов релігійний фанатик, мріючий із дитинства дійти пішки до святої землі, уклонитися святій могилі, на-

питися гіркої Йорданської води, обкупатися в ній і принести пальмову гильку додому, — що раптом досягає своєї мрії й зо тремтячим серцем вступає в зруйновану і нецікаву, забуту країну, що в ній готов обцілувати кожний брудний камінець.

Правда, не прийшов він сюди води, хоча б Дніпрової, напитися, не прийшов гилок ломати, каміння цілувати. Ні. Він приходить до Києва, до вимріяного в уяві золотоверхого Києва, він буде вчитися у „вузі", буде працювати в рядах будівничих соціялістичного господарства, буде аґітувати, може в комісари попаде, матиме стипендію, ну... та це між іншим! А найліпше попасти в Полпред. поїхати за кордон, в Африку до неґрів проповідувати великий коран, стати місіонером „великих ідеалів".

Куди ділися дощ, страх, утома? Усе зникло, нічого немає. Все поборено. Ах, коли б йому лише зустріти якого червоноармійця. Ні, це мабуть не звичайний чоловік. Він мабуть цілком чистий, як нові, щойно з фабрики чоботи. Лев бачив червоноармійців за революції. Але що то було? Орда, дич! То „необуздана товпа" була, тічка, спущена з ланцюга. Ні, ці рішуче не такі. Він обцілував би того милого, ідеального червоноармійця. Це ж не той, передвоєнний, грубий, тупий салдафон, з вічним запахом „водки та махри".

До всього Лев, звичайно, був українцем. Як не крути, а був українцем. У вільній країні соціялістичній так мало звертають на це увагу. Ти українець? Ну, будь собі українець, хіба ж не все одно? Татар, жид? Та ж усі вільні, всі рівні, всі повноправні горожани міцного, єдиного союзу. Немає ні гноблених, ні гнобителів. Усі вони за кордоном, у Франції, Чехії, і де хочеш. Там вони. Тут лише вільні та справедливі лишилися. І Лев усміхається з задоволення, довольний, що стоїть на землі обітованій. Навіть придивляється до тієї землі, має бажання помацати її, погладити. Зараз от може зобачити вояка, що балакає його мовою (зрештою, це не так важно), але він зобачить хутко й Київ, міста українські, вивіски в українській мові, газети правдиві, великі газети, не „рептильки". Ні, це не сон, не казка. Ніч, проведена під дощем, в дорозі, свідчить ясно, що це...

Вже ранок насувався та й холод на мокрих плечах колосить. Вириваючися від границі, у поспіху хлопці згубили шлях і, очевидно, звернули, чи вправо чи вліво. Але це менше з тим. Границя позаду. Триматися все таки будуть напрямку південного сходу, а йти приходиться уже не межами, а поперек піль з високим вівсом, пшеницею. Жито подекуди пожате. Йти тяжко. Роса дошкуляє більше як дощ, бо розквашує чоботи на ганчірку. Здавало-

ся, що це не пашнями йдуть, а барвистою по пояс водою. Коли б хоч дорогу яку. Зрештою, на стежку натрапили... Вже починало сіріти. Увійшли в глибину нового краю, мабуть кільометрів п'ять. Над стежкою постояли, позмагалися, Лев настоював йти направо, Ковалів вліво. Пішли направо. Стежка витоптана, свіжа, веде очевидно на якусь дорогу. Коли вийдуть, будуть все таки обережно йти, а коли б впереді якийсь гуркіт почули, зійдуть на сторону, ляжуть у пашні, перележать і підуть. Головне, по можливості далі в країну, щоб не могли вернути. І коли, по часі, дійсно вийшли на невелику доріжку, зраділи, йшли безпечно, голосно розмовляли. Доріжка мало в'їжджена, заросла, у дві колії, як звичайно, прикордонні дороги...

Якийсь кіпчик при дорозі з віхою, устромленою при нім. Сіли, посиділи, Ковалів покурив і пішли далі. Навколо ні душі. Мертво. Тиша, ніби безлюддя яке. Ковалів оповідав якийсь анекдот, Лев зайшовся сміхом, таким розпашистим, щасливим...

— Стуй! — гримнуло зправа.

Гримнуло зненацька, дійсно раптом, несподівано, неочікувано. Звідки? Хто? Сон? Щось чорне гупонить до них, забігає, зліва якогось довгого штиха наставляє, клямрає чимсь... Вони відступають крок за кроком у зад. Втікати чи дійсно піднимати руки, як домагалося те щось чорне? Вони не піднимали і, не втікали. Точилися задом, дивилися на сторону краю, що до нього мандрували, але чорне з багнетом, нападало на них і гнало туди ж...

Свисток, довгий, деркотливий. Десь у ранковому тумані, ніби луна відгукнулась на нього й падає з очей мандрівників якась полуда. Мрії розтають і то швидко... Ось, ось зірветься, чи краще провалиться земля, і вона летить кудись, в якусь безодню, без дня, без кінця...

Вже стало двоє чорних. Руки таки прийшлося підняти. Чорні підступили, мацали скрізь, по кишенях порпались, по грудях... Далі сказали, що можуть йти, але попереді до будки, а за ними — люхви рушниці, ніби носи собачі, нюхали...

І так опинились обидва у тісній, сірій будочці. Коло них ще, правда, два жандарми, два чорні з цілим рядом білих цифер. Вони й не дуже раділи. Той, що піймав, скакав, б'ючи руками плічка, бо видно спав у півкопі жита, а тепер його холод пронизував, а другий на сторожі стояв. Мандрівники в будочці зігнулися. Жандарм, дуже веселий, кирпатий, чорний як смола, з чорним п'ятаком на правій щоці, коло носа. Він з-під лоба дивиться й ніби не помічає нікого перед собою. Все ніби як звичайно. Нічого ніби й не сталося. Він не думає. Ах, куди там йому думати? Хі-

ба всі люди родились на те, щоб бачити лиш сни та любуватися ними? Багато є й на те, щоб творити з ілюзії дійсність.

А тут і ранок приходить. І хмари розшпурляв вітрисько, роздер. — Небо насвіжо умите, ніби велике синє око, сміється. По ньому сторчака, ушир по обрію, летять шматки пошарпаних кусів брудної вати. Десь взялося і сонце, ніби, аж тепер згадало, що є он похиляне жито, пшениця, пашні... що все ще на колінах клячить, його дожидає. Чого воно зійшло? Якого біса?... Усього тридцять кроків від будочки доріженька долиною плететься та сама, гаряча доріженька, що завела мандрівників у цю будочку. Вона темна, проста й невинна. От біжить собі між пашнями та й годі. Уже стовпи видно стало. З цього боку білим та червоним обмотані, а з того... гай, гай! Усе таки там, з тією... Чому це так? Там сірі, звичайні стовпики, на них калачами літери стоять СССР.

А була це неділя. І що вище висувалося сонце, то більше оживали поля по цю й по ту сторону. Ось заходили якісь сірі істоти по тім боці. Якісь сірі, такі знайомо сірі, як це колись у війну та революцію було їх мільйонами навколо. Ті самі нові, в новій фабриці вилляті, червоноармійці. Ах, які близькі і разом далекі вони! Хочеться крикнути... А тут як на тоте один чорний два пальці під язик, та як свисне. Далеко покотився по полі свист. Сіра постать, що повзла стежечкою до гори по тому березі, оглянулась і стала. Чорна замахала на неї рукавом, щось гукнула і, видно, сіра, щось подумавши, вертається до кордону.

Чорна підбігла й собі. Обидва стали, сірий і чорний, руки протягнулися один до другого, потримали хвильку, пустили... Щось хвильку шпортались по кишенях, а потім від обох димок пішов. Видно закурили, стоять та ногами притупцюють, та щось базікають, та регочуться сучі коти. Це неприємно вразило Льва. Він ніколи не уявляв собі подібного. І як то так? Чорний і сірий?... Руки подають, курять? І ні один другого штиком у пузо?

А тут — друга несподіванка. Чорний з кирпатим носом, та чорною латкою коло носа дозволив мандрівникам підійти ближче до границі і навіть порозмовляти з сірим. Яке щастя, яке неочікуване щастя і доброта з боку чорного! Але він хотів лише закурити, самих же мандрівників не залишити...

Дійшли майже до самого сірого. Він, як звичайно. Морда (це так принято там звати обличчя) кругла, червона, пухка... Картоплею ніс, вуса сторчать підстрижені, а в губах цигарка. Все як усе. А чоботи здорові прездорові, бурка брезентова, через плече рушниця, висить собі і ні мур-мур.

Ніби до неї справа й не торкається. Знов сіра і чорна рука обнялись. Сіра в глубочезну кишеню лізе, мошню витягає, сипле чорному в папір. Димок вертиться під носом...

— Цо — каже сірий — поймалі? — і на мандрівників верхом сивої шапки кивнув... А після додав:

— Куда рябята шлі?... — і сплюнув на сторону.

Чорні закрекотали... А Лев осмілився й проговорив:

— До вас, товаришу!

— А што... Разє у нас та лучше? і регоче... А чорні й собі регочуть.

— От, подумав Лев. Це щось... Стільки ходилося, страждалося. І за те все сміх?... До того...

До того... Що це? Він... він ясно не по-українськи. Їй-богу, ні. Він до всього додав навіть „цо"... Чорний по-польськи, сірий по-московськи чешуть собі, регочуть, зуби шкірять, покурюють... Стали собі на кордоні... Ах!... Лев спромігся ще на одно питання...

— Звідки ви є, товаришу?...

— Цякавий, нєбось... З Катеринославскай, дружок... Дальоко зцудова. З Расєї...

Лев лише плечима здвигнув. Ковалів то аж підскочив, давай з ним перекидатися жартами, ба навіть компліментами. Та Ковальову що? Він „русскій", правдивий з Росії, до того навіть не соціяліст. Він йшов з надією дістатися додому, по довшому блуканню по Европі. Колись воював у Колчака, Денікіна, і одним словом, отаке... Хіба його може боліти, що та червона пика шкірить весело зуби, зве себе з Расєї, з „Катеринославскай"? Хіба йому болить, що сторожа української, соціялістичної республики, не знає, звідки він є, чеше чужою мовою, та братається? Їм весело! Вони шкірять зуби. Вони затягаються добрим херсонським тютюнцем. Вони... Лев хотів йти знов до буди. Але він попав мабуть на якогось недотепу. Недурно у нього пика такою пампухою, а ніс картоплею. Салдафон і тільки. На кордон інших і не потрібно.

Він мусів чекати в буді з півтори години, поки зміна варти не прийде та забере його „по етапу" назад. Він йшов під ескортою з Ковальовим здовж границі, стежечкою, до найближчого села.

ЗА ҐРАТАМИ.

І от нарешті довгождане „страждання за ідею". Довга мандрівка „по етапу", жалі, жах перед будучим, лють за невдачу — все пусте, все не те. Головне тюрма!

Перше, що кинулось у вічі — велике заґратоване вікно. Зовсім не таке, не маленьке, як це призвичаївся він чути й читати, а велике, ніби в лікарні чи школі. Це до деякої міри неприємно його вразило. Значить, не у справжню тюр-

му попав. Значить, і ще не все. Ну, принаймні вікна як слід повибивані й цим вони ніби гордяться. Навіть рам не було, не те що там якої поганої шибки. Великі і чомусь темні прямокутні нори й у них цілі рої людських блідих, як треба, пик. Носи, діри якісь замісць очей, голені тверді лоби і врешті зуби білі й міцні і хижі ніби, що геть з білю налитих облич зливаються.

Привели „важних". Шпіонів піймали. Ціла в'язниця якимсь робом уже знає про це, а тому то ті „пики" так витріщали діри свої на Льва й Ковальова. І ні одної тобі усмішки. Спокійні й суворі, як білий мур. Брама тюремна зачинилася зовсім без „сердитого, брязкоту поржавілого заліза", а тихо якось, з легким на два такти стуком і входили вони нарешті зовсім не брамою, а маленькою бічною фірткою, що її клямка аж блищала від частого відчиняння та зачиняння. При ній стояв, правда, грубий опецькуватий, з рушницею „на пасі", хахол, як про це пізніше дізнався Лев.

Вели їх поволі, обережно, якось урочисто. Усі, до того найдрібнішого в'язня — коридорного, що в десяте і мабуть нарешті, востаннє позаписував старанно і сумлінно їх важні прізвища до грубої заялозяної книги, поводились з новоприбувшими якось особливо, ніби вони були твердо переконані, що мають діло не з людьми, а з якимись динамітовими предметами, що при найменшій необережності вибухнуть і рознесуть дощенту цю їх укохану затишненьку в'язничку.

Тим часом три в чергу неспані ночі зробили своє і ті герої зовсім не оправдували себе. Внесли вони у смердячий коридорчик обвітрені, обмиті дощем, та синцями облизані обличчя. Одяг їх, можна сказати, зовсім не одяг, а чорт зна що. Зім'ятий, брудний. Чоботи... ох ті елеґантські Ковальовські чоботи! Корова їх пожувала, чи що? А всього його ніби через комін перетягнуто. Про Льва вже й не говоримо, бо цей ніколи не відзначався елеґанцією... Але запахи піль та сонця все таки не встигли розгубитися й занесли вони по непорозумінню сюди. Груди швидше запрацювали і втягали в себе густу кислу мішанину довгого темного коридору.

Внесли їх нарешті до камери. Дослівно внесли. Обережно, щоб не розхлюпати бува. На грубих, заялозяних, збитих великими вухналями, дошках, що мали назву „тюремні двері" табличка з написом: Целя 7, в'язнів 9, і всі ті „дев'ять" як мариновані гриби. Невже їм мало світла? Віконська широкі ж, без рам. Хоча ґрати, та що значать ґрати? Лийся світло без перешкод ріками, водоспадами. Ну, й обличчя ж — сором. Ходять туди й назад, з кута в кут, сюди й туди чотири кроки. Чисто як у в'язниці. Одно з них...

ах!... Лев хотів... Він власне... Що він власне? Обняти хотів? Так, він, дійсно до того дійшов, що хотів кинутись і обняти його, того колишнього знайомого, але очі зустріли не очі знайомого, а два гострі мечі. Не признавайся!

По коридорі ключі побрязкують, пригадують — де ти, щоб не забувся. Очі у Льва відмовляються як слід дивитися. Повіки тяжезні, пудові, безупинно і нагально спадають на очі, а їсти чомусь зовсім не хочеться. І коли, в недовзі, завітав вечір, стало гармідерніше. Всі моторніше пісні свої завивати почали. Далі вигуки якісь навколо, хтось протяжно з виразом глибокого захоплення гукав і лаявся у матір, постукуючи у двері кулаками, а коли до келії з коридору впущено перед молитвою „коридорне начальство" — Ковальського, воно заявило, що репетував Меламед у знак протесту проти халепи його коханої Марти. Всі від того реготались, реготались чомусь так щиро, так віддано, що навіть Лев скурчив було уста і хотів мабуть усміхнутися, але ту ж мить по всіх келіях розляглася „молитва". Він стояв коло самої „параші" і на ціле горло співав, забувши свої „принціпи". І от піднявся й урвавсь останній молитовний зідхун. Щось, здається, далеко, за вікном, застогнало, а після все навкруги обернулося і пірнуло у глибоку яму, куди скидають відпадки, всяку погань на покірм вошві та різним плазунцям.

Все хропе і при тому тяжко, тяжко, то піднімається, то опускається, ніби кригою грубою придушена гладь ріки перед повінню. Груди ліньки в такт і без такту піднімаються, ніби наложено на них тяжезні камініська.

По коридорі чути ходу. Час від часу „око" якесь приложиться довизирки у дверях, відсуне засовочку, загляне до ями, поведе білками навкруги і знов засуне. А в ямі ввесь час покопчує маленька блимавочка нафтова. Коптить собі, коптить, а плам'ячко її — така мізерія, здається й є одною тут ще світлою плямкою. Обличчя сплячих у його світлі видаються восковими... Ніби їх дійсно з воску повиліплено і зложено, мов мумії по брудних нарах та помості цієї ями. Блощиці лазять по плямистих стінах та дивуються і сердяться, чого та лямпочка ще хоче тут.

* * *

Рано, другого дня, знайшов себе Лев на голих, брудних дошках, а під головою намацав щось заялозане та липке. Була це зашита в кропив'яний мішок солом'яна потеруха, що тут звали „матрац". На ньому хтось спав і перед самим його носом спокійно ще відпочивав розкритий чийсь великий пірваний зад. З одної милости дозволив він, щоб попри нього схилив намучене своє чоло цей гордий, дужий Лев — погроза неправди та соціяльної нерівности. А спав він видно

все таки міцно. Пробудження було не тільки пробудженням цього дня, а пробудженням від усього того сну, що снився йому роками, місяцями, останніми днями, аж поки в'язничний дзвінок не пробудив нарешті, щоб більше не будити. Він підніс трохи голову, глянув навкруги, пригадав цілий перебіг свого кошмарного сну і відчув ясно, що значить бути за ґратами.

Ніби навмисне і сонце якраз густим струмком щиро-топленого золота буревійно ллялося у вікно, відбиваючи на протилежній бруднізній стіні чіткі зариси іржавих ґрат, підсичуючи цим тужливе бридке відчування нового середовища. Про це він правда не думав. Не думав не тому, що дум не було, а щоб уникнути того якогось внутрішнього підсвідомого сорому, що аж тепер чомусь почав не на жарти турбувати його. Всі колишні химерні уявлення про „ідеали", „страждання" за них, раптом зіткнувшись з дійсністю, що її існування до цього часу майже не підозрівав, розлітаються і перший дотик „„страждання" викликав у нього якийсь ніби протест, ніби розгубленність. Скоріше це останнє. Один вигляд зубатих частоколів за вікном, та клаптик неба (ох, той клаптик неба!) казали недвозначно — протестувати. Дарма. Десь аж пізніше геть, вглядаючись у традиційні „частокіл та клаптик неба", спостеріг він між ними ще одно зовсім непрохане видовисько. В далечині, за кілька гонів маячів шпильок кам'яної гори з трьома берізками на ньому та смужкою під ним і незеленого, і не стиглого, а якогось брудного вівса. І ті ото берізки й овес не раз після тягли його в досі незнайому і байдужу далечінь. Виникло щось у вигляді ніби несмілого протесту і він не раз готов було голосно гукати.

Але покищо все переносив досить терпеливо. В'язниця — наслідок всього великого та смілого, тепер правда не так йому заімпонувала, як раніш, коли про неї носив лиш здогади. Вона видалась йому, і то особливо йому, чимсь занадто зайвим та непотрібним. Нічого тут ані великого, ані смілого. І все те, що цілу довгу дорогу від кордону до в'язниці переслідувало його, здавалося таким же безглуздям. Він міг би присягнути, що потиху, глибоко десь в душі, молився ще старому богові, богові батьків та матерей, що один ще навіть у модернім нашім віці, зберіг властивості полегшувати скрутні становища заплутаних у новому смільчаків.

Боже, казав він, великий Боже! Дай мені лише спокою. Куди хоч, щоб мене не шарпано. І от, його спокій. Він досягнув те, що було неминуче. Опинився тут. Тепер боротьбу спаралізовано. Нерви пірвалися, опали, переплутались. У голові хмарою дикою, у хаосі, мчать у туманну безвість навздогін думки. Перед ними якась пустка, прірва.

Дивовижно тупо й незрозуміло купчаться, ніби сільські дядьки, несмілі запити, — спомини вчора. А він? Що він? Хм... Просто... Він, що міг звернути карк любому бугаєві. Кругла, купецька особка, що її він чомусь назвав „бочечкою" у захисному ґумовому плащі, з усмішкою, (ну і усмішка), чемно пропонуючи цигарку, допитує — все так би мовити... хе, хе! на психологію... Мгу... Мені лишень психологічно, так би мовити цікаво! Проноза така. Носик гострий, а животик! Розуміється, йому психологія. Але що до того має Лев? Жадної для нього психології. Він дивився лише здивовано й їдко в його блискучі сині ґудзички під русявими бровами і питав наївно — і чого вам від мене?...

Але бочечка... хе, хе!... Хіба й вона така ж наївна? Хіба вона піддасться на артистичні удавання такого... так би мовити... хе, хе! Такого ось Льва Бойчука? Смішно ж. Учитися? Ні. Він розуміє все. Він психологічно, так би мовити... До рідного краю, у царство свободи? Ідеали? Та це ж, ха-ха-ха!... — Боже, як він весело й щиро, ніби з приятелем за чаркою, зайшов смішком. При цьому димок цигарки випускав копичками й оченята жмурив. Брав за руку Льва, гладив її і по-приятельськи, їй-бо... просив і радив навіть: — Признайтеся. Все було помилкою, несвідомістю. Все мовляв, молодість. Він зрештою готовий усі сили приложити для полегшення „долі такого молодця".

Лев лише плечима знизував. Чого він дійсно упирається? Нічого не знає? Просто таки абсолютно нічого?

— Нічого. Клянусь вам, що нічого! —

Як щиро дивився він у сині очі. Як тремтів від переляку й щирости його голос. Він готов був цілувати ту бочечку, за ласку, за цигарки, за „людяне обходження" (колись напише в часописі). Але ж він їй-богу (подвійне з притиском) не знає! Ніякий він не шпиг. Все це уява вашої фантазії, брехня.

Бочечка, після такої нежданої репліки, встає, весело усміхається, потискає Львові руку і, ніби несучи в собі таємниці усього світу, ще раз клепає злегенька по плечі, просить признатися, „бо ж усе одно, все знаємо" й виходить.

Одначе Лев упертий шпіон. Він нічого не потрапить видумати, а брехати на себе не може. Він бачить, що прийдеться попрощатися з надією на швидке звільнення. Ще йдучи вулицею на переслухання, читав він розліплені по місті плякати, що відома львівська драматична трупа даватиме ввечері виставу й він радів, що може ще побуде на ній.

В кімнаті було пусто. І пустота, та всякі дивні й непотрібні загадкові розліплені по стінах речі, ніби футуристичне малярство яке. Це одначе не довго тривало. Раптом (бо це обов'язково мусить бути раптом) відчиняються невеличкі бічні дверцята, що на них висить здоровенна, ніби там бог-

зна що замкнуто, колодка і входить кількох. Вусиська, холошні та рукави довжезні. І навіть не привіталися, лише одразу стають з трьох боків стола, напинають щільніше на очі брови і кликнули до себе Льва. Чисто ніби за преферанс засіли. Здавалося, отой найбільший карти почне роздавати. Але тут несподіванка. Вусиська заворушилися і з-під них чітко та безцеремонно вирвалось:

— Ну, чортів сину, кажи, чого до комуністів йшов!

Сказано розважно і спокійно, але хлопець зблід. Він знизує здивовано плечима. Тремтячим голосом оповідає те саме, що вже попереду трьом оповідав. Він більше нічого не знає і ніколи не був ніяким шпигом, бо як соціяліст, усякими шпіонами бридиться, як жабою. Він каже одну чисту правду і просить, щоб йому повірили...

Але уста його і „правду" відмовились відповідати. Зціпились, що й слово не протиснеш крізь них.

Аж прокинувшись раненько з тим вальком під головою, відчув, що значно вже поправився. Щоки повні, уста, ніс — як належить. Він уже не відповідав на кпини в'язнів. Сидів й мовчав. Та й вони не дуже то кпили з нього, мабуть себе пригадуючи. Один лише, що за кінську політику до політичних попав, увесь час шпилечки підпускав, та решта тих досить похмурних пик гону йому не давали. Всі вони також або шпиги, або атентатчики, або бунтарі.

Боявся матері. Він знав, що не сьогодні, то завтра вона готова до нього прилетіти, ковдерку ще одну принести йому. Може він мерзне. Для неї син є син. Для неї країна щастя та мрій не існує. Вона з ним погоджується... Хоч може він і знає, де ті золоті лілеї ростуть, але чи знає він, що в серці своїм вона також ще кращі плекає лілеї, лілеї на крові власного матірного серця. І то не для кого іншого, як для нього? Хто позриває їх? Кого прикриватиме вона від спеки, чий хоронитиме сон, сидячи коло голови й оганяючи, як бувало, мухи, та ловлючи солодку усмішку напіврозтулених його нерухомих уст? Вона ж вирвала шматочок власного нутра, вирвала разом з нервами і кров'ю, дихала на нього, лизала, тулила до лона й ковтаючи солоні сльози болю і радости, тремтячими устами намагалась заспівати пісню. А тут... Ні, хіба ж не виріс він, цей син її, „син сорому", мов дуб степовий, міцний, твердий і потужний? Хіба ж не подібний він до „нього", того далекого, болюче коханого, „нього"?

У полудень діставали обід. Два барчисті типи, без сорочок, розносили від келії до келії великий цебрик і в ньому щось каламутне парувало. Лев і собі черепка глиняного випросив, став у чергу, підставив під черпак його і дістав того каламутного. Відійшовши, зобачив, що то мають бути галушки. Він зійшов на сторону, у кут, зробив присядку і так, сидячи на вшпиньках, почав сьорбати.

В той час на коридорі зчинився галас. Хтось ніби в сурму висурмлював.

— Бооойчуук! Боойчуук!

Лев перестав сьорбати і здивовано чи з острахом чогось нового невідомого дивився на двері. Черепка з каламутним так і тримав у руках. В ту ж мить двері відчинились, а в них ключник. Брови його одразу на Льва кивнули. Останній зірвавсь, відложив на сторону черепка. Так, як був босий, розхристаний, в забрудненій сорочці, так і пішов. По дорозі уста лишень рукавом підтер та висякався. Серце скакало, ніби його хто обдихував холодом. А мозок мабуть замерз і зробився тяжкий, мов олив'яний. Зо всіх визирок в коридорі одні очі поробилися. Всі широко, з цікавістю вдивляються.

Мати, мати, мати! Це слово вицокотував якийсь молоточок по замерзлому мозку. Він не міг знати, що і як... Він просто, мабуть, розплачеться й уста наперед уже починають дриґати.

Двері, великі й грубезні двері, урочисто відчиняються. Він ступає за поріг і далі, здається, такого нічого не пам'ятає. Знає лишень, що до нього нахилялися якісь довгі вуса, що пахло житньою горілкою, що в келії не було вікон, а лише світилась маленька нафтова лямпочка, що навколо неї револьвери, купи паперів. Йому тикали під ніс його власну фотографію й питали, чи він це пізнає. Розуміється, пізнає. Були там його юнацькі щоденники, писані так нерозбірливо, що скільки він не намагався, не міг і слова розібрати з них. Якісь коперти, листівки. Один рожевий лист без адреси... Ааа, він знає його. Він протягнув свою руку й благає, — дайте мені його! Не знищте, ради Бога! А той дивився на нього їдко, їдко.

На цей раз пішло легше. Довго порпалися в його паперах, листах, щоденниках. Довго писали, робили виписки, щоб ощасливити прийдучі віки дорогоцінними невмирущими цитатами великого злочинця і грішника. Нарешті забажалося їм мати від нього відтиски його всіх пальців й цілих долонь. Списали пильно і сумлінно кожну його рисочку і також додали до великого альбому, що в ньому було чимало вже подібних цінних і страшних відтисків долонь. На цім і скінчилося.

Був вечір. Вечеряти вже не хотів. Ніч мабуть довга й тягуча буде. Заснув аж над ранком і ранок зустрів знов так холодно свого нового гостя. Важкий, незабутній ранок. Очі глибоко залізли під чоло.

* * *

Лев, моторний юнак, силач. Лев зовсім зкапсів. Дід дідом. Навіть щетина на бороді відросла, справжня свіже стер-

ня на бороді. Рано сьорбнув теплої води та при тому кусень хліба скомлав. Хоч хліб той одно непорозуміння. Правда, один з в'язнів підсунув йому пирога кусок з сиром. Це ніби вернуло його до життя. Почав трохи ходити, роздивлятися... Але здебільшого все таки сидів на нарах й мовчав, бо не було з ким розмовляти. Люду ніби то повно, але пусто якось. Та й йому не дуже то хотілось розмовляти. Отак сидів би все та поволі розмерзав би, приходив би до пам'яти. Дум сила напливала. Всі терпкі, турбуючі. Кидались вони, мов хвилі морські, і кружляли навколо матері і Марії. А Марія мабуть уже все знає. Безперечно знає. Вона зачинилась напевно у своїй кімнаті і плаче, безконечно плаче. Мабуть і до обіду не сходить, щоб мати вічно не пилувала. „Доброго собі хлопця знайшла. Щей гонорова дочка. Бач, по в'язницях... До комуністів у шпіони записався".

Ну, ну... але хіба ж Марія могла знати, що він таке? Хіба ж питала його? Зовсім ні. Побачила його пару разів у юрбі молодих бродяг, статочного, широкоплечого. Закинула свої гачки й піймалася. От й маєш. Кому, кому, але йому, все таки єдиному йому, вигравала вона свої Шубертові вальчики. Бо раз якось, вдаючися у високі матерії, сказав він: „Я люблю Шуберта. Так, сильно люблю Шуберта". А після цього і вона стала сильно любити Шуберта, і награвала його бравурові, дужі вальси. Це ж зрештою так природно.

І дума його все більше і більше шулікою шугає над тим двоповерховим домиком на ринку, де вона вслухається у Шубертові вальчики і забувається, і засипає ніби сном якимсь нетутешнім. Раз лишень пані Ольгу згадав, але якось побіжно, згадуючи Гната Миколаєвича. Перед тим Лев мабуть мусить вічно, як він казав, раків пекти. Радив йому, турбувався... Одним словом, втяв штуку, нічого казати.

Зрештою, він навіть й думати про це все не хотів. Йому здавалося чомусь, що там, на волі, про нього ніхто навіть не думав. Ковалів був значно спокійніший. Цей одразу відрікся Льва, заявивши, що він еміґрант, хотів до рідного краю, зо Львом спізнався випадково, ну і пристав до кумпанії. Жадного шпіонажу за ним не зауважав, а коли б зауважав, то, як порядна людина, ніколи навіть не пішов би з ним. Звичайно, не так то одразу йому й повірили. Але по часі таки прийшлося повірити, бо якісь організації, якісь беззубі бабусі з різними старими титулами і всяке таке походило і підняли на ціле місто тарарам. Почали різні фаєтончики підїїжджати... Якісь животики з портфелями й без них завештались, щось радили, курили цигарки і все пішло гладко. Жадного шпіонажу за Ковальовим числитись не могло.

Що ж до Бойчука, то цей, ясно, шпіон. Чим він займався? Нічим. Хто його батьки? Невідомо. Звідки? Невідомо-

мо. Лазив по місті з бандою шалапутів, що звуть себе „сельробами" ? Лазив. Бурчав на кожних зборах на владу ? Бурчав. Здирав плякати виборчі. Чого ж ще треба ? А хіба ж можна... ні, це просто смішно було б... Хіба ж можна чим іншим пояснити, що утік за кордон ? Та що там розмовляти. Недурно ж знайдено у нього таку масу списаного паперу та різних німецьких книжок. Видно, мову вчив, видно... словом усе тут видно...

Перед обідом внесли до келії № 7 цілий кошик їжі і все те не кому, як Львові Бойчукові належало. Мати прийшла. Йшла мабуть пішки п'ятнадцять кільометрів з села і Лев, ніби ненароком, зважив на руці кошик. Ну звичайно. Менше пуда не буде. Й хотілося їй все те двигати. Після, нерозгортаючи нічого і забувши свою зовнішність, він ставить усе те на поліцію, а сам застукав у двері. Коло визирки показався ключник.

— Що, що ? Він хоче побачитись з матір'ю ? Такий... ну... сміхота та й годі. Хай буде радий, що не посадили в сепаратку. Зрештою, ключник з ним й балакати не хоче. Він виконує свої скромні обов'язки і дайте йому святий спокій. Коли Бойчука покличуть, то він одразу випустить, а поки мовчи.

Ключник пошкандибав далі коридором, а Лев довго, довго стоїть коло визирки, та нюхає повітря... Ех, коли б так зуби сталеві ! Перегриз би. Вухо приложив і слухав, слухав, слухав як дуже б'ється невидимий пульс його болючої неволі, а в такт йому для збільшення шаленої мельодії билось і рвалось з грудей гаряче неспокійне серце.

А час йшов залізною своєю ходою у далечінь. Набряклий, невблаганий, жорстокий час. Всі виходили на проходку. Дуже, велике світило заливало й пражило тупе оточення золотистим водоспадом нестриманого проміння. Пити його, а не вдихати. Сміятися до нього сильним надлюдським сміхом й гукати : — Гей ! Обіймемось, чи що ? !

Лев мусить ходити по крузі, заложивши руки за спину. Десять кроків наліво брама, а за брамою... Лев хотів було ризикнути підійти до брами, але дозорець так заляментував, ніби його шарнув хто тупою пилою по горлі. Соковито й сердечно вилаяв його і через п'ять хвилин загнав усю отару знов на відпочинок.

Після давали обід. Лев, розуміється, не брав його, бо мав своє. По обіді ще постояв коло визирки, щільно до неї приложивши вухо, але дарма. Стратив всяку надію. І він відійшов у кут на нари.

Але як на злість, у ту ж мить підійшов до дверей ключник, зашкрябав ключами й покликав його. Лев не знав навіть, чи тішитись, чи плакати. Уся його незграбна, велика постать уявляла одну сміхоту й безпорадність. До того

й синяки якось особливо повилізали під очима, а губи дри-ґали, ніби у жебрака. Він не взувався й не вдягався. Босий, в одній сорочці, так і пішов.

Він йшов за ключником до брами. Знов, як і вчора, всі визирки повитріщали на нього зірки свої й дивилися, ніби там ведуть щонайбільшого начальника. Знов те саме, лишень не вели його уже у темну келію, а до брами. Коли стояв перед брамою, чекаючи поки відімкнуть, ноги підгинались, уста як навіжені тремтіли. Нарешті й брама відчинилася. Там, крім вартового з рушницею на пасі, більше нічого. Матері ніде не видно. Вартовий перебирає його від ключника й веде в напрямку канцелярії. А це всього два кроки. Мабуть зобачення для такого важного не може відбутися деінде. Мати зараз вискочить, вирве його від вартового й задушить у своїх обіймах.

У канцелярії два вартові. Лев приголомшений. Один з них руки до кишені засадив і виняв звідти ланцюжка з маленькою колодочкою: — прошу ваші руки. — Сказав це зовсім байдуже й серйозно. Лев хитнувся назад, широко закліпав очима, щось видко хотів промовити, але промовчав й замість того виставив перед себе свої великі, злегка оброслі волоссям, руки і спокійно дозволив тісно скріпити їх ланцюжком. Ясно, що ніякої тут не було матері. За бюрком сидів лишень один з пухким обличчям та м'ясистим носом урядовець, що майже не піднімав свого тяжкого носа від паперів. Коло нього сидів ще один такий примірник, але сухий, блідий, голова як маківка на довжезній шиї. Очі його широко відчинилися і вилізли на зовні, як у рака. Цей дивився і виявляв тільки отверто-щирого захоплення і співчуття тим поліцаям. Сам він з в'язнів. Помішник. Спить він у тій же келії, що й Лев. Увечері матиме що оповідати про страшного шпіона, що його аж закутого повели на допит.

І дійсно, повели його у місто на допит до слідчого. Це для Льва було найбільше несподіваним ударом. Босий, без шапки, в одній сорочці. Але тут зовсім не те. Чи ж вони не знають, що він, Лев, крім банди обідраних шарпатюг сельробівців, має ще і Марію, дочку купчихи Гофманової? Чи ж вони не знають, що він волів отак, як є, крізь землю провалитися, аніж у цьому вигляді показатися на її очі? Містечко ж, як горщок. Що крок, то й знайомі. А тут кайданки, босі ноги. А слідчий, як на зло у самому центрі, майже коло будинку Гофманової. Просто нісенітниця, скандал. Тікати, битися? Нехай стріляють, щоб швидше геть з очей усього того оточення. Одначе, дарма. Схиливши голову, йшов далі. Думи тяжкі ніс і тішився надією, що принаймні розповість про них комусь колись, а може й зараз хоч би от слідчому. Людина він інтеліґентна, зрозуміє. Право ж є якесь на світі. Хай розуміють те, що він же все таки людина.

Було душно. Містечко у горах. Сонце ллється та ллється, та заливає геть долину вщерть. Каміння розпікає так, що видавалося воно от-от розтопиться і попливе з-під ніг. День будний. Люди заняті працею. Малі жиденята лламентують і летять юрбою за скованим бандитом, пальцями тикають. Йому ж бідняці аж піт на чолі виступив, волосся ж розкошлелось і сторчало таке поетичне. Проходячи повз, спиняються, дивуються. Декотрі, що вдають незнайомих, відвернувшись, ніби не помічають. Ні привітання, ні усмішки. Грізний солідарний бойкот. І як не бойкотувати, коли руки його сковані ланцюжком. Ніхто не звернеться до нього без упередження, чи остраху...

Але тут несподівано зірвалась ціла завірюха. Коли доходили до ринку і мали повертати у вуличку, що недавно звалася ще Шевченковою, на гору, де мешкав слідчий, з протилежного боку хтось на ціле горло вереснув:

— Левку!...

Тут якраз натовп чималий. Жиди, селяне. Всі без шапок, всі спітнілі. Вигук був настільки раптовий, несподіваний, що вся та колотнеча збурилась і загула по-своєму, як вміє це робити справжня юрба.

Суха, висока, боса з брудними бронзової барви литками, жінка раптом сіпнулася і кинулась через вулицю до Льва. Натовп ще більше загаркотів, і також кинувся за нею. З вікон повисувалися різної барви голови, що перегукувались, як переполохані кури і швидко, швидко шваркотіли. Ціла зграя різного зброду перлася від ринку. Чорні круки заметушились і затурбувались. Сталося незрозуміле. Суха жінка кинулась на в'язня. Вона загородила собою йому дорогу, просто бухнувши перед ним голими колінами на кам'яний хідник. Лев збентежився. Що має він робити? Він не міг обняти її, ні заспокоїти... Поблизу трапився візник. До нього всадили її. Лев шарпнувсь. Але руда борода — візник вже батожив свої шкапи. Видно по всьому, що борода зовсім незадоволена. — Що їй по тому? Нуу? Який тут ґешефт?... Фе! Це просто сором порядному фірманові. — І він зганяв усю свою злість на конях-кістяках. Лев міряв далі свій неминучий шлях. Проходили також і повз будинок купчихи Гофманової. Але йому тепер вже все одно. Цілий світ хай дивиться. Йому це так байдуже, так дійсно байдуже. Хай навіть дивиться й „вона". Він не підніме голови, як не підніме й рук своїх.

Слідчому навіть не було потрібно щось розпитувати. Перед ним купа паперів, листів, фотографічних карток, що так красномовно свідчать, хто й що може бути цей небезпечний в'язень. Він довго усміхався, перечитавши деякі місця з його щоденника. Там було повно „ідеалізму", плачу, благань, розпуки, надій кохання й „розчаровань у жит-

тю". Слідчий у пенсне без оправи, а тому очі його якісь насмішкуваті і блискучі. Вони хитро усміхаються, але там десь далеко, стримано, в нутрі, щоб не зрадити своєї гідности і всього того, що він знає за того „молодого чоловіка". Він анатомує поглядом свій об'єкт, зважує, пронизує очима, намагаючись сягнути аж туди, де скупчено всю ту „велику неспокійну силу молодого інтелекта". Він навіть не бажає слухати, що там розказуватиме той „шпіон". Останній, зрештою, не має просто змоги щось ще казати. Йому пересихає в роті так само, як тоді, коли підходив до кордону. Слідчий знає, чого йому бракує, але не його ж то діло радити. Поради тут властиво зовсім не на місці. Лиш на кінці сказав він Львові:

— Так, так, молодий чоловіче! В'язниця вам не пошкодить. Умийте он ваші руки... і йдіть собі!

ЙОРДАНОВ.

Після цього Лев зовсім розтріпався. Розкис, зів'яв. Блідота залила обличчя. До камери № 7 прибув новий гість, що все таки не міг не звернути на себе уваги Льва, хоч той майже чомусь не помічав його. Це був здоровенний, череватий купець із Москви, втікач з СССР. Властиво він не був новий гість. Тепер кінчався термін його кари й тому він мусів пару день відсидіти, до того ще носилися чутки, що має прибути якась „висока" міжнародня комісія контролювати стан в'язниці й нібито всі в'язні повинні бути в повному зборі. Цікавий це тип. Одяг поперше. Справжній кацапський одяг. Чоботи з довгими холявами. Штани запущені в холяви. І толстовка чорної, навіть не поганої, матерії. Черево підперезане вузеньким шкуряним пояском, цяцькованим на зразок козацьких. Обличчя грубе, голене, з порядними капшуками, а взагалі постать масивна, тяжка. Трудно уявити, як такий мішок міг перейти нелегально таку, як з СССР, границю. А все таки от й перейшов краще, ніж Лев.

Лев пішов до камери зовсім знищений. Він правда, все таки дещо поїв і з нетерплячкою чекав „апелю", щоб принаймні лягти, а ліпши провалитися в сон.

І от нарешті провалився. І бачить він ясно, ніби в сонячному світлі: Кімната якась, не то одне з його колишніх мешкань у місті, не то ця сама камера. Вікно це саме заґратоване, зате меблі — якась мізерія — стоять, чого в камері немає. Він сидить собі ніби дома і зненацька десь з'являється в нього Леся Українка. Він забув навіть здивуватися. Мабуть, думає, так треба, чи що? Вона приходить з такою тобі винниченківською манерою, на все їй наплювать-розплювать, балакає якось дивно не природно, про ре-

чі смішні й зовсім непотрібні. Вона шугає по кімнаті й репетує, що тут мало сонця. — Що? Чи ви розумієте? Га? А що то розумієте, то він так і не розумів. Він дивився на неї здивовано, але байдуже. Він думав: — і то має бути Леся Українка? І це та знана Леся Українка? Вона й точка. Сперечатися б зайво було. Вона підходить до вікна (а воно вже не вибите), відчинила його рвучко, аж шиби брязкотять, чіпляється за ґрати й починає співати своє „Контра спем сперо". А за вікном ніч. Місяць великий зійшов. Згуки співачки подібні до якогось виття. Ніби пес, що виє на місяць, що стає аж моторошно. Навколо жорстока, безнадійна тиша й пустиня, і одна лиш жінка собачим виттям оживляє пануючу владно мертвеччину. А потім, коли Лев краще придивився до співачки, то пізнав у ній чомусь свою матір. І як він міг так помилитися? Це ж вона виє на місяць. Це ж її сухе вилицяте, негарне обличчя з чорними норами замість очей. Вона виє, з тих нор ллються потоки сліз, ніби там джерела які. Це її кістисті, довгі пальці оціпили прути іржавих ґрат і заніміли. Її розпатлана велика тінь, разом з ґратами, відбивається на помості.

— Пити! Пити хочу! викрикує вона протяжним болючим голосом. І на цей голос знадвору протягається якась груба, кошлата рука з довгою нагайкою й раптом ударяє матір просто по очах. Викрик болючий, пронизуючий. На обличчю її довга кривава смуга. Руки матері випускають ґрати й, відірвавшись, падають. В ту ж мить провалюється поміст і роззявляється глибочезна, темна безодня, а Лев бачить, що мати його впаде туди. І він не допоможе їй? Не кинеться до неї, не подасть руки? І він хоче це зробити, болюче хоче, та не може. Він здрігається. Серце від ляку кам'яніє й перестає битись. Він заплющує очі, щоб не бачити того страшного падіння матері, коли розплющує — перед ним лише глибока темнота й у ній десь далеко, далеко видно ясну пляму. Пляма та ввесь час наближається й що ближче, то стає яркіща, просто сяюча. Нарешті, вона просто ніби небесна мітла, летить на нього і в її авреолі з'являється Марія, що тримає на руках і пригортає, пестливо гладячи, непритомну його матір. Останнім образом любувався він, боячись дихнути, поворушитись. Ця картина непритомної матері на руках його коханої в авреолі яркого фантастичного світла була так дітклива, що йому хотілося заревти дитячим плачем.

А коли прокинувся, побачив раннє сонце в вікні. Побачив коло себе свого знайомого хлопчину, „бунтаря", що сидів на помості без сорочки, тримаючи її розіпнутою на колінах і щось у ній шукав. Знайшовши те, чого глядів, обережно брав його щупками пальців, клав на дошку помосту й безпардонно великим тюремним черевиком тортуру-

вав свою жертву. Далі, на нарах у кутку, низенький з рудою „еспаньолкою" чоловічок, що попав сюди не за політику, а за зґвалтовання нелітньої дівчини, голосно вибубонював з молитовника свої ранішні молитви, а на нього зо всіх сторін сипались матюки й побажання, щоб „яка холера заціпила нарешті його огидну сплювачку".

Лев відчував, що очі його вогкі. У грудях почування, ніби він тількищо виплакався. Якось легко і простірно. Він спокійно, байдуже вдивлявся у простір, на ґрати, на відблиск сонця й силкувався вловити якийсь забутий спомин.

Нового гостя як слід розглянув аж рано. Він лежав на заялозяному сіннику в ногах Льва, коло параші. Його широчезна спина була розкрита, бо подертий лантух, що ним прикривався, не стикав накрити всю його тучну постать. А коли перевернувся передом до нього, Лев перший раз у життю мав нагоду бачити, як гидко виглядає обвисле, порожнє черево, подібне на воляче нутро. Рожовате, як свіжа туша, обросла злегка, з різними визерунками, витисненими рубцями заялозяного сінника.

Ковальов одразу знюхався з купцем і заприятелював. Небудь останнього, купець був би наражений на ночівку просто на голих дошках помосту, бо вільного сінника не було, а жертвувати свого ніхто не виявляв бажання. Зате все це скапалося на Ковальову, бо купець заняв цілого його сінника, так що той мусів примоститися лишень на краєчку. Лишень голову поклав на сінник, уся решта вже так собі, як попало. Купець спав собі майже спокійно, хоч його плечі та стегна були скусані до крови.

Зате він став центральною фіґурою в камері. Величезний, масивний, ніби ґумовий, він ні хвилину не бажав присісти, а ввесь час, заложивши назад руки, ходив з кута в кут і оповідав. Чоботи його голосно скрипіли, а трухляві дошки помосту вгинались і тріщали під його вагою. Снідав не багато. Два чи три помідори, кусник хліба мав свого і з чаєм спожив. Тюремного того глею зовсім відмовився, віддавши його хлопчині з 11 еміґрантської камери за те, що той помив йому посуд.

У нього були надзвичайно розумні й надзвичайно блискучі та чисті очі. Оповідав він найбільше про бувшу ЧЕКУ та сучасне ҐПУ. Здавалося, що ця людина більше нічого не знає й не бачила. Здавалося, що в тій країні, де він був, те страшне ҐПУ виповнює собою цілий зміст того далекого незнаного життя. Про більшовиків відзивався дуже різно. Хвалив їх чудесну організованість та віру в те навіть, у що здавалося, ніхто не буде вірити. Він оповідав, як він утік з Москви, де мав велику крамницю сукна. Проклинав НЕП, казав, що це був найбільший у історії обман. Як довго, довго намагався він своїм практичним розумом перехитру-

вати владу, як пручався, боровся з обставинами, щоб наладнати ще якусь торгівлю, але нарешті переконався, що всі його заходи марні, упевнився, що все дарма, продав решту, розпустив служачих, а сам подався туди, де, чейже, не всі люди збожеволіли на світі й є ще десь кусочок здорового розуму. Оцього то здорового розуму й пішов шукати у світ отакий пузан. Оповідав, як піймали його коло границі та посадили до арешту у Проскурові. Було в нього коло дві тисячі рублів, але йому лишилося з них лишень сімдесят і п'ять.

Лев слідкував чомусь за кожним рухом купця. Порівнював його з купчихою Гофмановою, намагаючись знайти між ними щонебудь спільного. Цього одначе не знаходив. Одно хіба. Це незрушимий, залізний спокій і розвага. Лев дивувався тому спокійному, безпристрасному, байдужому купцевому оповіданню. Це все, про що оповідав, здавалося, не з нім було. Скоріше це він десь чув, чи читав. Про утечу з Проскурівського арешту оповідав спокійно, поволі, ніби читав з книжки й то лиш так хіба, на добраніч.

От він сидить собі в арешті, але це не справжній був арешт, а лікарня. Тюрма у свій час, коли це було треба, була розбита. Тепер же знов її саме відновляли. Часи романтики минулися (на думку Льва було це просто кепкування озлобленого купчиська). „Вікно, продовжує, було без ґрат, на другому поверсі, а за дверима і внизу при сходах вартові. В кімнаті дві постелі, але я сидів сам. На постелях усе як слід, честь-честю. Простирала, подушки. Правда, брудні, давно непрані, але то вже все другорядне. Якісь там перед тим лежали хворі, якісь, розказували, махнівці чи щось. Блощиць, признатися, то менше ніж тут, але не бракувало, слава Богу. І от купив собі ножа у сторожа. Це можна було, бо сторож був хахол. Три карбованці коштував, для власної ніби потреби, хоч, здавалося, хахол не довіряв тому й підозріло оглядав мене й порішив мабуть: ну, чорт! Була не була, а три карбованці в кишені. Розуму він був не абиякого філософського. От і купив. Гострю його, гострю й думаю. Так. Дум навалилось порядно. Воно то, думаю, і чорт його бери. Заріжу так заріжу. Нагострив так, що почав волосинки перетинати, а коли дійде до горлянки вартового то й поготів. Перетне без затримки. Втікав, звичайно, дуже просто. Ножа зовсім таки гострив даремно. Гадав, що заґерґолю хоч одного, а тут і невдалося, а шкода. Може б і невинного, але раз більшовик, то й то приємність справило б. В цьому, їй-богу, якась небуденна приємність таїться.

Як саме він тікав, це дійсно не цікаво. З простирала мотуза скрутив, примоцував його до ніжки ліжка й вікном спустився в низ. (Яке мурмило, а потрапив все таки). Вар-

товий хропів. Між іншим каже: „коли проходив коло сплячого, ну, зарізати, подумав. Ні, нехай, коли не поворушиться, живе. Й не поворушився каналія, а так хотілося, щоб пальцем хоч кивнув. Задубасив би одразу. Навмисне і простояв коло нього цілу мабуть хвилину. Ні, сучий син, хропе. А принцип мій — умова-святість. Мабуть мати його в ту ніч якраз молилася за нього, а то б не бачити їй більше свого виплодка.

В такому тоні оповідав увесь час. А по обіді, після другої прохідки, він просто розілявся балачкою. І руками навіть замахав, зовсім рівновагу стратив.

— Я, каже, зовсім не від комуністів тікав. З комуністами можна б ще таки „дєлішкі отяпувать", що тільки полюбуйся. Утік я, каже, від Росії. Від русского православного народу, так, так. Ви, каже, всі отут і не розумієте, що значить слово Расєя. Слівце це, рідні мої, не звичайне собі слівце. Ви то може й розумієте, та не так.

Голос його поважний та твердий, ніби удари якісь, а не слова. Виразу якогось особливого на такому обличчю тяжко означити, але живі рухливі і блискучі очі горіли фосфором.

— Ее, тяжко вам це розуміти. Це треба пережити не тільки так, назовні, а нутром. Тим, що в людини найболючіше, — при цьому ввесь час ходив. Обидві руки за спиною. Час від часу підходить до сплювачки й обережно спльовує.

— Іноді тяжко бува все говорити, а людина мусить. Мусить сказати все не соромлячись, бо того вимагається від неї. А повірити мені в цьому, розуміється, тяжко й не вимагаю, щоб вірили. Мовляв, клясова ненависть. Буржуй. Так воно, так, та все таки не так, бо як я вже сам зневірився, то значить зле. Й не більшовизм тут мені догаряє. Не клясова ненависть. Ні. Мене ограбували вже не перший раз, але я жив і вірив, і Богу молився. Тепер вже не молюсь, бо не знаю, якому богові молитись. Знерівноважили вони нас, а ми ж, відомо, тяжкі на нове.

Мав я в Сибірі колись вівчарню на двадцять тисяч овець. Прийшли, розбили, знищили. Вівці зимою перемерзли. Степ вкрився овечими трупами, а на їх місці хмари вовків наросли. Цілі отари вовчі навкруги. Як завиють, бувало, мати моя! До неба мабуть чути. Навколо сотні, тисячі верстов, все вовки, вовчі республики, СССР своя. Та це не все. У мене також і ліс забрали. Тут уже, на Україні. А думаєте, що так жалкую? Це вже тут недалеко, на Волині, коло Коростиня. Купив. Забрали. Потім знов у Москву пішов. І звідти сюди. Шкода.

І він тут несподівано звернувся до Льва. — Я, каже чув про вас. Ковалів розказував. Ви милий хлопець, але шкода, що ви не перейшли туди. Шкода. Шкода, що не мо-

жете ви читати їх книжок та газет. Письменників їх... Ви реготатимете, але це не сміх. Це не сміх. Радіти тут нічого. Їй-богу нічого. Мошеництво пішло. Здирство ніби у нас, в купців. Пишуть, що хочуть ті, — платять. Пишуть інакше, — геть до біса. От коли б ще мораль якась була. А то зігнали її в кут і місце те чимсь іншим заставили.

І він безконечно й довго говорив. Мораль, молоді комсомолки, національна політика СССР і на червоній площі в Москві п'яниця, що регає — перемішалися в довгу тираду проповідей, що безконечною чередою проносилися в ярких б'ючих барвах перед очима слухачів. Розказував про дівчину, що віддавалась двадцятьом товаришам з погорди до буржуазної моралі. Розказував про двох приятелів, які вирішили, що один з них цілком холоднокровно серед білого дня заріже другого, виключно для досвіду, щоб доказати неіснування сумління.

Скінчивши, він відійшов до вікна, став у нижі й досить довго дивився перед себе. А після цього перейшов до українського питання. Це йому було зрозумілим, але не вірив він в українців. Вузькі вони. В Москві таких куплять на фунти. Мову їм завели. Так, мову вони свою люблять і тільки задля неї піднімають такий ґвалт. Але, гадаєте, що там хто небудь тією мовою балакає серйозно? Нащо? Це так собі, бульбечка рожі в петельочку. Любуйтеся і нюхайте.

Глупота, глупота, думав Лев. Ні чорта він не розуміє. От чортове черево! Лев рішуче не вірив ні йому, ні його словам. Галіберда якась. Хто, хто, а росиянин так не сміє казати. А може лукавить, сволота. Горе пригнуло. Всі позиції тріщать. Ну, так чекайте ж но! Колись ще землю будете гризти, чіплятиметесь за кожний крок нашого чорнозему. Але факт є фактом. І невже їх там так здушили? І що це за залізний, невидимий кулак, що цю потвору причавив, заставивши на всі лади вертітися? І невже Лев так помиливсся. Він, Лев, так помилився? Ні, властиво... Тут щось не те... Він опинився в якомусь колі кпин над ним і його мріями. Але ж це оповідає купець. Що кращого може такий сказати? Бреше він. Все бреше. На гріш йому не повірю. — Бреше, що і владу Кремля шанує. Сам же признався, що все йому забрали, а тому оббріхати їх, це все одно для нього, що викурити добру гаванську цигару по обіді.

Але купець майже кожний раз відгадував ці думки Льва і ставив його в прикре становище. Перед апелем він підходить до нього (цей сидів тоді на вікні, тримаючись одною рукою за ґрати й пильно дивився в далечінь, де три берізці горіли ясним заходячим полум'ям сонця), кладе йому на плече свою тяжезну ручищу й каже: „Ви, молодий чоловіче, бачу не дуже мило бачите мене перед собою. Але по-

миляєтесь, коли думаєте, що в мені говорить клясовий ворог. Не ворог. От тобі Бог у свідки, а Бог для мене ще все таки має вагу. По традиції. З мене балакає зневірений патріот. Російський бог з мене промовляє. Люблю я все таки землю свою, хоч від неї і втікаю. От Україна, Сибір. Гарні краї. А все таки це не Росія. Дивуйтесь, що від купця чуєте? Їй-богу не брешу. Старий вже я на це, та й ніяка брехня цілі своєї не досягне. —

Лев слухав, як нарешті згадав, що й він має якийсь мозок. На якого біса це все йому?

— Дурниці, ви, пане, мені плетете. Сам я це все знаю, — перебив його Лев.

— Так, так. Ви мене чудесно зрізали. Але тому й забалакав з вами, що в вас попечений мозок. Ви не вірите, але так є. По очах ваших бачу. Ви вмієте щось любити. Вмієте сильно, великою любов'ю любити, але ви мусите так само вміти й ненавидіти. Тоді вам усе ясніше стане.

Сказав це і відійшов.

Лев відвернувся також. Він упинався поглядом у далечінь, де три берізці ще сміялися, так сильно сміялися. Верхами ще сонце є, ще світить. У камеру смуток заглядає. Всі ходять, гудуть, мов мухи осінні. Дехто в шахи грає, дехто лається. А Лев все на берізки дивиться. І звав він це „дивитися в далечінь", бо дійсно це далечінь була. Що значить, що око бачить їх? А от піди туди. Може він нічого іншого і не хотів тепер, як лиш вийти з оцієї в'язниці, подертися на ту он гору, на камінь той, сісти на нім, дивитися на захід соняшний. Може і правду каже купчисько. Може і стане йому там все яснішим, але там, не тут. Чи варто йому далі страждати, плакати, молитись? Ні, мабуть. Туди все це робити. Туди, де стільки пекучого, рвучого, кусаючого, мов розбещена пристрасна куртизана, життя. Дайте йому пробратися туди... О, ні!... Тепер уже досить. Ціна для життя, ось такого звичайного, коли лише можна безборонно тішитись і пестити листочки берізки, велика, незрівнана, нічим не замінима. Марія, Марія! Велике, благословенне, всемогуче ім'я.

Сонце згасало поволі. Здавалось, нерви землі опадають. Кожний подих ночі зм'ягчував гарячі приливи пристрасти. І так нарешті згасло воно, і стала ніч.

Звичайно тихо було. Як і завжди відгавкали апель. Приходили, по ґратах молоточками стукали. А після всього одна кумпанійка, на чолі з тим, що працює в канцелярії, заложила пульку в куточку на нарах, а решта ніби то спала. Лев під самим вікном дістав собі місце. Принаймні повітря свіжого подихає. Зате блощиці починають вже повзати. До цього якось тяжко призвичаїтися. Збоку, там де спав купець, шепіт чути. Ненаговорився за день, а оце з Ковальо-

вим душу свою виливає. Але все таки хотілося якось й собі послухати, про що він там розвівся. Ухо наставив та злегка голову підвів, хотів її було підперти долонею, та біль у вусі почув і дав спокій. Ліг горілиць. Слухати погано, але можна. Купець оповідав :

. . . „два-три лишень десятки. Тааак, десятками. А й були щасливці, що й зіставались ще. Такими були, і я, і мій колеґа. У Харків б'ють телеграми з Москви : — тікай ! Денікін порядно пер з півдня.

— Пригадую, пригадую, перебиває Ковалів.

— Е вам, то що було ? От нам ! Зігнали до контори людей. Як на страшнім суді. І дійсно був таки суд. Тут же, чорт бери, перед самими очима ревтрибунал працює. Голова його, і досі бачу, у тямку забився. Грубий, потужний чоловік. Очі в нього, пригадую, червоні, а може мені лиш так здавалось. Коли викликав кого, за кожним разом у стіл простукував. — Ґусьов ! Є такий ? Де небудь у юрбі купа шмаття засувається і прохрипить : Є, мовляв. Готовий. Тут же на дворі в'язниці і глушили. За містом канонада гремить, то поспішали страх як. А над столом один ліхтаря тримає, присвічує. Голова, видно, був короткозорий. Нахиляється низько над столом, бо окуляр не має. Вичитує, поспішає, бо от-от інші налетять і самого суддю до чорта пішлють. Друга рука тикає на папір тремтячим пальцем і попадає на якогось Куриленка, чи що. — Куриленко ! Другий здрігається і, перехрестившись до червоної руки з ліхтарем, виходить туди . . .

Цікаво з одним було. Котомкін звався. Чи може . . . Ні, так, Котомкін. Міщанчик такий згорблений, ніби по ньому хто зверху вдарив кулаком, він пригнувся, ну й так залишився на вік. Казав, що воду змалку по місті розносив і це так його й зігнуло. Його прилучили вже до нас, як їхали ми з Харкова до Сум. Тіснота в вагоні, — страх. Та, знаєте, яка там вже їзда ? На головах по черзі один у другого сиділи. Один тільки з нас, якийсь, здається есер, чи що, мав щастя примоститися й ніби на хвильку, прилягти. Дошку якусь знайшов, примостив її, а Котомкін і собі до нього тичеться. А я сиджу зверху над ними на поличці. Есер ніби й не сердиться, та все таки йому не дуже приємно . . . — Ви от, каже він Котомкінові, майте на увазі так і так, я от недавно ще хорів на тиф. — Еее, батеньку. Що тиф ? Коли б то ще на тиф ! Помер би чоловік і все. А тут. Полежать ще от хочеться, а завтра все одно помреш. Що тиф ! Хіба вся наша Расеюшка та не в тифі ? Куди втічеш ? А от людини тепер тяжко знайти, бодай і з тифом, а все таки тяжко. Куди не приткнися, гонять. Тут, здається, все ж по-братськи. Все одно помрем. Не сьогодні, то завтра, а помрем. — Та ж ви мені, кричить есер, просто на ніс сідаєте. При чому тут

людина? — Нєє. На ніс ні. Чого б та й уже на ніс? Я ось трошки лишень... отак бочком... Я... Та все одно завтра помрем. — І далі мостився. Мостивсь, мостивсь і все таки якось вмостивсь. Зліз, есера на бік зсунув і ввесь час філософував, що „все одно помрем". А родину мав цілих шість душ. Вмирали, каже, діти на очах моїх з голоду, тому й у спекуляцію поліз. І цапнули от... А тепер і відплачуйся голівкою. Так воно, он як.

Ну й положення... Ну й ідіотське положення..., — починає есер... А Котомкин перебиває: „Справжнє. Жахливе. Це вже просто не положення а... а... Головне людини, людини немає... Все зменшилось... От прикладом я, бігав, мучився, а що маю?..." Котомкин ворушиться, зсовує вже на край есера, більше для себе „слабоди здобуває". Слобода ж...

Але не був би він Котомкин, коли б навіть тут, у цих лещатах смерти не шукав він людини. „Ех, майже в голос зідхає купець. Вишмагати б ту саму нашу людину. Вишмагати б і то не шкодуючи, щоб почула..."

На хвильку купець втихає. На нарах ляпають карти, колотиться звучна, звучна, придушена лайка.

— На одній станції, продовжує купець, зчинилась маленька метушня. Йшов „перегонний" суд. Викликали й розстрілювали по альфабету й тут одного то й „розміняли" помилково. Прізвище якраз на А починалось. Все таки неприємність, бо кажуть, якраз „свій брат" був. Чекисти ніби сюди, туди, заметушилися, та якось пішло. Один ще жартує: „Сенька, а, Сенька. Ану-ка потряси його. Авось воскресне". „Воскресне", дубасить міцним матюком Сенька... Воскресне, коли в череві три кулі загрузло"...

Всі регочуться...

Котомкин часом і жартував, жінку та діточок згадував... Так... А, от, помовчавши проводив далі купець до нас на місце „відпущених", нових пригонили. Упхали й комісаря якогось... Зовсім п'яний був. Лаявся страшно, бушував, погрожував, що самого Троцького в дошку зажене... У трьохцальову, дубову і цвяшиськом приб'є. Але що більше він протверезався, то ставав тихішим, а під кінець повис ганчіркою й так увесь час сторчав перед очима. Соромно видно йому, що між контрреволюцію попав.

А там якісь червоноармійці, ґімназист, мале, років п'ятнадцять, хлопча, яке ввесь час за братом своїм хлипає. Брата на попередній станції „розміняли". Студент-технік один, що з ним есер, залишивши Котомкина, розмову мудру ввесь час розводив. Злість хапає, казав есер. За що, таку його та роз-таку, двадцять п'ять літ кров проливав? Свобода... Комічний, між іншим був випадок, як червоноармієць розстрілятись хотів. Колись на Донбасі робітником був і ма-

буть також „двадцять п'ять літ кров за революцію лив. Ех, — і при цьому купець нецензурне слівце додав. Увігнав кульку в череп, на вильот пробила, а мозку не торкнулась. Забрали, вилікували й уже по всіх правилах як слід розстріляли. Дезертир був, чи що...

Котомкин, — що ближче до найпершої станції доїздили, то більше насуплювався, хмурнів та Богу все молився. Не було де молитись, так він у виходок. Зайде, зариґлюється, навколішки стає і кровно молиться. Та голосно, щоб всі чули. У двері грюкотять, лають Котомкина, гатять кулаками у стіни, а він собі ані телень...

Та й хмурився він не дарма. Не дарма й молився. На станції, як поїзд спинився, то на пероні ціла його родина була. Доня-крихітка... Три роки, рученята простягає: — Тату! Ходи, ходи! — виграє пальченятами. А татусь за ґратками, як горобчик... А губи кривляться та дриґають. А очі все лупають та лупають — от-от вискочать і покотяться. Сльози, як горох... Котять і котять. Руку хоче через прути витягнути — не йде. А тут з-заду за місце при вікні гризня страшна. Шарпають Котомкина, але він стійко відстоює свою „свободу". Жінка його, так та просто ревом ревла, при цьому якісь квіточки сльозами змочує, щоб зовсім не зів'яли й кожній дитині (а їх троє) дає цілувати ті квіти й передає батькові, Котомкинові. А той одежину верхню та ще якусь посудину в клубочок змотує та жінці передає. Сам якесь дрантя напнув: — „добрий ще, каже, піджак. Шкода, як пропаде зо мною"...

— Ее, каже купець зідхнувши. Що там робилось, так... і недоговорив. А помовчавши, додав: — куди там... Та де візьмеш у чорта тих слів, щоб усе то... Плюнути хочеться й усе...

От у мене. Шкода, каже, що темно, я б вам показав. А тут у мене обидві долоні рук пробиті. Мене ж розпинали: — „розіпнем Русь і її заправського купця". А було це... сиджу, значить, уже не пам'ятаю навіть у якому **допрі**... Десь у Росії, не на Україні. Сиджу я в льоху., Ну льох, як льох. Колись там пиво та вино, видно, ховалося. Надо мною чека сидить і чути гульню. Гудуть пісні, гупотять по помості чоботиськами... У мене темно, вогко, зимно... Ніби мороз пронизує. Якась тут лавчинка стоїть, а на ній пара лантухів з борошна — постіль моя. Та сну в мене брак. Не спиться, та куди там той сон!

А надо мною... Господи, Содом! Пісні які! Дивно. Все ж таки як-неяк, а людські морди в них. Уявити тільки, до чого людина мусіла дійти, щоб отакі пісні... То ж у пісні пізнаєш людину. Пісня вага цінности людської, як от, скажемо... та все одно. Порівняти тяжко, але пісня — це чорт

зна що, наколи вона влізла в уста. Так!... От наприклад, чую:

Бутилачка, бутилачка, моя ти мать й атец
Какой тут чорт топирітся...
Я вольний маладєц...

— Сучий син „вольной молодец..." Недоречі безграмотно вставлена в життя колись кома, опанувала ввесь зміст: пішла по безконечних сторінках життя, що „гордо звучить — людина". Коби отак взяти ту „кому" й випекти на її чолі стільки їдких зазубрин, скільки раз вдарилось жагучим болем моє й тисячі тисяч розчавлених сердець, мабуть лише тоді ми пізнали б ціну, що за неї куплений отой „вольной молодєц"...

Так... десь... ну, я точно не можу сказати, що за час був тоді. Ніч, день, ранок... Мабуть, тоді ні чорта того не було. А потім, чую, втихло все. Тихо стало. Ох, і тяжка та тиша. Страшно. Тиша після такої бурі... Їй-бо, здавалось, що над головою хтось всю покрівлю поволі піднімає, щоб влити в мою пітьму і тишу розжареної лави того вулкану, що там накипів. Жах!

Знов чути зідхання. Довге, надоїдливе, ніби спущено на власну волю роздутого ковальського міха й він витискає собі поволі струмок сопучого повітря. Лев поворушився і зморщив чоло. Чого він морщив чоло? Якого чорта тут ще морщити?

— Але, балакає розбурханий купчисько, — по недовгому часі... Зрештою, хіба я знав, чи недовгому. Можливо в ньому промайнула ціла вічність. Але... Так. Чую... Чую йдуть. Навколо мене одна пустота, пітьма, а за дверми йдуть. От, от вирвуть одвірок, увірветься залізний, розпечений сатана й розгуляється. Жахливо. Кроки стугонять і коли б не матюки, так чорт його знає, як жахливо. Аж чуєш дійсність, чуєш „совєтську владу" з матюком. Я нашорошивсь. Замок брязь, брязь, шарпнули двері, увійшли. Один ніс ліхтаря, а всіх четверо. Один з них особливо того... Пика велика, груба. Лоб як молот, як обух. Були в нім — ґльобуси зо всіма частями світу. Усі при наганах, чи... словом револьверах... А матрос до того здоровезну пляшку самогону пре.

— Ти, купчик! слухай! Вип'ємо, аа?... Якого гаспіда мовчиш? — метушивсь. Відповідай, коли до тебе по-людськи.

І тут матрос нагана вихватив, ступив до мене пару кроків — раз-два!...

— Ха-ха-ха! — нє бійсь, купчик, не бійсь. Дядя жартує. Ми ось... а, каже, Матюха, чи як там уже його назвав, пригадуєш, як ми черепи минулого тижня лущили?

— У-уу! Мукрнув Матюха. Кинь молоти.

— А, каже матрос. Це, каже, приємно. Отак підійшов з-заду й у потилицю : цок ! Все одно що богородичну свічку здмухнув. Ах, контр... контр...

Знай Расєя. Ми, каже, твою контрреволюцію й у льохах, сто верст під землею і над землею, у воді і тайзі, всю винищим.

— На, купець. Випий за наше здоров'я. Випий. Пий — і ногою тупнув. Чи може ти тверезий ? Свічку стопудовую може волієш купити ? Дзвона в Москву, до Івана ? Так ? Плюнь !

Всі регочуть. А послав їх до... словом, найдальше. З самого раня нічого ж я не жував. Лайнув порядно, кажу просто : коли стріляти хочете, готовий ! Ось — і груди виставив. А люру вашу не питиму. Реготить, зволоч. Хе, хе, хе ! жарт. Один жарт.

— Не будеш ? Будеш, голубчику, будеш. Дайно ж йому.

А всі п'яні. В дошку. Я ж слабкий. Жрати нічого не жер, так би їх всіх змолов би. А все таки не піддаюсь. Воюю. А вони кидаються на мене, валять мене на землю, хапають за руки, один став на живіт коліном, другий душить за карк, третій на ніс чоботом вліз, а матрос зуби мої силиться розтулити і цілу пляшку мені суне в рот. Я як всцібну за руку. Вереснув той і кров цвиркнула. Тут то вже пішло. Втилидив мені наганову цівку в рот, розважив зуби, лається, горівку ллє. Чую що заливають мене... Очі, ніс. Угробили таки. Задубів я, а як прокинувся... Руки мої обидві мертві. Аж потім геть, зобачив... Ах, сукини, думаю, сини, Ах, гаспіди... Долоні мої, зволочі, кинжалами попроверчували. Розпинали, а після на рани мої плювали. Вірте, не вірте.

Тут купець замовк. Лев зайорзав на своєму сінникові.

— Їй-богу. От вам хрест святий — добавив купець, по короткій перерві. Навколішки по черзі ставали, коло лавчини ставали і, заложивши назад руки, таїнство переводили, на руки мої плювали... На рани мої...

Тихо.

— Дьоржи... Ну. Мурза маж. Так — це ляпають на нарах. Пульку пишуть. Купець зовсім замовк, а Лев ? Цей, ніби його в комашню червоних паливод положено. Йому пригадуються чорні мундури, довгі вуса, бочечка зо своїм „хе-хе-хе !" — Що ж, думає. Ранок революції. Але ж той купець. Але той огидний, паскудний купчисько. Безсоромний, нахабний... Ні: Це брехня. Очевидна, жорстока, зла.

— Ну, а той... Котомкин. Де той дівся ?

— Та розстріляли, — відповідає купець. На дванадцятий день по від'їзді з Харкова.

— За якого ж чорта його ?...

Купець на питання не відповів, а казав : — квіточки свої ввесь час хоронив, та до рота, до грудей тулив — так цілу-

вав, так цілував... А коли з суду прийшов. Спокійний таний, злегка того... поблід, але загалом нічого...

— Що ? як ? питаємо.

— Сказали : спекулянт ! Ти, кажуть, мені, сукин син...

— Так, кажу.

— Ти, кажуть нашу країну обкрадав. Тисячі, мільйони пухнуть, а ти соли захтів... Ро-з-стрі-лять !

От, наше, і пропало. Коби, каже, хоч спекулянт. А то. Пудик соли. Їй-богу пудик соли. Юшку, гнилі картоплі їм. Все несолене. Сіль ввижалася, кров власну пили, мочею солили, вмирати не хотілось... Отай-на. Отай досолився. За пудик соли. Отай-на ! Просився, щоб першого. Боюся я, каже. Перелякана я людина. Прошли. Нічого. Як не до них. Випхнули. Діточки, кричу. Хапався за одвірки, падав до землі, цілував її, лоба розбив. Доня моя. Нащо я її родив ? Нащо я сам родився. — Нічого нам, кажуть, зо спекулянтами лімонічать. — Коли б хоч спекулянт...

Ввечері роздав усі свої речі. Подушчину, чайничка... Пішов опісля у свій кутик і там молився. А коли з есером прощався, сказав йому : — От маєте. Знаю я, що лаяли мене. Тепер місця вам самим буде досить — і захитав головою. В очах його ніякого чорта, крім всепрощення, але еґоїстичного, щоб усі бачили... А коли прийшли до нього, заметушився, розгубився, ніби його на крадіжці накрили.

— Чого бали витріщив ? — ревнув чекіст. Ти Котомкин ?

— Я, я, я ! — знервувався Котомкин. Діти, діти... Діти у мене... Коли б так наперед. Боязкий я. Переляканий.

— Ну, ну ! Пашол. Там розберуть... — і штовхнувши в шияку, випхали Котомкина.

— Якийсь то сукин син роздував цю величезну кльоаку зла і смерти. А тут ви „клясовий ворог", „контрреволюція", чорт, диявол... Ґрунда. Ніякої контрреволюції. Садизм і бандитство. Це хронічно. От, вбий мене грім, коли хоч остільки брешу. Чистої марки, первий сорт московської виробки, правда. Вони й термін „бандити" видумали, щоб самим з нього виплутатися. Та не зіпхнуть. Брехня. Історія є. Вона то розбере. Все, все розбере. Дудки з-під її щипчиків утічеш. До останнього рубчика перебере брудну білизну нашої кривавої історії... Пригадуєте в Достоєвського ? У „Бєсах". Не читали ? Тото. Модерно тепер не читати стало. А ми то ще все, все читали і знали. Трільйон думок наганяється, а ради їм ніяково дати. Росія...

— Який там ідіот бубонить — гукнув хтось з нарів... Спати !

Це, показалось, староста келії сердиться. Карти їм грати заважає те буботіння... Купець нічого іншого не видумав, як замовкнути і, крім ляпання карт, одні лиш тяжезні сопуни в келії.

Лев полежав ще хвильку, почекав і впевнившись, що „ідіот" уже замовк остаточно, перевернувся й собі на другий бік. Його побите обличчя щеміло навколо, але не в тому суть. Плювати йому, що пару намордасів дістав, що зуби потурбували. Йому ось тут боляче й образливо. Він не слухав, а жер мову купця ; і здавалось, не говорило те черево, а плювало. Плювало просто йому в вічі й то вперто, нахабно. Він лишень очиськами кліпав та відвертався, але купчисько вперто заліплював його вуха липкими своїми сплюваками. Хай. Хай уже до кінця. Це ж усе одно. Хіба ж не стратовано, не танцьовано до щенту по його мріях, дурних, але все ж таки... Хтось дужий, незграбний, без дозволу втимедився в його городець хрустких, ніжних, виплеканих квіточок і безжалісно гарцював по них поганизними чоботиськами. На це Лев міг лише десь у закамарках своєї душі родити болючі, що виривались разом з нервами, кльони, але більше нічого путнього не в силі був діяти. Отой проклятий „закон", що „з залізною логічністю" (і який це дурень казав'?) ніби ховзак найміцніщого анґлійського виробу — „кована броня". Стріляй проти нього. Кричи. Молись. Ридай. Все одно. Наповзе, розплягущить, розчавкає й поповзе собі задоволено, як нажерта свиня далі.

ШАБЕЛЯН

Другого дня рано напосівся на Льва настрій, чи краще враження, що все попереднє було один лиш сон. „Не став би дивитись, хотів би забутись", ох... Теж ще... Але дивно, що ввесь час сторчала перед його очима та капосна рука купця. І... і... чорт зна що! Руки як руки. Як взагалі купецькі... Хижі, загрібущі, грубезні, кошлаті й м'які мабуть. Таких рук, чорт бери, мільйони. Байдуже. А той, пузата малпа, ні разу не заховає їх до біса в кишені. Ввесь час за спиною носить. Заложив і франтить — дивись щастя яке. І долоні вивернув на зовні. Дивись, мовляв. Мацни, коли не віриш. Найкраще свідоцтво „величного, єдиного в історії нашої плянети, здвигу, залеглої в нетрах несправедливости, правди, яка бурливо і свавільно розчищає собі на землі місце, гордо піднявши чоло і повіваючи соняшно — пурпуровими прапорами". Еге. Що значить... і взагалі, що тут варті пара проверчених долонь якогось там купця ? „Залізна логіка".

А вчора він, здається, не носив так тих долонь. І чи то одного вчера не було ? Як то дурновато все в житті. І збагни його. Лев щось мимрить. На стіні тремтяче сонце. Здається напнута тятива пускає без перерви солодко-отруйливі дзвінкі стріли... А тут долоні. Та мало — долоні. Коло великої жили, (о, повернув) якісь бородавки, наросточки, ніби їх хто, понапльовував там. Може це дійсно окам'янілі спльо-

ваки п'яного матроса, які понесуть у невідкриту будучину свідчення того, „що гордо піднімає чоло", що розвіває „соняшно-пурпуровими", що в згар кривавого неба мачає жорстоке своє перо і на скронях, б'ючих пульсом живого життя, скронях нашої плянети, виписує правду „гордо піднятим чолом". Дивіться й падайте перед нею в побожному екстазі на коліна, гризіть землю, втоптану мільйонами ваших попередників, зоріть її власними зубами й заставте нову правду усміхнутись на вигляд розкішного засіву ваших гарячих, як топлена мідь, сліз. От це є Правда! Благословенна і проклята!

Три дні і три ночі переслідував купець Льва своїми безконечними, однотонними оповіданнями. На третій день „забрали його нарешті чорти геть". І слава Богу.

Але останнього вечора перед своїм виходом купець ще раз розпалився, ще раз (і то зайвий) наплював Львові просто в його дурновато-щире, отверте, невинне обличчя. Виною був сам Лев. Він ніяк не міг втихомирити своїх пекучих... так, так, пекучих думок. Вони, мов ревматизм кістки у слоту, сверлували мозок, шарпали та вибагливо, як найкращий кат, тиранили й душили... Розв'язки, відповіді, протиріччя!... Що значить?... Гризотні питання? Брехня? Одчайдушність? Безмежна віра в абсолют, що він не існує? Е, ні.

Раз так, так так. Раз порушено, так подавай відповіді, говори, гризи недогризене, бодай виломав усі твої зуби. Докопуйся до найдальших глибин, торощи свій хребет, купайся в кип'ячому своєму поті, але винеси наверх відповідь — звичайну, просту, намацальну.

Душа його розкладалась на атоми. А що таке душа? Може бути кому забажається усміхатись, але бувають у людини хвилі, коли такі питання мають кольосальну рацію. Ту, що її порою не збагнеш цілком, ту, що її чуєш, але не вмієш висловити. Ту, що за неї забуваєш фізичні болі і йдеш, рвешся, чуда (правдиві, не видумані) робиш. Даєш себе розіп'яти... Ось яка буває рація. Так. А душа, це те, чого не бачиш, не чуєш, але знаєш, що це твоє все. Якийсь миршавенький чоловічок, а Котомкин співає, душу свою виливає. Чому? Бо занадто має її. Не винести йому її, тяжить і преться на зверх. Відчинив отвір і виходь. Лийся в пісні, у музиці, у молитві. У незнаному бажанні. У натужному за і проти, що родиться в кожного з невимовним болем, при скреготі зубів... У страшному гоні за творчістю, за здобуттям нового, за збагненням незбагнутого. Чому дитина бавиться, обманюючи себе тим, чого не існує? Чого людина творить леґенду? Чому сіє страшну, невблагану смерть в ім'я правди, коли ж правда сама по собі не сто-яка, а одна, для всіх, для кожного? Або... або зовсім її немає"...

Такі думи мучили Льва, а все купець. Він приніс їх з далекого сходу, звідти, де китайські мури, Кремль, мідяний вершник і мавзолей.

Виходили на прохідку. День соняшний, яркий. Величезне небо не замурзане ні одним ковтунчиком хмари. Лише по далеких схилах його, наскільки дозволяє бачити дерев'яний високий частокіл, зсідається ніби білявo-брудновата пліснява і застиляє синьоту.

Келії № 7 дозволили сьогодні довше погрітись на сонці. Зправа, під самим нужником, сидять, вигріваються хорі з келії № 8, а зліва брикають бандити келії № 2. „Інтеліґенція" по середині. Тут же обабіч у сфері володінь „інтеліґенції" величезна, вщерть наповнена брудноватої з потоку води, кадка. Дехто скидає білизну, бере скіпця й поливається водою. „Бандити весело перегукуються на вікна келії № 14, де засіло „жіноче кодло". Останнє все повсаджувало „пики" у кратки потрощеного вікна і спихаючи одно-одного, рветься назустріч звучним і терпким викликам „бандитні". Величезний кольос, Шпарага, з обв'язаною щокою і підбитою ногою, штикільгає сюди й туди по крузі, ніби припнятий за ногу ланцюгом слон. Йому мабуть нудно. Він опустив голову і його широчезне кострубате чоло повертає кусені тяжезної люті. Він нахиляється й щось піднімає з землі. З вікна вигукує Марта:

— Шпарага! Зозульчик. Дай, чорте, закурить! Дай, бо вмираю. Зате колись... та-та-та... Кишки витягає...

Шпарага піднімає голову, як бик, що йому показано червону хустинку. Карк корчиться кількома фалдами і очі заливаються сміхом. Але уста німі, мов з каміню.

— Закурить хочеш?

— Дай, дай. О, мій Шпаразю! Кинь... кидай...

І вишкіривши великі білізні зуби, протягнула за грати дві нагі руки. Шпарага усміхнувсь, руку в кишеню засадив, потримав її там і винявши гукає:

— Хапай, відьмо!

— Кидай Шпаразю. О, ти мій! — і яко мога витягає руки, розчепірює пальці.

Шпарага щось згорнув у кулаці, цілиться — бац... Марта крикнула, шарпнулась назад, і з її носа потекла струмком на лутку, спливаюча двома пасмочками по білій стіні, кров. На землю м'яко, майже беззвучно злетів невинний, гострокантний камінчик. Шпарага закладає обидві руці назад і байдуже шкутильгає собі по крузі, ніби нічого й не сталося. Бабня заревла. Мартина пика миттю щезла з вікна, лиш чути було її пронизливе скавуління. Мабуть кляла. На Шпарагу наскочило кількох, а решта заливалась реготом.

— Підходь, хто хоче щоб щелепи звернув, авторитетно, флеґматично заявляє Шпарага.

Очевидно — бажаючих на такий експеримент не знайшлось, але в ту саму мить „відділовий" лайнув, брязнув ключами і нагнав бандитню до келії.

На подвір'ю стало сонно, гаряче й тихо. Інтеліґенти спокійно гуторили. Хорі, розчавлені і знищені, смерділи перед обличчям сонця. Маленький, зморщений, сухий дід, опалий увесь у власне нутро, розп'ялив перед входом до смітника свою ковдру й сам сів обабіч. Через п'ять хвилин ковдру обсипали мільйони вошей, а старий тупо, як гнилий пень, дивився на них, ворушивсь, мимрив щось висохлими, пожовклими устами й видно намагався сплюнути, та не міг.

До нього підійшов Кравчук (прапорщик при Григоріях колись ходив) і ще дехто. Між ними купець і Лев.

— От хто догризає моє життя... шемрає старий і сухим, довгим пальцем тиче на ковдру.

— І давно пора... Якого чорта сміттям валятися. Мало вошей — каже Кравчук.

— А колись господар був... — додав дід і щось мимрить.

— Ви ? Господар ? Ха-ха-ха ! Скільки вам дали ? Вісім ? Мало. Вас би треба було на пательню, засмажити і собакам викинуть, бо сирого не їли б.

Старий подививсь на Кравчука довгим порожнім поглядом, що в ньому нічого не було. Вигорів він, одні уста м'ямляють.

— Чого, перебиває Ковальський (коридорне начальство). Правду каже старий пуп. Господар з нього порядний. Гляньте, якої вошні викормив. Діду. Аа, діду. А вошики ваші перший сорт. Якої породи ? Дорідні, їй-бо...

Всі, за винятком купця та Льва, реготали. Старий дивився наївно на ковдру, ніби дивуючись : і як вони дійсно такі могли випастись ?...

— А як ви, діду, сюди попали ? — питає Кравчук.

— А ну його — штовхав Кравчука котрийсь.

— Га ?... підняв дід голову...

— Хай говорить. Тут ще дехто не чув... — Кажу, як ви сюди попали ? — підняв голос Кравчук. — Розкажіть-но.

— Ет, махнув рукою дід. Не варта. Вам смішки, — і знов спустив голову й м'ямляв губами.

— Ее, діду. Щось ви розкапустились. Чекайте. Прийдете ви за хлібом. Дулю дістанете й то кримську. Не хочете, так не треба.

— Ну й сучий син той Кравчук, — зауважує котрийсь.

— За землю... Несподівано заявляв дід, що здавалось не вичавить вже ні одного слова.

— Ха-ха-ха ! — покотилось зо всіх боків. — От стерво старе. Боїться, що не буде чого жерти.

Цього старий не чув. Він мабуть збірав сили, щоб розпо-

чати свою мову, що її він на протязі сьоми років майже щодня оповідав.

Тузин цибатих, розкаракуватих півголих посіпак, з позакладаними за спину руками, з зубами на виставку і з готовим у грудях на кожну хвилину реготом, обступили старого Шабеляна. Він сидить, а повз нього розстелена вошива ковдра. З кута від частоколу подихало неприємним душком, а зо сходів з гуком, криком, ревом, розмахуючи руками, вилітали на прохідну келія № 3. Теж бандитня. Галас й лайня знов виповнили подвір'я.

— Хто з вас на „папірос" має ? — зашепелявив Шабелян.

— Дай Ти, Будний. Бабостраждатель. Дай йому на цигарку, — тріснув по плечі Будного Кравчук. — Будний !

— До чортової матері. Що я ! . . . Наїжився „бабостраждатель".

Але вихватився Китай, жидок Китай з Петербурга. Він вихопив з кешеньки блюзи готову „першой сорти Месаксудій" цигарку й урочисто :

— Куріть старий, та хай вам з очей . . . не куриться !

Розігнав цибатих, до діда власною спиною нагнувся, сірника витер і підсмаливши навмисне старому під носом пакілля, припалив цигарку. Старий пакнув, раз, другий, натягнув у себе повно диму, і випустивши заплутався у ньому, опутав ним брудну свою лисину і почав :

— Знаєте ви село Бущу ? Ні, тут з вас, мабуть, ніхто не знає села Бущи. Ще позаторік покійник злодій Сава Шелестун, піймався там з рябою Олійниковою кобилою, йому надсадили за неї храпи, старий похирляв, тут був, зо мною три місяці на одному сіннику спав, і дав дуба. Казав : як стягнули його з рябої, то повалили на землю і бовхали по грудях чавунним трибком від кирата, аж поки не розбили грудей і ротом та носом потекла юха. А чепкий був старий. Злодійством горба нажив та залишив синкам шістьнадцять десятин . . . Тридцять п'ять літ одно й робив, що крав. Світ отак повздовж і поперек пройшов, в Ню-ворку, казав, на двадцять п'ятому поверсі „сидів" й попльовував у низ панам на капелюхи. Три рази в Америку тікав, а все таки загинув тут. Каже, тягнуло. Заїдеш туди й усе там не так. Туго якось, каже. Ось глянеш, каже — і старий простягнув праву руку з цигаркою між пальцями над розістланою ковдрою . . . У нас все села, села та ліси . . . А там місто. Куди не кинь — місто. Люди, каже, там не так як ми . . . Ми народ християнський, а там із свічкою церкви не найдеш. Все, каже, костели. А високі, високі . . . До небес. Глянеш угору — шапка злетить . . . І я розумію його. Тягне вона нашого мужика, чи чесний він, чи злодій, ота своя чорна, землиця. Тягне і висає, як драглина. Били його п'ятнадцять разів тяжко. Викрутили руки, а поки в Бущу не завітав, грішив на білому

світі. Ех, царство небесне йому. Хто з нас того... Отаке то Буща село.

В ліву руку переложив старий цигарку, а правою нерівного поклав хреста на грудях. Хтось з цибатих плюнув і то просто Шобелянові на лисину. Він одначе не запримітив цього, вложив в уста цигарку, туго пакнув, затягнувся димом...

Всі пирскнули з реготу.

— Кравчук. Хто то, сучий син, пакостить... Здмухни...

— Кравчук, мазнув „гариштанкою" і сплювак щез, але старий руку ліву підніс і долонею лисину потер; глянув у верх докірливо порожніми очима і не сказав нічого.

— Ну, вйо! Далі старий. Що ж ви одразу залупились? Це отой тільки пожартував, — кинув котрийсь.

— Поки жартується, хай... У Бущі звичаї круті. Оо, круті. У нас, бувало (бо й я звідтіль) чи празник храмовий, чи зводини, чи там оказія яка, так парубки держись. Кожний за поясом люшню, чи так цурупалка якого небезпремінно мусить мати. Як тільки підіп'ють. Бій — на пропало. Ох, билися. Крутий народ. А все то тіснота. Село мале, вугло в вугло. З вікна в вікно переплюнути можна, а як, Боже, храни пожежа, так до тла. А вона що Божий рік. То пів села, то ціле... Люди то і роблять, що будуються, а плодять ніби щурі. Крутий народ. Навколо села ліс. Сім миль на схід і вісім миль на захід ліси ґрафині Андрейової. Руска така. Жила в Парижі, а дворів мала вісімнадцять. Наш, Мости, Гісерна, Зелений Дуб, Антонівка, Борщівка, Трипілля, Москалівка і до чорта ще... Усе то її було. На віку своєму бачив раз її. Приїхала, а я як раз снопи возив. Засівав таки на її аж десять десятин... Ото вожу раз. Чую... „Приїхала, Приїхала. Сама ґрафиня"... Ну, думаю. Де там ще в чорта вона, а поки погода, так мерщій з снопами впораюсь. І до снопів. А скрізь на полі ніби вимерло. Чекають, кажуть, буде їхати. Один лиш я кладу та кладу. Наклав. Збирався їхати, аж стугонить. Народ заметушився. Уже здалека запримітив я її. Гецає по межах на лисому коні, у чорному вся, а з нею якісь ще два. Ну, думаю, зажду. Стягнув кашкета й чекаю. Коней мушня гризе, а я коло хури чекаю... От-от під'їде й що ж? А їде просто на мене. Проїхала чвалом, ніде і не спинилася, аж то якось аж коло мене стала. Ох, матінко. Мені аж жижки затремтіли. Якого біса це? Оренда в мене в порядку. Підїхала. Конисько в милі, з мунштуком. Тупцює. Я очі вирячив, а вона не сіло, не пало:

— Хто ти такий?

— Та, я... кажу, Микита Шабелян.

— Аа, Шабелян. Якої нації?... і повторила, Шабелян.

— Та, кажу, православний, тутешній.

— Засміялася. То значитъ, каже, русскій?

— Хахол, кажу я, ваше благородіє... Не гнівайтеся. Простий, мужик... В кондукторах служив на чужині.

Засміялась знов, стьогнула прутиком коня і погицала далі. Не встигла ще отак, як відсіля до брами, доїхати, як тут до мене ціле село: „А що? А як? Яка вона?" Та різало його-ма, кажу. Коли один з другим такий цікавий, то біжи он за її хвостом і запитай. Ніколи. Жара, жнива. Вйо, булана! Пужалнякою нагнав кобил. (Самі кобили тоді мав. Одна ожеребилася, але вовки лоша роздерли) і потягнув хуру.

А я тоді, дай, Боже, здоров'я, як живе, управляющому Хвидотові Паливоді, орендував десять десятин. Кум мій був. А своеї маловато мав. Ото різало-йо-ма... було колись у нас ґрунту. Земля найліпша, аби сягнув. Під лісом, правда, але і ліс не кепський. Дубина така, що клепку з неї по цілому світі розвозять. Але наші батьки, трясця-ма, не дбали. Ет, каже. Що я? Два віки житиму? Панщину знесли, так по двадцять десятин ґрунту давали. Ніхто не хтів. Багато. По дев'ять. І забрали по дев'ять. А панам це на руку, бо нікуди було землю давати. Дід мій узяв дев'ять десятин. Мав два бовдурі — батько мій — волоцюга п'яна і другий такий самий, волочився ціле життя то по дворах, то по жидах, а на старість прийшов, одкраяв у батька пів ґрунту, наплодив дітвори, а вони тепер душаться. Батько нас аж шестеро мав. Шість хлопців, а одна дівка — „вийшла" на Борщівку і тоже втопила себе. Чоловік злодій. Крав, а прийшли поляки, ще перші... піймали й повісили. Два брати вмерло, а четверо роздерли батькове поле, що було в сімох куснях, на четверо. Ви й посудіть. Я, правда, плюнув на батька ще малим. Прийде бувало зима, так всі від морозу ціпнемо, а навкруги непроходимий ліс. Піди тільки там, наламай сучків і є... Та ж то ледаче, був, батько. Ото піде десь, насмолиться, всуне до хати і давай бушувати. Матір гонив по снігу босу, за коси волочив. Нас, дітвору, по сусідах розганяв. Коли нема що їсти, так горе. А де мати набере? Дітей, то крадькома годувала чим трапилось. Сусіди помагали. То та, то та сусідка мисочку муки або пшона; пудик — другий бараболь, цього, і так капарилося. А жебранина звісно. Я ще малий був, так боком вона вилазила. Ні, думаю. Як сповнилось вісім років... Ні думаю... Треба б і до школи, а була вона за сім верстов у сусіднім селі... Ні, до школи, думаю, не підеш ти, Микито. Підеш ти до двора. По золотому там дівчатам платили, а нам малим по двадцятці. Парубків зовсім не приймали... Вдягнеш, бувало, свитку. Штанята були драні... Постолята плів мені дід Евмен. П'ять копійок місяшно діставав від мене. Вдягнешся отак... Мороз. Скрипить. І цілий Божий день човгаєш за кіньми. Коні поганяв у кераті... за місяць два ру-

блі; два і сорок копійок заробиш. Часом і більше. П'ять копійок Евменові за постоли, а решту матері віддавав.

А літом пас на Чемчині ягнята. Це в нас останнє діло було. Наб'ються тебе, бувало, кому тільки заманеться. То в шкоду ягнята забіжать. То вовк котре стягне. То згубиться, або помотеличаться там, поморок нападе, здесяткує, а за все шкура моя відплачувалась. За літо на празник Чесного Хреста „получав" нового куртаха, штани та кашкета. Часом громада ще пудик-другий збіжжя якого придасть. З постолів ніколи не вилазив, бо чоботи справити нізащо було. Вінчався навіть в постолах. То-то...

В'язні якось мимохіть хмурніли, гасли, їхні насмішковато-нахабні очі, їхні уста, що курчились увесь час у їдкий регіт, їхні дуті, як мочові бичачі піхурі, обличчя, стихали і хмарились, а вираз кожного нагадував дулю п'яної баби.

Старий же захопився навіть. Він напакував цигарку, пускав дим, піднімав і помахував засохлими жилавими ручиськами.

— О, сказав він. Як помер мій батько, легше зідхнулось. Зрештою, мав я тоді вісімнадцять і за такий час встиг побувати й ув олійниці, (це в Мижіці. Сруль — жид такий. Чавив він, чортова душа, не тільки з рипаку, а й з мене олій), і на заводі, і на залізній дорозі — в кондукторах. Це вже, в кондукторах, пробачте, по смерті батька був. Брешу. В кондукторах було б нічого. Їздиш собі Київ—Жмеринка й усе. Та життя таке не понутру мені. Собаче життя. Тягнуло до села, до землі. Їдеш, бувало. Дивишся. Поле, поле. Землі-і-і навкруги... Завались. Широка країна наша, а тісно в ній для нашого брата. Сказано, хахол, мужик — мазниця. Працюй. Горюй. Голодай. Мерзни. Нашого брата тьма-тьмуща, а ніде його на презенті не зобачиш. Все кацап, жид, чех, а наш брат під землею, в гної, в саджі. Не зобачиш його обличчя, бо не має його. Глянеш на чоловіка. Чоловік, як чоловік здається, а без обличчя. Зплащене воно, розчавлене. Лють брала й часом хотілось здвигнути цілим світом.

Оженився я ще перед кондукторством. Ще як у жида був, спізнався з одною помийницею. Теж у жида служила. А сатана, Господи! Так. Жінкою мене зобидив Бог. Їй усе було хіхі, а в мене вогонь з грудей дихав. Жити хотілось. Хотілось дертись зубами, а вона... Дав її перед службою до брата Хведора. Той з москалів вернувся, „унтерцером" прийшов, за господарство взявся... Дав, думаю, хай того, привчається. Так вона клята байстрюка приперла. Родилось і померло. Я знаю, що не моє. Може брат, бо звісно, москаль. А плачу, а крику що було! Я приїхав додому, цапнув її, скрутив, всипав, що з тиждень човгалась. Хотіла кидати. Кидай, кажу, стоболів твою — ма! Кидай!

Не бійсь. Не покинула. — Ти мені, каже, скупію, гроша не даси. Боса он. — А, кажу, кольки в бік не хоч? Коли б ти працювала, а хвойдати отак без путтящ й собака потрапить. Будеш працювати, будеш дбати, будеш копіку до копіки, гріш до гроша складати, — будеш мати. Не будеш, — гинь, здихай. Собаці й собача смерть. — Та ти, каже, камлію западенний, пухнеш над грішми. Щоб ти спухла коростою, кажу. А що то ти маєш? Хочеш отак жидівською помийницею здихати? Хочеш? Ну, кажу, вільна дорога. А я коли ніччю не сплю, не доїдаю, обдертий лежу, так думаю, що треба таки колись і край покласти цьому. Я, підняв старий голос, за сім років недоїдання на чугунці п'ять сотень рубликів, як горох, зложив. Як це було? Нудно й боляче, але кинув чугунку, пішов до свого таки села, купив на Плоскій три десятині, та батьківщини щось там мізерія, до купи — чотири, а мати саме того року вмерли — поховав честь-честю — золота, працьовита була душа. (Царство їй небесне!) Завів господарку. За рік конята роздобув. Човгав що-дня ними до міста, возив дерево на станцію. Буряки до „контори". Дерев'яний вугіль, клепку. За рік прикупив ще десятину. Стало п'ять. Десять, завдяки Хведотові Паливоді взяв в оренду. От тобі й пан! Жінка крутилась-вертілась, як натурлива коняка в запрягу, а нарешті скорилася і стала масляна. Правда, сердега, не мало з'їла кулаїв. Але коли чоловікові і цього бракує, і того бракує. Коли ти ночей не спиш, часу носа висякати не маєш... Коли від косовиці, оранки, жаття, молотінки, спина твоя кілком стане і ні тобі повернутись... А тут ще каверзи баби. Ні! Забий і сам гинь. Краще здохнути, ніж пухнути в нужді.

Правда, сотужно воно було обробляти самому п'ятнадцять десятин. Я обробляв. Від світання до смеркання в полі та й у полі. Земля запущена була, перій один. Виробив, вигладив. Пеньки повикидав, де треба було — вгноїв. Завелася худоба. Без худоби нема гною, а без гною нема врожаю. Одно за друге чіпляє. Коні завів порядніщі. Своє тягло завше господарці прибуток. Жінка, то їй-бо, просто тріскала з початку. Смердить праця, а сама, бездітна кобила, здорова була. Не до дітей було з початку. Дітей не можна родити для того, щоб злодіяками росли. І так того досить. Коли вмієш родити, вмій і в люди вивести. Це варто закарбувати кожному мужикові на самому лобі.

А злодійні по наших лісах пропасть. Завелося того зілля... воно то зрозуміло. Згадував я, що шваґра мого повісили. Меланка, сестра моя, спізналася з ним через брата Пархвена, бо брат, грішним ділом, також не цурався блатної братви. В лісах він і в лісах, або по ярмарках. Коні міняв, як сорочки... та де там. Сорочки він так часто не міняв. А коли почав я рости, коли почав не то що в палки,

а й у пірря вбиратися, так почалася аварія. Темними ночами носа за поріг не виставив. Казав я також, що в Бущі хата при хаті. Густота страшенна. Пожежі що-року нищать геть усе. Так я собі й міркую. Нащо мені ото на тому причіпку в селі смажитись? Місця, дяка Богу, навкруги гай, гай! Купив на Плоскій, три верстві від села, там і осів. Хутором ніби. Щепу, це-те, в землю втицьнув і садок вийшов. Пасіку думав заведу, бо покорму для бджоли хоч відбавляй. Липи навкруги такі. Товстючі липи. Так ото, як навідались до мене... Одного разу, бачите, приїзджає Пархвен. П'яний... А з ним ціла зграя. Переховай, гукає, нас! Женуться за нами!... — Отуди в біса. Переховай. Хочете, щоб і мене через вас в буцигарню загнали, Ні... Ну, чортів гнітію! Чекай!... і поїхали. Від цього часу зникли в мене одної ночі кола від воза. Знаю хто, та що подієш. Другий раз витягли з клуні п'ять міхів пшениці. Було зимою. Пшениця тоді в ціні, по сімдесят п'ять копійок пуд, а було її двадцять п'ять пудів. Знов махнув рукою. Думаю: не дражни ос, не кусатимуть. Та де там. Треба було мені одного разу до волости. Це було саме перед Михайлом в осени... Мав я намір виїхати десь з дому в широкий світ, доброї земельки пошукати, та доречі покинути оте стовковисько. Думав, що продам все тут, виїду, куди завгодно, а тут як раз шугали чутки, що добра земля в Росії, десь коло Калуги є... Я до цього не так то ладно кинувся. Знаємо, яка то вже у Кацапщині земля. Але кортіло все таки побачити. Їхати так їхати! Робота польова скінчилася, а молотінку думаю, на після Миколи відложу. Ото ж і пішов до волости за пашпортом. Можна було б їхати, але як на то-те, перед тим возив до контори буряки. Коні вгоняні, хай, думаю, відпочинуть. Чоловік може і пішки. Тих десять верстов не аби яка миля. А худобина також мусить відпічнути, до того худобу я любив, „уужас". Сам не з'їм, а худобині дам. Така вже натура. Пішов. Зробив, що треба. Кваплюсь додому. Щось мене у нутрі цілу дорогу ніби ссало. Що це? думаю... Ну, лечу просто дух виперае.. Приходжу. О, людоньки! Жінка непритомна, зв'язана. Кинувсь до хліва. Порожньо. До клуні, бракує дечого. Все. все, загрібли. Воза виточили, запрягли коні. Винесли все, що могли, з комори, наклали й поїхали. Став я... Світ став чорний. Ні муки, ні сала, ні одежі. Кожуха мого й жінчиного, килимки, полотно... Ну, словом, звісно, як... Залишився я знов як колись. Голий і босий. Правда корови і свині не чіпали. Одна надія. Моторошно, а порожньо... так ніби ті стервиська не мене, а цілий світ, цілий великий світ ограбували. Так то воно он як. Зідхнув, сплюнув, до хати пішов, жінку розв'язав, з рота їй затичку витягнув й положив її вигідніше... А то просто під лавкою й лежала.

Задумався чоловік. Думав, думав. Цілісіньку ніч... Ані на хвильку очей не зморгнув. Дума, повірте, стала, мов камінь... Їй-бо. Тяжка, тяжка.

Рано встав, зодягнувсь, слова жінці не сказав і пішов. — Та ти б, Микито, хоч що лемензнув. — Махнув рукою. Сніг пам'ятаю випав. „Михайло на білому коні, як у нас говорено, приїхав".

Йду я собі. Тихо. Сніжок м'який, тільки під постільцями поскрипує — руп-руп! руп-руп... Ніби він живий, а я зо злости товчуся по ньому і трощу його кісточки. Йшов не дорогою, а з початку городами, після нивками до Поперечникового яру: — такий Поперечниковий яр є у нас... Дійшов я до нього. Став, оглянувся за село.

Димить воно і сірий дим густою-густізною дергою прикрив стріхи й розділив небо й землю.

Сонця ще не було. Зовсім досвіток... А може вже і було, та за хмарами, за лісом... Та, пропадай усе! — і знов махнув рукою... „Хоч що лемензнув", — Пригадав. Добре тут лемензнув, коли в душі пече... і сплюнув... А сосни стоять кошлаті такі і шумлять. Ш-ш-шууу! Шуушушу!... Ну, думаю. Особливо вони розшумілися. Тридцять років тут провів, а ніколи вони так не шуміли. Дивно якось шуміли. Слухав, слухав... Взяв та й замість до дороги до волости, та й звернув у ліс. У глибину, в гущу. Зайшов, сів на пні, що з нього здмухнув шапкою сніг і задумався.

От воно, чорт би його забрав, передо мною ціле життя. Ну, повірте, якось воно до мозку самого жаль добрався. Ну, тисне просто, хоч трісни. А ліс шумить. А сосни витягнені, стрункі, як струни. Я довго, довго й то вперто змагався сам з собою й нарешті таки... Тьху! І досі ніяково, як згадаєш... заплакав так, як ніколи.

От воно що... „Брат на брата, син на батька, батько на сина". Пригадав собі це й не пішов. Ну його, думаю. Забрали, то забрали. Цілісенький божий день отак тинявся по лісі, а думаєте, що гордість, зло, носив?

Мені здавалось, що... їй-бо, не брешу! Здавалось, прийду ось додому, а там усе моє добро як і було. І коні мої. Знаєте, що значать для господаря коні? А коні ж які були. Шпаки з яблуками, на стегнах. Аж двигтить... Входиш було до хліва: ги-ги-ги! — обізветься та ланцюгом побрязкує, копитами копає під собою мерву. — Косю, косю! — говориш до худоби. Зараз. Оброку хоче? Всиплеш обрік, станеш і слухаєш. Думаєш при тому, чи не поганий був овес? Чи не мало? Чи, не краще кормити коней грисом з картоплею? Ні, думаєш. Овес усе таки завше овес. Коняці нічим не заміниш вівса. І так, поки не з'їсть коняка, не відійдеш. Якось безпечніше. Знаєш, що все з'їло, бо своїми очима бачив. Без отрубів...

Додому аж увечері прийшов. Пізно увечері. Приходжу. А дома ні душі. Що за нечиста сила? — думаю. Куди похвайдала жінка? У хаті холоднеча, не палено. Пішов до хліва, упорав решту, що лишилася, худоби, прийшов знов до хати і от от приганяється жінка. Засапана, слова до діла не виговорить... Що таке? Здуріла?...

— Та, каже, Пархвена піймали... Хто? Де? Як? Ще ранком, розказує жінка, як тільки ти вийшов, припер один стражник на коні. Припер, зіскочив з сідла і до мене: — де твій чоловік? Я одразу не добре второпала. Перелякана була, але він сікається як навіжений. — Кудись, кажу, пішов. Встав і пішов... Навіть, куди, не сказав. Збирайся зо мною... Що робити? Не можу я, кажу... Ось так усе тутка лишити. Злодії в нас вчора були, все до чиста забрали, а чоловік хто його знає. Цілу ніч, кажу, навіть оком не зморгнув... Хто його знає, що він міг вигадати... Нічого, бабо, каже, стражник. Злодіїв то тих цапнули. Ціла банда... Підеш своє добро пізнавати.

Не встигла ще жінка розказати, коли приходить десятник з Бущі. — Микито! — А біжи мерщій до старости. Чого? Не питай, а біжи. Там тебе „врадник" кличе. Накинув дещо на плечі й побіг. Приходжу. Матінко Божа! Содома й Гомонра. Людей, ціла Буща. У старости в хаті повнісінько. Ані тобі доступитися... Микита Шабелян прийшов! — котрийсь гукає. Сюди його. — Втиснувся в хату. „Врадник" на покуті сидить, мокрий увесь, аж коміра розхрістав. Перед ним шклянка чаю, а побіч на лаві нагай. Коло порога і кругом коло вікон повно мужиків. У запічку, просто на долівці лежать якісь люди. Обшарпані, побиті. Калюжа крови коло них. Лише простогнують. — Два стражники з голими шаблями стоять коло них... „Врадник" похльобує чай, а вглядівши мене визвірився:

— Ти Микита Шабелян?

— Я, ваше благородіє. Не зволіте гніватись, так сказати.

— Мовчи, дурак!...

— Та мовчу, ваше благородіє... Бо що ж казати?

— Є то он твій брат? — питав і тицьнув нагаєм в запічок.

— Глянув я... Щось, кажу, незапримічаю...

— Ей, ти! — гукає „врадник"... Шабелян! Поверни своє рило... Братішка прийшов...

Стражник один копнув чоботиськом одного, що лежав в крові й він повернувся... Господи Боже! Що то за страхота. Обличчя таки немає. Розчавлене все. Синє, синє, одна рана, навіть очей не видно.

— Брате! Пархвене! Що з тобою? — і до нього. А стражник один цап мене за карк.

— Стой! каже. А врадник як впече мене нагаєм по спині... Аж зашкварчало...

— От тобі, розтаку твою, брат! Ти будеш „вора" братом звати. Де, одвічай, цілий день пропадав?! Знаєш ти, капустяна твоя голова, хто тебе облапошив?...

Я так остовпів. Став як стовп... Жарти, думаю, кенські з таким..

— Не знаю... (А я то знаю, та що вже тут...) Так подякуй, каже, мені. Я тобі, дурню, піймав твого злодія. Ось він брат твій. Подивись на нього, голубчика. Ось він увесь тут. Га! Ха, ха, ха! — зареготав каналія „врадник". Доброго, каже, маєш братка. Нічого. І по цих словах знов до дядьків звернувся, що гуртом коло порога збилися і стояли мов барани без шапок... — Ну, так що? Не скажете хто бив? То ж я вас усіх так загорну і запакую, куди Макар телят не гонив. Розумієте ви це? Ну? Чого ж мовчите?

— Всі, ваше благородіє, били. Всі до одного. Карайте. Злодія ми, навіть рідного брата, не потерпимо. Ось Миката... Чесний, порядний господар. Проти нього ми нічого... — Заговорив хтось.

— Мовчать! Не питаю... Питаю, хто бив? Злодій не злодій! На все закон — репетує „врадник".

А мужики, як стовпи... Вперлися обома ногами й ні мур-мур... Ех і сила сидить в мужикові. Страшна сила.

— Ну, а ти ж де пропадав цілий день? звернувся до мене.

— Та кажу, ваше благородіє... Звісно. Воно, коли господареві коні вкрадуть, то це все одно зарізати. Сотужно без коней. Встав я рано й думаю піду до волости та хоч стражникам скажу... Але дорогою заглядівся... Взуття в мене зле. Чого доброго не видержить, бо вчора також у волости був. А це ж миля все таки, як не як. Подумав, подумав, зійшов у ліс і так пролазив. Не хотілося вже вертатись додому. Нідочого.

Так і від'їхало начальство, нічого не добившись. Мужик наш крутий. З нього отак собі задурно годі щось випитати. А піймали брата не стражники з „врадником", а самі ж таки „люди". Повпивались бандити й битись почали, дуже гарно себе почували. А тут їх за зябри. Стій! Та й вэигали. Та й давай місити... Ото ж і лишились з людей одні вичавки. З нашим людом жарти короткі. Коні ж мої все одно не вернулись. Кожухи та всяке вбраня вернули. А знак по „врадниковому" нагаєві довго носив. Пекучий був, хай йому частець.

Ще були суди і, звісно, хоч не хоч мусів я проти брата свідчити. Загирили його на три роки, бо кобто одно моє, то б байдуже, а то „ділов", що, Боже милий, натворив. Ех, думаю. Тепер, як вийде, не життя мені. Заб'є. Бачив, як він, відходячи до тюрми, зиркнув на мене... І за що така злість.

От дивно, їй-бо. Ну, присяй-бі, що ціле життя ось на нігтик не скривдив його. Чого така злість? Що я мав, а він не мав? Отже ж не мали ми обидва нічого однаково. Що я і не вчений, та кажу: — росте здоровий колос, росте й жужелиця. Це все „планета". Під якою планетою людина родилась, такий уже з неї хосен...

Цигарка старого згасла. Він захопився оповіданням, руками вихиляси виробляв, голову задер догори. Коли схаменувся з цигаркою — огню немає. Потягнув пару разів, а вона не горить, не куриться.

— Нате, старий, огню... вихопився знов Китай. Виняв сірника, нагнувся до старого, щоб прикурити, але жидка хтось з-заду попхнув і він, попікши старому носа, полетів на вошиву ковдру...

— Хто там, сволота! лаявся Китай, відскікнувши ніби пружина від заклятої ковдри. Всі ж реготали, один тільки старий Шабелян помацував опеченого носа, а цигарку зо злости викинув на бік. Лев дивився на старого, хотілось йому страшенно підійти до Кравчука та накласти нахабі твердих, щирих запотиличчків, одначе покищо, як „новак", невідважувався. Китай і лаявся й реготав. Він ніби справжній „блатняк" знав такт і вмів, як і що треба робити. Він підійшов до Кравчука і стусонув того пару разів під ребро. На цьому і закінчилося, але Шабелян довго не хотів оповідати далі. Кравчук знов залякав, що „чорта з два дістане після цього" старий. Старий хоч-не-хоч, а говорив далі:

— Думаєте, що коли хтось щось хоче і працює, завше здобуде? Це я сам на собі пізнав. Думаєте, що коли мене раз обібрали, другий раз, так я вже отак і опустивсь? Ні. Людина, що пустить глибоко коріння в землю, як той зрізаний пень, обростає кожної весни новими пасинками, скільки ти їх не обрізуй. Але не кожна людина. Є і дерево, що не лише пасинків, а й само ледве росте.

Зиму пережити було дуже скрутно. Не міг на зарібки їхати, а в нас з одної землі не дуже то поживеш. Моїх п'ять десятин так і лишились. Коли б не обікрали, може б і ще одну-дві прикупив би, а так... Ледве, ледве на весні сякі-такі конята роздобув. Все таки обсіявся, обробився, і своє, і оренду. Сподівався врожаю, почав знов оживати, до того задумав завести хмельницю й уже втицьнув у землю перші дві копі корінців. Хміль прибутня річ. Все було знов гаразд. Але турбувало мене одно. Що, як прийде брат? Що буде? Знаю, що той до смерти дертиметься, а свого не подарує. Всі ми уперті з роду, тільки кожний по-своему. Хто защо. Треба, думаю, небезпремінно десь тікати. Треба землі шукати. Треба перенестися. Вийде з тюрми, то знаю: або він, або я. Один раз писання від нього, правда, без підпису, але знаю, що то від нього дістав. Так там казав, щоб

готував йому тисячу рублів, а ні то труп. Так і писав. Щоб то взяти те писання та до слідчого, але коби то мені того тільки в голові було. Думав я інакше. Думав я продати своє й виїхати в Сибір. Живуть там, думаю, люди. Не загину й я. Поля добрий шмат, рук та поту придам і зажию. Але невдалося нічого зробити.

Десь літом у „августі" трах-тарах... вибухнула війна. А тут і жінка моя, як на тоте, завагітніла. У мене „синій білет, але війна так притиснула, що по році і „синьобілетчиків" потягнули. Розпрощався й я з домом та жінкою, з немовлям. Хлопчик родився...

...Тут старий перервав мову, схилив голову й зашамав губами. Лев дивився на нього. Хотілось глянути в його очі. Хотілось перевірити правду оповідання. Оця засушена кістка, оцей поганий, вошивий струпак оповідає, переживає ще раз, може тисячний, пережите. Здавалось, він горить при цьому. Здавалось, волосся його, рідке, брудне і сиве, вилітає при цьому. Здавалось, гаснуть більше й більше його і так згаслі очі і випадають його останні зуби... Кравчук пригукнув на старого, той схопився, здається здрігнувся і далі говорив. Говорив, але тихіще якось...

...Дай, Боже, щоб були всі такими ворогами мені, як я був ворогом тим, проти кого з рушницею в руках, ув „окопах" останню свою силу виморожував, останню кров виливав... За цілу війну, я не вбив ні одного живого створіння. Сам дістав дві рані. От вони...

І показав свої рани. Одна на грудях, від гранатової скалки, друга на правій руці коло ліктя. „Тому і хрестився він не рівно, подумав Лев. І чого він, чорт старий, увесь час виправдується ?... На якого біса здалися кому його рани ? Другий купець". Але ця думка, це була думка штучна, ще стара, перед тим десь там за честоколом заготовлена. Тепер же Лев міг сміливо зідхнути разом зо старим Шабеляном, бо десь у собі, глибоко, куди було доступно лише найщирішим відгукам видимого величавого життя, там він уже зарисував собі болючий образ цього старого з його постолами, вошами й раною від скипки австріяцької гранати на грудях.

...Прийшов з війни... Хто куди, а я додому. Приходжу. Біда. Нічого знов нема. Все зруйновано. Жінка з дитиною недавно з „глибокої Росії" вернулась. Знов наново починай. Хлопчик мій ось такий уже виріс. Хутко чотирі роки. Мене аж чорти беруть. Знов кинувся працювати. Знов на поле, в рілю. Знов мороги почав роздирати. Від світання до смеркання в полі. Щастя, що з собою пару соток грошей приніс, то відразу пару конят купив. Але оренду вже втратив, та й не до оренди вже було, коб принаймні своє обробити. Прийшла „слобода", так можна було

де-яку десятину придбати, але я раз на завше собі сказав. „Дароване, чи безплатне завше боком вилізе". І так воно сталося. В революції всі біжать, кричать, деруть собі, що хто попало, а я дивлюся тільки та дивуюся.

І чого так падка людина на чуже, дароване? І чого так солодко, так приємно кожному заволодіти чужим? Чого ж ті люди тягаються з тими, зовсім їм непотрібними речами, як всякі м'які стільці, хвортоп'яни, перини?... Що робитиме мужик з такими речами? Отак міркуючи собі, не взяв я ані чужої соломини. Але як прийшли оті, що з гетьманом, так почалася знову возня. Село зігнали, тягали людей, нокували бог зна куди, били, знущалися. Мене, слава богу, не чіпали. Ані один. Сидів собі, господарив. Почав знов обростати, зате ворогів набув. З'явилися в селі „оратори". Ці ораторі, звісно як... От вам прийде до села. Сход. Ну, сход, то сход. Зійдуться дядьки, хтось на перекинуту бочівку вилізе...

— Товариші! Прийшла слобода. Це значиця все, що є, все ваше. Все то мала колись буржуазія, а тепер все ваше. Був гетьман, був Петлюра... Все це буржуї, помещіки, наші клясові вороги. Всіх їх зничтожити, щоб значиця бедний клас до поніманія прийшов. Пора бедному класу виставить себе на перьод, щоб значиця, обличчя його всі побачили. Хай, живьоть слабода!...

А мужикам що. Ревуть. Знає він один з другим, що сталося? Знав він хоч, хто був оті „горлаторі"? Ніколи...

Але це мене якось мало інтересувало. Радив я де кому тільки: дядьку Трохим, не вплутуйтесь в ті „слободи". Не буде з того добра. Чекайте. Бачте, що тепер „власті" ніякої. Хто його розбере....

Отак минав я лихо, та не минуло воно мене...

Одного разу сіли ми з жінкою вечеряти, коли двері риприп, і входить до хати кількоро більшовиків. Це саме за їх „власті" було. Всі при рушницях, при шаблях, при револьверах. Один з них без шинелі, у френчі і чорних з лампасами штанах-галіфе. Чоботи високі з холявами хромовими з пражичками, остроги бряжчать... Птиця, думаю, важна якась. Решта прості, у шинелях.

— Що, каже той у галіфе, пізнаєш? — Дивлюся я, дивлюсь... Люди мої! Пархвен!... Кров моя захолола. Чи то радіти, чи то ґвалт кричати... І тут якось само собою вирвалось:

— Братику! Рідний...

— Ух, сукин син, кулак ти проклятий! Я не твій брат. Забрать його, сукиного сина... — визвірився брат. А всьо ето, что так у нево єсть, конфісковать значить...

— Та який я кулак? Що з тобою? — Отямся!... Я ж тоді... Та хресто-святий... Діти, син...

— Закрий, кулацька морда, свою сплювачку. Там розберуть. Всьо імєніє конфісковать... Уравнєніє настало!...

Я задубів, онімів. Сил не хватало, бо був би, коли б що мав у руках, побив би їх і себе, а тоді хай і „уравнєніє". Але нічого якраз не мав. Шкода. Дуже велика шкода. Забрали мене, потягнули в „чеку", нічого не зробили, але вернувся я від них аж другого року в осени, сивим, знищеним, зломаним дідом. Втік з „етапу" аж з-під Житомира. Отаке то було.

Ох... зідхнув старий. Тепер же ото найгірше підходить. Кулак... Так, так. Кулак, — казав, хитаючи головою старий. А помовчавши хвилю, говорив далі: — коли вернувся, то застав дома голі стіни і жінку з дитиною. Голодні, голі, ні кола, ні хвоста на дворі. Дивлюсь на дитину... Знищений я, але все таки... Все таки знов, думаю, починати треба!... Більшовики втікли й може не вернуться. Кажуть, мир зробили з поляками. Треба знов закачувати рукави та плювати в долоні. Коби так, сам чорт його бери. Ато ж дитина. Що воно, як виросте, думаю, за батька подумає? Що почне?... І почав, і почав... Давай порпатись, поратись. Давай кидатись на всі боки. Пішов, щось там трохи заробив, трохи позичив і купив ялівочку. Хай, думаю, хоч на зарік корівка буде. Хоч ложка своя молока. А там, думаю, знов якісь конята треба буде.

Але підсунулась мені нова думка. Брат Пархвен поїхав десь з більшовиками й не вернувся. Залишився в селі Хведор, а другий, Онисько, пристав у приймаки до другого села. Частка Пархвенового ґрунту залишилась у Хведора. Думав я, думав, міркував і одного разу, пішов до Хведора і кажу: — так і так кажу, от, мовляв, Пархвен відійшов. Знаєш ти, брате, що знищив він мене безневинно. Давай поділимось його часткою...

— О, каже брат. Коли поділимо з тобою, то й Онисько захоче. А що там ділити?...

— Ну то що, кажу. Коли Онисько, то і Ониськові дамо частку. По законному. Але Онисько не в претенсії. Йому це не зручно. А мені б то дуже ота нивка на Саковому пригодилась...

Та де там, Хведор і слухати не хоче. Мене забрала злість. Вперся я й вдався до суду. Суд потягнув за ним. Я до вищого суду подав. Не було ніяких грошей на адвоката та суд, то я взяв та й продав останню ялівку. Ялівку, думаю, нажию, а кусок поля коли придбаю, то придасться. Стали ми вже так і так ворогами з братом... Страшенно сутужно було. Але повів на ярмарок ялівку, продав, прийшов додому... Боже мій! Боже мій! Страшно і розказувати... Та вже. Хай. Хай всі знають. Кулак!...

Ото прийшов додому, роздягнувся, виняв вузлик з паперовими грішми і положив на столі. А жінка поралась щось

за бугаєм. Знаєте, як то у нас хати ? Хата і бугай, а за бугаєм такий запічок. Ото ж порається там жінка, а я пішов, щоб порадитись. Хлопчик мій завше такий цікавий був... А що ви, тату ? А як ви ? А те, а це. Гостинця завше просив, а я і з ярмарку, а гостинця таки не приніс. Повірите, копійки тієї шкода було стратити. Балакав я з жінкою... Ну, може чверть годинки, не більше... Вертаюсь до грошей... Дивлюсь... Ні. Вам це ніколи, ніколи зрозумілим не буде. У мене під ногами провалювалась земля. Вся хата пішла навколо ходором. Світ почорнів. У мене бухнула до голови вся кров і я далі нічого вже не тямив. У хаті піднявся страшний вереск. Що я робив, що сталося, не тямлю. Стямився я аж за рік, отут... — і показав на вікно 8 келії хорих в'язнів. — Аж у суді дізнався я, що малий мій гроші ті подер. Всі, до одного папірця. На шматочки. Бавився і подер... А я. Я, казали... Це вже жінка казала... Я, каже, вглядівши це... Ще вибіг у сіни... Ще щось там бігав і був дуже червоний. Такий, каже, як жар. А очі, то просто страх глянути, були. Вернувся, каже, з сокирою і поки там жінка схаменулася, я схопив свого хлопця і відтяв йому руку... Просто сокирою... А після розмахався нею так, що ледве не зарубав і жінку. Далі, кажуть, побіг у ліс. Там мене знайшли коло того саме Поперечникового яру. Лежав на землі, гриз її, гриз власні руки, що були обліплені гразюкою, змішаною з кров'ю... І от так воно сталося... Дитина моя померла. Кажуть, вся кров вилилась. Жінка перелякана побігла в село і поки вернулась, дитина вже була непритомна.

— Ууу! Ти, мать твоя!... — витиснув котрийсь з цибатих... і вас, старий, не повісили ? — крикнув над його головою Будний.

Старий нічого на це не відповів, а лишень м'ямляв губами.

— Він же, сволота, не так то вже і старий... — сказав Кравчук... А що ж ви думаєте тепер робити ? — спитав він Шабеляна.

— Що думаю ?

— Еге.

— Та що думаю. Думаю, як не здохну, то буду ще господарювати.

— Ее, не топтами вже вам рясту. Скінчилося вже ваше, — додав Кравчук.

— Що ж, розвів Шабелян руками. Поки людина дихає, доти мусить про живе думати. Має правду старий Ковальчук Трохим, коли казав: — у світі все, каже, отак... Все дві силі. Одна каже: роби добре, а друга: роби кепсько. Але сили ті обидві нерозумні. Вони тільки обидві вважають, що треба робити так, як вони хочуть. Бо то є „добре". Та це

не кожному дано знати. Так. Правду, і людину, і сили, що кермують людиною. Є Бог і є його воля. А коли хто не вірить у Бога, той бреше... Ви можете надо мною знущатись, сміятись. Вам вільно, бо ви ще дужі; ви хоч злочинці, та не робили ви злочину... Той, хто робить справжній злочин, той не буде плювати на те, чого не розуміє. Злочин робить людина тільки чесна, бо як можна вважати за злочин те, що мій брат пішов до більшовиків, щоб мене знищити? Це не був злочин. Він таким родився і таким мусів померти. Щастя його, що з'явилися, скажімо, такі більшовики. Чесна людина не пішла б туди, а злодієві тільки туди дорога. Кажуть, більшовики, більшовики... І нарікають. А я нічого не кажу. Більшовики завше були. Були вони в нас споконвіку. Тільки не завше мали вони „власть"... Отщо. Та це не кожний знає... Як, кажемо, може це знати такий от хлюст — і тикнув пальцем на Ковальова. — Певно офіцериком був. Га?...

— Ну, старовина! — образився й почервонів Ковальов. Що ж, здохла ваша мати, мене ображаєте...

Ковальов сплюнув і відійшов. Відійшли й ще дехто.

Залишились коло Шабеляна тільки Китай, Кравчук, купець і Лев. Старий Шабелян, коли замовк, то опав, ніби його підтято. Видно було, що це догоряюче щось. Щось, що колись горіло, клекотіло, як вулькан, але перегоріло й це останні відблиски колишнього великого полум'я намагають прокинутись, вирватись з задушного оточення, щоб спалахнути... Але спроби даремні...

— Затятий, сказав купець і зробив неозначений помах рукою. От таких людей бачив я тьму. Тут це виїмок. Тут ще розсіяні вони по широті земній, а там їх збирають, зтягають. Там, каже, ні одної хутко душі не залишиться на волі. Це, каже, люд особливий. Підіть ви сьогодні на Соловки, в яку хочете совітську в'язницю, в льохи Ґ.П.У. Все там ось такі сидять. Чорні, як земля. Злі, як огонь. Сухі, твердом'язі, туполобі, бородаті. Гляньте в їх очі. Гляньте в їх зморщені, заскорузлі обличчя й ви зобачите в них безодню... ну, просто безодню наївного, невинного і злочинного хотіння. От воно. Дивіться на ось того...

Всі глянули на Шабеляна, але нічого в його обличчі, крім мертвеччини, не було.

— Та, каже, купець, цей уже вигорів. В саму кість залято йому трунку... Але інші?...

І на цьому скінчилось. Всі полізли по келіях. „Великолепний і ненужний" день скінчився.

Перед самим сном Лев ще раз підійшов до купця...

— А хто ж по-вашому переможе?

Купець зрозумів питання:

— А хто більше злочинний?...

— Той, відповідає, хто більше злочинний.

— Ну! Хто злочинніший, чи вони, чи ми, поки що сказати тяжко. Але хто переможе, сказати легко. Ми переможемо.

Лев відійшов, розстелив свого брудного сінника на помості й ліг.

— „Ми переможемо", — думав він. Що він хотів цим сказати? Хто оті „ми"? Потім заснув.

А другого дня вже не було купця. Лев навіть цьому зрадів. Він увесь час тільки й робив, що дивився на його руки. Вони без перерви стирчали перед очима Льва й не міг він їх здихатись. Лев тепер ходив собі по келії й ніби просторніше йому, ніби той купчисько бозна скільки забирав йому місця. Раніше він і Шабеляна ніколи не завважав. Тепер же, кожного ранку о дев'ятій, коли келія хорих № 8 виходила на двір, через визирку до келії № 7 завжди протягалась суха, покопирсана жилава рука. Кожного разу котрийсь із в'язнів робив старому якогось фіґля, але ніколи та рука не висовувалась порожньою. Чи кусок петльованика, чи сиру, чи чого іншого клалось само від себе в неї і старий, не дякуючи за дарунок і не сердячись за фіґля, м'ямляючи пожовклими устами, дибав собі на подвір'я з вошивою ковдеркою під пахвою. Там він розстеляв її, сідав коло неї, їв, що мав, і так без руху і без звуку просиджував на сонці цілий день. З нього сміялись, обдурювали. — Старий, хоч цигарку? — Старий гляне, протягне руку. От-от цигарку візьме. — А той, шельма, витягне цигарку прикурити ніби старому, а дійсно встромить у зуби, засміється й піде. Старий дивиться йому у слід наївно й безслівно. Що він думає, тяжко сказати.

Часом обіллють його водою. Обіллють його і його ковдру. Старий увесь мокрий. Йому, видно, холодно й він тремтить. Тоді він уже встає й дибає під самий частокіл, де найкраще припікає сонце. Там він не сідає, аж поки не висхне. Стоїть, общупується, як змокла курка й м'ямляє. Часом довго дивиться в щілину частоколу. Стоїть, всадить носа в щілину й годинами без руху дивиться. Що він думає, годі вгадати. Там за частоколом город і ще один, але нижчий, частокіл. Видно вулицю, як по ній їдуть до міста дядьки. Видно людей, що сюди й туди мотаються. Видається, що всі вони дуже чимсь заняті, що їм увесь час ніколи, що вони безустанно кваплються. А Шабелян от нікуди не квапиться. Він годинами стоїть собі коло щілини й ніби картину яку оглядає.

Розказують, що після таких оглядин Шабелян починає бушувати, кричати, плакати. Кажуть, так страшно плакав, що доводилось заносити його в темний підземний льох, бо ревів на цілу в'язницю. Плакав так до фізичного вичерпання, а тоді знов замовкав і тижнями мовчав. Оповідав ще

правда, як він руку своїй дитині відрубав. Це оповідав. Але останніми часами не було бажаючих слухати.

Лев нераз хотів підійти до старого, але не відважувався. Не знав, що й як з ним розпочати. Так і не підходив. Лишень, час від часу, клав старому на руку кусник сьогото з їдла, бо старий не міг пожувати тюремного хліба.

А літо пливе і спливає, як живиця по раненій сосні. Поволі, непомітно. Уже багато відходило і приходило людей келії № 7. Уже багато їх перебачив Лев. Він дивувався, як усе таки чітко видно людину в вʼязниці. „На волі" всього того не спостерігаєш, що тут. Мабуть тому це, що тіснота. Людина кожна ніби під мікроскопом.

КИТАЙ.

Владно негодом вступила осінь. Латка неба в вікні блідніє, стає мʼякшою, не такою звучною. Хмари вже не такі тяжкі, уривні та вузловаті. Як наповзуть на „латку", то вже не так, як літом, мов сиві воли з боку на бікліньки повертаються, а біжать навипередки, гостро, мов стріли. Або знов затягнуть ціле склепіння небесне й обернеться воно в якусь помийницю. А вітер! Цей тільки й знає, що по ґратах посвистувати, ніби беззубий дідуган. Коли прорве лаву хмар, то пре ними, ніби табуном дужих, яблучистих, гривастих коней.

Берізки на камені все більше й більше золотилися. Шати їх змінилися з зелених на золоті. Їм уже не треба сонця. Досить, слава Богу, і свого золота. Пасмо зеленого ще недавно вівса линяло, линяло, поки зовсім зникло. Лев слідкував за змінами щодня, заздрив дужій природі. Часом під небесами летить зграя птахів. Ворони, чи шпаки? Ті і другі. Шваркотять і крячуть, бо осінь.

Лев також піддався часові. Зблід. Не схуд, а зблід. Мати щотижня, дощ не дощ, холод не холод, приносила йому кошичок харчів. Щотижня пішки, на власному горбі.

Вона нераз щось оповісти хотіла синові, але чомусь не відважувалась. Щось гнітило її. Це видно одразу, але що? Син бачив, питав, а мати: „отак собі. От, хіба то одна скорбота?" ...і на цьому кінчалося. Син тоді дивиться на неї невинними, ясними, великими очима.

І так розлучались. Лев лише плечима знизував. Що робиться там, за частоколом? Хто його розбере. А робиться щось, це напевно. Мати дивна якась. І плаче й разом ніби чомусь радіє.

Небо затягнуло. Повітря набрякло й не видержало. Стало вогко, слизько. Прорвалась остання поржавіла небесна сітка й дощ полив. У келії тісно, димно. Келія № 7 без перерви чадить. Тютюну покищо не брак. Братва розлягалася: перед хвилею бились Китай з Ковальовим. Обидва

пошматошили на собі все до останнього волоска, „у кров” обернулись, але зараз уже сидять усі спокійно, гуртом, одні грають у шахи, а Китай оповідає небилиці. Це спритний жидок, з закордону. Торгував він щітиною та кінським волосинням, та „цапнули” й п'ятьсот долярчиків забрали й ще до того ось сиди. Ну, сиди, то сиди. Але нащо так довго ? Що значить ?...

І він цього не може зрозуміти. Він оповідає...

— Наняв я мешкання. От кімната, приблизно як ця... ні, може й менша. Можливо й менша. Сам я, думаю... що ж. Хватить. Наняв, щоб кантору відкрити, а сам ніби вчусь, ніби готуюсь, на „вуз”, бо був політруком, з перших днів жовтневої революції, у першій конній армії за совєтську власть кров проливав... Господиня моя знає, що я комісаром був. Боїться... А платити в мене нічим. Оселився й живу. Одного разу, приходить господиня.

— Товаришу, комісар. Мені, знаєте, грошей треба.

— І мені, кажу, також треба.

— Ну, вам. Вам дадуть... А хто дасть мені...

— А скільки ?...

— Та, як то звичайно. За кімнати беруть по тридцять, сорок карбованців. За одну кімнату, за голі стіни...

— А скільки ви хочете ?...

— Ну, але як у мене з меблями...

— Що значить, кажу, з меблями ? Можна поставити скриньку від мила й уявити, що то стіл. Солдатську „койку” можна за ліжко поставити, а замість стільця якого небудь пеньочка... І це меблі ? А де шафа, де умивальниця...

— Та он, каже, умивальниця...

— Чорт старий то, а не умивальниця... То ніяка умивальниця. То сплювачка, не умивальниця... Ані тут сісти, ані лягти... Та от, гражданко... Я вам скажу. Я чоловік серйозний. Мені ніколи з вами за дурні меблі змагатися. Ша! Заждіть. Я от тут відчиню один ґешефт, піде, так буде й мені, і вам... Раз-два і „справа скінчена”. Насунув кашкета й пішов.

Заходжу в райком. Підходжу отак з вулиці. Канцелярія на другому поверсі. Мені треба було одного там комісара, Сашу, бачити. Колись мій товариш по комерційній школі. Він саме господарством, сучий син, добре місце, завідував. Цілого округу. Торгівля. Ліси саме експлюатували... Я його добре знав. Дивлюсь на вікна... Стоїть якраз у вікні й до відчиненої половиці краватку зав'язує. Зав'язав, у носі пальцем повертів, виняв цигарку й закурив. Глянув на годинник. Пізно. А тут у мене екстренне діло. Треба дозволу. Ну, щоб там не було... Йду. Подзвонив.

правда, як він руку своїй дитині відрубав. Це оповідав. Але останніми часами не було бажаючих слухати.

Лев нераз хотів підійти до старого, але не відважувався. Не знав, що й як з ним розпочати. Так і не підходив. Лишень, час від часу, клав старому на руку кусник сьогото з їдла, бо старий не міг пожувати тюремного хліба.

А літо пливе і спливає, як живиця по раненій сосні. Поволі, непомітно. Уже багато відходило і приходило людей келії № 7. Уже багато їх перебачив Лев. Він дивувався, як усе таки чітко видно людину в в'язниці. „На волі" всього того не спостерігаєш, що тут. Мабуть тому це, що тіснота. Людина кожна ніби під мікроскопом.

КИТАЙ.

Владно негодом вступила осінь. Латка неба в вікні блідніє, стає м'якшою, не такою звучною. Хмари вже не такі тяжкі, уривні та вузловаті. Як наповзуть на „латку", то вже не так, як літом, мов сиві воли з боку на бік ліньки повертаються, а біжать навипередки, гостро, мов стріли. Або знов затягнуть ціле склепіння небесне й обернеться воно в якусь помийницю. А вітер! Цей тільки й знає, що по ґратах посвистувати, ніби беззубий дідуган. Коли прорве лаву хмар, то пре ними, ніби табуном дужих, яблучистих, гривастих коней.

Берізки на камені все більше й більше золотилися. Шати їх змінилися з зелених на золоті. Їм уже не треба сонця. Досить, слава Богу, і свого золота. Пасмо зеленого ще недавно вівса линяло, линяло, поки зовсім зникло. Лев слідкував за змінами щодня, заздрив дужій природі. Часом під небесами летить зграя птахів. Ворони, чи шпаки? Ті і другі. Шваркотять і крячуть, бо осінь.

Лев також піддався часові. Зблід. Не схуд, а зблід. Мати щотижня, дощ не дощ, холод не холод, приносила йому кошичок харчів. Щотижня пішки, на власному горбі.

Вона нераз щось оповісти хотіла синові, але чомусь не відважувалась. Щось гнітило її. Це видно одразу, але що? Син бачив, питав, а мати: „отак собі. От, хіба то одна скорбота?" ...і на цьому кінчалося. Син тоді дивиться на неї невинними, ясними, великими очима.

І так розлучались. Лев лише плечима знизував. Що робиться там, за частоколом? Хто його розбере. А робиться щось, це напевно. Мати дивна якась. І плаче й разом ніби чомусь радіє.

Небо затягнуло. Повітря набрякло й не видержало. Стало вогко, слизько. Прорвалась остання поржавіла небесна сітка й дощ полив. У келії тісно, димно. Келія № 7 без перерви чадить. Тютюну покищо не брак. Братва розлягалася: перед хвилею бились Китай з Ковальовим. Обидва

пошматошили на собі все до останнього волоска, „у кров" обернулись, але зараз уже сидять усі спокійно, гуртом, одні грають у шахи, а Китай оповідає небилиці. Це спритний жидок, з закордону. Торгував він щітиною та кінським во= лосинням, та „цапнули" й п'ятьсот долярчиків забрали й ще до того ось сиди. Ну, сиди, то сиди. Але нащо так дов= го? Що значить?...

І він цього не може зрозуміти. Він оповідає...

— Наняв я мешкання. От кімната, приблизно як ця... ні, може й менша. Можливо й менша. Сам я, думаю... що ж. Хватить. Наняв, щоб кантору відкрити, а сам ніби вчусь, ніби готуюсь, на „вуз", бо був політруком, з перших днів жовтневої революції, у першій конній армії за совєтську власть кров проливав... Господиня моя знає, що я комі= саром був. Боїться... А платити в мене нічим. Оселився й живу. Одного разу, приходить господиня.

— Товаришу, комісар. Мені, знаєте, грошей треба.

— І мені, кажу, також треба.

— Ну, вам. Вам дадуть... А хто дасть мені...

— А скільки?...

— Та, як то звичайно. За кімнати беруть по тридцять, сорок карбованців. За одну кімнату, за голі стіни...

— А скільки ви хочете?...

— Ну, але як у мене з меблями...

— Що значить, кажу, з меблями? Можна поставити скриньку від мила й уявити, що то стіл. Солдатську „кой= ку" можна за ліжко поставити, а замість стільця якого небудь пеньочка... І це меблі? А де шафа, де умиваль= ниця...

— Та он, каже, умивальниця...

— Чорт старий то, а не умивальниця... То ніяка уми= вальниця. То сплювачка, не умивальниця... Ані тут сісти, ані лягти... Та от, гражданко... Я вам скажу. Я чоловік серйозний. Мені ніколи з вами за дурні меблі змагатися. Ша! Заждіть. Я от тут відчиню один ґешефт, піде, так бу= де й мені, і вам... Раз=два і „справа скінчена". Насунув ка= шкета й пішов.

Заходжу в райком. Підходжу отак з вулиці. Канцеля= рія на другому поверсі. Мені треба було одного там комі= сара, Сашу, бачити. Колись мій товариш по комерційній школі. Він саме господарством, сучий син, добре місце, завідував. Цілого округу. Торгівля. Ліси саме експлюату= вали... Я його добре знав. Дивлюсь на вікна... Стоїть якраз у вікні й до відчиненої половиці краватку зав'язує. Зав'язав, у носі пальцем повертів, виняв цигарку й заку= рив. Глянув на годинник. Пізно. А тут у мене екстренне діло. Треба дозволу. Ну, щоб там не було... Йду. По= дзвонив.

— Кто там?

— Йосіф Китай.

— Якого чорта?...

— Товаріш Саша. Я тільки на мінуточку.

— Пізно вже... Не буду ж я з-за якогось дурня Йосіфа Китая цілий день у канцелярії пухнути...

— Нащо пухнути? Нащо в канцелярії? Друже мій! Ти тільки впусти мене. Один підпис, одна печаточка і справа скінчена. А там зобачиш... Може ми до Шулима Натана заглянемо? А пам'ятаєш, як то колись? А пам'ятаєш?...

Словом, слово-по-слову, вліз я до канцелярії. Саша, вже справжній Саша, не комісар. Ми розбалакались. Я йому про „першу конну", він мені про Шулима Натана. А в нього була Рівка. Саша, просто таки розтавав від неї. А я обіцяв йому... Я йому до чорта все обіцяв. Нарешті Саша стямивсь.

— Ну, підем.

— Пиши, то підемо. Але в мене до тебе маленьке проханячко. Зовсім маленьке проханячко. І виймаю... Я, кажу, власне кажучи, одним словом, на минулому тижні на ім'я комрайкома проханячко подавав, так мені сказали зайти... Ну от, я й зайшов.

— Та чого так пізно?... І глянув на моє прохання...

— Гм, кажу, поки він розглядав. Чого пізно. Ясно, чого пізно. Поки це, поки те. А ніщо так швидко не тікає, як день. Це сказав мудрий чоловік і я не можу йому не вірити... А діло тут зовсім пусте.

— Що ти Йось? Та ти хочеш, щоб нас просто з місця до Допру? Це ж спекуляція... Це ж, каже, в ніякому разі неможливо. Ти вже подавав прохання?

— Подавав.

— Кому?

— У мене, коли я був у „першій конній", був товариш. Він був первосортний комуніст з виправкою...

Саша перебиває: — Чому зрештою так пізно? Коли б був Евдокімов... Він тут усе. Порадився б. А сам я не можу. Ніяк не можу...

— А я тобі, що пораджу. Знаєш. До Натана, ще встигнемо. Це раптом двадцять мінут, зрештою, ми катнем візником, десять мінут. А ти ось тільки печаточку і шкрабни пером. Раз-два й готово. І нащо тут Евдокімов? Ну, Саша. Ти знаєш мене, я тебе. Що, кажу, значить... Спекуляція... Треба ж жити. Служив я в армії, не повезло. Політруком був, шаблю носив, револьвера носив, а все таки до ґешефту тягнуло. Знаєш... Саша! От ти тут якогось дурного папірця підписати боїшся. А чи знаєш ти, як у „першій конній", і пішов і пішов. Я, кажу, орден „красного знамені" ношу. Шкода, не взяв. А покажу...

Саша слухав, слухав: — Ну тебе, каже, до ста чортів!... Давай!

— О, це так! На, на! Печаточку, підпис і все. Чирк, чирк і готово. Ах, як приємно, як приємно... Руки вже затираю. Саша дійсно чирк-чирк... Можеш, кажу, невиразно. Все одно. Аби рука. Зробив.

— На, каже, товаришу. Але як попадеш, плачся на себе.

— Ні на кого не буду плакатись. Ні на себе, ні на тебе. Так воно краще. Але, товаришу, Саша... Я тут маю... Власне кажучи... Що значить... Знаєш от... Уяви от собі... Ну як би тобі пояснити... Знаю я одну вдову... Вона бідна, нічого не має. Чоловік її був білоґвардієць, але перейшов до червоних і погиб... Бідна страх... Колись вона, знаєш, цим тим торгувала... Ну звісно. Яблучко дурне, грушка, сливка. На базарі... А тепер їй заборонили. Чому, не знаю. Буває часом... Але я головою ручусь, що то порядна особа. Вона тільки на прожиття, тільки на прожиття...

— Чого ж ти хоч ще?

— Саша, підпиши їй дозвіл на приватний продаж. Неп же тепер. Сам Ленін і т. п. Бачиш... Ану раз-два, бо спізнимось до Натана. Рівка ж нас... Уу... Як вона почастує. Га?

Ха, ха, ха! — Дивлюсь. Саша мій за печатку. Чирк-чирк і дозвіл для моєї господині на приватний продаж готовий. Ми з Сашою вийшли собі, я правими дверима, він лівими. Краще, щоб разом не бачили. Це певніше діло. А пройшовши з п'ять хвилин, Саша бере візника, я вскакую й собі до нього й покотили...

Два дні не було мене дома, на третій приїжджаю. Господиня моя знов:

— Товаришу комісар. Їй-богу, ні хліба, ні картоплі, анічого не маю. Що робити? Помешкання... На помешкання тепер скрута...

— Нічого, гражданко... У Америці будують хмародери. Бачили ви хмародери? Ото ж то, що ні. А вони візьмуться та й у нас побудують. От тільки контрреволюцію знищити. Ви прикладом... А між іншим... Де загинув ваш чоловік? Господиня моя тик-мик... А я смалю... Ну, нічого, гражданко. Буває. Я вам нічого.

— Та й вам, каже, нічого... Одно тільки... Жити нізащо. Колись я продавала це-те, то й жила... А тепер кажуть: „вредний елемент". Геть! Нічого тобі... Так ніби мені вже й жити не хочеться... Колись...

— Та, кажу, колись. Що колись? Колись я добре трефне гусяче м'ясо їв. А тепер кінське їм. Навіть собаче їстиму. Аби м'ясо. Що там, кажу, колись? Наша советська країна в стані розбудови. Розумієте?

— Та, махнула моя господиня рукою. Ніякої воно розбудови... От кватир нема й годі. А тії хмародери... Це, каже, в Америці, а нам годі до Америки.

— Знаєте що гражданко? Ви краще за Америку мовчіть... А я вам от що. Що буде, коли я вам дозвіл на приватну торгівлю видам? І моргнув. А жіночка ще ооо!... Вона сюди, туди, зашарілась. Ну... то, знаєте. Подякую... Добре. Я зараз заскочу до райкому, а ввечері заскочите до мене по дозвіл.

І я пішов собі в білярд грати. Якийсь дурень попався мій партнер і я виграв. До вечера п'ять карбованців вложив у кишені і пішов собі додому. Дома чисто, тепло. Меблі мої певну пересортовку приняли. Змінився стіл. Зо скриньки став справжній стіл на чотирьох ніжках. Годинник з'явився на стіні. Правда, вагалко його непорушне, як місяць міддю блищало, але це байдуже. Входить господиня... Я ось, каже, тут деякий порядок. Постіль і тощо змінила...

— Добре, гражданко... Все добре. Але ось тут треба обов'язково Маркса повісити. Розумієте? Отут, Шафу трошки, кажу, посунути, щоб видно було. А ось тут Леніна. На покуті... Але яко мога більшого...

— А де їх, товаришу, дістати?

— Де дістати? А знаєте ви, де є відділ державидату УССР? Ну от. Зайдіть і спитайте. Портрет Леніна й Маркса. Маєте? — Маєм, скажуть вони там. Вам за скільки? Сталіна також можна захопити, але це нараз було б дорого. Сталіна після. Гроші пусте. Будем гроші мати. А для вас зайвий плюс буде. Скажуть: дивись, Анисима Федоренко портрети Леніна й Маркса купила. Знаєте, що то значить? А от вам і дозвіл видаю. Правда? Ну от. І нікуди вам не треба ходити...

Роздягнувся... І стали ми жити-поживати... Карл Маркс, Ленін, постіль порядна, добра вдовичка. І от тобі посередниче бюро нелеґальної торговлі через кордон. Щотижня привозили мені з-за кордону, з Польщі, два вози шовку, горілки й тощо, а я звідціля тютюн, волосину, щітину, шкірки. Почав я грубшати. Саша зайде бувало.

— Здоров, Китай!

— Доброго здоров'я бажаю, товариш Саша!...

— Як живемо?

— Та, слава „непові", кепсько. Коли б так..., то зажив би нічого. А покищо тільки везе...

— Але везе?

— Везе, товариш Саша... Але ти все таки знаєш. На другий місяць я вже тобі тільки половину... Май, прошу тебе, сумління. Все, що зароблю, все й віддаю. Зрозумій же й ти мене...

— О, ти Китай і мотовило...

— А пам'ятаєш, Саша, як ми колись разом Саніна читали? І ми один другого розуміли. Жити треба, ніби по льоді ховзатись. Головне — не зігнути карка. Завжди треба іншого гнути й чоботом притоптати. А жити скрізь можна. Треба тільки, так би мовити, насобачитися. Обнюхав обставини, придививсь, є якась щілина, за що можна зачіпитись. Чіпляйсь. У мене було скрізь знайомих. Я зайшов у Москву. Знайомий. У Г.П.У. — знайомий. — У церкву — знайомий. Шкода от тут немає знайомого, а знайомство це перша річ. А це легко зробити. Просить тебе хто що. Дай. Зроби міну, що даєш. Лає, а ти і собі лай. Хвалить, — не роби вигляду, що це тобі подобається. Скромність часами, як і нахабство, може відограти не останню ролю. Першому ліпшому своєму ворогові кажи: — А, друже! Як маєте? Засмійтесь, зажартуйте, одно друге смішне слівце й воно більше зробить, ніж сотня мудрих. Їй-богу.

От, наприклад, підходжу я до вікна. Там на дорозі стоїть величезна гарба, повна кам'яного вугля. Великі бетюжницькі коні понуро стоять. Два брудні, чорні як вуголь людські отруби носять мені те вугля додому. Обидва чорні, дебелі й дурні. Один широкою лопатою насипає здоровий кошичисько вугля, другий бере його на свій горб і пре. Що вони думають? Де їх, так би мовити, самосвідомість? Свідомість того, що вони мозолями, горбом носять мені, що мешкає на другому поверсі, що стоїть коло вікна й дивиться на них у низ, чи не крадуть вони часом. І думаю собі я: от вам ваша совітська влада. От вам ваша республика. Я вам комісар, а ви мої вугленоси. І чорт вас бери... Мені байдуже. А от далі за возом біжить, поспішає якась жінка. У неї короткі, грубі ноги й уся вона тяжка, бо вагітна. Одягнена в зелений, теплий плащ, а на голові в неї вилиняла, подібна на череп'яну риночку, зелена шапочка. Вона дуже квапиться, бо їй треба завчасу принести чоловікові з кооперативи махорки. Чоловік її пан і комісар. Коли вона не годитиме йому, вона буде відкинута й піде до сорту „зайвий елемент". Тому вона й вагітна, а все таки бігає. Бігає що сили. Бігає, аж надривається, як і скрізь закохані дурні жінки, що вбили собі в голову власну безпорадність, вважаючи, що спасіння для неї є мужчина. А в законах УССР напевно чітко стоїть: усі особи, як жіночого так і мужеського полу, являються рівними й одноправними горожанами нашої трам-тара-рам республики. Кожна особа, що хоче купити собі махорки, хай сама собі встане, надягне собі, щоб не простудитися, як найкращу одежку, піде в кооперативу й там собі купить. Вагітна жінка, це все одно, що зіниця ока, а тому й хоронити її треба, як зіницю ока. Новонароджені горожани на-

шої трам-тара-рам республики мають бути рослі, дужі, з довгими руками та ногами, з сильними м'язами і громовим голосом. Усе залежить від того, як обходяться з вагітною жінкою. В старий царський час жінку опоювали, били, запрягали до брудних, понижуючих її жіночу гідність, праць. Тому й населення нашої країни зачувіріхліле і здебільшого мізерне... і т. д. і т. д. Все це так... Все це проблеми першорядної ваги, проблеми життя, жрачки і смерти, а тому ми всі, клянемося бородою Карла Маркса... (тут я можу все говорити), що всі їх розв'яжемо, зав'яжемо і знов розв'яжемо так, як нам буде подобатись.

І думаю я собі, дивлячись на вагітну бабу, що бігає з махоркою: — от тобі розв'язка й зав'язка „проблеми першорядного значення". Тоді що значить спекуляція? Що значить байка про білого бичка й американського хмародера? Чого забивають мені баки трактором, коли я, Йось Китай, жидок, народжений у місті Х., від знищених бандитами батьків, політрук „першої кінної армії", попався за спекуляцію до в'язниці і стратив до того ще п'ять сотень долярів. Я жидок. Я не трактор і не хмародер і не електрифікація. Я хочу заробити собі й жити. Що обходить мене велика Росія, чи мала Україна з їх мільйонами кацапів та хахлів?

Можна ще ставити питання. От ти, Йось Китай, що з самого малку „кухен" їв, шабес справляв, як ти раптом став політруком і до того в „першій кінній"? А на це йому Йось Китай: Добродію, знаєте ви що? Ми люди маленькі. Ми великих проблем „першорядного значення" з виразом міщанина, що попав у свинюшник, не розв'язуємо. Ми чухаємо носа, коли він свербить. Є, скажемо, війна. Цілий світ здурів і б'ється.. Все вовтузиться, все пре на рожен, усе сердите, і все без ніякого людського виразу. Що тоді? Ясно, що й собі щось треба робити, інакше тебе розтопчуть. А краще бути політруком, ніж тим, що лізе під кулемет. Ну, ми й беремо те, що краще. Тут не треба великої мудрости. Тут треба тільки крихітку в голові олію й усе гаразд. Тяжко з початку, але треба. Політика найдурніша річ зо всіх річей на світі. Політиком може бути кожний дурний Максим, коли він тільки захоче й матиме трохи нахабства. Думаєте, що, скажем, Троцький таке велике цабе? Думаєте, не такий саме дурний жидок, як і я, Йось Китай? А дивіться, що він наробив: над Росією запанував. Армію на цілу Европу з кацапів та хахлів збудував. На. Дивись. Думаєте, що не все одно, коли в Москві сидітиме Троцький, чи цар Микола? Все одно. Все одно Микита Шабелян гречку сіятиме, топтатиме постоли і дітям руки обтинатиме. Бо Микола Шабелян справжній тутешній, православний, а Троцький чи Микола II всесвітній, інтернаціо-

зальний. Я може не так висказався, але, думаю, ви мене зрозумієте. Думаю, що коли я думку яку переверну, ви все таки знайдете її „лице“, бо наш брат завжди так призвичаєний висловлюватись.

Мені сказав командир нашої бригади, коли я відходив з армії.

Чому ви, товариш політрук, кидаєте червону армію й відходите додому?

Тому, товариш командир, що я більше люблю спекуляцію, аніж моє політрукство. Я буду спекулянт.

Але вас розстріляють.

Защо? Коли я шахрував своїм політрукством, так мені „орден червоного прапору“ дали. А коли я дві три папушки тютюну поза кооперативом куплю чи продам, мене розстріляють? Ні, товариш командир. Я не бажаю ломати звичаю своїх прадідів. Будьте здорові. І пішов.

Сьогодні модою стало під псевдонім ховатись. Ціла Росія — суцільний „Псевдонім“. Я ж ні. Я думаю, що нашого брата завжди по носі пізнають. Я не ховаюсь. Я собі продаю волосіння, щітину, шкірки й усе. Я Йось Китай і ніяких тобі псевдонімів. Я боюсь. Я дивуюсь, як не бояться своїх псевдонімів... Ну ж, що буде з нами, коли оці всі Шабеляни та всякі Єнки, Чуки одного дня не тільки банди будуватимуть, а збудують, ну... Армію. Совітська влада мільйонами їх визбірує й на Сибір. Але й Сибір же не бозна де. І в Сибірі люди. А мільйони це завжди мільйони. Їх не витроїли... Нам жидкам кажуть: — сідайте й господарте... Добре казати. А от такий Шабелян, що землю свою, не менше ніж я спекуляцію, любить, вернеться з Сибіру й застане на своєму місці мене. Що він скаже? Де тоді шукатимеш слова, щоб заговорити його гнів? А їх же мільйони. Сибір, Архангельське. Все вони. Все Шабеляни. Все кулаки. Все злочинці, начинені заздрістю, прагненням та любов'ю до чорної землі з гноєм. А що, як воскресне пришвяшений п'ятьома кулями до Парижського бруку такий тобі Петлюра — кулацький проводир їх, кровожадний Атиля й усю ту армію напустить на нас? Де дінуться псевдоніми? А це їй-богу може статися. Я це, як політрук „першої конної“, сам свідчу. Сам я знаю, чи пахне кров'ю й кажу: — Ні. Машина машиною. Жид жидом. Мужик мужиком. На цьому я кінчаю...

А дощ, дощ...

Да і птици здєсь не живут,
только хохлятся...

— Буудний. Дай цигарку — звернувся Китай до Будного.

— Дуулю!

— Понеси й віддай її своїй нареченій, що в тринадцять літ зґвалтував...

— А ти жидівська морда!

— Не іржи, бо вдавишся. А гарно сказано:

Зловредно і зловонно
разкрыл свої вонючіє уста,
Ізрок проклятія резонно
і скрился с віду навсегда.

— Це ти, дурень Будний... Ха, ха, ха!...

— Ну, Китай. Я страшно хотів би побити твою дзвінку силювачку, казав Кравчук, переставляючи на шахівниці фіґурки. — Кому ти цілу годину брехав? У пустоту?...

— Вліз між ворони, то кряч, як вони. Я рівно ж давно рефлектую на твою м'яку й тупу пику. При нагоді можемо задовольнити наші нестримні бажання. Не маєш ти цигарки?...

— На, щоб ти луснув, та замовкни.

— Ну от. Тільки менше нервів. Пригодяться ще, згадаєш моє слово.

Двері брязнули, відчинились і до келії впхнули хлопчину, щось подібне до того бунтаря, що дитячі віршики писав. Хлопчина років п'ятьнадцять, шістьнадцять, куций, носик картопелькою, а підборіддя — ніби добрий нагніток з ямкою.

Цього десь бачив Лев, але не міг собі пригадати де. Малий увесь зніяковілий, стоїть серед келії й роздивляється. Вглядівши Льва, засяяв й заспівав.

— Ааа! Доброго здоров'я співробітник!...

Лев послав до чорта такого знайомого, але робити нічого було. Ціла келія вже знає, що тут сидять два якихсь „співробітники".

Це було другого таки дня після славнозвісного вступу до келії № 7 нового бунтаря-співробітника. Інтеліґенти було обурились, бо на місце зовсім сутужно стало. Але гірше всіх обурився Китай, якому „на душі нудно". На передодні доречі, аж увечері, по апелю, знов до колотнечі прийшло й на цей раз між Китаєм та Львом. Лев парубок не моторний, а скоріше повільний. Він не дерся з Китаєм, як це робив Ковалів, а одразу — відвів кулак, бабах — і готово. Пика Китая на цілу свою територію оказалась розквашеною одразу...

Ушкоджений підняв на ноги все коридорне начальство й так ревів у визірку, розприскуючи кров'ю, що начальство загрозило йому карцером, а справу розберуть завтра, бо тепер пізно. Лев узяв свого сінника, за якого й заварилась ця каша й поклався на нім, бо Китай хотів заволодіти ним з милосердя до новоприбувшого, якому одразу прийшлось протягнутися просто на помості й то коло „параші"...

Але Китай по своїй добросердечності, бачачи, що „співробітник“ Лев зовсім байдуже віднісся до долі свого поплечника, запропонував останньому свою розтріпану ганчірку, яку чомусь звали „сінник“, з надією, що завтра дістане нового, а покищо він переспить з товаришом Бойчуком. Добре ?... Він тихий, спокійний...

Бойчук тим часом післав його до сто чортів. Це одначе не зневірило хороброго комбінатора. Він приняв усе за звичайний жарт і не відставав так довго, аж поки упевнився, що найнебезпечніші жарти з „тихими та спокійними“... Лев після цього ліг і досить хутко заснув, а Китай ще довго вовтузився по келії, мовчки лаявся, лазив по головах сплячих, щось там коло „параші“ льопався, мив видно маску свою, поки нарешті, відобравши знов назад від новоприбувшого свого „погризеного млинця“, посунувся з ним на своє почесне місце в куті на нарах, де, доречі, було найбільше збіговище блощиць. Одначе місцем цим Китай дуже дорожив і хоробро вів за нього нераз жорстокі бої...

Рано, другого дня, Кравчук перший уздрів обв'язаного Китая й заспівав :

— Уу, як розцвів !... Справжня рожа !... Теж політрук...

— Ето нічово !... Ми ще побачим. Я цілу ніч ока не розплющив, запухло так — заявив одразу Китай.

— Шкода, що не вилізло — зауважив котрийсь аж із протилежнього берега смердючого, густого моря.

— Нічого, нічого... От тільки лікар прийде. Буде йому...

Прийшла „побудка“, але Китай демонстративно не вставав.

— От би тепер тебе в першу конну... Всю б контрреволюцію залякав... — не відставав Кравчук, натягаючи свої „залізобетонні“ штанята.

— А бабахнув же свій таки... Щастя його, що тут, а то б Соловки одразу — озвався премудрий великомученик Будний, після чого загомонів з молитовником.

— Бабостраждатель. Тип !... Морда — непіддавайся Китай, але Будний тільки головою потакнув і розмашно по правилам охрещував свою передовицю.

Брязнули двері й до келії на плечах внесли паруючу парашу з чаєм. Китай зірвався і, навіть не вдягаючись, схопив свою „манашку“ й миттю метнувся до черги, воюючи вже знов за місце.

— Ти ! Мошко ! Цурік !... Хватить води — бовтаючи черпалом у параші, серйозно казав розливач.

— Не лай його. Дай йому досить. Він видно втопитися хоче... Бач, як його розчуквашено... втихомирював свого товариша другий чайовар.

— То його так шпійон так лизнув — зовсім без очевидної потреби інформує „кордупель“ Осовець, мабуть, щоб підхлібитись чайоварам.

— Іїч, кордупель!... Розспівався... Окріп мені на примочки потрібен. Що це на самому ділі?... — бунтував Китай.

— Сварись, сварись та тікай. І другі ще хотять.

Чай розлили й почалась жерня. Лев дістав останнім, мовчки відійшов у свій кут, витягнув з кошика кусник коржа і, присівши на костки, почав жувати. Питома його вага в очах всього оточення збільшилася на цілих сто відсотків. Навіть Будний, що з призирством відносився до всіх новаків, підсунувся, напів сидячи, до нього й запитав:

— У вас часом кусочок цукру не можна б позичити?

Лев не відповів нічого, лише поставив на долівці свого черепка з водою, поліз десь у хащі свого кошика й видобув звідтам кілька кусників цукру.

Будний зробив таку міну, якою можна б цілу тюрму засолодити, взяв цукор, не подякував, бо вважав це для новака за ласку й відшкандибав навприсядки назад на „почесні місця старих“.

Там і Китай урочисто напомпував себе чаюванням, маючи вигляд людини, що страшенно квапиться, бо має зробити щось надзвичайної ваги, що здивує всіх до смерти. Обличчя його, крім брудної плями, нічого не виявляло, але що значить ота гробова зловісна мовчанка й оті руки, які шарпали кусні хліба на двоє, троє й більше і при тому не встигали відносити все до запакованого рота, так що ввесь Китай сидів обложений одними кусниками хліба? А як вони, ті руки, тремтіли! О, це багато значить.

І дійсно. Все це виявило себе негайно, Першою явою його дії було, що він не допив усього „чаю“ і не зміг проковтнути всіх кусників хліба. Тоді хліб він зібрав і вкинув у заялозену з очкуром торбину, а чай підніс до новоприбувшого: „не хочете часом чаю?“ Але той не хоче чаю. Це він не без іронії виявив похитом голови й усмішкою. Тоді Китай, на очах усієї келії, з висока виливає свій чай у парашу, видно зовсім забувши за примочки. Келія цим ні остільки не здивована, бо занадто добре знає Китая.

Подруге, він „потребував“ старшого відділового і зробив це підкреслено: обов'язково „старшого“ і ввесь час, поки звичайний відділовий, що побрязкує собі на коридорі ключами, пішов десь шукати старшого, Китай ні на хвильку не відходив від визірки. Коли б хто другий хотів тепер користуватись нею, Китай напевно заявив би „занято“ і зчинив би за ню нову бійку. Одначе, кому б хотілося стояти там коло того тюремного ока та винюхувати прокислі коридорні протяги, які стягали нечистоти з чотирнадцяти на-

чинених людськими відпадками, келій. Це ж є свого роду жертва. Для того, щоб хтось так уперто присвячував себе на неї, необхідні якісь вищі, незбагнуті людським розумом, імпульси, що більше, коли крайньої необхідности в подібній жертві на перший погляд майже зовсім нема.

Стояв Китай, стояв, а час видно не квапився тікати. Сердега мерз, тремтів, соромницько просвічуючи посинілими плямами волохатого свого тіла, але вдягатись зовсім не збіравсь. Але тут зненацька Китая гукнули. Він аж підскочив і опинився крок від дверей, нашвидко прибіраючи нужденний вигляд, але в той час у визірку всунувся червонястий кирпатий ніс відділового й зажадав, щоб Китай „перуном" біг до лябораторії. Хоч не хоч, а прийшлось одягатись і то „перуном", бо відділовий розп'явся в дверях, погрожуючи ключами, готовий щохвилі гримнути трьохцальовими, а ти Китай стій собі знов коло визірки. Ні. Цього Китай не допустить. На те він Йось Китай з містечка Катербурґ. Раз два й Китай готовий. На ходу він підперезує штани. Ще мить і немає Китая; тільки двері луснули, ніби тішучись, що проковтнули таку екзотичну ласощ.

Лев повільно, ворушачи сюди й туди губами, ніби набирався запасом на солідний сплювок, подивився перед себе не відомо куди... А після, зробивши по келії кілька неповоротних рухів, підійшов до заґратованого виходу в світ. „От коли б вирватися звідси. Який я тут страшно зайвий. Як марнуються дні" — думав він. „А вікна навмисне не засклять. Кажуть, наполовину замурують"... — снувалась думка далі. Снувалась не влучно, врозбивну, ніби охляла вояччя в довгому нічному марші.

Перед обідом вкотився до келії Китай. Підв'язки на чолі вже не було, зате над лівою бровою й вище задавакувато горіла мідяна пляма від йодини. Лікаря якраз не було, а „сам старший" не додумався ні до чого мудрішого, як приліпити Китаєві таку оздобу, не турбуючи себе близькістю ока, що скидалося на червону зорю серед денного синього неба.

Зате Китай, цей премудрий велетеньчик з червоними та чорними очима, горів якоюсь поновленістю... Незрозуміла радість дихала від кожного квадратового центіметра його поверхні... Накресливши по келії кілька параболевих рис, він хотів видно говорити, але не відважувався скупчити на комусь свою красномовність. Тоді він говорив просто в простір, як і вчора. При цьому не в стані був хоч на коротеньку хвилину стримати свою машину руху, а тому добровільно катував себе безконечним вертінням, мов фурґало, пущене в рух справною та міцною рукою. Всякий життьовий дріб'язок людина не в стані запримітити. Але Китай не лишень запримічував, а й живо, мов добрий шаховий

грач, обдумував багато тягів наперед... Він вихоплював не раз голими пальцями, ба навіть зубами, розпечені цвяхи з-під ковальського молота й хоч не раз діставав по пальцях, усе таки тими саме гарячими вихапками збивав свій життєвий човник. І здається, перший ліпший боягуз ніколи не відважився б прогулятись подібними ночвами по бурхливому океані життя, але мій Боже!... Може бути, що й найбільший боягуз зо страху буде чинити найбільш геройські вчинки. Особливо, коли посідає він певну домішку підлоти. Відважний по своїй наївній простоті часто-густо уподібнюється ведмедеві, що пре наосліп на рожень, там, де його можна оминути. — Це безпосередні зауваження Льва, що ввесь час спостерігав свого ворога Китая, якого зненавидів всіма фібрами своєї душі. Китай рівно ж чув себе ніби в гарячих спинках, коли погляд Льва навмисно зупинявся на його особі. „Ні. Таким там не місце. Будний, їй-богу, мав рацію" — підсумовував він свої висновки.

Але саме головне докотилось до післяполудня й тут завершилось. Після другої прохідки двері келії зайвий раз підкреслили свій тягар і ліньки відчинилися. В їх дубовому старосвітському обрамленню з'явився старший дозорець, прищоватий, куций сучок, в супроводі звичайного ключника, що мабуть сам не знав, чого хоче старший. Останній же маленьку хвильку постояв на порозі, блиснув сюди-туди гострими своїми дивильцями і тріснутими грудьми проговорив:

— Бойчук! Збірати річи і до келії № 12 марш! Перуном!

— — — — — — — — — — — —

(За вікном уже не лив дощ. Вітри з натугою розчищали перевернутий океан від пошарпаних, накопичених крижин, між якими сліпуче виблискувало величними вітрильниками могутнє світло. Воно, як і завжди, стрімко з розмаху вдаряло в порожнечу вікна, скребло іржавий кістяк ґрат, чітко зарисовуючи на протилежній стіні їх відбитки. Три берізки в далечині, ледве-ледве зарисувались на тлі велитенської крижини, що з'ясовувалася у вузькій щілині між небом і землею. Хтось там, видко, клав багаття, бо довжелезний хвіст диму, пригадував лоша, що стрімголов бігло по куряній дорозі. Кілька рябих корів розкарякувато вгрузли по коліна в камінь узгіря.

Лев уявляв ті їх широкі, блискучі, ніби відполіровані носи, уявляв їх дурні, повні безпросвітньої терпеливости, очі і пригадав, як то бувало нераз, оздоблюючи свою Ласоху вінком з живих квітів, він завжди любив зазирати до тих очей. І не треба було мати буйної фантазії, щоб відхилити в пам'яті ніжно вирізблені невідомим мистцем на самому мозку, нікому непотрібні спомини... Шнур високих срібнолистих тополь. Всяке дерево в жовтні лист свій ронить, а

вони ні. Розпачливо боронять красу свою й лучалось, до самого кінця листопада доносили її. Встанеш ранком бувало... Сонце ще не зійшло. Цілу ніч скрипіли й терлися зорі. Дихання з уст парою вилітає. Станеш обличчям направо, панська садиба, парк, осокорі тучні, мов бугаї. Ялинки нагі вибігли сонце зустріти, бо за ними степ і сонце, а більше нічого.

Просто перед обличчям, мов величний сором, поклалась вона велика й неподільна, з юродивим царем і з розбитим його дзвоном. Звідти „тьмами" (по Блоковськи) сунули незчислимі полки одної шостої земної поверхні. Вилицяті й косоокі, гавкаючи соткою мов, сірі, мов сибірські вовки, сунули вони на захід, який пожерав їх у такій нечуваній кількості, що найбільшому ненажері, Марсові, занудило від хряскоту російських костей у зубах.

Ззаду, тут недалеко, за плечима — захід палахкотів світовою війною. Шарпали нутро нашої плянети витвори ґенія Крупа. День і ніч невгомонно вдаряв величезний молот історії по ковадлі часу, виковуючи в горні пожеж контури нового життя. І от, встало воно — величне, тверде, наскрізь гартоване людською кров'ю, поставивши ціле людство в стан зрізничкування, бо не відомо, звідки наново почати його.

Нарешті, вліво, — ліс, яр, хащавини. Там прерії Мексика. Там пустині Сагари. Там Монблян і Кордильєри. Там стрункі молоді вільхи обертались у бамбуси знад Вікторії-Нянца, з яких можна витесувати зручні списи для війни, і проти бізонів та струсів. І лиш тільки велике світло пустить гарячі свої вії понад срібноверхими тополями, Лев бере свою Ласоху, (цей решток, який ще не встигла проковтнути війна) за роги й відважно відправляється у світ чудес.

І лиш ступить він з Ласохою за грань вітчимівського подвір'я, як миттю, зо звичайного Левка, переображується у грізного проводира якогось дикого племени, що твердо ступає своїми босими репаними ножиськами по вселеному інеєм та бабиним літом стернищі. І так доходить до найдальшого пункту небезпеки, над Гудимівський яр, де на вчовганому вапнякові безліч рубців від гострення мечів, кутих з набойових цинкових коробок назбираних при найближчій гарматній батерії. Це найвища точка. Тут під камінем хороняться всі скарби Левкового вояцтва: Луки з верболозу, списи з вільхи (деякі зовсім старі, від весни, легкі і гладенькі), пращі на взірець Давидової (яку сконструував сам проводир), одна катапулька і безліч всяких вояцьких причандалів, різносортного каміння, зручних, замашних буків, сухої порохні „на ґази" і т. п. Звідціля також зовсім виразно видно табори Гудимських „індіянів", яких перехрещено тепер на німців і звідціля подаються всі бойові гасла та накази.

Коли Лев приходить — пусто ще. Так і слів. Проводир мусить бути завжди першим. Він пускає свою Ласоху куди попало, і дальша доля її його не цікавить. Він чує все таки, як навіть через піврічну луску його ніг до самої кости продирається холод. Але спасатись від нього проводир не квапиться. Він має в кишені два сірники і вагається: „чи багаття розложити, чи цигарку закурити". Верх бере остання, бо ж хіба личить проводиреві поратись з багаттям? І закуривши з ліскового листя цигарку, він розганяється, за одним махом, — по-козацьки, вибігає на шпиль каменя, де принаймні іней здмухнуло сонце і звучно сурмить у долоні:
— Гу-гу гууу!...

Тиша. Луна передала гасло на друге взгірря і там також пугукнув хтось. Але це мабуть німець. Видно в далечині ярке, як сонце, обличчя озера і звідти, з-під туману, поволі виборсуються „німецькі" корови. Але то ще далеко. Заки вони до призначеного кордону допасуться, тут буде повно „своїх". Лев ще раз і ще раз сурмить. Звук добігає до вух його воящтва і з різних боків панського лісу, що на заході, починають настигати бойові бездротяні радіодепеші. Це захоплює проводиря настільки, що він дико витанцьовує на камені якийсь немудрий балет, а його зачовгані, брудночервоні колінята по черзі вигулькують з досить порядних дір його „шатрових" штаненят, ніби дражняться з кимсь... Це одначе найменше його турбує. Він з погордою поглядав на всякі штани, бодай вони і зовсім розкололися. Він докурює свою цигарку і шумно плює.

Через пів години навкруги нього вже повно Ільків, Микол, Хведорів і гармидер відкривається. Починається, перш усього, жерня. Теплі підпалки, щиро нацибулені і насолені, горохові пироги, яблука, періщать неокріплі щелепи хоробрих воїнів. Деякі присок розгрівають, в якому ще від учора закопано півпуда бараболь, накрадених, розуміється, на Гудимівських полях. Деякі рачкують попід ліщинами і вишукують решту ліскових горіхів. А деякі згортають солодко шелестюче листя, підпалюють його, верещать, поринають у грубому, тяжкому стовпові диму, що майже прямовисно... простопадно зводиться до неба.

Сонце все вище й вище пропікає мармурову голубінь. З заходу налітає розшалілий Юнкерс і, побачивши з своєї божеської височини якийсь рейвах на землі, шпурляє в неї бомбою. Лють його одначе незадоволена. Бомба влучає в дикий чагарник, де вмирає лишень кілька зайців з переляку. Борці ж — коров'яча прислуга, ураз, ніби їм подано команду, на цілу дебру заревіли: — а-аа!...

Стрункі їх голоси виводили довгу, однотонну мелодію, а самі вони щодуху бігли в те місце, де демонічно реготала ще луна розбитого даремне сталевого кокоса. Їм ніколи

страхатись його. Кущі, чагарі тріщали під ногами хлопчаків, які на випередки летіли на місце вибуху, з надією знайти хоч декілька цінних для власного вжитку (проти ворога !) скалок ґранати.

Але не встигли вони ще й добігти, як застогнав другий, ще дужчий, могутній вибух. Земля дригнула зо всею своєю рослинністю. На цей раз штовхун був влучніший. Видко, тліюче листя цілком сумлінно відслужило свою службу — мети. І коли галасливі вертихвости, засапані вернулися на своє загріте кубловисько, застали там лише дим, сморід і розметену свою вежу, під якою навік щезли їх дорогоцінні воєнні причандали. Все щезло. Скеля — ніби її роздерла якась велитенська кура. Дужий, літній дуб скинув чомусь свою велитенську папаху й подряпано дивився лисиною в простір.

На цьому Юнкерс і обмежився.

„Так родиться війна" — думав Лев, але думки свої не довів до пуття. Саме втемидився в неї „старший дозорець" зо своїм „Марш ! — Перуном !"

Такої розв'язки, розуміється, ніхто не сподівався, бо келія № 12 — це гріб, начинений закордонним хробацтвом, яке безупинно повзло з СССР... Ходили чутки, що там уже стіни починають гризти. Рідко кому вдалось бачити більш ефектні обтягнуті шкурою кістяки в повній їх красі, ніж в келії № 12.

Тудито без єдиного натяку на протест, так як стояв коло вікна, й направився Лев. Речі свої, враз із цілим кошиком „жрадла", залишив під опіку Кравчука, який усе таки встиг шепнути на вухо Льва: „Нічого. Витерпиш, брат. Але Китай цілих щелепів не донесе до СССР !"...)

Келія № 12.

Клаптик бляхи крейдяними цифрами заявляв, що їх там 58. Лев з висоти дивився на прищоватого свого старшого, який сягав йому ледве до бороди. Ключник поравсь з замком, а за дверима такий розгулявся шарварок, що, здавалось, двері це лиш вічко бурно киплячого казана, в якому вариться 58 чортів.

— Струнко ! . . . — прогремів потужний дубасий ключників рупор.

— Бий, бий ! Не звідти ! Лисий ! А мать . . . П'ятою його ! От ! Стій ! Не до смерти ! — командував по середині дебелий, шпакуватий дядько в вузеньких штанях, в яких одна штанина була червона, а друга синя. Зо дві дюжини людиськ купою товклися коло поперечної стіни і збили неймовірних розмірів буревій куряви, розбивши купу сінників, а по помості валялось безліч всякого дрантя.

Командуючий — єдиний тут „блат", автохтон, староста келії, який ось вже третій рік „щасливо" тут царствує... В своїм захопленню він не почув, що в його сірий гріб з таким лоскотом вірвалися неждані і зовсім зайві гості. Аж звучна лайка старшого потермосила ним. Зобачивши начальство, він так люто проревів „струнко!", що, здавалось, ойкнуло вікно, а вся його кістячна команда умить, як стій, була на ногах.

— Ба-ба-па-па-не старший! Голошу послушно, келія № 12, люду 59, — всі в готівці! — тарабанив в задубілій своїй величності кольоровий володар.

— Що ж у вас там, трам-тара-рам, 58 насмаровано? А тут що за бурдель?

— Бреше, пане старший, таблиця. Це Ліхой прогавив одного, що вчора ввечері прибув. Ось він „на ліцо"... І показав на особливого вигляду людську руїну, що тремтіла коло параші. — Занадто він прілий, просто з пранцями, як я помічаю. — А це, продовжував, бачачи, що пан старший майже не помічає прілого, а більше цікавився внутрішніми справами його володінь, — це в нас щурі...

— Щурі? — здивувався старший і показав жовті свої власні й пару кованих, золотих зубів.

— Так, пане старший... Самі справжні, як бички... Видко, норою влазять, бо більше б нікудою... Мабуть підземним ходом з парні — пригадуєте минулого року, скільки їх там застукали? Га?... А тут... Ніч прийде — повінь від них... Армія моя веде з ними бій, але безуспішно... За он того — кивнув він бородою, (бо руки з розчепіреними пальцями тримав наструнко) на новоприбувшого, я не ручусь. Загризуть, пане старший, а потім всіх нас перетравлять.

— А я от чув, що пранця щурі якраз й не переносять. Підложіть-но їм його на ніч... А це вам ще один. Стерти там те... 60 напишіть! Раз-два! Перуном...

— Пане старший! „блат" розчепірював ще більше сухі пальчиська, тиснучи долоні до швів кольорових штанів і майже плакав. — А може б що направду з тими щурами...

— Чого розковбасився? Будем холодець з них варити і советських горожан харчувати. Бач, скільки їх причухрало... Мусять же себе оплатити.

І усміхнувшись, задоволений блискучою відповіддю, він відійшов прудкими, нахабними кроками. Двері зачинились. Лев опинився сам, ніби в могилі, начиненій оцими рухливими кістяками. За дверима чути, як лаявся Ліхой, накреслюючи нове 60. Кістячна братія розгвинтилась і бомбалась на п'ятьдесятдев'ять ладів. Гамір від того збивався кольосальний. І перше Лев зауважив вікно. Воно тут значно зменшило свої простори, а ґрати, свіжо пофарбовані, блищать мов

сніг. Ще навіть фарба мабуть не застигла. Тахлі також вставлені, але вони явно підкреслювали свою зайвість. Теплота могильна й тяжка, мов граніт, потрібувала значно просторніших отворів, щоб тягарем своїм не потрощити остаточно цих кістяків. Стіни уявляли палету маляра, що цілі віки малював лише одною червоною барвою. Від неймовірної грубини груби, що урочисто, ніби невдала піраміда, вгніздилася в безпечному куті, відходили до прилежної стіни товстючої мотузи — сумлінного виробу павучні, на яких можна було розвішувати прану білизну. Та, за браком такої, вони все більше й більше оторочувались верствою куряви, тяжчали, все нижче звисали, часом рвались, але уважні їх господарі, пускаючись на велике ризико, щосили квапились надолужити втрати. Так і заквітчалась уся стеля звисаючими торочками, а, вдобавок до цього, чорними острівцями; в тій фантастичній плутанині, кублились зігнані осінню мухи — разом, мовляв, і вмирати веселіше.

— Яма! — гаркнув барвистий велетень, що встиг уже розмерзнути від раптового переляку.

— Кому яма — провались у неї, відповів Лев.

— Аа, значить битий? — і зареготав. За ним і ще дехто не втримався.

— Битий не битий, а закони знає — витиснув через силу гість.

— Одначе одну задницю приніс. А приніс, так і сідай. Звідки?

— З сьомої.

— Одразу видно. О, брат! У нас нічого пику гнути. Криви не криви, а вошу й коросту не обминеш. І знов зареготав... — Що, втік? — звернувся він до всіх, бо за щура пригадав.

— Сучий пацюк. Я його зграбнув, а він як вцібить мене. А я його по маківці. А він верещить і гризе... Тут я його за карк, як здушу... Ґеґнув би, коли б не старший. — Ну, пропало — шкодував ловець. Всі, видимо, йому також співчували .

— А сто болів у його ма'... — лайнувсь староста.

— І що за звичка? Все ма', та ма'... Москалі ми чи що?... — Запищав якийсь довгошиїй дядько, без сорочки, видно латаючи її. Він сидів на нарах по-турецьки. Стряпки та нитки відкушував зубами. Коли старший був, усе своє кравецтво заховав під сінник.

— А ти там, коли маєш її чесну, мовчи. А то й у твою заїдем... — віддубасив без церемонії рябоногий, але його тверде, ніби цегла з черіня, обличчя все таки виразно зніяковіло. Та щоб затерти це, він нагородив щирим запотиличником чоловічка, що підштикульгав якраз до Льва.

— Аа, ти, комар пузатий! Дзеленьчить і дзеленьчить!...

— Гайда в кут!

Влучно означений мало носом не заорав і миттю пошкандибав в призначене для нього місце. Там він щось капосне ґерґотав по-жидівськи і був страшно обурений.

— Ґерґочи — сказав блат. І звернувшись до Льва: — нюхає чорт... Цигарки не маєш? Лізтиме, гони... Це Сорокоуст. Бач і прізвище йому приліпили... Що день до ляборатореї бігає... А без цигарки другий раз не заходь у гості. Де будеш спати?...

— Та це все одно... — махнув Лев рукою.

— Нє. Це не все одно. У мене тут бач: — і показав навкруги... Є нари, є піднари, є й параша. Бачиш он, картина стоїть. Положу тебе з нею, а тоді скажеш, чи все одно.

Черчіль, Черчіль букиніїст,
Продавати зуби ніс,

...затягав тоненьким голосочком, латаючи сорочку, довгошиїй... Йому дехто своїх голосів підкинув і вийшла пісня:

Ніс ув Матушку Москву,
А попав у Г. П. У.

— Ех, скаржився блат під звуки дивозижної „мельодії", яку лиш могли засушені мозки вичавити з своїх глубин, — коли б це наш брат тут... А з цим що ти подієш?... Одна кулачня! Ніякого тобі поніманія... Душать їх там і гаразд роблять — ви вобразований, краще знаєте. Росія колись була, так кров смоктали. Піймаєшся було — знай, що крижі надсадять, а тепер от... Скиглять... А тут тобі ні жерти, ні курити. Я, брат, от третій рік над ними начальствую. Тьмою перейшло їх через оцю могилу, а куди — сам чорт не розбере. — І загикнувшись, він раптом, ніби кола між шпиці розгонного воза, вставляє:

— А передачі по п'ятницях дістаєте?

Лев знайшов потрібним навіть всміхнутися.

— Ні, Буває що й по понеділках.

Блат помітив усе... — Ну то сідай. От там... Пішов геть, ти голопузий!... — гукнув він на молодика, що на нарах сидів і бомбав звисненими ногами.

Лев уже давно встиг прицінитись до чистоти тих нар і не ризикував до них доторкнутись, ніби це гадина яка. Вони здавались йому занадто липкими, так що і штани прилипнути можуть до них.

— Ні. Лишіть. Я залюбки походжу... — виговорив, але занадто з виразом нехіті. Хлопець тим часом слиз, мов умер. Блат лишень головою підкинув, мов кінь, що хоче носом ґедза на льоту розбити.

— О, у мене тут дисципліна... — сказав він не без поваги до свого надзвичайного таланту.

А пісня тим часом, своїм понівеченим змістом, плаксиво скаржилась на підземелля якихсь льохів, на довжелезну дорогу, що тоне в туманах, по якій нерозумний Черчіль, що легковажив мрійливістю свого хахлацького краю, рахує тепер віддаль від нього. Йому здається порою, що, поїзд, який безупинно мчить днями й ночами, вже давно відірвався від землі, піднявся високо над нею, огорнувся хмарами і летить стрімголов назустріч сонцю. І от-от ця довжелезна сталева гадина буцнеться з клекочучою розжареною масою, пірне й розпуститься в ній, мов цукор в окропі. Але сонце все віддалялось і віддалялось. Неуявна безконечність, тумани, виповняли віддалення. Демонсько гремів залізний потвор і, в перемішку з громами, цілий світ корчився в могутніх ударах небувалої ще мельодії. І от нарешті поїзд кінчає свій гін. Щось тупе, замерзле, беззвучне, щось дике, злочинне, мов ґрімаса сатани, цупко обняло розжареного сталевого гостя. І далі пісня ховається в нетрах лісу, як вічність-жорстоких. У снігах, що вкривають собою ціле життя. В льодах, що непроникною бронею осіли на восі шалено вертючої землі, щоб не зірвалась вона й не розбилась об простір. І тоді для Черчіля приходить хвилина, яка більше ніколи не повернеться. Хтось здушив його, здушив немилосердно, так, що хруснув його череп. Він робить нічого не значучий рух руками, ніби спасається: — Брати! Що ви дієте? Отямтеся, брати! — Груба, глуха стіна і за нею клясична лайка московська. От і все.

І ввесь той час, поки квилила пісня, поки довгошиїй сцьобав довгими штихами свою невинно-паскудну латанину, Лев бомбав собою по просторах царства рябоногого володаря. Сам він видно ніяково почував себе перед Львом. Не знав, на яку ступити. Легко — не доступиш. Твердо — провалишся. Він слідкував за Львом і ніби важив його... А для видимости, сюди-туди накази роздавав: — Не плюй! Ти! Це тобі не Пинське болото! — Або: — Чого зуби вишкірив? Сховай! Хоч, щоб калатнув по них?

А отой зовсім і не міг їх сховати. Природа стільки їх натикала йому, що й рот не вміщав. Зубач одначе слухав начальство і силивсь догодити йому. Напинав уста і силкувавсь натягнути їх зручніше, без болі на свої дородні ікли.

Коло параші, мов кара яка, похнюпившись стояв той, хто був найболючішим місцем у старости келії. Довгі його руки повисли на ключинах, ніби забуті нагаї. Ноги тонкі, високі. Штанята на них ідеально вузькі і ледве-ледве встигли сягнути за коліна, а далі їх бракнуло. Волохаті, з засохлими плямами болота, ноги закінчувались широкими і довгими ступнями, на яких пальці мали вигляд попечених бородавок. Обличчя його зсунулось і завісило довгу тонку шию, ніби воно повішене в якійсь перґаментовій торбин-

ці, примоцованій до черепа. Очей же зовсім не було. Замість них, дві гнійкі ямки, оторочені рідкими натяками на вії та брови.

Він стояв, як марабу, звісивши своє перґаментове начиння і думав думу тяжку, мов вічність. Пісня довго тягнулась, Лев довго бомбавсь по келії. Староста довго лаявся, а проклятий кістяк, усе стояв, розкарячившись і думав.

І раптом... Що йому приснилось, не відомо. Чи може то пригадався йому його сон першої своєї появи на світі й упевнившись, на скільки це була нісенітниця з боку його матері. Чи пригадав він, що в мовному лексиконі є такі приваблива, стрункі слова, як „любов", „щастя", „радість", які ніколи вже не торкнуться його уст, ані навіть не лишать тріпотливого відзвуку для його серця... Чи може просто покірний настирливому своєму чортові, який сидить у кожній людській обволочці, і підюджує на все зле, але він раптом і галасливо, без ніяких особливих підготовок сплюнув просто на долівку, і то якраз у той мент, коли суворий погляд старости всею своєю потужністю, може в сотий раз, причавив його істоту майже до землі.

От тобі й маєш. Видно, це був нечуваний, якийсь протест. Це був той відрух протесту, який буває в п'ятьсотлітнього аліґатора, якому триста років назад відкусив його сусід кінець хвоста... Триста років лежить він без руху, повний клекочучого гніву і аж на триста першому році йому раптом приходить на думку: помститись. Несподівано кидається він на свого ворога й відкушує йому також кінець хвоста, після чого знов цілі століття буде тішитись своїм вчинком.

Але в даному випадку протестуючому не прийшлось тішитись. Староста, якому видалось, що сплювок був направлений просто на нього й уявивши, що в ньому можуть бути мільярди смертоносних хижаків, відскочив на цілий крок назад і на одну коротесеньку хвильку ніби онімів від здивовання. Очі його вилізли і пнулись зовсім відірватись від своїх законних місць. Брова одна затріпалась і термосилась. Цегляний вид розпікався й мінивсь, як сонце перед буревієм. Кашель, вдушливий і скрегочучий, стягував його голосові причандали й лише по розпачливих рухах його рук, можна було догадатись, які лайки миттю оформлювались у ньому й виривались через загарені проходи наружу. Ноги його люто тупотіли в нівчому невинний поміст і, видно не задовольнившись цим, проти волі свого пана, підкотили його наперед, в напрямку мовчазного злочинця. Тоді руки, боячись, що пан їх от-от буцнеться з отим міхом бациль, одночасно розмахнулися і просто рвались впитися пазурами в ту перґаментову, бездушну подобу обличчя. Одначе цього не сталось.

— Вкушу! — крикнув пергамент і голос його прогремів глухо і тупо, ніби знутра египетської піраміди.

— Сатана! На коліна! — вирвалось нарешті у старости. Але це не був голос людський, а скоріше якийсь рик звіря-чий, чи хто його знає... Сам він готовий схопити онту парашу і хряснути нею по кусливій заразі. Це одразу помітив його противник і зробив неочікуваний крок наперед.

І дійсно це був сатана. Довгі його руки звились, схопили обидві плечі старости і тріпнули ними. Два ряди жовтих і дужих зубів, мов жала трійливого гада, вилупились з-під плінки, що хоронила їх від людського ока. Холодні очі, які десь вигулькнули з того болота, в якому загрузли, завертілись, заблимали, і здавалось прискали якоюсь їдкою рідиною. От-от вціблятся ікла його в ніс... В самий його м'ясистий синьо-бурий шпиль і переллють у кров його безліч заразливих бакциль...

— Ти! — вирвалось з уст сатани. Ти — потріпував він сторопілого старосту. — Лиши мене! Хочеш жити сам, не перешкоджай і другому...

Це він сказав, штовхнув взад старосту і відійшов на своє місце. Стан був для старости катастрофічний. На очах цілої келії паскудна руїна, гниль, хробак, якого він може розчавити своєю п'ятою, увесь час його володіння вперше осмілилась підняти на нього свою паскудну лапу. Це значило впасти, низько й соромно, плазом впасти в багно перед оцим кістяччям і дозволити їм топтатись по собі. Це значило, що копа онтих гадів має право хапати його плечі і тіпати ними, ніби ганчірками! Його, що третій рік хоронить лад і порядок от цього загробового царства! Ні! Цього не буде! Він це на ділі доведе, що цього не буде. Він блат і йому начхати на чиєсь там життя. Нехотячи сціплюються його зуби, видобувають скрегіт, брови напинаються на очі і пальці курчаться у форму п'ястуків.

Ціла келія стурбовано і напружено очікує, що буде. Дехто навіть на ноги звівся, але все дарма. Староста обернувся і відійшов без слова на своє начальницьке місце, на нарах — там сів.

Тихо стало, староста щось міркував, а ціла келія очікувала якоїсь каверзи. Хоробра руїна стояла собі й далі на своєму місці, дивлячись байдуже в одну точку на помості, чи не туди, куди плюнула, часом. Але проходили напнуті хвилини і нічого особливого не сталось. Розчароване населення підземелля починає знов своє гармідерне життя.

Хилилося до ночі. О 6-ій внесли вечерю. Стодвадцять босих ніг застугоніло і перлося з різними черепками по їжу. Порції вареного ячменю, які звали пенцаком, і які могли похвалитися своїм неможливо мізерним розміром, миттю розхоплювались і зникали до останньої дробинки в бездонних

шлунках кістячні. Лайки, сапання, сьорбання, рейвах, усе це звалось „вечеряють".

Лев не дістав своєї порції, бо не мав у що. Зараз, як тільки віднесли парашу, у визірку в дверях просунулась лустка хліба і якийсь голос вигукнув прізвище Льва. В ту ж саму мить тріснув грім... Провалилось небо. Вибухнув підземний огонь. Пара десятків в'юнких кістяків роздирали на безліч кришок хліб і втішено швидко жували. Лев хотів було врізатись у них і збити на околот хоч яку одну, другу пару, але роздумав і махнувши дурновато рукою, відійшов геть.

Але треба було вбивати час. Лев думав над цим досить уперто, але не знаходив такої зброї, якою б міг перевести в життя цю конечну необхідність.

Єдине, що залишилось, — ходити. І він ходив... Ходив поміж сидячими по помості голими спинами, темними кучерявими головами, в які, здавалось, безліч набилось всякої погані; ходив, розгалузюючи напрямки, щоб одноманітністю не вбити в собі останнього глузду. Вперше почув у шлунку щось ссуче. Він насторожливо вслухався, але злочинно не вважав на ніщо і ступав далі.

Він, доречі, між усім таборовиськом запримітив одно широке, смугляве, чи навіть зовсім чорне, обличчя з твердим, потужним чотирокутним чолом, вкритим копицею чорного, збуреного волосся. Дивилось воно ввесь час похмуро, мов вивернутий буревієм, посмалений пень, але не зважаючи на це, Лев не міг уговкати свою цікавість і безупинно тиранив намічену жертву своїм дубовим поглядом.

Рівно ж викотивсь на кін Сорокоуст. Загнаний так ганебно й несподівано у свій кут, він довший час не існував. Але по вечері, бачачи становище, в якому опинилася загроза його існування — староста, він видко рішив використати його і почав ворушитись. Лев помітив, що ступня його правої ноги вигнута була назовні, і так, під кутом сорок п'ять ступнів, захолола. Сорокоуст, одначе, досить зручно шкутильгав і навіть чванився ніби цим. Він, як песик, якого довший час потримали на припоні, зірвавшись, оббігає всі знайомі свої місця й усе докладно обнюхував. Його гостра, дійсно комаринська, пика тикала скрізь своє рильце й порпалась навіть у таких місцях, де, здавалось, не було якої будь потреби. Він і до Льва почав принюхуватись. З початку здалека, осторонь. Лев ступав від дверей до середнього вікна келії, а Сорокоуст і собі, хоча поодаль, але майже, дотримуючись кроку, звичайно, злегка натягаючи свою ступінь... Лев на це не звернув уваги й це сприяло зменшенню віддалі між ними. Але коли ця віддаль зменшилася на стільки, що Лев відчув коло себе якийсь посторонній слизький дотик, він посеред дороги раптом круто повертається й густо,

прудко чхає. Кругленька невеличка лисинка Сорокоуста опинилась якраз в обсягу стрілу Львового носа і змушена була перетерпіти маленьку аварію. Лев знайшов необхідним навіть вибачитись і відійшов у один кут, куди притягнула його увагу небуденна в цьому оточенню поява.

В лівому, як стати до вікна, куті, де складались пошарпані, зтоптані великомученики-сінники, і де ще так недавно з таким завзяттям польовано за щуром, на купці сінників, примостився отой самий з чорним, грубим обличчям. Сонце зайшло й у куті заблимала, мов офіцерський ґудзик, лямпочка. І от використовуючи й цю невинну можливість, чорний видобув з невідомих заховків таке знаряддя, як пензлик, палєту і коробочку акварелевих ґудзичків. Все це в якийсь спосіб умудрявся він помістити в себе на колінах і почав шпортатись над клаптем паперу.

Лев підійшов з-заду й через плече заглянув до „ательє". Там одна пітьма. Пляма якихсь барв, але маляр уперто їздить по них своїм пензликом. І так стоючи залюбувався шириною артистової спини, прикритою ніби брезентом, просоченим потом, якоюсь блюзою. І вдивившись у зарослу потилицю, у його похилу голову, яка поволі, безтурботно спокійно похитувалась над барвистою плямою. Львові стає чомусь соромно. Чому соромно, тяжко сказати. Він хотів було вже відступити і десь заховатись, але в той час чорна голова повернулась, а на її обличчі блиснули живі, іскристі очі. Лев увесь аж почервонів; не знайшов нічого іншого, крім дурнуватого питання:

— Малюєте?

Бракувало тільки ногою в коліні подриґувати та цвиркнути крізь зуби. Маляр одначе не зважав на дурновате питання і скромно підтакнув.

— Темнота! Барви одна на другу лізуть.

Він, видно, ще хотів щось там говорити, але коли оглянувся, за своєю спиною знайшов лишень Сорокоуста.

— Ее, знаєте. Це як у нас був один... От малював. От малював. Мене, жінку, одинадцятеро моїх дітвори... І у кожного очі, ніс, ну просто живі. А в очах у кожного чоловічки. Ну просто...

Маляр грубо перебив щебетання Сорокоуста і встав. Лев був на другому кінці келії і все ще ніде не присідав. По коридорі чути брязкіт дверей і ключів. То обходять з апельом.

„Йдуть перевіряти" — думав Лев. Полохливо бреніла тюрма. Пильно дивилось на неї з небесної висоти безліч зіркатих віч. Поодаль вовтузилось заборсане в поті містечко. Одинокий механічний заводик щебетав своєю бляшаною рурою, що позіхала з нудів до звучного зоряного неба. Грає десь кіно і неодмінний Гарі Піль ловить розгонні потяги, скаче з літака на літак під самими хмарами, або збожевол-

лим автом переплигує бездонні прірви височезних гір. Танцює там невмиручий Пат, а йому награє губами на гребінці Паташон. Смішно і змістовно. Горожанин регоче, втирає барвистою хустиною заслізлені від втіхи очі, йде до дому і, вліпивши своїй половині тузин соковитих поцілунків, засипає сном блаженного...

Заснуло все. Але не спала одна тюрма. Перед дерев'яною брамою висить нафтова ліхтарня. Грубий, окутаний вартовий тупцяє на місці і думає про вчорашню випивку та про жінчиного капелюшика, якого ще немає, але який мусить якось до Різдва з'явитися. За пазухою у нього теплі пиріжки з капустою і він крадькома щіпає їх по кришинці і вкладає обережно до рота.

— Ваа—арта! — тягне грімкий голос його товариша на вежі.

— Ваа—арта — мукає по-коров'ячи з запханим ротом вартовий, а на це відгавкуються ще два-три такі ж голоси.

Звучно дзявкотять тюремні пси, яких усіма чортами проклинають засипляючі в'язні.

І келія № 12 поклалася. Староста в куті на нарах першим від дверей. Решта по всій території. Довгошиїй, що тужливу пісню мотав, у центрі з блощицями бій веде. Сороковуст під нарами, у самому куті, у „пеклі". Коло параші курчивсь у стисках холоду Сатана. Один лиш Лев вертівся по келії і не знав, де пристановитись.

Скрізь оте липке. Скрізь оті плями, оті сльози чиїсь... Ляж, засни. Дайся огорнути хмарі бациль і сконай у корчах їх обіймів. Ляж і обіймайся з тією слизькою потворою, що скрізь дихає чадом, гноєм...

Артист спав там же, де й малював, під вікном. Мав він уривок сінника і клапоть ковдри. Льва ж тягнули до себе аж кількох. Пронюхали стерви, що коло цього можна чимсь поживитися.

— Ей, ти! Ходи сюди. Зо мною. У мене сінник...

— У нього короста, не сінник. Лягай, лягай. Ха-ха-ха!

— Сам ти короста проклята... Вошивий чорт.

— Гей, там! Замри! Гони сюди, парубче! Тут он... Кладись та й хропи... — піднявсь голос старости вперше після образи. У кутку підвівся й оперся на лікоть мистець. Він махнув кулаком і Лев зрозумів, що то до нього.

— Лягай з дідом. Злодій, але бодай здоровий.

Лев ліг з дідом.

— — — — — — — — — — — — —

Ніч вертілась, мов у машині зубатий барабан, замотаний у паклі. Хтось жував вонючу, хропучу жвачку, ковтав її величезними ковтами у нутро і виригав назовні хмари терпкого чаду. Хтось квилив, ніби дитина придушена грудьми заснулої матері. Хтось тонув, захлибався, пацав ногами,

зривався, дерся на беріг і реготав пінним реготом, то з зойком летів стрімголов в клекочучу пучину. Хтось он на ноги зривався:

— Товариші! Убийте! Грім б'є і ви бийте!... — і круто лайнувшись, вмовкає, чухає стоячи ціле тіло, думає, опісля знов спокійно кладеться. Навколо глухо, навіть луна не б'є.

А там он хтось чмихає, шепчеться, ніби душиться плачем—реготом. Він не спить. Його порожні кишки розриває веселість і ціле тіло обсипається дрібним горохом реготливої пропасниці. Він знає, що новоприбувшому, отому понурому нелюдові, треба зробити традиційного фіґля. Ще задня він довго радився з своїм товаришом, різав стрічки з клаптя часопису, мочив їх коло лямпочки нафтою. Він підводиться, обводить злодійським поглядом навколо кладовиська і кривлячи пащеку, та шкирячи мов гієна, зуби, повзе. Лев спить. Він спить, мов камінь. Йому не лізуть гидкі сни його дикої дійсности. Він лиш поволі поворушує пальцями на ногах, мабуть думаючи, що по них лазять блощиці...

Але це не блощиці. Це були каверзи голодного, гнаного кістяка, якого душило зло і треба було витиснути його разючу печатку на сторінках свого існування. Довгі паперові стрічечки вплітаються між пальці. Рука, що робить це, робить обережно. Обережно здушує злобну радість, щоб не порскнути зо сміху. Обережно стримує горох пропасниці. А ноги широкі. П'яти тверді, зашкорузлі. Підошви дрібно подзьоґані чимсь і брудні. Маленький і шипучий огничок, що майже зливається з кволим світлом коптилки, яка десь далеко, далеко, в сірій шматі оточення блимає дурновато, мов око ідіота і пирскає.

Може так сполучуються дві блискавки, чи вмирають у полум'ї метелика, як спалахує паперова стрічка і Лев з ревом схоплюється. Тупотить, розгонить струмочки палаючого огню та хмару блощиць. А навколо тихо і порожньо, лише деякі могилки заворушилися, щоб зідхнувши, знов забутись мертвеччиною. Кладовисько мовчить і жує свою жвачку—ніч. Лиш староста прокинувся. Він глянув на Льва, на полум'яні язики, що вже догоряли на долівці, нічого не сказав, почухався і став порпатись у своїй торбі.

Лев з приємністю чхає на всяких там старостів. У куті, під нарами, зігнувся сяючий від задоволення опришок. У його порожніх кишках уже не один, а тисячі смішків і всі вони вирватись та вереснути на всю ту мертвеччину хочуть. Але досить місця в кишках. Не вилізуть. Огники здалека лизнули пару разів його запалі під випнятими вилицями ями і зникли.

Лев же підгинав попечені пальці ніг. Очі його кров'ю наливаються, а долоні самовільно стягуються у дебелий п'ястук. Він з такою насолодою тарахнув би в саме тім'я ту злу

голодну голову, що нічого іншого, крім ось такого псікуса, не додумалася.

Неголосне скавуління гостреного ножа вивело Льва з отупіння. Він оглянувся в той бік, де лежав староста. Останній уже не лежав, а сидів і зовсім повільно гострив об кус цегли невеличке саморобне лезо. Іржаве лезо рипіло диким шалом і шкварчало.

— Лягай, лягай! — буркнув староста. — Колесо тобі вправили? То напевно той зубр Приступа. Завтра тарахнем ним, а тепер лягай...

І гострив далі.

А у парашному куті щось також засовгалось і піднялось. Це звівся і сів, тупо вдивляючись на нари, Сатана. Він ворушивсь і сопів носом.

Цілу ніч до глухого ранку прислухався Лев до голосу своїх невинно ображених пальців. Вони ворушились і скаржились. Черево всю ніч гуло, ніби у нім розкотисто греміла артилерія. Стіни стеля, сповзали в діл і ссали вовчу кров своїх гостей, а іржаве лезо довго скавучало у затисненій долоні старости. Але скавучало воно дарма; лише поблідло і заблищало, скинувши свою барвисту шкуру, що роками на нім розцвітала. А ґрати стійко витримують налягаючу знадвору нахабну волю, що настирливо шкрябає, гризеться і преться в прищулене, вибите вікно келії.

Народжувався день. Поволі і звичайно, як родився мільйонами досі й як ще мільйонами родитиметься в будучому. Неосягнута вічність обертала своє безліч зубате колесо на один зубок вперед. І як годинниковий механізм, що вицокує секунди, мінути, години, так вічність вицокує дні, роки, століття.

Від сходу сонця носив Лев по келії своє густо скусане тіло з кута в кут. Дивився насуплено вниз і, здавалось, придивлявся до попечених своїх ніг. Гостро й болюче ступають вони по нерівній сучковатій дощі. Він уже не шукав того „зубра Приступи". Відпивши теплу воду з куснем хліба, він утихомирився. Маляр знов умостився під вікном, узброївся пензлем і палєтою, викладає на папір звучні тони. Його кучерява голова перехиляється з боку на бік... Очі вперто вп'ялюються в барвисту плутанину, у ту червону гармонію, яка невинно й ніжно вдягається в орґанічну тканину живучого образу.

Він думає про одну тему для розмови, на яку наскочив ще вчора зраня й якою хотів поділитися, ну хоч би з Кравчуком. Але тепер забув її. Забув, про що хотів говорити, лише знає, що то було щось, що його дуже цікавило.

Тут же не було кому говорити. Тут не розуміють його. Тут оточення занадто просте... „От, коли б тут Шабелян", — подумав... Так... Коли б тут Шабелян. Він уже не ба-

чить його засушеного обличчя. Уста Шабеляна мусять затямитись на завжди. Вони тоненькі і зовсім прозорі, хоч потемніли вже. Вони завжди тісно замкнені так, що, здавалось, треба їх обценьками розважувати. Ще підборіддя... Так. Підборіддя його знаменне.

Лев здивувався. Він піймав себе на розмові. Уявний його співрозмовник від дотику свідомости зник і Лев догадався, що зав'язався вузол якраз забутої ним теми... Одначе смішно розмовляти з самим собою. Він же ще не старий...

Він підходить до Сатани, що скурчившись куняє під стіною. Той видко цілу ніч не спав, а тепер крадькома надолужував страчене.

— Ви, того... Вибачте!... — почав Лев, бо мусів почати. — Ви не боїтесь того, що той гострить?...

Говорив Лев тихо, щоб не чули зайві вуха, хоч не був переконаний, що вони дійсно не чули. Ніяково зрештою починати розмову. Коли б принаймні перед тобою обличчя яке, а то ж перґамент. А на перґаменті клинопись... Читай її й розумій. І скоріше з'їдеш з глузду, ніж щось там второпаєш. Він хотів уже відійти, бо побачив, що й Сорокоуст заворушивсь, очевидно задумує десь у цьому районі зробити свою прохідку. „І чому його не дали до келії хорих" ? подумав Лев. Це розуміється не до Сорокоуста, а до Сатани відносилось.

Останній заворушився.

— Хай! — кинув він, ніби єдине це слово й було в його мовній скарбниці. Лев бачив, що вчора все таки в слизьких очах Сатани блиснули огники й то ще такі, що но-но... І слова з його уст небуденні вирвалися. А чи знає він, що вони небуденні? Щастя, як не знає... Сатана одначе спохопився, що занадто скупому сором бути. Він витиснув з себе же пару питань...

— Ви хто?

— Хто? Лев хто? Ніхто. — Він просто собі... Він почервонів.

Це Сатані сподобалось. Власне останнє — „почервонів". Те „ніхто", якось трохи дико звучить. Краще чимсь таки бути. Ну гаразд.

— Звідкіля?...

— Ага, звідкіля. Ну, звідкіля? Просто, тутешній. — Плечима знизнув. — Звідкіля ж має бути. Не з Херсонських же степів.

Сатана розповзається в усмішку. Її ловить Лев, який от-от уже готовий розпочати свою повість „временних літ". І сталось щось дійсно, чого сам Лев пізніше ніколи до ладу збагнути не міг. Присівши на костки, Лев почав чомусь оповідати про себе. Очі Сатани густіли й злипалися. В їх масі

чулося щось загріваюче й щось ще таке, чого звичайним дотиком не відчуєш.

— Ах, чому, чому!... — Казав Лев. (Це коли Сатана задав йому питання: — а якого чорта перлися ви туди, щоб залізти ось сюди?...) — Гм, якого чорта... Добре йому казати. А якого чорта сонце світить, вітри дмуть, хмари проливаються зливами? Якого чорта... Бач! Хто не розуміє, тому тяжко втовмачити! — якого чорта...

— Я, — підсувавсь навприсядки ближче до стіни, — я родився під стріхою на горищі, — тягнув Лев, — а матір мою зняли з бантини, коли саме клякнула на коліна з вірвечкою на шиї. Загрожувало мені від першого мого віддиху на цій пляneті лишитися на власну волю й починати з пелюшок життя самотужки. Так ні. Матір зняли, бештали. Вона ревіла. Гарячі були її сльози й капали вони не раз на мої уста. Солоно було й так, а вони засолонювали останній присмак матірного молока. — Це все фантазія, розуміється. „Де мій батько?" — допитував я пізніше матір. Вона мовчала. Мовчиш, думаю. У жінок завжди бувають речі, про які тяжко говорити. Я й не питав більше, хоч довго людські поговори величали мене просто байстрюком. Цього я не терпів. За це не раз збив до крови сусідського пацана, а після мене дерли на сто кусів свинячою капицею. Так і ріс. Матір очарувала шевця одного й він забрав її собі за коханку, помийницю та як предмет особливішої насолоди, яка виявлялась у биттю... Мати хоробро зносила биття. Коли завітав до школи, так відразу перший став. Нічого було там робити. Вчили царя величати, про Якова з його дванадцятьма колінами. Цих на пам'ять. А після таблицю множення...

А був у нас в селі попик. Непокаяна людина, завжди скоцюрблена. Ходив бочком і завжди за клуби тримався, а голос мав тихий, аж ніяково. Цей самий попик приходив 3 рази в тиждень до нас на „закон Божій". Тут він куняв, завдавав учням запити: „А знаєш ти, хто Каїна забив?" — „Авель", — відповідали йому. — „Дурень. Сідай!" — „А ти знаєш?" — „Авель!" — „Дурень. Сідай!" — „А ти знаєш?" — це на мене. — „Господін батюшка!" — тарабаню йому. — „Каїн сам від свого сумління десь у дядька під плотом витягнувся, бо він свого брата Авеля забив... Відтарабанив і стою. — „Гм!" — гладить попик свою борідку. — „Гм! а ти чий?" — питає. Я почервонів і мовчу. — „То він Пріщин байструк" — вихоплюється один, такий білий, як коліно. Він підлизою звався у нас. — „Тебе, сомпель ти, не питають, то й мовчи, — розважає попик. — Ти краще носа втри та вчися. П'ятої заповіді напевно не знаєш... Сідай, дурню!... А ти, Бойчук, добре. Тільки ти не кажи „під дядьковим плотом". Тоді ще ніякого дядькового плота не було.

Він у праці та болізнях рождав дітей і в поті ліца свого їв хліб насушний. Так треба казати".

З цього й почалося. Попик почав придивлятися до мене. Раз якось, було вже під весну, зустрів мене на городі. — „Бойчук! А ходи-но до мене". — Я підійшов. Хатина його неважна. В кімнаті, ніби у тютюновій фабриці. На столі тютюн, на вікнах тютюн, під образами тютюн, по долівці тютюн...

— От би його тепер сюди. Так смокче... а дзуськи закуриш, — перебив сторонній голос. Лев кидає погляд у бік того голосу й зустрічається з лагідними очима довгошийого, що вчора Черчіля виспівував.

— Ви дозволите? — питає. — Нудно, а тут усе таки образований видно розговір.

— Просимо. Ви тільки мовчіть, — виговорив Сатана, мовою дядьків.

— Вам пальці не печуть? — питав далі довгоший.

— А вам що до моїх пальців?...

— Та так... Дивлюсь на них. Печуть, думаю...

— Не перебивайте, — вмішався Сатана, звертаючись до довгошийого. — А чому ви так відзиваєтеся про того „попика?"...

— З нехіттю? Ваша увага... Я бачу, вам можна довіряти — відповів Лев.

— Чому?

— Тому, що ви реаґуєте на мою мову...

— А ви боялись, що я вже не встані реаґувати... як і оці всі? — сказав Сатана й підняв руку, щоб поправити своє обвисле обличчя.

— Признатись, боявся. Дійсно боявся й боюся. Боюся, бо здається мені, що те оточення мертве. Що воно німе і глухе. Що вбито в ньому все, що відзначає людину... Вибачте. Я не маю наміру розголошувати патетичних мов. Не моє це завдання... Я просто..., Дозвольте бути мені без застережень.

— Не бачу причин до них. Можете сміливо висловлювати ваші думки.

— Сподіваюсь, ви не в претенсії до мене за моє маленьке до вас довір'я. Я не мав наміру сповідатись. Я лишень..., Я хотів висловити до вас...

— Ваше відношення, — перебиває Сатана. — Розумію вас.

— Я так і знав. Я знав, що ви зрозумієте. Мене вже давно мучить острах, що мене не зрозуміють. А це тяжке. Ви розумієте? Слухайте. Коли я був ще хлопчиком, я хотів завжди вести когось за собою. Я хотів мати в руках владу. Я гордився кожною цяцькою, що дає ознаку якогось начальництва. Я читав книжки й наслідував їх героїв, але оточення моє не розуміло цього. Збіраючи колись дітвору, я хо-

тів виробити з них відважні леґіони Ганібаля, але завжди зустрічався з непослухом, розбратом, ворохобництвом. Ви усміхаєтесь ? Вам не зовсім зрозумілі мої слова ? Але мусять бути зрозумілі. Ціле життя від дитинства вдивлявся я у простір. Ліс, пустота, темнота. Вовки, чорти й вороги оточили, ось таким обводом і ні виходу, ні входу думкам у ширший світ. Ані власної... Я хотів сказати, ані власних ідей, — вони вирвані з корінням, ще бог зна від коли. Пеклися наші вчинки на чужих, нашому орґанізмові шкідливих ідеях. Нас мочили в чужому квасі й вийшло... От... Любуйтесь. Я перший опришок злого старого. Я кидався й шалів. Я гонився й горів, а все звелось ось до цієї проклятої нори. Попик мій... Вибачте, дав мені освіту. Щастя, що в нього прилоги старі до „Вокруг света" лишились. Фенімор Купер, Майн Рід та Сервантес вбили в мій мозок перший болючий цвях погоні за чимсь, що є невідоме й непевне. А то б... Що б з мене вийшло ? Падло.

— І вийшло падло. — Цей голос, який походив з уст того самого довгошийого, був такий неочікуваний, що Лев аж сіпнувсь у бік, звідки він вилетів. І видно, злякавшись такого наглого осуду, довгошиїй заквапився додати пояснення : — Падло, кажу. Чого йшов туди ? Знаєм вас. Йшов шкурником стати, щоб шкури з нашого брата добирати. Мало їх своїх там є ?...

— Куди ? Куди ви думаєте — поспішився Лев.

— Самі знаєте. В той ваш СССР. Думає баки забивати. „Хотів, бажав, горів". Тьху ! Тисячі їх там хочуть і горять. Але мало. Смоли б їм підлити, хай би догоріли швидше. От...

Пальці старого тремтіли-тарабанили по підлозі. Він не міг встояти на костках, тому сів на долівці й ноги витягнув. І так невигідно йому було, тоді він стає навколішки. До них трьох прибуло ще пару людей. Витворилося маленьке віче. Балакунів набралося до гибелі. Всім, видно, хотілось одно-друге слівце в загальний словний буревій ввігнати, але стерно розмови цупко тримав довгошиїй. Він був чорний на зовні, зашкоруплий, але, коли проривалась наволочка, то звідти виглядав зовсів свіжий, дзвінковий чоловік.

— Ви лишень спокійніше... Спокійніше, — умовляв його товариш. Не запалюйтесь.

— Еeeт, — протягнув і розвів довгошиїй, і в горлі його видно щось побігло, ніби він ковтав якийсь великий і твердий предмет.

— Що ви мені „не запалюйтесь !" Не встигнеш слово сказати, а тут зараз „не запалюйтесь". А інші то горять уже давно. В тім то й біда, що цілий вік нам товкли : „Малорос медлітелен в своїх двіженьях", а всякий рух душився, мов „крамола", от і маєш. Ні, як бунт, то бунт. Коли мені сьогодні хтось цвірінчить, що біда, що зле, що нас сорок міль-

йонів, то мене на кусся рве. І добре. І хай душать. Більше того. Хай видушать до щенту, з корінем хай вирвуть зілля, яке тільки масою своєю землю засмічує... Ось їх тут. Гляньте. Бачите ви? Що то є? Що то сіло такою купою? А колись бувало, коли навколо палахкотіло, коли ціла земля в нові форми переливалася, так що?... Думаєте, що він один з другим і для себе яку будь форму витиснув? Думаєте, думав він хоч крихту далі поза свою садибу, черевату жінку та льоху. Думаєте, що коли вояк наш попросив у нього хліба, так не гнав він його коцюбою в шию — а, чортова наволоч! Коли ви вже, Бог дасть, виздихаєте! Було так. Було й то не в одному селі, не поодиноко, а масово. Сидів, пух, гнив, а не дав... Сам не пішов нікуди, думав, царство сидючи висидить...

— Но-но-но! Ти не того, там... Не дуже то дорікай. Ти воював, а я гречку сіяв. Хто б то вас вояків таких та годував? —вставив свою кому дебелий, чорний, який єдиний на цілу келію мав на ногах щось подібне до чобіт.

— Аа! Вигодував. Сталіна пузатого на душу свою вигодував. Орди Троцького знали, що робили. Вони мабуть не панькались з таким поважним гречкосієм...

— Еее, коб то знаття, — зачухав потилицю дурноватий, рудий, і губу, мов дихавична кобила, перевісив.

— Ото ж то, озвавсь... Коб та коб... Волинь чортова. А табори хто грабував? А тепер знаття. Добре вас пришкварили. Чухай, чухай потилицю, бо задницю твою чужі шомполи зчухали.

— У різного по-різному... — сказав Лев і прижмурив очі... Довгошиїй видно цього не второпав і чекав на завершення неясного. Та Лев висловив усе і довгошиїй викрикнув:

— А ви б уже просто казали... Ви мені не забивайте баків всякими натяками. Ти мені кажи простою, як сокира, мужицькою мовою. Відрубав і є. Це моє, а це твоє. То ти, — хоч давись, про мене, а це я. Хочу з'їм, хочу пропю, а хочу церкву з дванадцятьма банями збудую. А всяких там Рафаелів мені не розвозь.

— Про Рафаеля тут мови не було... Здається, ні?... — повернув Лев запит до всіх.

— Що ні, то ні. Трохиме... Рахтавелів ти того... Ти хлопця не дратуй, — розважав отой, що радив не розпалюватись. Але Трохим зовсім не думає піддаватись.

— Нєєє. Це не ви. Ви нічого. Це колись, як ми ще з Запорізьким кошем по Україні повзали, трапилось мені таке. Нє, це послухати варто. Це було просто чудо, як хочете. Це було якраз, як я вже відірваний від свойого війська зістав і більше до нього не повернув... Ех, коби то закурити... — вставив Трохим, але зараз же схаменувся.

Коли чорний так чорний. Сажі чорний не боїться, як і голий води, хоч бува, що й голому вода дошкулить... Гарячі осінні дні були. То б то не від сонця гарячі, а від сили та розмаху боїв. Довбали й довбали бувало. Повітря згусне було від диму мов дриглі, бо навкруги одно — пожежі та пожежі. Стояли ми, значить, отак... Ну, тут його тяжко приклад поставити. Два села були — у балці. Одно гаком таким за друге чіплялось і звали їх тому Близнюки. Ми, значить, стоїмо в одному кінці, а з другого вже більшовики рідкими трьохдюймівками попльовують. Середину села — шийку таку, огонь злизав, бо гранатки все отак туди скидали й від нас і від них. Тяжко, видко, населенню прийшлось, але... Що подієш? Війна! Був, значить, у нас і штаб. А як же. Все честь—честю. Армія і телефони й машини цокотіли, і панове старшини з паннами бавились. Він її — Люся, а вона його — Ваня. Так і гиркались на „ти", та в телефони безупинно цвенькали, аж досада брала. Як його, думаєш бувало, в огонь ясний, та ще оті шури-мури розводити? Земля горить під ногами. Носа висякати ніколи. Як довбане отак було коло дядькової Титової клуні, так йокнеш, бо там ти ввесь з тельбухами прієш у мерві. Хрестишся й думаєш: як чалапне вдруге, так і прощай з чим мати родила. А жити кожному, як відомо, усе таки хочеться. Встигнеш ще в лоні Авраама вилежатись, а краще по білому світі грішити.

А був у селі пан. Маєток такий. Дім мав чималий з такими сохами... Ґанок з видом на сад, а в саду копанку викопано. На загал, можна сказати, про людське око краса. Пальми, кажуть, були та дітвора пообломувала, а діжки баби на золу порозтягали. Жити в панському домі ніхто не жив, бо одно, що в нім лишилося, це вилущені вікна та двері, та ще стіни, ніби їх трясця обтрясла. До того ще більшаки ввесь час намагалися як можна гарячіше припекти, а там уже й так досить було.

А в нас при штабі фертик хлюст такий начальником був. Клочкоїд. Сам війну пройшов, руйнував фронт царський і збірав колекцію марок. Соціяліст страшний. Бувало село, так зараз мітинґ. Панночка Люся карафку води й рушничок приготовує, вдягнеться у прозору сукню, а він на бодню й тарибари давай. Вся влада та-та-та, радам! У вільній нашій землі, вільний народ хай сам собі щастя будує... А загалом не знати, де в нього кінчавсь більшовик, а де починався українець. Отаке й було. У бій підеш, так її-бо сором не разбере. Як же воно так? І брацтво. І соціялізм. І самостійна. Троцький та Ленін одні й були вороги, але ті в чорта в запічку й дулю їм покажи. Проти кого тоді воюєш і за що кров ллєш? Кров річ дешева, але ніхто її даремно не проливає. Кожний задумується, бо тоскно.

І ось б'ємось ми, б'ємось. День, другий, тиждень. Нас полк, а їх там щось невідомо. Але били... чорт, просто іноді по животі жах потягав. І от то раз пішла наша розвідка. Приходить. Так і так. Сором, кажуть, братва. Їх там пара сотень матросів. До того ще і набоя вони мало мають. А ну ми їх оточимо й накриємо, мов курку, мокрим рядном. А тут до того і сльота вдарила. Є й намочити де. І аж однієї ночі, потихенько, потихенько і обійшли ми навкруги матросиків і стало нас пів тисяча проти —голоти тоді мали ми ще. То вже після розпорошились.

Ще поки пітьма лежала — нічого. Тоскно, все навкруги мовчало й сопло, мов дитина, запхнута цицькою. Все ссе і ссе. Дощ хлюще. Пере нас і без мила, просто хоч от бери та розвішуй на мотузі догори ногами. Чисто розквасило. Але лежимо. Серце в кожного отак: тах-тах! тах-тах! Стукотить, мов кремінна галька під рублем. Благословлявся ранок. Вітер хмари розсмоктав і з-за попівської садиби, мов око злодія, вигляне сонце. Ну! — думаєш. Кріпись, Трохиме! І почалось.

Похивком голови та плющенням очей кинув Трохим картину — почалось. Гармати, каже, нічого. Мовчать. Зате кулемети... Гомонять, заливаються. Видко вздріла чортова матросня, що не переливки. Кинулись, сикнулись сюди-туди, а скрізь їм: тпру!... Та як закропимо в вічі, та як закропимо! Мов чорта святою водою.

Душно стало. Десь невтерпіла гарматка й чмихнула. Цукорок перемахнув над нами і тряснув у дядькову стріху.. Але не розірвався. Долинкою, дивлюсь — суне матросня. Ми туди, значить, свого Максима направляєм, і — бррр!... Блюнув старий, а стрічки одна за одною мов гадюки через нього переповзають. Матросики присіли і втихли. Втихли й ми. Видко хотіли в поле, сучі діти, вибратись, але їх і звідти скропили. А долиною серед села отак як звісно, річка. Далі отакий пастовень,ніто вигін громадський, ніто закинута нивка яка, але добрий шмат поля. До того пастовеню вели свої дороги три дебрі. Сливники видко якісь... І по них то майже непомітно сповзла матросня на пастовень. А куди далі? Стріляти видко вже дзуськи. Ні одного, мабуть набоя. Наші зо всіх боків. — Здавайсь, таку твою та розтаку! Здавайсь, ні, то зсічемо на капусту! Вони ані мур-мур... Що робити? Висікти їх у пень? — не можна. Коли б рівнина, то ще б ще б, а то ковбоїни. Іти на „штики"?... Як підеш, коли „штиків" тих чорт ма!... Думали й лежали. Максими замовкли й говорили лишень, коли матросик десь там здумав піднімати голову. До начальства! Сотника! Де пан сотник? Пан сотник цілу ніч у стації пробув, закрут голови дістав. Кажуть, десь у зад відійшов. Ворона Трохим! — гукають. — Гаа!? — А біжи до пана сотника, може він уже

відсханувсь і клич сюди!... Слухаю! Встав... Тихо навколо, але пригнувсь і лопочу. Біжу... Дух пре мене, ніби крила в мене — фай-фай! Аж повітря в пику смалить, аж земля гнеться. Прибігаю до одної „хватири"... Застрокотів: так і так! Пана сотника екстрено потрібую! Коло стола скринька, на ній телефон, а коло телефону заспана якась комердяка. — Пан сотник, бубонить комердяка, спить. Тепер його і тяжкою гарматою не добудишся. Хоч, так йди. Він на фільварку.

Біжу туди. На подвір'ї вештається всяка шушвірінь. — Де тут сотник другої сотні? — Другої сотні? Не знаю. — Відповідає той. — Ворона, Ворона! А ти куди, чорт, летиш? Що, ще крил тобі не „пообжгло"?... — кидається до мене якась чмана. — Тю, згинь й пропади! Де сотник? Сотник у карти ріжеться. Он там — у тому куті. — Хорий, кажуть... — Невже в карти? Та не може бути!

Та звісно брехня... — перебив, бо не витерпів волиняк. — Це, це... — заворушився він увесь, аж до п'ят, які затупцяли, ніби їм стало гаряче.

— Ти — скривив призирливо уста оповідач. — Не брехня... Правда, коли я увійшов — карти лежали на перекинутій і застеленій вишитим рушничком скринці. Побіч сиділо і стояло декількоро люду, а на помості сичав самовар. Вбігаю я, докладаю... Та, каже, товаришу, не гарячіться... — починає сотник. Ось чайок поп'ємо... А матросню ще встигнем перевішати.

А мене сто чортів дернули, Так би й штуркнув того самоваря чоботом, щоб покотився. По-перше, кажу, пане сотнику, я вам не товариш... Ви сотник, а я козак. По-друге, там бій. Наші матросів оточили. Там рішається доля...

— Що там та доля. Он нам товаришка Люся чайок... Готовий? Готовий. Пийте. Але бракує стола. Я зараз. Та он, кажу, образ. А в куті дійсно на помості образ стояв. Видно матір Божа, але не наша... Переверніть, кажу... Он скриньки і маєте стіл. Ха-ха-ха! Зайшовся сотник. Чого? З чого? Та ти, каже, що! З розуму з'їхав... Це ж образ. — Ну так що ж? Бога боїшся? Це, каже, Бога я не боюсь, бо я соціяліст... Але це ж мистецтво... І реготить. От, каже, що з такими людьми вдієш. Державу зробиш? Чорта рогатого. Це вже не до мене він, а до „своїх". Для них от оця Мадонна, це все одно, що... Ну, це ж, каже, копія Рафаеля. Розумієте, Рафаель такий був. Я тільки плечем знизнув. Ех, думаєш. Шкода, що я козак, а ти сотник. А то я б тобі виказав усе благородство моєї душі. Я б тобі стільки придрукував би шомполів, що б ти за всіх Рафаелів забув. Та нічого не втнеш. Довго — коротко, а через добру півгодину прибули ми на місце бою. Дорогою жартує сотник: а що, як козаки не втримались і наперед розвішали матросню?... Але не до

жартів було, коли ми прийшли. Сучого сина! Тут, чорт би забрав всіх матросів, видовисько таке повстало, що тільки малюй. На пастовині у три ряди, в одних сорочках стоять озброєні матроси. Де в кого багнет, де в кого шабля. Три барчисті моруги, подобу трибуни зо своїх плечей зробили, а на них дебела постать, розмахуючи довжелезними кулачистими руками, ревла на цілу долину. А наші Максими викотили, роззявили роти і мов мур. „Та, горлує матрос, товариші, браття! Проти кого ви стріляєте? За що братську кров ллєте? Буржуазія цілого світу веде смертельну боротьбу за свої капітали, а ви, товариші, голови свої зате складаєте. От, я сам... Я син бідного селянина... Я є справжній хахол. Ось я отут виріс, але що значить. Нас дурять нашою мовою. Ми її маємо. Ленін сказав: хочуть мови? Десять дайте їм мов. Бо червона армія не за мови до останньої каплі крови б'ється, а за слабоду, рівність, владу пролетарів, бідного батрака... За владу робітника й селянина, а не пузатого пана, що віками, мов той павук ссав з нас нашу кров. От за що бореться червона армія. А за що ви?

Він видобув десь червону шмату і майнув нею в повітрі.

— Стріляйте, кричить, коли у вас не здрігне рука вистрілити в оцей священний хлаг. На ньому кров робітників. Це є наша святиня. Стріляйте, ви раби буржуазії! Стріляйте! Ми готові! Ми вимремо всі одо одного, але ідея наша, сильна мов огонь. Вона спече вас, як раків і пожере зо всіми вашими дрібними буржуями. Хто є ваш Грушевський? Пан. Поміщик. Капіталіст. П'ять домів має в Києві. Винниченко? Фабрикант. Блазень буржуазії...

— Стріляй! гукнув я на кулеметчика. Січи! Строчи!... Витни їх у пень!...

Кулеметчик бризнув: та-та-та!... Але в ту ж мить підбіг до нього сотник. — Кинь! Досить!... Кулеметчик замовк. Декілька матросів встигли вже на той світ попасти.

— Товариші, гука сотник. Ми не хочемо стріляти в священну емблему... щось таке сказав... світового прапору працюючого люду. Ми також б'ємось під тим... Ми тільки хочемо здобути самостійність нашої землі...

— Брехня. — Гукнув матрос. З буржуазною владою.

— Буржуїв ми самі не хочем...

— А воюєте за них...

Здавайтесь, бо перестріляємо, мов куропатви.

— Стріляй, буржуйський прихвосню. А ще й соціялістом зве себе. Хто ваш Грушевський?

— А Троцький хто?

— А Ленін?...

— Проводирі пролетаріяту. Хай живуть Ленін і Троцький! Гура!...

— Гурраaa! — ревнули матроси.

— Востаннє, сучі сини, товариші, кричить наш сотник... Зложіть вашу зброю!

— Матір свою йди попроси...

— Сучку! Гураа товариші! Вперед!...

— Вперед! вперед!...

Тра-та-та-та! Зашкварчав кулемет. Але матросня масою лізла на кулі, що лизали їх... Лізла, мов череда овець. Червона шмата лопотіла. Вже от-от до нас, і гура на нашу заставу... А ревуть! Здавалось не люди, а розлючені бугаї. Мене це розпекло й уся кров клекотіла. Я кинувся до кулемета і припавши до нього строчив, аж поки зоглядівся, що не маю вже ні одної стрічки. Тим часом половина матросів лежало вже покотом. Але жменька їх таки прорвалась через нашу охорону і поки настигла до нас потуга, сучі коти, прорвалися й бігли до гаю.

Ми кинулися за ними, але було пізно. З гори на нас летіли вже хмарою буденівці А ми тут мов у пастці. А ні одного набоя...

От, як ми за Україну, братця, воювали... Але думаєте, що я хочу про це оповідати? Хоч один докір кинути? Ганьбити? Ні. Я вже нераз сказав собі: Ні! І тепер кажу те саме. А чому кажу? Тому, що ніяково про все казати. Язик зболить, а люди... Ее, все одно. Чорта-два зрізбиш...

— Ну... еее... А того... А ви ж того... Як його? — борсався волиняк... Ви ж про той образ?...

— Образ? Нічого. — Довгошиїй хотів ніби вернутися зо своїм оповіданням назад, але не міг... Він чухав довгими нігтями голову, тереблячи кучми волосся...

Ми думаєм, що ми дуже мудрі. А насправді, то ми просто дурні... Вибачте...

...і навколо ніби вибачаючись, оглянувся.

— От, наприклад... Гм... Прикладом отоді. Той бій. Ще тої самої ночі забрали нас більшовики в полон, оточили й ми здалися. Привели нас до того самого панського фільварку. Старшин виставили окремо (а це було перед ґанком зо сохами). Я, значиця, стою собі отак навскоси. Тут, ми, козаки. А так от, також навскоси наші старшини. Дощ було вщух, а то, як нато теж, знов розійшовся. Ми, значиця, стоїмо і мов дурні скіпці, мокнемо. Носи повішали. Дехто з наших старшин кожухи мав шкуряні. Так то підійде більшовик... Морда плювка просить... А як затопить нашого старшину в пику і кожушок сам з плеч зіскакує. А ти, дурню, мокни... Начальство вийти зволить десь так за годину. Там і суд йде... А що ж, суд. І зправа від нас кулемет і зліва кулемет, ззаду три такі самі, а з-переду суд. А потім вийшли до нас і почали читати: „Ревтрибунал реввоєнсовета на засіданні... та, та, та... всіх офіцерів, яко явних ворогів революції і прислужників світової буржуазії постановив покарати вищою

мірою кари... Всіх же рядовиків, яко несвідомих і обманутих братів, постановив закликати в ряди червоної армії".

— Кто жілаіт у червону армію ?... Виступай направо ! Кто нє жілаіт — наліво ! Раз-два. Офіцерню підберіть, звернувся він до охорони. А старшини наші почали в крик. „Товариші ! Помилуйте ! Ми це, ми те ! ..." А ми ж, козаки, мур ! Ми стоїмо і ані оком ніхто не моргне.

— Брешеш !... — пролунало зненацька між гуртом слухачів.

Всі обернулись у бік виклику. Сатана, що до цього часу прислухався до мови довгошийого, затремтів, пожовк ще більше й вичавив крізь камінні щілини : Брешеш ! Я був там, каже він. Я стояв там у ряду старшин : Ти Трохим Сорока ! Ти не знаєш мене ? Придивися. Я кричав тоді „і те й це" ? Я боявся ? Я благав помилування ?! А ти знаєш мене, кулеметчика, старшину, що останній набій випустив і впав, гризучи кулаки від болю, що не мав чим стріляти ?

— Голуб ? — крикнув Трохим, Денис ? — і кинувся до нього...

— Не торкайся — тихо сказав Голуб. Тепер я Сатана, з великої літери. Тепер я не Голуб. Голуб не пасує мені. Ти, Трохиме, дарма на старшин. Ти глянь краще на всіх... І на себе, і на своїх товаришів і, нарешті, на старшин. Ти мусиш признати, що минуле наше болюче, мов болюча рана. Не посипай її сіллю. Досить... Винні ми й ви. Винні віки, наша земля. Винна ціла історія.

— А більшовики ?...

— Вони найменше винні.

— Так. Правдиво. Коли ми йшли до панських палаців, то перед порогом постелено було образ Мадонни... Тієї самої, якої наш старшина не хотів, як стола. А вони викинули її через поріг в багнюку і сотні вояцьких чобіт топталось по тому образі. Вони невинні ! Якийсь більшовицький шпака белькоче про Гуна й Атилю. Це, каже, були такі дикуни. Оброслі шерстю, із собачими головами. Вони, каже, прийшли зо сходу сонця і принесли в світ огонь, розруху та смерть. Ми ж, каже, це є відбиток того давнього... Того, що було й не вернеться. Більшацька ґазета кричить : — „Велика правда возсіяє над світом. Переможно замає нова велика, всеможна правда зо своїми кров'яними прапорами !" Хай ! Хай правда. Хай це буде велика, яка хоче. Хай переможно має вона своїми кров'яними прапорами. Хай ми положимся під неї, як той образ, як той потоптаний образ, якого ми не мали сміливости топтати, бо ми дивимося не через віру, а розум. Віри і злоби треба ! Чуєте, Голубе — Сатано ?... і з тремтячими устами. Трохим відвернув своє обличчя... Горіли його очі. Він хотів ще щось висказати, але його перервав Сатана.

— А бачив ти той суд у Близнюках?

— Бачив. Чув. Чув як кулемет цокотів і як поторохотів наших старшин... — викинув через розпечене злістю горло Трохим.

— Але все таки ми... Ти, я залишились. Чудом залишились. І ми ось живі свідки. І розказуємо ось людям. Був суд. Був над нами суд. Ми не маємо права нарікати на суд. Ми мусимо лишень ствердити: — правда, Мадон вони топтали. Дерли портрети Шевченка. Громили церкви. Але був суд. Ми ж!... Згадай. Згадай, що ми не вміли, не розуміли того, що людство завжди жорстоке й дике. Ми, коли судили кого, то судили по-своєму, по-чесному, відрухово. Ми здобули значок „погромщик" і „бандит". Бо ми втікали й ненавиділи суд, боячись одночасно образити Мадонну. Правда, та ґазетна правда, скріплена в них Крутами, Базаром. І світ осудив нас і признав рацію за ними. І заплямив нас плямою погромщиків, „найзаконнішим судом" у Парижі року божого 1926. А так було легко уникнути її! Лиш суд. Вчинити страшний, лютий з огнем і залізом... Але суд. Так, як судили нас під Базаром...

— Ми вчинимо ще суд, — вигукнув Трохим і його палаючі очі забігали, ніби він шукав тих, над ким бажав вчинити суд.

— Ми вчинимо страшний суд. Над всіма судами суд. І над паризьким...

Вчинимо! — якось глухо, і разом, ніби хтось надав команду, відозвалось кільканадцять голосів.

— Вчините, — сказав Сатана. Ви вчините суд?! Ех!...

— Що, ех?! Вчинимо! — визвірився котрийсь.

— Ви? Оця голота? Ось, ось така сила... Вас напхано повно по тюрмах. Вами заселено північ. Вами держиться ввесь той більшовицький режим, що вирвав вас і вишпурнув, як зілля погане, за межу. Ви!

— Не клекочи, не клекочи... Згориш... перебив волиняк. А треба, значить, згори. Згори й попіл хай розсіють. Гріх великий жити, гнити й терпіти. Гріх, що скорились ми, ви, всі, навколо... і... тьху! — він сплюнув сухим сплювком, видно пам'ятаючи вчорашню історію зо старостою. Цей же останній у розмову не втручався. Він погорджував всіми навкруги. Все то „гади", один він і є ще порядна людина між тими гадами... А Сатана продовжував:

—Мене голова болить, а то б я... і далі невідомо „що б він", але говорив, ніби рубав... Слова витинав різко й чітко, хоч часом плутались вони в певного роду „хаосі". І коли вдивитися в його очі, то були вони подібні, як це буває на античних статуях (хоч обличчя його далеко не античне). Кам'яні якісь і закриті плінкою повік. Через них він не бачив світу й говорив у пітьму. Видно йому краще було так гово-

рити в пітьму, щоб не бачити перед собою нічого. А коли ж відкривались, то горіли. Решта слухачів... Ні, про них тяжко щось сказати. Під рукою різбаря вийшли б вони, як постаті з опалими щоками й вилицями. Особливо Трохим. У нього шия довга й тонка. Вона ледве, ледве втримувала його доволі солідну макітру. Чоло недбайливо покопирсане зморщками й між двома густими, чорними бровами два прорізи, що перетяли їх по середині. Коли ті прорізи глибшали, брови стягались і в той час мова Сатани набирала особливого присмаку. З уст його часом випорскували пекучі жаринки й гострими дотиками націловували на щоках слухачів горіючі знаки. Остання, видно, кров, невстримно бухала й кипіла... А слухачів збільшувалось. З нар, з-під нар, від стін виповзали вони й усе оточували й оточували. Так перед бурею, горіючою жагою дня, сповзаються розпорошені по ясному небі хмаринки й витворюють грізну хмару.

— Я не соромлюсь того, що сказав до цього часу. І не соромлюсь і не боюсь, що мене не зрозуміють. Я хочу сказати своє останнє слово й його скажу. Брати! Ні, не брати! Чорти! Дияволи! Зрозумійте те, що виригнуть сьогодні мої прокляті уста. Я хочу, щоб проговорили вони трагічно й боляче. Я хочу розгорнути не сон, не казку, не жарт—траґедію. Глибоку й вічну. Ту, яку ніхто з нас не відчуває. Ту, про яку ми не сміємо говорити, але яку носимо у глибинах наших душ. Ми не сміємо говорити з багатьох причин. Ми не сміємо говорити, бо замкнуто наші уста й велика наша злоба, траґедія, як задушене ридання, збірається і клекоче в нутрі. Віки клекоче вона там, коли виригне назовні, буде страшно від неї і тьмяно. Буде тремтіти земля. Буде буритись небо. Буде бушувати дико й гулко Дніпро, і Чорне море застогне, як не стогнало ще. Чому нам не дають говорити? Чому нас женуть, витинають, випікають трунком, огнем, топчуть залізним чоботом? Чому затуляють рота й душать смертельними потисками за горло? Чому розсівають між нами заразні бацилі розбрату, хороб духових і оцих ось, що вкрили й мене? Чому виривають з уст наших язики і проти нашої волі вкладають гадючі жала? Ім'я наше стирають і викреслюють на його місце тавро раба. Чому? Для чого? Що хочуть досягнути, Я й тепер не можу, не смію висловити того, що мушу висловити, і колись вислов'ю. Ух!... Як страшно, як страшно носити в серці недоговорене! Носити, і боятися, і знати як мені, так і ворогові моєму, що все таки це треба сказати, це... Я не вмію так сказати, щоб промовило воно кожному, хто хоче чути терпку й болючу правду грізну й соромницьку. Най насміються над нею ті, хто зважиться, але вас я заклинаю — ви не смієте сміятись! Не смієте! Вирвіть сміх з уст і вложіть гнів! Не лякаймось гніву, бо ми ще не гнівалися. Не лякаймось траґедії, бо ми

ще не пізнали й не відчули її дійсної глибини. Навпаки. Творім її. Виривваймо на денне світло! Ставмо велитенський монумент на черепах і кістяках мільйонами загинутих нерозумно, зайво, безцільно наших братів і з головокрутної його висоти сповістім цілий величний, злочинний і байдужий світ про те, що нас пече й болить. А не послухають нас — байдуже! Не важно, щоб нас послухали, а важно, щоб нас чули. Як треба буде — послухають! ... і все більше, і більше розбушовувавсь огонь Сатанових слів, і все ширше й ширше розгортались величезні полотна жорстоких картин, які просто й розмашно розмальовував промовець перед скупченими слухачами. Знялися буревійні вихорі. Розбили стіни келії № 12. Розпорошили по широчезних степах, байраках, яругах думи і гризоту. Зворохобилися серця. Загреміло небо громами... Вибачте. Не небо. Неба тут не було. Була брудна волокниста стеля з мухами й павуками.

Здавалось, от-от вона захитається, ніби підважена гомоном обурення й цілою масою гримне на кістячну лаю. А лая та дійсно збурилась. Багато з них не тямило ні єдиного вигуку Сатани, але його кам'яний з заплющеними очима вигляд нагадував якогось поганського бога й пекучі слова руйнували спокій кістяків. Вони почали метушитись і голосно вигукувати прокляття. Ціла келія подібна на збунтовану обслугу якогось несамовитого корабля. А Сатана все говорив і говорив. Він до того дійшов, що закликав усіх до об'єднання. До єдности й орґанізації. До дисципліни. Все мусить мати силу якогось закону. Хай поганого. Хай написаного п'яним дядьком Захаром, але законом. Не робити злочинів, чи помсти на власну руку. Він нарешті договорився до того, що вигукнув. „Все може перемогти, але треба вірити в перемогу! Треба створити гасло і твердо, несхильно прямувати до остаточної перемоги. „Пролетарі всіх країн єднайтесь!" — крикнув руїнник, ледар, дармоїд. І гасло прогреміло на цілий світ. Воно згустило розпорошені порошинки босячні і створило з них міцний бльок. Люди! Знайдіть своє гасло. Увірте в нього і йдіть за ним... Ви переможете. Ви мусите перемогти!...

Дійшло нарешті й до ще більшого. Він зібрав видно всі свої сили й вигукнув: „Кулаки всього світу — повстаньте!"

І на це саме напався староста келії. Він увесь час сидів собі на своєму начальницькому місці й лишень приглядався дивній комедії, яких ще до цього часу не мав щастя, на території своїх володінь, спостерігати. Дивно також, чому він не протестував. Бувало, коли тількищо — він миттю в керма влади: „роззійдись, таку та розтаку вашу"... сіпне й розжене. А тепер ні. Він зиркне іноді на Льва, який уже сидів просто на помості, обнявши обома руками свої високо випнуті коліна. Цей дивився знизу вверх просто в рот Сата-

ни і з розкритими наївно устами всмоктував у себе слова цього дивного створіння. Він вірив уже в них і радів з них. Він чув, що говорились вони з переконання й... і... взагалі, говорились вони якось особливо... Хотілось вірити в ті слова.

І тут ось щось сталося старості. Він підійшов до визирки й загукав на ключника. Це було десь перед самим обідом. Ключник з початку лишень вилаяв старосту, але після десь пішов і за хвилю в визирці мигнули гострі очки старшого дозорця...

— Пане старший! — розплився староста. Келія бунтує ..

— Щоо?...

— Бунтують!...

— Хто?... Альо! Хто там, чорти в вас, бунтує? Виділовий! Сюди!...

Гурт, що збився коло Сатани, розточився, мог дим. Лев і решта повставали і розійшлися. Чулось знервовання. Сам Сатана стояв одинокий у своїй гидкій самоті і споглядав на двері. Вони ж брязнули й у келію вірвався старший...

Староста „послушно" відрапортував.

— Хто бунтує?!...

— Он той... — тикнув пальцем староста. Він хорий. Він плює заразою. Він бунтує оту лаю...

Дивно, що палець старости, довгий і костубатий з утятим кінцем, увесь час, ніби забутий стирчав і вказував на Сатану. „Он той!" вказував він.

— Я не можу, пане старший. Він тут так говорить. Заберіть його. Я не можу... — чомусь усе повторював босоногий.

Старший здурнів. Він зміряв високого костистого Сатану гостротою погляду, два рази либнув білками, вишкірив золоті зуби... Сатана ж не мав вигляду зляканого, чи підхліблинвого, ані благального. Він навіть усміхнувся, куточки його уст піднялися, висховзнули бокові ікли (жовті й гострі) й якийсь сміх блиснув, як лезо штилету.

Саме в той час проносили коридором парашу з обідом. Вона парувала... Боки її товсті, чорні і слизькі. Вона підсунулась у простір відчинених дверей і стала.

— Марш далі, скомандував старший радіючи, що так мудро виплутається з ситуації.

— Два дні! два дні я вас отак похарчую. Тоді бунтуватимете...

...і зник. Зник, щоб більше не з'являтися. Слова його ще хвильку звучали в ухах, засохлих, але не оглухлих вухах юрби.

Параша піднялася й десь посунула. Вона парувала і клапті тяжкої пари зсядалися по келії № 12. і дразнили зденервований тяжкий нюх людей. Двері скваапливо зачинилися і

ключник поспішно замикав їх. В'язні ставили черепки хто куди. Вони не вірили, що це буде „два дні", бо за що? — питали їх очі... А черепки, зовсім вже приготовані до обіду, сумно стояли по нарах, по долівці, на лутці, вікна, але ні один на полиці. Не вірили...

— Маєте, сукини сини!... Пригинав голову староста, поводячи сивою, стриженою бородою, та прищурюючи очі. Він щиро й безпосердньо тішився. Він, видко, не думав, що між караними находиться й він сам. Але ж, що то значить? Він зробив, що хотів. Він тішиться своєю силою, як тішиться худобина, що болюче гризне те місце власного тіла, на котрому сидів паразит і смокче його кров. Байдуже, що паразит втік...

...А головне — у старости вигляд, що то він покарав.

Побіч старости штикульгав і вертівся Сорокоуст. У нього на чолі відростав маленький чирячок. Витисне пальцями лівої руки прокляту бруньку й бурмоче:... Ет... ет. Пся кров... Що то значить, пся кров! Росте тобі всяке чортовиння...

А черепка, що приготував на обід, все не випускав з правої руки.

Черепки, полудяні і звичайні шорсткі, подібні на кусні печені з піднебіння печі, довго та вперто стояли на причах, помості, вагаючись забратися на свої законні місця на полиці. Мисочки та горнята, облуплені риночки — все це випадково, бозна якими шляхами зібране сюди знаряддя, глузливо дивилось проникливим філософським поглядом у порожнечу здорових людських шлунків, даючи можливість пізнати всю глибину голоду.

На дворі, мабуть, зробилось тьмяно. У келії тоскно, тісно. На причах довгі витягнуті ноги. Подібні до них виглядають з-під причів, попід стінами, коло дверей. Все понуро сидить і дивиться на черепки. На довгім павутинню стелі бовтаються виссані трупи мух.

Іван — такий один тонкий, твердокостий з руками подібними на клешні рака, лежить горілиць на причах третім від стіни й дивиться з низу на павутинну плутанину стелі, на трупи в нім, на отари принишклої мушні. Він до болю випинає сочки своїх очей. Він тратить свідомість реального. Витворює в уяві... Ні, навіть не в уяві... Його уява мовчить... А просто якісь клітини його мозку витворюють зморливі, але не позбавлені певної приваби картини. Це не стеля й не павутина. Це вирва, безодня. Он там глибоко, глибоко переливаються світло, барви, чудесні звуки... То знов, здається, що він стоїть над завмерлим безмежним озером і курить. Правою рукою робить рухи, ніби прикладає й віднімає від уст папіроса. І то делікатно, вказуючим і середнім пальцями. І стоїть над тим озером і бачить постать

свою, що догори ногами прилипла до краю берега висить, ніби оте повисле павутиння і хвилює в воді.

Он другий Іван, третій такий саме. Четвертий... Всі лежать, думають, мріють, уявляють, шепочуть один другому про любов, про ненависть, про далечінь їх марень, їх безконечних шляхів, якими йшли й зайшли сюди.

Келія № 12! Нутро, страшне Боже око й разом гордість володаря пекла. От проходишся між людьми, дивишся на кожного гострим зором і бачиш навильот душу. Ти добрий, ти лютий, ти правдивий, ти м'який, мов віск. Зо всіх кінців великої землі йшов народ, зійшовся тут на дні один до другого лицем у лице.

ПАВЛОВСЬКИЙ

Лев довго не знав куди приткнутися. Заложив руки в кишені й бовтався по келії, аж поки не зупинився коло маляра. Він усе тягнув його увагу, але той лежить на купі сінників, руки за потилицею й дивиться у стелю. Лев для нього не існує. Ноги його витягнені, довгі, грубі з твердими подібними на позеленілі картоплини п'ятами. Зветься Павловський Юрій.

Лев зупинився над ним. Мовчки стоїть і дивиться просто в обличчя. Воно коструба те, загоріле. Над чолом тверде кучеряве волосся. На чолі дві глибокі зморшки, подібні на дві пружки, від чого воно повне думкою і скорботою. Підборіддя, мов копито й розтяте ямкою. Очі ллють тепло й щирість мудрого створіння, якому Бог звелів зватись людиною.

— Думаєте? — питає Лев. У голосі його острах, непевність. От пустив слово з знаком запиту, а відповіді й не діждеться. І дійсно уста Павловського стулені й очі вперед скеровані. Лев стоїть і чекає.

— А вам то що? — неприязно зненацька вирвалось у Павловського.

— Я... Властиво... От... взагалі...

— Скучно? — знов питання.

— Властиво...

— Пройшов три ступені й у комсамол? Провал? Засипка? Ступав до обіцяної землі й завалився на межі? Ха-ха-ха! В Донбасі на гачках двадцять п'ять номерів, а в намордниках шефи, мов бульдоги на прив'язі. Ха-ха-ха! Кілометрові вежі з прапором „Даґнать і переґнать Амеріку". А ви от тут... Ха-ха-ха!

Лев швидко ніяковіє. Чорт його знає, що за людина вирвалася звідти. Мови не розбереш. Сміх. А Павловський зводиться на лікоть.

— Знаєте ви куди ви йшли?

— В СССР.

— Чого шукали там?

— Правди.

— Правди?

Довша мовчанка. Павловський мовчки поволі повертає свою велику голову. Здається, він ось обернеться, скорчиться тигром і стрібне. Ні. Він тільки облизав спраглі уста і каже: — Ненависть до людей основується на глупоті, на наївності, на розумові, на протиріччі. Я пройшов три ступені ненависти до них. 1) з наївности, 2) з розуму й 3) з протиріччя. Я не людей ненавиджу. Ненавиджу СССР, більшовиків. Ви вже самі бачите, що кажу відразу це я, якщо видно вам, бачите, як горять мої очі. Розумієте ви? Ви? Посейбічнику! Той, що не бачив, як виглядає вогонь ненависти? З наївности ненавидів їх, коли йшли вони лавами. Були обдерті, щойно з тюрем, з каторг. Ненавидів, як гидоту, от так, як те, що з кльоак... Розумієте? Мене дивувало, що за те сміття треба когось мордувати, перевернути імперію з стоп'ятьдесять мільйонами... Я жив як селюх. Мати плекала корів, а син малював картини та їв кавуни. А вони ордою пішли, бились, гризлись мов вовки, обвішались червоними ганчірками, зорями, молотами. Й перемогли. Вернулися, забрали матері корови, а мені кавуни.

І тоді я зрозумів, що любити їх нерозумно, бо вони не хочуть, щоб моя мати мала корови, а я їв кавуни. Це друга ненависть. От така, як у вашого старости. А тоді я кинув село. Йшов полями, дивився навкруги на села, на людей у них. Дивився, як живуть вони й чим живуть. Місто. Тягло воно мене кляте. Тягло з страшною силою. Бувало йду полями, сонце заходить, хвилюють жита, а в очах вулиці та бульвари. Гуде в ухах машина. Кіно, в нім Африка з левами та чорними людьми.

І тоді зо всякими фотуризмами почав. І швидколетих богів залізних рас, і Маркса, і китайських чудовиськ. Все почав знати. І стало тисяча тисяч протиріч передо мною. Пружив думку, скреготав зубами й тоді вийшов і сказав отверто: брешите! Ви! Ідіоти! Блазні нікчемні! Ви, що міняєте свою душу на перець дурного жидка! Ви ж тільки гляньте. Гляньте на все минуле. От цілий ряд портретів бородатих людей у крохмалених комірах та краватках. Жили й не жили. Були й не були. Вірили й не вірили. От вам заговорив німецький жидок і вже ураа, німецький жидок. Бо в нього бач борода, бо в нього не наше прізвище, бо він усе знає. І тоді для наших усе своє — ніщо. Для них, бач, уже пролетаріят цілого світу, бо де ж таки. Вони вже вилізли понад свої голови, побачили трамвай, Женеву, почули чужого професора. І тоді я сказав: хай громи, хай не пролетаріят, а дияволи цілого світу зберуться, а я таки бу-

ду дивитися на вас, як на дурних малп, на ту саму найдрібнішу породу, яка навіть не потрапить як слід наподобляти рухи жидка. І я кажу: ненавиджу вас, як гаддя. І піду, буду говорити, кликати, будити справжній народ з мозолястими руками, що родився й виріс на землі України. І буду зривати машкару жидівської брехні... Так! Так! Жидівської брехні, що бажає осідлати нас і їхати, їхати, мов дурними ослами. І кожного, хто вірить у ту брехню буду повчати: отямся. Згадай, де родився й яка в тобі кров! Не поможе — з дороги його. Бо, чуєте, цьогобічнику, ви ані на стільки, ані на ніхоть не тямите, що значить вірити й вирости в тій вірі. Буде бій! Кажу вам: буде бій! до останнього. І хто переможе? Ми! Ми! І ще раз ми! Тільки як ми знайдемо себе. Так, так, дурню, ви з своєю ідіотською правдою, яку перлися шукати в СССР!

Лев кліпнув очима й сіпнув назад головою, ніби його хто ляснув по лиці. Лізла ніч. Он на стіні заблисло світло лямпочки. Воно дивиться, кліпає повіком, гнеться дугою пристрасти. Павловський розпікався, мов залізо. Його світло почало заливати тьмяні закамарки душі Льва. Буревії думок перлися з його зледащілого, отруєного мозку. Тут клекіт розчавлених і зневірених істот, а там хрустальна таріль з пахучим виноградом. Неба! Неба! — кричала запеченими устами дика полонянка — міць, тепер замучена, збатюжена. Рабине! Сило! Встань! — По ґратах ломав свої брязкучі зуби вітер, а за ґратами мідяним ступом йшов невблаганий час.

Павловський послухав удари вітру, подивився на череп'я, на людей, на Льва. Він бажав від того хоч слова. Якого слова? Що скаже йому Лев? Що, прошу вас, він скаже? Він уперто мовчить, дивиться кам'яним зором. Павловський корчить судорожно празий кут рота й вибухає:

— Чого мовчите? Ви! Тупото! Вас бити треба! По тімені! Молотами! Говоріть!

— Ми тут не вміємо стільки говорити, — понуро вичавив з себе Лев.

— Ви тут умієте чудесно слухати. Ех, друже, в'язню, рабе! Усміхнімся. Подаймо собі долоні.

Лев подав свою лапу. Вона тепловата і брудна. Павловський усе таки стиснув її, стиснув міцно. — Знаєте. Я все таки вас чомусь полюбив. Даю чесне слово — ми стоваришуємось. Ну ж, чорт бери, усміхніться принаймні. Ха-ха-ха! Ми здвигнемо кулака. Ха-ха-ха! Україна!

Лев хитнувся назад і вишарпнув руку. „Він божевільний" майнуло думкою.

— Божевільний я... Так! А все таки ми збудуємо Україну! Ми! Божевільні! З чистої сталі...

Далі перерва. Лев мовчить, Павловський мовчить. Після Павловський видобув з підголовів брудну торбину. В ній маленький, засушений шматок хліба й зім'ятий кусник сала.

— Не маєте ножа?

— Ні.

Розтрощив цілушку, роздер сало. — Нате!

Лев узяв і обидва почали їсти. Зо всіх сторін почали підніматися зів'ялі постаті. Як перша оказія підшкандибав Сорокоуст. За ним підступили й інші. Все довгі, цибаті, висушені. Оточили Павловського та Льва, позакладали назад руки з горіючими очима мовчки стоять. Лев швидко своє проковтнув, але Павловський не квапиться. Він поволі жує кожну кришку. Потворна, розбита його тінь на стіні повільно ворушиться. Цибаті стоять, ковтають слину, облизують сухі губи. Один тільки Сатана куняє далі коло параші. А староста лежить на причах черевом догори й сопе. Він спить.

Павловський розжував, що мав, обтер губи, язиком почистив зуби й люто зирнув на оточення. — Вам чого? — питає.

Сорокоуст швидко по-котячи лизнув верхню губу й залопотів:

— Мій стара... Коли прийде бувало шабес... Вона, чуєте, пекла кухлі. Знаєте, білі такі, смашні такі на найкращій оливі. Але повірте, вони ніколи не смакували мені так, як вам той хліб.

— Заціпни, Юдо! — ревнув хтось з юрби. Через вас, будьте ви стократ прокляті, гинемо! Маркс який тут найшовся!...

— Розійдись! — крикнув зненацька Павловський. Геть-те всі. Не хочу вас бачити!

— Ха-ха-ха! Нажерся, сукин син! — ревнуло оточення.

Почали розходитись. Коло Павловського лишився тільки Лев. Відчув, що після цього дня не лишить його ніколи. Хай веде — піде за ним. Скрізь піде, бо хоче жити й хоче любити та ненавидіти.

Гармідер розбудив старосту. Звівся на ноги, довго шкрябався — високий та дурний гукнув:

— Зібрать посуд!

Кістяки розлізлись, збирали черепки та розкладали по своїх місцях на полицях. Почалась густа, безсонна ніч. Душно дихає народ. Відриваються стогони і стигнуть у просторі.

Лев не спить. Лежить побіч старости і вдивляється в непроникливу атмосферу й думає. Думає довго, без кінця. Часом думка доходить у нівець, до якогось нічого незначення. У шлунку повно настирливих бажань, а в голові порожнеча. Ніби хтось виняв мозок. Ніби всі химери, ідеї, все те,

за що хотілось нераз страждати, щезло, випарилось, а залишився тільки великий, від чола до п'ят, болючий шлунок. Ноги ? Нема ніг. Руки ? І рук нема. А як є, то десь там далеко від нього. Мабуть і кров не добігає до них. Воююча прірва шлунку затамувала ввесь рух.

— Голод ! — стріляє думка. Голод — страшне льодове слово. Боротьба, соціялізм, комуна, Соловки . . . Боже мій, Боже мій ! — Розривається, бубнявіє від пружности чоло. Болить і топиться мозок. Здається, ось виллється очима, ніздрями й залишиться на місці думки пустка.

А все таки далі ! Далі ! Думай, що буде далі ! Гори і згори, бо інакше все одно кінець, інакше все одно жахлива смерть, невблаганна й гидка.

Лев піднімає руку. Вона гаряча. Особливо гаряча долоня. Кладе її на чоло й потримавши, спускає її по обличчі в низ. По вилицях, щоках, бороді. Вилиці випнулись, щоки опали, борода заросла щітиною, мов на мерцеві. Вирвати, вискубти її. Хай не дратує. По одній волосинці вискубти й носа вирвати. Гууррр ! — гримить розкотисто його величність шлунок і покриває всю решту почувань.

Лишається кошмар. Спражені уста, заросле підборіддя. На ногах пута бряжчать з найкращої криці мозоляною рукою ковані. Шкварчать попечені пальці і скавічить лезо ножа. Все горить синім пружнім огнем з їдким чадом. Сіре прокляте, заражене оточення. . . Гранітові двері, каблучка, а за неї вчіпився і громотить косоокий у шкуряному одязі варвар. Лук у нього через плечі, на голові гостроверхий з сирої шкури шолом.

Слухайте, слухайте ! Тут говорить диявол усіх дияволів ! Цивілізація коло дверей Кремля !

Тьху, чорти б забрали ! Прокинувся від страшного гармідеру. Шепіт, сопух, сичання. Душилися люттю й кусалися. Це боролися староста й Сатана. Хто переможе не відомо. Вони хотіли обидва перемогти, а не переміг ніодин. Тому звивались, дерлися, кусалися. Поллялась кров. Рано забрали обох і не вернули. Кажуть, обидва з повикручуваними руками і з звернениими щелепами . . .

А все таки час йде. На другий день усі встали. На дворі був день, а в келії також заглянув. Випускали на двір. Земля мокра, а на неї падає лапатий сніг.

Лев виходив на побачення з матір'ю. Прийшла і принесла їсти. Чекала за брамою в'язниці, дві години. Вийшов Лев. Обняв стару. — Ну, ну ! Чого плакати ?

Мати дивиться на його відрослу бороду. В той час відчиняється фіртка й випускають людей. Ноги їх обмотані ганчір'ям. Це люди з СССР. Приходили по голки, сірники. Там, кажуть, брак.

— Звідки, сину, ці, кажеш, люди? — питає мати сина.

— Еeeт, — і махнув рукою.

Мати дивиться йому в вічі. — А все таки, — каже вона. Все таки не з добра ото волочуться сюди босі. Як худоба.

Вартовий каже кінчати побачення. Лев бере торбу з хлібом, обнімає ще раз матір і вертається до келії.

Там уже другий день голоду. Двері відчинилися й Лев урочисто прямує до Павловського з торбою в руці.

— Хліб! — гукає він.

— Хліб! Хліб! Люди, хліб! — повторила ціла келія. Все, що лежало, сиділо зводиться, збирається до Льва. Павловський саме малює. Він не має часу дивитися на хліб. Але на вигук Льва повертає голову. У лівій його руці саморобна з рудої біґули палета, в правій пензель. Жили і м'язі його шиї чітко випнулись.

Гострий зір внизався в юрбу. Перед ним на сіннику, що служить йому за стіл, недомальована картина. Хаос! — кричить вона. Годинник крає час, мікрони матерії кружляють навколо. А навколо юрба страшних голодних людей. Очі їх, мов списи, направлені в одну точку на торбу з хлібом. На їх сухих устах починає з'являтися вогкість. На довгій шиї Трохима грає горло, ніби вона щось тверде ковтає.

В той мент один виривається з юрби й різким рухом хватає торбу. Павловський блискавично зривається й не встиг напасник либнути, як дебелий, костистий п'ястук стукнув його серед голови. Лев шарпнув торбу й напасник розтягнувся на всю свою довжину на помості. Його сухі коліна й щиколотки пальців брязнули об дошки.

— Гаде! — крикнув крізь зуби Павловський. Жвачна тварино!

Він довгий, рівний, жорстокий. М'язі рук його налилися. Він готовий зустріти й витримати грудьми ввесь той голодний буревій. Він сам готовий накинутися на них і розчавити їх, змісити все до купи: кости, м'ясо, лахміття, хліб.

— Хто з вас, кістяки прокляті, хоче ще? Підступай!

Коротка напружена хвиля мовчанки. Уста Павловського тримтять. Лев зніяковіло бігає поглядом то по юрбі, то по Павловському.

— Дай сюди хліб! — шарпнув Павловський торбу. Лев без спротиву віддав. Павловський стромляє в неї руку, витягає кусисько білого пшеничника, рве на кілька шматків і перший з них призирливо шпурляє на поміст. Юрба накидається на хліб, реве, бореться. Після кидає ще й ще кусень за куснем. Останній дістає Лев, а з ним передає назад Львові торбу.

— А тепер розійдись! — гукнув на всіх.

Все навколо жадібно жере, плямає й поволі розходиться. Лев з своєю порожньою торбою також відходить на

бік. Павловський хватає за карк того, що лежав на помості, відтягає до нар, а сам узявся знов за пензель та палету.

Лев слідкує з кута за великою розкуйовдженою головою Павловського. Вона наївно спокійна, перехиляється з боку на бік, так, ніби нічого й не сталося. Права його рука робить короткі мазки пензлем на папері. Широка, покрита якоюсь пропоченою блюзою, спина, кожним рухом своїм підкреслює силу свого власника. „Чудесний звір“ — мигнула у Льва думка. І йому соромно самому починати їсти. Ніяково. Шлунок його рветься, кричить болем, але ж як їсти. Одночасно не може ж він підійти до Павловського й перервати йому його працю.

І так чекає Лев майже до вечора, аж поки темнота не перебила працю Павловського. Тоді Лев, що тільки й чигав на цей мент, підійшов до нього.

— Хіба ви не хочете їсти ? — питає.

Той криво посміхнувся. Він увесь зблід, лише пітьма дещо ховає його блідість.

— Давайте з'їмо разом, — ніяково каже Лев. Чому ви не взяли собі нічого ?

— У вас є мати ? — невідповідаючи на запит Льва, каже Павловський. Лев розломив на половину хліб, подає Павловському й відповідає :

— Є.

— Ви ще також не їли ? — питає Павловський і дивиться на Льва добрим поглядом. Лев ще більше ніяковіє. Уста його говорять щось невиразне.

— І батька маєте ? — питає далі.

— В Америці . . . Властиво не знаю де. Не пам'ятаю батька. Виїхав, кажуть в Америку, а матір кинув. Мати не мала з ним шлюбу.

— Все одно. Клянусь чортом, що з вас будуть люди. Вам треба тільки стати самим собою. Вас, мов пирога, напхали всякою соціялістичною чепухою й вибили з колії. Тому замість робити діло, попали сюди. Тут вам не місце. Розумієте ?

Лев проговорив щось невиразне.

— Зрештою, продовжує Павловський, і це добре. Принаймні пізнаєте життя. Я от усі ГПУ пройшов, кілька разів стояв перед смертю навколішках, пізнав богів і чортів і щойно тепер знаю, що наша, так звана, людина мусить бути пропущена через страшну муштру, через огонь, поки з неї не вилетять всі оті „сентіменти“. Наша людина, мов устриця. Падло ми, худоба, купа зрадників ! Нагаєм гнати нас до порядку. Ми сьогодні ревем з болю, а кинь шмат жрадла й пустимо сльози. На череві будемо повзати перед рукою, що подасть нам наш власний кусень хліба. Нам деспотів на володарів треба. Ґеніяльних деспотів, а дурні торочать, що

ми демократи. Так, демократи, але які. Ми такі демократи, що за один день волі рознесемо все до щенту. А під твердою рукою піраміди збудуємо, хлібом цілий світ заллємо. Я кажу: у нас коли буде хто панувати в повному розумінні слова, це буде деспот. До цього часу не було такого й не було влади. Бо та революція... Ет, то чорт зна що... Але не влада. Поетична геліберда. П'ятьдесять мільйонів одного пана не дали. Мільйони плебеїв...

Лев стоїть, мовчки слухає. Він ще ніколи не чув такої жорстокої мови. Що сказали б ті, які його виховували. „Людина мусить перш за все розуміти, що вона є членом великої родини цілого людства. Саме головне, не робити нікому шкоди, боротися з злом ненависти, любити своїх клясових товаришів, навіть коли ті належать до ворожого народу, бо пролетаріят не має батьківщини. Його батьківщина ціла земля".

Перерва й мовчанка.

— Чому ви нічого не говорите? Сідайте ось тут.

Лев сів у куті на сінниках. — Я властиво... Не те... Я вмів говорити, але тепер якийсь збаламучений. Не знаю що... Я не скінчив школи. У мене нема нічого, на щоб я міг опертися. Думав там... у советах. Думав піду і знайду, що треба... А от... Ну і що ж я маю робити. Мав колись товариша. Розумна з нього була бестія. Математик.

Мав він маєтки і гроші тому піддержував. Казав, як і ви: з тебе, чудило, людина вийде, тільки бадьорись. А сам пив і мене поїв, до дівчат водив. Мав їх цілу зґраю... Знаєте ж. Люди з грішми завжди з картами та жінками возяться. Одного разу каже той мені: підем, брате, на збори есесерів. Є тут такі пелехаті археологічні типи. Знаєш отой, що з обідраним портфелем під пахвою, проводир їх. Розумієш? Добре, кажу. Зайшли. Один м'ямляє промову. Цитати самі. Послухали, нуда напала й відійшли. Пішли до комуністів. Там, здалося, цікавіше. Гроші мали. Приїжджали й від'їжджали якісь типи. Жиди. А ми думаєм: ну от. Це ж чудесно. Всі, мовляв, і ми й ви за одно. А то ж ми ніколи не були з жидами в одно. Дівчата стрижені. Я дурний, мов молоток, а вони давай мене обробляти, давай напихати Марксом. Маркса я не читав. Кий чорт його прочитає... Але речення, речення, повно речень. Куримо, плюємо, якась свобода. Дівки з нами на все. Такі рахмані, а бувало не торкнись. Ви ж знаєте, як приємно думати, що от ти, який небудь Максим від гною можеш бути паном, можеш перевернути світ і збудувати новий. Ми все, бачте, про новий світ думали, про переродження. Думали, людина от, як крілик. Відріж їй голову, пришний нову й далі буде жити, тільки по-новому. Так, так. По-новому. Ми, мовляв, дуже вже старі і гниємо. Мовляв капіталізм нас заїдає, мовляв у нас

повно пролетаріїв. І, уявіть, вірилося. Чорт його знає чому вірилося. Я властиво й не бачив як виглядає справжній робітник пролетар, але мені здалося, що навколо самі пролетарі та капіталісти. Ну, от. І таке може бути. А що я мав робити? Навіть, уявіть, пізнав я одну дівчину. Ще, як у школі був. Втікли раз з французької мови. По дорозі зустріли дві. Вони також не знали французького. Одна тутешня Марія Гофман звалася, друга з провінції Катя. Так і казали на неї Катя, а прізвище не тямлю. Цукерки страшно любила, попівна. А Марія дочка булочника.

Пішли з ними на прогульку. Я з Марією, а приятель з Катею. День видався чудовий. Все життя згадуватиму той чудовий день. Знаєте, часом бувають дні, яких людина не забуде. Розумієте? Отак прекрасно навкруги. Я не вмію говорити, але... ви ж розумієте... Небо таке, все таке, листя, одним словом... Попід муром парку вийшли на гору. Берези отак з жовтавим листом і вітрець дихає. Листя сиплеться під ноги й шелестить, знаєте, як у справжніх віршах. Марія видалася мовчазна, а я також. Значить йдемо обоє — мовчимо й це так чудесно. Нарешті я думаю: треба, чорт бери, щось казати. Неможна ж отак, як стовпи. Але й вона мовчить. Нарешті кажу: — Любите ви осінь? — умгу, — каже вона. — І я люблю, кажу. Після знов мовчу. Помовчав і питаю, хоч думав зовсім не про те. — Читаєте ви поезію? — А ви? — питає, значить вона. — Я, кажу, дещо. Пушкіна читав... Щоб дуже любив, не скажу. — І більше нічого? — каже. — Чому. У школі читали Мцирі. — Вона реготить. Мцирі, каже, не поет. — Цебто: Я не кажу Мцирі є поет, хоч він і є поет. Прочитайте й побачите. — А чого ви такий, каже, блідий? — Я, значить, дурновато всміхнувся й нагадав їй Карапета. Ну, вона й з того сміється, а мені що. Почав уявляти себе дотепним, розговорився й як з міха посипалось.

Цілий день пролазили. До замку пішли. Там до якогось чужого саду, трусили переспілі сливи, їли їх. А день, повторюю, гарний був.

Мій товариш після того каже: — Не буду пити. Ну його. Через кілька днів приходить до мене, а під рукою книжка. — Алґебра? — питаю. — Кий чорт алґебра! Дивись. — І показує Блока. Я розреготався. Певно, кажу, ввесь час про поезії жарили. — А уяви, каже він, я виявився справжнім дурнем. Ні чорта не знав. А вона... Їй-богу, каже, я не підозрівав, що Катюк така красуня. Бачив ти її очі. Як кулаки великі, а ясні які. Га? — Та правда, кажу. А про Марію мовчу, хоч сам також згадав її очі. Не сині, а карі мала, але я можу, коли треба, мовчати. І навіть не люблю говорити. А він на другий раз десь Верхарна вискіпав. По-російськи. Може знаєте:

О, раса дівная! І океан, і полюс,
і небо, і земля — всьо, всьо в рукє твоєй,
Владичествуй!

або: —

Рукой увєренной ти разкриваєш далі,
Той справедлівості, что снітся нам в веках.

І я, уявіть, почав і собі читати того поета. Є в віках справедливість? — питає мене. Я, каже, цілком поважно, без жартів. — Є! — відповідаю твердо, так ніби я щось у тому тямив. Я зрозумів навиворіт. Розумієте? Навиворіт. Халепу, Мітьку Карамазова... От хто справедливість, думалось. Так, так. Але ж ви бачите. Мій товариш пішов у біліярд грати й побив одному старшині за те морду. Позмагалися, а той його полаяв. Мій приятель розмахнувся й чалап кулаком в морду. Чисто розбив носа. Так довго все це мучило мене, поки не кинув все й пішов.

Тут Лев перервав своє оповідання. Наступила коротка мовчанка.

— Ну? — каже Павловський. Лев здушив свого носа й погладив байдуже долонею чоло.

— Ну, і це все...

— Ви значить порішили в СССР? А Марія?

— Кинув.

— А вона?

— Не знаю? Думав зайду десь на край світу, у Сибір чи що. Засяду там і почну порядне життя, бо сили в мене до чорта. А Марія. Вона не пара мені... Батько її купець. Мати вчить дочку грати велику панну. А я... Іноді здається... От не знайду слова. Іноді здається, що я можу щось дійсно велике зробити. А от що — не знаю. Їй-богу! Я знаю добре, що я не росту отак для того, щоб нічого не робити. Мати моя ціле життя працювала, мов каторжна. А я також працю люблю. Кров наша така, що без праці не видержить. Гори вернути хочеться. Щось „велике“ робити. Мені, здається, що вони оті всі ніколи не зрозуміють мене. Ніколи. Коли б міг, книгу про себе написав би. Але не можу. Я не книги писати буду. Буду вернути гори. От що... Але таки досить. Ставлю крапку.

Робилося зовсім темно. Павловський направду заслухався Льва. Він робить вигляд великої, але розумної дитини. Не дивлячись на його незв'язану мову, байдужий вигляд, грубоватий тон, у ньому бренить нотка ніжности, глибокого внутрішнього болю й сильної віри в свою велику будучність. Це останнє, зрештою, нічим не доказувалось, але Павловський просто відчував це.

— А що коли б я став, скажемо, багатієм. Ну, мільйонером, — несподівано перервав мовчанку Лев. — Знаєте такого Пер Ґінта?

Павловський з зацікавленням зирнув на нього. Але в той час до келії впустили ледве живого старосту. Голова перев'язана. Рука одна на підв'язці.

— А Сатана ? Де Сатана ? — запитали його хором.

— Ааа, дайте спокій. Слава Богу, здох, — байдуже шепеляє й сунеться на нари. Через кілька хвилин молитва й апель.

На дворі, на зубатому частоколі наростають пухкенькі, білі шапочки. Білі, мов з вати, але холодні. Стелиться зима.

Дні тягнуться довго. Лев впадає в розпуку. Павловський хмурніє. Наближається час, коли треба покинути в'язницю і хто знає куди його відправлять. Можливо назад у СССР. На щастя одного дня він відчув, що не може рано встати. Пролежав кілька днів. Лев доглядає. Нарешті Павловський не може нічого їсти. Лежить навзнак з спраглими устами, мов мертвий. Прийшов лікар і його забрали до лічниці.

Лев подвійно відчув свою самоту. Всі ті люди не цікавлять його. Ходить по келії, мов ранений звір. Іноді хочеться кинутися на дозорця, звалити його, забрати ключі й випустити всю ту лаю на волю. Попросився до робітні. Його пустили. Там зустрівся з Китаєм. Він досиджує свої останні дні й ходить півнем. Лев високий, блідий, з опалими щоками та відрослою гнідою бородою зненацька входить до робітні. Китай побачив його й остовпів. Лев помітив його переляк, іронічно посміхається й говорить : — Що прикажете робити, пане старший ? Ви ж тут, напевно старший.

— Нуу, — заговорив Китай. Ви ж знаєте... Жидок скрізь на старшого тиснеться.

— Добре, що хоч признався. А „рожа" як ? Заросла ?

— Ви не смійтесь. Засміється той, хто буде сміятись останнім.

— Ну, побачимо. Але як зустріну де тебе — знай кишки випущу.

— Не будь такий гарячий. Що хочеш робити, то краще тільки думай про те, а не говори...

Лев працює в робітні, а ввечері забігає відвідати Павловського. Той починає одужувати. Лев приносить йому яблуко, кусник булки. Ледве пізнати, що це той саме сильний Павловський. Наближаються дні, коли його мають випустити на волю, але здоров'я його таке слабе, що ледве чи зможе він куди йти.

За дві неділі перед виходом Льва, Павловського випустили. Перед відходом умовилися зустрітися на волі. Павловського забрали покищо до лічниці. Вийшов також Китай. Часом зустрічав Шабеляна. Він штикільгає на двір і м'ямляє під ніс собі якісь слова.

Вийшов також молодий „бунтар“ співробітник з келії 7. Лишається Будний, що має ще 4 роки. Кравчук, якому ще не скінчено слідство.

На місце тих, що вийшли прибувають нові. Келія № 12 почала порожніти. Зима припинила рух з-за кордону. Ті, що прибували, уявляли справжні руїни. Лев не знайомиться з ними. Останнім часом його нічого не цікавить. Став понурим, грубим, недоторканим. Всякий дріб'язок виводив його з рівноваги.

Не раз давав знати силу своїх п'ястуків. Лупив старосту келії за всяку дрібницю, поки той не втихомирився й не визнав над собою зверхности Льва. Матері заборонив приносити йому передачі. Видержить і так, а тут усе одно розкрадуть. Він сильно подався, але кожний день жив наново думкою, коли позбудеться мурів в'язниці й наново візьме в руки своє життя.

Останній день просидів Лев непорушно на сінниках, де колись було місце Павловського. Думав, що робитиме на волі. За що, дійсно, взятися? Яке його завдання. Перед ним переходять картини останнього року. Все то не те, що треба. Не так мусить жити. Згадує Марію. Вона не пізнає його тепер. У нього інші погляди. Він інакше бачить життя. Він навіть змінився на зовні. Пережив, побачив людські постаті в найближчому віддалі, у найяскравішому освітленні. На спомин лишив йому Павловський недокінчену картину. Лев морщить чоло, насуває на очі брови й намагається уявити собі в хаосі барв і їх тонів душу свого приятеля й піймати ту головну думку, яку хотів вкласти на цей папір. Вона ще не скінчена, але він візьме її з собою й, як зустріне його — докінчать спільними силами. Зрештою нічого ще не докінчено. Сам Лев не чує під собою певного ґрунту, але все таки він уже не той, яким знають його перед в'язницею. Він набув тут рис справжнього хижака, в якого починають ворушитись на лапах пазюрі.

НА ВОЛІ

З початку дивно. Як тільки вийшов з тюремної канцелярії та опинився сам за брамою, не хотілося вірити, що це дійсно він, Лев Бойчук. Оглянувся. За плечима нікого. Він сам. Він вільний. Йди собі куди хоч.

День ясний, соняшний. Десять годин ранку. Сонце недавно вигналось на висоту й розлилося по встелених снігом горах. Скелистий пригірок з трьома берізками, які колись так приманювали Льва, тепер зовсім недалеко, але чого б він ліз туди. Небо, мабуть, сто разів глибше, ніж звичайно. Сніг білий до пересади. Вся земля видається шустрим білим кріликом, що рветься з-під ніг та біжить, тікає.

Зупинився, став, постояв і усміхнувся. Одягнений тепло. Чується добре, свіжо, тільки сили не багато. Навмисне нікому не сказав, коли має вийти. Він уже давно тішився цією хвилиною самоти, а люди перебили б йому й цю останню втіху. Бородатий, барчистий у високій шапці ступає собі широкими кроками по нерівному хіднику. Не знає ще, що почне робити, де буде їсти, де скине свою бороду. Не знає також, де схилить цієї ночі голову. Сам один серед цілого світу без нічого, крім голови на в'язах та двох рук. До матері марно йти. Вітчим не прийме його тепер, а хоч би й приняв, то не буде ж він сидіти на його шиї й чекати Божого змилування. Він уже досить сам дорослий, щоб подумати за свою будучину.

Але він не журиться. Воля оп'янила його й він знає тільки одно: він сам у своїх руках. Куди піде, що зробить, ніхто за ним не дивиться. Коли був останній раз на цих хідниках, було літо. Тепер зима. Але то нічого. Може так і треба було, щоб змінити біг його життя, щоб показати нову дорогу.

Піти б та щонебудь поїсти, думає він. Але в кишені його так мало грошей, що не знає навіть чи хватить йому на сніданок. Йде покищо далі вулицями, вуличками. Невеличкі будиночки, майданчики. Все своє, знайоме. Он там той знаний пекелок, де продають старі величезні оселедці, шмаровидло, дешеве мило, поганий юхт на чоботи. Далі ринок і будинок Маріїного батька. Зайшов до „Грузина", з'їв канапку з ковбасою й подався на Широку. Тут більше людей. Трапляються і знайомі, але вони мабуть не пізнають Льва. І він задоволений, що його не пізнають. Он пройшла жовта, висока дочка бурмістра. Он відома красуня Лівонська. Вона тепер у траурі. Невідомо хто в неї помер, але чорний одяг і серпанок їй дуже личать. Лев довго стежить за нею очима. Зрештою отямлюється й намагається не думати про такі речі. Він чомусь не вдоволений Широкою. Краще зійде на бік та почне розшуки за Павловським. Дивно, що до цього часу він не дав нічого про себе знати.

Але все таки не наважився лишити Широку, а ходив тут далі. Він не думав, але бажав зустріти Марію. Ах, коли б зустрів її. Не мусить з нею говорити, вистарчить тільки побачити її здалека, полюбуватися її юначим радісним виглядом, стрункою постаттю, рожевим свіжим обличчям. Хто знає, чи не забула вона його. О, ні. Вона не з таких. В таких умовах, у яких він був якраз тепер, вона не забуде його. Навпаки. Вона виявила напевно дуже багато турбот, клопотів. Вона й матір його знайшла й допомагала їй. Мати про це нічого не казала, але це ж зрозуміло. Звідки могла вона дістати грошей на допомогу. Вітчим напевно не дав їх.

Проходячи коло готельчику „Метро“, помітив плякат. Такого то дня, у стільки то годин відчит якоїсь світової знаменитости, що несподівано загостила до нашого міста, на тему: Україна на міжнародньому форумі.

Форумі? Очевидно форумі. Плякат сам про це промовляє, у двох барвах. І знаменитість... Але після дискусії. Початок у три години по обіді.

Лев вирішує піти й послухати знаменитість. Так давно не був між людьми. Забув, що там десь у світі діється. Може за цей час Україна дійсно хто зна як здобула собі міжнародній форум. Повештався до третьої години й пішов до готелю.

Тут уже юрбиться народ. Переважно ті, яких Лев знає. Самі „свої“, червоні. Пізнати можна по зовнішності. Рідко хто має пристойніший вигляд, позащіпані ґудзики, порядно причесане волосся.

— Аааа! Здоров! Як живеш? Коли вийшов?

Лев сміється. Йому тепер не хочеться ні на кого гніватись. До всіх хочеться сміятися. Але розмовляти не має бажання. Про що розмовляти. Він ніколи нічого не питає, хай не питають і його. Поважніші он стороняться його, оминають, роблять вигляд, що не пізнають його в бороді. І добре роблять. Він намагається як мога швидше вирватися з юрби, піти до залі, заняти десь з-заду місце і спокійно чекати поки не пічнеться виклад.

Вхід до залі з коридору через двоє дверей. Зрештою це ніяка заля. Це дві більші кімнати сполучені між собою дверима. Тут уже сидить багато людей. Онде є також „тайний“ староства. Лев дуже добре його знає й той зовсім не потрібує вдавати якогось тайного.

Починають входити „свої“. У них хитрий вигляд, ніби вони хоронять якусь велику таємницю. Один з них підходить до Льва й пошепки говорить на ухо: — Знаєш хто то приїхав? — Петлюрівський міністр. Зрадник. Прихвостень буржуазії. Але ми вже приготували йому зустріч. Будеш бачити.

Лев і тепер посміхається. Мовчить. Не має чого казати. Почуває себе чужим. Йому здається, що той шпиг і тепер, як тоді в старостві, встане, підійде до нього і вдарить його по морді. Але тепер він би розніс його на трісочки.

Минає чверть година. Пів година. На столі „з‘явилася карафка з водою і шклянка. Ще п‘ять хвилин і виходить промовець. Він виривається з третьої маленької кімнатки, на дверях якої сторчить табличка „Інструкторський відділ“.

Сам худий, високий у чорному. Живота зовсім не має, тільки брелок годинника теліпається. Обличчя його нездорове, жовтаве. Очі глибоко вгрузли під озброєне настовбурченими бровами чоло. Уста широкі. Нижня губа більша ніж верхня. Ніс довгий, тонкий, хрястковий.

За ним входить панок зовсім іншої породи. Маленький, кругленький з животиком. Все на ньому чисте, припасоване. Комірчик стоячий, а на ньому чепурно всілася кругла з делікатною лисиною голівка. Краватка зав'язана як слід. У вузлику її якась шпилька, можливо навіть брелянтова.

Це голова зборів. Він переборщено поважно займає своє осереднє місце за столом і, майже, ввесь ховається від публіки. На такому тлі незграбна, велика постать промовця аж надто виразно вибивається.

Голова встає і, так само переборщено поважно, просить вельмишановну публичність поставитися відповідно до ваги і значення зачепленої високоповажним паном міністром теми і при дискусії, проситься дотриматися строго академічного тону.

Гальорка прискає від сміху. Їм дуже подобаються як раз академічний тон.

Промовець починає. Лев бачить, як моргають його довгі чорні вуса й як бігає під широким коміром горлянка. Він ось пригадує передвоєнний час. Петербург. Шевченківські вечірки. Далі революція. Вичитує всі помилки її й переходить до сучасного міжнародного становища. Він не минає цілої черги високопоставлених осіб світових потуг. Він не може висловити всього, бо зв'язаний дипльоматичними таємницями, але він просить повірити, що великі світові потуги глибоко зацікавлені нашою справою й ми можемо бути певні, що коли дочекаємося слушного часу, тоді не лишимося такими одинокими, як це сталося під час нашої останньої визвольної боротьби. Тепер нашу справу трактують не як причепу певних держав, а як самостійний об'єкт міжнародного права.

Після цього пан міністер делікатно двома пальчиками бере шклянку з водою, відпиває ковток і продовжує :

Е-е-е ! При останньому . . . е-е-е моєму побуті . . . еее, на конференції Ліґи Прав Людини і Громадянина . . . (на залі заворушення. Падають неясні оклики). На міністра це впливає драстично. Йому ще більше бракує слів, щоб вияснити свій побут на конференції ліґи прав. Він швидко збуває ту ліґу, а Лев довідується дещо про Бріяна, про те, що міністром закордонних справ Німеччини є Штрезман чи Штреземан, що наймудрішим політиком і дипльоматом є міністр Польщі Залєскі, що соціялізм здобуває всі позиції, бо ось у Британії приходять до влади партія Лейбур, а закордонну політику цієї потуги провадить Гендерзон великий приятель Ліґи прав людини та громадянина. І при цьому зазначив, що тільки коли в цілому світі запанують соціялізм та демократія, світ може чекати розв'язки заплутаних міжнародніх питань, а з ними й нашого пекучого питання. Як факт міністр указав на якийсь соціялістичний конґрес

року 1892 в Марселі, де ніби мав виступити сьогоднішній ідеолог Ліґи Народів, Аристид Бріян, а також провідник могутньої німецької соціял-демократії Мартин-Вільгельм-Філіп-Хрістіян-Людвік Лібкнехт.

Наскільки демократія справедлива хай служить той факт, що цей багатоповерховий політик уже в той час, два десятки років назад був вільний від національного шовінізму й дав представникові „Таймс“-а „Erklarung“, що коли б німецький кайзер відважився напасти на Францію, він би сам узяв у руки рушницю й пішов би захищати її. Він зазначив, що за ним стоїть партія, що нараховує мільйон триста двадцять три тисячі членів і всі вони повстануть проти свого кайзера, як тільки виникне на це потреба.

І це факт. Хай хтонебудь спробує проти цього перечити. Лев уважно слухає та й зовсім не збірається перечити. Він зрештою починає тратити інтерес до тих слів. Той високий чоловік говорить так, ніби бажає похвалитися своїми знаннями перед публикою провінції. Лев ним не очаровується, а думає: хай говорить. Він дивиться понад голови слухачів, по стінах, кілька разів зупинив погляд на насупленому чолі Шевченка й, здається що він також сердиться на промовця. Поволі Лев зовсім перестає слухати й думає про щось інше. Думає про плитку, брудновату лисину свого сусіда спереді. На ній кілька мізерних волосинок і одна бородавка. Після Лев пригадує, що це знаний провінціяльний поет, автор популярної збірки віршів під дуже ніжним наголовком, якої доречі ніхто не прочитав, бо „це щось дуже футуристичне“. Від нього став поет популярним. В руках його блькок-нот, олівець і невеличка, нерозрізана брошурка, що служить йому підкладкою для записування думок міністра. Він пише швидко, багато з захопленням, мов пильний учень лекцію. Він має на увазі взяти „слово“ в дискусії.

До Льва хтось з-заду нахиляється, дихає теплим у потилицю й шепче: — Правда у нього вигляд російського інтеліґента? Лев догадується про кого він думає, притакує головою й мовчить.

Міністр кінчає. Карафка води випита. Він переконав усіх, що Европа страшенно зацікавлена, як він каже „нашою“ справою. Варто їй (Европі) тільки захотіти, варто нам вміло підобрати союзників і покластись на Ліґу Прав Людини та Громадянина і справа виграна.

При самому кінці промови зненацька гостра атака проти більшовиків. Вони нас, мовляв обдурили. Вони під плащиком соціялізму продовжують роботу царів. Вони в засаді знищили принципи соціялізму й одним помахом шаблі зкреслили всі 12 пунктів Вільсона.

Цього не можуть дарувати міністрові червоні „свої“. Їх пелехаті голови заметушилися. Уста корчаться в лють. П'ястуки стискаються. На блідих обличчях жовтава згага ненависти.

Такий неочікуваний зворот у промові міністра був нічим іншим, як вивертом перед публикою. Вже з перших слів він помітив, що тут не легко втримати тон академічности. Ті сотні очей, що дивилися на нього не поглядом, а вогнем не обіцяли нічого доброго. Виговоривши те саме болюче, що хотілося б йому сто разів від початку до кінця повторяти, промовець порішив перечекати овації за дверима інструкторського відділу. Так, думає він, ліпше.

І він це встиг досить зручно зробити. Навіть не забув закінчити кількома патетичними словами та вклонитися публиці. І тільки двері за промовцем затріснулись, як зірвався буревій. Гальорка рухнула. Все заревло, засвистіло. Полетіло кілька бовтунів, але міністр був уже в безпечному місці. Голова ж нахилив злегка голову і був забарикадований столом, а бовтуни, як на жарт шелепнулись об двері, лишаючи на них своєрідні сліди.

— То є нечуване. Вони обурені до глибини психіки. А голова сидить під столом і охриплим голосом кричить: — Панове! Закриваю збори! — і видно шукає можливости вислизнути з-за барикади.

Але панове не чують його відчаяних закликів. Також вони ані не думають лишити збори, не виговорившись. Кожний має право „висловитись“. На те вони й прийшли сюди. Дома роз'їлися, розійшлися, набралися міці й тут закривають збори. О, це вже ні. Сто люда піднімають руки та голосяться до слова. Від лисого поета до грубого різника малороса, що возсідає спереді завзято вип'явши черево, кожний бажає вилити свою наболілу душу. Не кажім вже про „своїх“. Ті само собою. Ті ллють на все гураганом слів. Десять їх ораторів, потрясаючи люто кулаками, вже говорять, виригаючи струми слів обурення й гніву.

Лев, що опинився в середині цього буревію встав і не знає, що йому робити. Лишитись чи тікати? Ще півроку назад він би й сам радо приняв би участь у такому забавному цирку, а тепер йому не відкривається рот, бракує слів; він тратиться, ніяковіє, мов хлопчина серед юрби циган. Виглядає розгублено й дурновато. Він би й утік, але всі виходи заставлені і продертися через них нема можливости. Там муром стоять і чекають черги виговоритись запальні серця, палаючі очі. Приходиться лишитися.

Першим кому вдається вирватися „з голосом“ це товаришові Андрійові. Лев знає його, мов облупленого. На одній лавиці сиділи в школі. Це добра фіґурка, хоч і не значна розміром. Язик його гострий і верткий, мов веретено. Він

скрізь першим виривається з мовою і як треба вивозить товаришів. Його патли, його розхрістаний аж до голого тіла одяг цілком доповнюють картину. Слова його дзвенять на дуже високій ноті. — Товаришііі! Перед вами та-та-та... ворог пролетаріяту, буржуазний прихвостень, запроданець усіх капіталістичних буржуазних акул... Слова його з страшною силою посипались у масу. Падлюки, буржуазна сволоч, міжнародні акули, гнила Европа. Він поставив проти неї всі громи, ввесь пролетаріят, який тільки існує на земній кулі. Залізна мітла революції змете всіх... Світова революція в Берліні, Париж горить, Лондон перевертається догори ногами, Ню Йорк вилітає в повітря разом зо всіми банкірами та їх хмародерами. Зате країна рад росте величньо, доганяє й переганяє Европу, Америку, цілий світ. Хай живе країна рад! Хай живе великий світовий пролетаріят і його могутня революція!

Це трівае годину. Публика від напруджения потіє. Всім здається, що твориться страшний суд, а оце зійшов один з його передвісників і що його устами вириваються на світ Божий одні істини. Сам оратор захрип, піт заливає йому очі. Голова зборів відобрав йому голос, аж тоді, коли той знесилений не в стані був проговорити слова. Тоді голова гукнув з-за столу:

— Забераю вам, пане, голос! Ви не на тему говорите!

— Ааа! Не дають нам говорити. Товариші! Нам затуляють кулаками уста! Але, товариші! Докажемо всім прихвосням міжнародньої буржуазії, що пролетаріят має право висловити свої болі! — гукає хтось.

Але до слова встиг уже просховзнути другий промовець. Це ще новий у вилинялому піджаку заклопотаний чолов'яга на вигляд спокійний, зрівноважений. Обіцяє говорити „лянонічно й по суті". Але вже від початку почавши від прапершого соціяліста, почав атакувати публику цитатами.

Зацитував Герцена. Згадав Чернишевського, не забув Михайловського.., що ми не сміємо відставати... йти в ногу з поступом... найбільший европеєць Драгоманів, що сидів у центрі світу, казав (цитат) а він же знаходився в спектрі европейської цивілізації та европейської культури, який видавав... Знаменитий Лавров (цитат) це він промовив з висоти свого гуманного...

— Досить! Геть з Лавровим!

— Хай говорить! Раз демократія — для всіх демократія!

—Далой! Геть! Фі-і-і!

Голова дзвонить. — Тихо! Панооове! Панооове! Прошу не перебивати промовцеві!

Буревій свисту й тупіт ніг ще збільшується. Промовець не в стані говорити. Він стоїть з цитатами в руках і люто на всі боки озирається. Він стратив свою розвагу та помірко-

ваність, але говорити більше не має можливости й ображено відмовляється від слова.

Голова оголошує десятихвилинну перерву. Розгарячена публика починає витискатися з залі. Червоні лиця, палаючі очі. Кожний бажає закурити. Лев зоглядівся і глянув на годинник. Ууу! Вже дев'ять. Не спостеріг, як пройшов час, забув, що не має де ночувати й що майже нічого не їв. Користаючи з перерви, порішив покинути збори. Поволі протискається в коридор. Там повно молодих хлопців, ґімназистів. Вони купчаться коло якогось промовця, що розтолковує їм поважні проблеми соціялізму.

— Еет! — зазначує дебелий чолов'яга, зводячи коміра мабуть з наміром йти. Почнуть за козла, а скінчать за африканського бегемота. Завжди воно в нас так. За все розпинаються, а за своє ні слова. За чуже на стіну дереться, за своє, мов води в рот набрав. . яке відношення має вся та гамірня до нашої справи. Замість діла — отаке...

— Та, — махнув рукою його товариш. Нема дива..

Лев мимохіть кинув цікавий погляд на чолов'ягу. Щось приємне почулося в тих відокремлених словах. У коридорі при виході знов юрба.

— Це я? Це я малорос? — б'є себе в груди огрядний панок у пенсне.

— Ви! Ви! Самоотвержений до того! — сердито впевняє його молодий, русявий і також у пенсне.

— Я — що написав стільки проти просвітянщини... Який боровся з чаркою, гопаком, вишивками... Дивіться! Я малорос! — і він безпорадно розводить руками. Я... Я, що висміював Гриців, Марусь, верби, соловейки...

— Ех, ви, ви! Нетямущий ви! Коли в нас замість Марусь японські гейші родяться, або замість верб поростуть пальми... Отоді...

— Хто ж каже гейші? Чого лізете в Японію, а не берете Захід? Знаєте ви, що пише Донцов? Читали ви його?

— Читав. Але ви не доглянули, що в одному своєму творі сторінка 115 він каже: щоб бути справжнім европейцем, необхідно, щоб кожний хахол виправив кирпатого носа й не чвиркав крізь зуби. Зробите ви це?

Юрба грохонула реготом. Ображений европеєць спльовує, виривається з гурту і простує до виходу. Проходячи повз Льва він сердито додає: — І це зветься серйозні люди... З такими збудуєм державу! Чорта старого!

Лев поважно глянув на нього, ввічливо пропустив його перед себе й зачекав поки той залишить його. У низу перепинили Льва товариші. Вони всі скупчились у тісний гурток і плянують черговий словесний огонь. Чи не бажає й Лев прилучитися до них. Ні. Лев не має на це часу. Він ще

не знає, де буде ночувати. Ну, то прошу. Він може зайти до любого з... Ні, ні, ні. Він ліпше піде собі. Він втомлений.

Насилу виборхався на вулицю й пішов. Вечір тихий, місяшний. Скрипить мороз. Небо втикане ядерними, мов кулаки, зорями. Пішов просто до шинку Грузина, де мав намір дістати щось поїсти.

Шинок Грузина сторчить у вузькому, мов рукав, провулочку. Поверхова з часів середньовіччя будова. Кімнати зо склепленими стелями. Двері вузькі, половинясті. При вході дихне на людину тепло, мішанина запахів алькоголю, оселедців, розпарених овечих кожухів. Коло дверей довгий прилавок заставлений шинкою, салтісонами, ковбасою, печеною рибою, оселедцями. Горілку тут не вільно пити й гості змушені вдовольнятися звичайною содовою водою. Дядьки, що юрбами відвідують Грузина з приємністю попивають ту воду й виходять з шинку веселі, мов соколики.

Господар старий, надзвичайно грубий і надзвичайно куций. Голова, мов добрий казан, з чорною копаницею бороди. Очі випнуті мов баньки. Він ходить поміж своїми гостями й оповідає їм грузинські дотепи. Гості переважно дядьки. Вони їдять, регочуть, п'ють содовку й мажуть у дурня. Між ними попадаються блатняки. Грузин знає їх, але мовчить, а за вдячність, вони не допускаються в його володіннях до ніяких веремій. До того всі знають, що Грузин кожного Різдва та Великодня відправляє до в'язниці хуру їжі, як рівно ж у нього шукають допомоги всі викинуті в'язницею, що не мають куди піти. Грузин не відмовить нікому. Допоможе чим може і дасть пораду. Лев також скористав нагодою.

І от він зайшов до Грузина, впустив йому цілу хмару морозяної пари й зупинився коло дверей. Грузин не бачить його. Він саме сидить з дядьками коло столу й питає:

— Ті. Слюшай! А знаєш ті, штьо то таке красноє, штьо в комнаті на ниточкі вісіть і піщіть? — При цьому спокійно великомудро посміхається, високо піднявши густі брови.

Дядько теребить оселедця, вибирає кістки, жує та запиває содовою. Після витирає долонею вуса й випалює погане слово.

Всі з приємністю регочуть, а Грузин каже: — Еее, брат! Нее. Не вгадав.

— Ну, так просю пажалуста випийте ось чарку й скажіть самі, — говорить дядько.

Грузин бере чарку, озирається чи нема поблизу його жінки, яка забороняє йому пити й виливає її в широчезний рот.

— Так не знаїш?

— Нє.

— А штьо ти вот єдиш?

— Селедця, не бачите ?
— От то воно й є. От уся мудрость.
— Селедець ?
— Конешно. А штьо думав ?
— Та хіба ж він висить ?
— Повісь — висітиме.
Регіт. Голови в папахах та башликах розриваються.
— А хіба ж оселедець червоний ?
— Вот чудак. Покрасиш — буде червоний.
— Хо-хо-хо ! А бодай тобі трясця ! Нуда. Ну, а якої недуги воно пищить ?
— Еее, душа мой. Єто штьоб ти не догадался.
Всі в регіт, а Грузин зривається й котиться за привалок. В той час помічає Льва. Підійшов до нього — Штьо, малдой чалек ? Закусить жілаїть ? Карашо, душа мой. Садись отам.
Лев пробує йому пояснити ... — Нічаво, нічаво. Садись. Вижу, браток, з которой камера ? Наш брат знаїт біду. Сам страждав. Пиво пить ? Вода пить ? штьо жілать. Мня всьо ровно. А Шпарага знаїт ? Кароошій чалек. А ти, брат, какой ?
Лев пояснив. — Ааа ! Я вже слюшал. Ну, не біда. Попалса, так попалса. Не хади, душа мой, туда. Шкверний народ. Язиком одно, а рукой друге. Шкверний народ. Ваш мужік — сіла, а вони взяв мужік і руки зв'язав. І сіла нема. А нема сіла, нема хлєб. Ваш мужік не колхоз потрібуїт. Ваш мужік земля потрібуєт. Я знаю ваш мужік.
Він накраяв шинки, ковбаси і приніс Львові. Той мовчки їсть. Грузин присів до нього. — Ах, какой ти, душа, блєдний. Пльохо. Дєнгі нєт, нічого нєт. Пльохо. Ти, брат, парень хорош. Баришні любіть, дами любіть. Кинь політік. Пльохой політік люче нікакой політік. Жіт робіт харош політік, нєміц робіт харош політік, француз робіт харош політік. А найлуч політік амєріканец. Вот політік. Амєриканец денги єсть. Доляр єсть. А жіт також денги єсть. А хто ґенги єсть, усе єсть. Патріот ґенги єсть, атєчество ґенги єсть. А ваш мужік дєнгі нєт, ваш мужік ніщто нєт. Ваш мужік у село. Ваш мужік нєт в город. В город самой жіт. — Торговля — жіт. Млин — жіт. Фабрика — жіт. А банка тоже жіт. Всьо робит банка. Банка робит харош політік. Без банка нікакой політік, Без преса, без банка політік ошінь плахой. Панімаєщ, душа мой ? Ти, душа мой , українец. Я, душа мой, грузин. Я тіба понімаю. Моя отєчество й твоя отєчество страдаїт. Моя отєчество для мене нєт. Моя отєчество большовік. Моя отєчество всьо большовік. Твоя отєчество нє всьо большовік. Ти должен нелюбить большовік. Большовік говоріт одно, робить другой. Большовік нє любіть чаловєк. Большовік любіть звєр. Панімаєш, душа мой ? Люче, душа мой, нероби без дєнгі політік. Отєчество харош. Кавказь ха-

рош. А без денгі ніщто. Без денгі нет сила. Без сила нет отечество. Не люби большовік. Нікакой хорошій большовік. Большовік москаль. Москаль любіт звер. Москаль не человек. Панімаєш, душа мой ?

Лев їсть. Він аж тепер відчув справжній голод. Він майже не слухає, що там йому лепече Грузин. З'їв усе, що мав перед собою. Грузин приніс ще. Приніс також чарку й свою воду. Лев випив кілька чарок і відчув в голові тягар. Після кров його почала швидше рухатись. Оглянувся навколо. Побачив багато своїх дядьків, що понаїжджали сюди з різних сіл. Переважно до натаруса „на щот землі". Лев давно вже не бачив тих людей, а хоч бачив, то мало ними цікавився. Все то здорові, міцні люди. Вони сміються, п'ють. Вони не журяться нічим. Принаймні не журяться тут, у цей час. Їм не треба ні банків, ні політики. Їм треба землі. І вони добувають її. Але вони не думають за ніщо більше.

Ось відчинилися двері, ринулась хмара пари й разом з нею вкотилося ще кількох дядьків.

— Звідки так пізно, гості мої ? — питає Грузин.

— Та, каже один стягаючи рукавиці. Приїхали до кооперативи. А там якесь зобраніє. Кажуть, мужик дурний. А подивіться, що он пани роблять. Зійшлися, пересварилися, перебилися поки не прийшла поліція та не розігнала. А я, стало бути, так міркую: хочуть України — добре! Але на якого чорта дертися між собою? За що? Одні: ми ліпші. Другі : ми кращі. Лізуть один на другого, а де ж робота? ні? Ну, Грузине ? Не так кажу ?

— Чи не так ? Так, душа мой. Так. Коли б не звався ти Іван, був би міністр.

З другого кінця кімнати вимагають грамофона. Закрутили грамофона. Завів стару, хрипку пісню, дядьки підхопили й усе змішалося в реві їх дужих голосів. Лев ожив. На нього вплинуло оточення. Ще вчора сидів за ґратами, а тут ось живі люди, воля. Грузин знов підсідає до нього.

— Послушяй, душа. А штьо тепер делать ? Маєш діло ?

— Ніякого, — відповів Лев.

— Пльохо. Нет дела — пльохо. Без дела человек не человек. А штьо ти любить делать ? Орать, писать, торгувать ? Всьо треба делать. Мужік знає орать. А всьо нада знать.

— Гроші хочу мати ! — викрикнув Лев. Рука його пристукнула по столі. Багато грошей. А тоді, розумієте ? От так куплю самоката, куплю вілю. Сто тисяч на школу відкочу, двісті на революцію. Цілий світ у революцію пхну !

— Ех, мольодой і п'яний чельовек ! І я колись Маркс читав... Але слюшай : коли захочеш служба, згадай Грузін. Он тебе поможіт...

І після цього Грузин встав. Лев зоглядівся, що й йому час виноситись. Встав, запнув поли, натягнув шапку. — Дякую, пане... Колись вас пригадаю.

— Харош, душа мой. Нічто дякувать. Куда ідеш?

— Підемо. Досить сиділи. Пора й час погуляти. А все таки, брате, не падаю духом. От згадаєш... До побачення! — і Лев вийшов.

Ніч і холод. Лев щільніше насунув шапку, а руки запхав у кишені. — Нічого! Ми ще побачимо! — вирвалось у нього у голос. Ступає широко й певно. Дійшов до ринку. Годинник його вежі доходить до одинадцять. Підійшов до будинку Маріїного батька. Он і вікно її. Спить і не сниться їй, що ось я тут — вільний і веселий. А що, коли б отак зайшов? Хай би прокинулась тепла, перелякана і гнучка. Дурниця. Глузд у мене ще на своєму місці. Краще почвалаєм на село. Там мати також не сподівається. А приємно й радісно отак з ранковим сонцем та вітроМ злетіти до неї...

Повертає на Широку, розмахав ноги й подався. Молодик зайшов. Ліхтарі майже згасли. Ніч, мов сіра хмара, а в ній будиночки.

За годину місто далеко за плечима. Спереді поля. Ех, поля! Рідні мої розлогі поля! Ступаю по вас ваш ентузіяст, ваш дикий син. Привітайте! Вітер вирвався й подув з заходу. Підняв пригорщі снігу, сипнув і погнав білізною цілиною. І нема кінця. Широко, як у небі. Зиркнув і на нього. Воно ховається. Тонкі, молошні хмарини замазали його й зорі погрузли, мороз злагіднів. Снігами хрусткими та сипкими пішла вперед та взад дорога. А там он і села. Одно, друге. Там репетують півні. Ранні досвідки зводяться, прялки з мичками встають, віконцята заятрилися світлом. Нарешті й воно, те саме село, де з поту та чорної скиби родився, ріс і жив. Ось і ті самі коміни, що вержуть дим. Чудесний, солодкий дим!

Мати не сподівалася. Побачила — він! Син її! не було й є. Зникав і найшовся... Звела руки обняти, а сльози полилися самі.

Вітчим віднісся до Льва по-старому. Це ж, либонь, той, що був виплодком отого самого... Що путнього може бути з нього? Гариштант.

Лев не звертає на нього уваги. Роздягнувся, вмився, дістав вітчимову бритву і скинув бороду. Без цієї окраси вернувся до нього його молодечий вигляд людського створіння, якого сам Бог призначив жити життям повним непереможного бажання осягнути обрії, за якими цвітуть казкові лілеї щастя. Його очі, мов чаші блакитного вина. Вони п'янкі, вони горіючі, вони надхненні гріхом спокуси і невловимим сяйвом великої думки.

Сон вернув його силу. По жилах, м'язах проходить помітна сила, що надає тілу вираз краси. Лев помітив, що стан фізичних властивостей людини, залежить від стану душі. Його становище тепер ні в чому не покращало. Навпаки. Він тепер сам один на великому роздоріжжі. Перед ним камінь з написами : проїдеш просто — убіту биті. Поїдеш вправо — богату биті. Поїдеш вліво — женату биті. Куди ? Його тягне туди, просто, де страшна далечінь ховає смерть. Ні. Не вмірати йому. Поїхати просто назустріч смерті й перемогти її.

Лев йде в поле, оглядає простір, тішиться волею, тішиться барвами неба. Йде в село. Бачить людей, їх життя. От хати. Малі вікна. Дядьки, їх невеликі турботи. А що він ? Куди йому вдатися ? Що почати ? Він любить землю свою, він любить небо своє, він любить людей, але все таки тут тісно, вузько. Йти в поле, лізти в шлею, тягнути плуга, копатися в землі від світання до смеркання не бачити просвітку, бути забитим, не знати нічого крім праця, праця і ще праця без розмаху, без кращого будучого.

Ні. Лев кидає своє село. Кидає на віки. Його тягне місто. Він бачить там свою будучину. Йти на місто. В похід на місто. Перемогти його й підпорядкувати своїй волі. Він син села й землі. Син неволі і ганьби. Вперед до могутности, до слави ! **(Кінець ч. І.)**

ЧАСТИНА II.

Місто і Марія.

Він обійшов село. Після поле. Після прийшов до матері. На обличчі рішучість. У погляді ні одного зерна з того, що звикла бачити мати в синових очах. У них те щось від металю, коли він відблискує промінем Божого сяйва. Взяв суху, теплу матірну руку. Ну, певно що він не спиниться на цьому клаптику землі засипаної злиднями, темним людом з відьмами та чортами. Певно, що так. Вона ж це знала, ще з того часу, коли він кидав її тоді. Кидав, чуєте, саму самісіньку й не зважав на спин, на сльози, на ломання рук. Тягнула його, чуєте, ота далека сторона, бо там, каже, чекає його доля. Світ такий широкий.

І пішов. Бог не поміг. Може й добре так. Рука, що спинила його хай буде благословена, бо ж і тут он скрізь роботи досить. Встань тільки раненько, закачай рукави й набивай кам'яні мозолі, лий піт хоч ріками. А він якраз із таких, що день і ніч, від світання до смеркання любить носити думку, а після, як звір, до роботи рветься.

Та й тепер те саме. Встав, обняв матір, притиснув її до себе й чи взяв що, чи тільки з голими руками, подався у світ отой. Не спинеш же його. Як Бог захоче хай робить. Нічого йому не стоїть на перешкоді, але куди піде ? До чого приложить міцні свої руки ? У місто ? В оту прірву, в оте пекло повне жидви, повне не своїх, повне чужацького говору. А люди які там. Стань отак, забудься тільки й уже ти не знайдеш у кишені свого добра. Бо коло тебе йшов якийсь панок у всьому новому, шурнувся коло тебе й подався, як привид.

Боже мій, Боже !

Це середа й у місті ярмарок. Воно лежить на землі, мов кубло павука, п'ятьма шляхами до обрію прип'яте. Дорогами сунуть підводи. Вози напаковані даром Божим зібраним рукою праці з землі. За возами он ялівка тягнеться. Он пара коняк — булана та шпакована. Он волик молодий. Дядьки мовчки на возах сидять повні остраху та непевности, що то „будуть давати“... Той клятий Срулик... Не взяв його чорт. Знає парх, що коли чоловік веде на ярмарок що, то не з розкоші, не з багатства. Треба он на все... Навіть того сірника, ту щупку соли не дасть тобі ніхто. Все купи, а купила де хоч, хоч з землі, хоч з коліна дістань. А податок. Прийшов час і давай. Дав, а за день-два знов давай.

Давай і тільки те роби, що давай. Сам хоч босий, голий... Бог пробачить, а люди не здивують і ходи як хоч, бо треба все віддати. Все чисто віддати.

П'ять шляхів до міста йдуть. У місті двадцятьп'ять тисяч чужаків. Двадцятьп'ять тисяч чорних п'явок на сто тисяч тих, що землю потом зливають і вичавлюють з неї добра — хліб, до хліба, золото... І тільки скінчив працю й уже чекає на неї хтось. Завіз, що дали, взяв, полаявся міцним словом, а завтра відніс „подать". З рук у руки передав, а сам голий, мов ліска, у чужих руках.

Лев ступає широким шляхом зо сходу в напрямку міста. Минають підводи. День погожий. Сонце б'є сяйвом, а земля, мов з чистого срібла. Казали, щоб причіпився „з заду". Отам коло поросюка денебудь. Подякував. Слава Богу, ноги його ще несуть самі. Сам з собою ліпше, розважиш, ліпше розмацаєш оте все кляте, що в молодості до голови лізе. Починати жити не проста справа.

Перед містом навмисне звернув з великого шляху й подався бічною вулицею попід горою з руїнами замку. Звідсіль місто лежить перед очима, мов чудесний поліп витягнений зо дна великого моря, що розлилося навкруги. Шляхами — зправа, зліва — стягаються низки підвод, зливаються отам у долині коло того будинку з двома чудернацькими левами та шостикутною зорею. Звідсіль бачиш його — місто, бачиш і дивуєшся. Яким чином виросла отут та купа зброду, що стягнулася в оцю балку зо всіх суходолів світу. Кілька церковних дзвіниць, кілька костелів. Далі вправо та вліво сторчать кілька коминів. Ще далі на захід невеличка станція, куди два рази на добу приволочеться тих пара напханих жидами вагонів.

Лев спускається вниз. Під самою горою дорога крутим завертом оминає проваллля й сани дядьків біжать у затоки аж до палів над прірвою. В ній зірвано порядний шмат морога, оголено кам'яну рінь, плити пісковатого вапняку, по якому розтрушено білі снігові шапки. Сонце б'є туди, топить сніг, розводить водою пісок, глину та рінь. Руда смуга гущі великим потоком спливає вниз аж туди, де он видно зелену стріху хати. По другому боці прірви садок огороджений колючим дротом. Кілька сухотних дерев , а між ними три будинки — більший, менший, ще менший, мов три рідні рахітичні брати. За ними спад до потока, до якого стікають усі відпадки містечка. За потоком черепʼяні стріхи, комин парні, баня й дзвіниця собору, над якими кружляють голуби. Все те зруділе, обвіяне вітром, ополоскане дощами.

У найбільшому з трьох будинків, що має сутерен, поверх і горище живе п'ять родин. Лев і не підозрівав, що тут може жити Павловський. Ходив довго по місті, заходив

на маґістрат і аж там добився адреси приятеля. А Павловський, мов горобчик, примостився в піддашші. Кімнаточка кроків три широка й подвійно довга. Висота її якраз до зросту мешканця. Вікон нема. Світло досягає сюди крізь подвійні скляні двевцята, що виходять на бальковчик. Вигляд на потік, на череп'яні брудні стріхи. Залізне ліжко, столик, якого можна закрити долонею, й такий саме ослінчик заняли кімнату.

На щастя застав Павловського дома. Зустрілися побратськи.

— Який чорт сподівався, що ти аж сюди заліз. Йшов сюдою й думав: може він ось тут поблизу денебудь і сидить. А я ціле місто злазив, — заговорив Лев.

Павловський також непомітно почав говорити Львові „ти“, як і Лев Павловському. Він непосидючий. Хотів би від захоплення бігати, турбуватися, але нема де. На нім досить пристойний одяжок і ввесь виглядає „піжоном“.

— Ну так... Сідай, — кидає Павловський. Дебела його постать вовтузиться по хаті й не знає, що почати. Хвилина мовчанки. Лев сів, а Павловський зупинився перед ним і дивиться йому просто в вічі, що розгоряються сміхом, який переходить на щоки, на уста. Відкриваються білі міцні зуби.

— Так що? Кажеш ми вільні? — регочучи тріскає обома руками свого приятеля по плечах.

— І здорові, — регоче Лев.

— Тільки подібні на циган, ха-ха-ха! Цур йому, сто копанок чортів, як казали наші діди. А ти пробач. Не міг же я теє... Лежав, знаєш, лежав, а вийшов — голий, мов Сократова лисина. А все сподівався: вийдеш і прийдеш. І так є... Коли вийшов? Як живеш?

— Два дні як звідти. Ще не живу, але думаю... Ось був на селі.

— А що ж там?

— Злидні, сніг, тиша. Нудьга взяла, плюнув на все, обняв матір і просто куди очі бачать. Думаю, значить, шукати долі... Йду, значить, думаю. Думи чорт зна що лізуть... Бувало бачив той саме світ, а думи не ті були... Ярмарок знаєш. Безліч тих дядьків суне до міста. Безліч. Зо всіх боків. А містечко, як глянув — злість узяла. Халєра знає де на нашій землі отаке гноїще взялося. Друзяко! Слухай! Ти розумієш мене... Або, або! Або ми живемо, або все до чортової матері догори ногами хай летить. Або ми завоюєм оті павучі кубла, або пустимо на нього якусь орду й хай збурить усе до останнього каміня. До останнього каміня! Все! Бо дивись: сотні тисяч наших дядьків звозять сюди своє те, як вони говорять, криваве, оте запрацьоване. Звозять зо всіх закутків, привозять сюди, виходить який небудь Соломон такий і забирає за безцін. І ростуть оті Соломони.

Глянеш. Чий отам млин з отим високим коміном? Соломонів. Чия фабрика? Соломонова. Чиї оті готелі, оті смердячі діри, повні гидоти стягненої сюди з цілого світу? Все його. Все бий його грім ясний... Ввійдеш у ту кучу й заговорять до тебе на всіх мовах, тільки не так, як ти. Бо ти тут лиш предмет, те з чого беруть і чому ніколи не вертають. А піт наш, а наше золоте з ланів... Все до чорта в зуби пливе. Он у кожного анцихриста на дверях скарбонька. Стільки то відсотків день-денно нашого поту через неї до Палестини, на революції, на трунок, яким роз'їдається земля, народ... А ми? Ну поглянь, друже золотий! Поглянь навкруги... Мені здається, що як так жити, то краще вже... вже не знаю що... Бо таки нема слова, щоб ним сказати: люди добрі! Подивіться самі собі в очі й пізнайте себе! Ну от... Так ти бачиш до чого я дійшов. До якого страшного кінця. Бачиш? Колись, яка небудь соціялістична матня мені сказала б: святий Марксе! До чого ти, чоловіче, допустився. То ж ти реакціонер. То ж ти останній з останніх грішників! То ж ти шовініст! То ж ти антисеміт! То ж... І ще чорт зна чого наговорила б..." А знаєш що? Мільйони... От хай мене святий грім розтрощить на місці, що цілі мільйони пішли на те, щоб витворити отакі диявольські лайки на тих, хто пробував боронитися від нашого лиха. І хто ті мільйони дав? Ми! Ми ідіоти, грім нас розбий! Ми самі. Ха-ха-ха! От дійсно. Ми, чортові діти, влізли в багно й ще затуркали себе переконанням, що багно не багно, а... а яка небудь райська долина з квіточками. Де ж таки... Прошу вас. То ж це не можна отак казати. І я баран змотиличений два з лишкою десятки вірив, що воно так. Сміюсь тепер з себе. З повним переконанням сміюсь і буду сміятись. Та мало сміятись. Я всім чортам, Іродам, Люциперам, усім громам докажу, що досить! Що більше, я не бажав так харкати на себе, на свою матір, на своє колишнє, теперішнє й усе, що навкруги. Що в мене кулак, голова, очі в лобі, сила в кулаці, це ясно. Досить маю й не бажаю шияку гнути перед кожною смердячою бородою з пейсом і без пейса. І взагалі... Хто б він не був. Хто б не був... Як чужак — геть з ним!

Лев захопився. Павловський стоїть над ним і ціла його постать виявляє здивовання.

— Ха-ха-ха! — регоче Лев отямившись. — Ти! Слухай! Друзяко? Ти дивуєшся? Повір, що сам не знаю звідки беруться такі думки й що гірше такі слова. Години б'ють, час пливе, душа росте, думка шириться, міняється, мов небо. Сьогодні синє, завтра вкрите чорною хмарою. Але... Я от тут їжу приніс. Не поможеш мені? Сідай, друзяко, денебудь. Я от завалився сюди й цілу твою резиденцію заняв. Навіть і повернутися ніде.

— Не лякайся цього, — каже Павловський.

— І не лякаюсь. Я смішний, ні? Привалився й одразу в лемент... Але знаєш, нема змоги терпіти. Дума приходить і мусиш сказати. Мусиш. Вийшов знаєш. Сам один. Усе те, що було набридло. Життя таке як було. Та ну його до ста дияволів таке життя. Жив, жив — літа, як квіти були й навіть винюхати не встиг. Вус засіявся, борода поросла, підходить час, коли по-своєму жити треба, а тут нічого такого за що зачіпитися б. А я ж чудесно розумію, що з мене щось путнього може бути. Чесне слово. Він ще посміхається. Побачиш.

— Я посміхаюся з твого гніву, — каже Павловський.

— Я сам на себе гніваюсь. Сам на себе. Злість бере, коли певна думка не одразу прийде й живеш, як баран. Але...

— Що?

— Ну, — якось зрезиґновано проговорив Лев. Побачимо. Ми ще побачимо. Я завжди кажу: посміється той, хто сміятиметься останній. Тепер я твердо собі постановляю: почати жити розумним життям. Почати працювати. Знаєш, що хочу робити?

— Ну?

— Занятися ґоргівлею. Тут, у цьому містечку. Чому ні, — питає себе Лев, так ніби з ним хто сперечається. — Чому ні? Я хочу занятися торгівлею. Мушу тільки дещо підучитися... А головне впертість... Кажуть, це ніби головне.

— А твоя Маруся?

Лев подивився на приятеля довгим поглядом. — Ні, я не те? — перервав той погляд Павловський. — Ти мене не зрозумів. Я не хотів щось такого... знаєш... сказати. Просто прийшло на думку. Вона доречі дівчина дуже гарна! — і Павловський покрутив по-хлоп'яцьки головою.

— Ну, так що ж? — зазначив Лев. До Марусі дорога для мене довга. Я голяк... Це ж ясно. Вона має крім капіталу товстючу матір, а та вже, розуміється, за все подбає. Красти щось, я не маю наміру. Але про це ще буде час. — І Лев майже сердито оглянувся по кімнатці.

— Не бійся, — ловить його погляд Павловський. Не дивись. Тут у мене місця досить. Столика отуди в кутик подамо. Там морозяка й лід... От ми й заставим до весни його столиком. На весну на бальончик дамо... Тут, бач, і бальончик є, тільки не для людей, а для горобців. Столика ще можливо також втримає... Моє ліжко впоперек, а для тебе отак вздовж. Ні? Тільки його ще десь дістати треба, а місцем не журися. Танцювати не будемо, а виспатись якось виспимось.

Неухильну логічність міркувань Павловського Лев відчував усім нутром. Істинно так. Інакше не може й не мусить бути.

А покищо першу ніч проспали на одному ліжку. Вбоге, військове ліжечко. Ніхто не позаздрив би йому. Цілу ніч гнулось бідачисько під вагою півтори сотки кільоґрамів, рипіло, стогнало, тріскали сердито дошки, але все зійшло гаразд. Лев мало спав. Так само й Павловський. Обидва тільки вдавали, що сплять, боячись поворухнутись, щоб не прозрадити своеї омани. Сопіли, звучно дихали і слухали мало не цілу ніч осоружне лопотіння парового млина. Лев до всього не міг спати з інших причин. Ця ніч, ця перша в новому оточенню ніч, має для нього велике значення. Завтра встане новий день і з ним нові турботи. Треба буде починати життя. Воно не видається йому райською насолодою. О, ні. Воно починається отут на горищі в оцій вузюсінькій нірці з крихітним заморозяним віконечком і хто знає куди заведе його.

Ранок видався страшенно несимпатичний. Поперше чортів холод, подруге дим. Цілий будинок, що в ньому мешкав Лев, заметушився, заскрипів, застогнав. Унизу в коридорчику три самовари і хмари диму лізли по сходах догори, будили вічне п'яного маґістратського урядовця — сусіда, який через холод ніколи не роздягався, а спав на потороще́ній канапі у своїй англійській військовій уніформі. Він вставав і химерно, вишукано, любуючись звуками свого розбитого голосу, лаявся.

Через двері кімнати Павловського чути дим, і лайки. До цього долучається знизу так звана Роза. Вона вже встигла побитися з своїм коханцем, який викрутив недавно їй ліву руку. Встає поліцай, голосно сякає носа та йде на службу, а його вагітна жінка пискливим голосом гукає: — Хліїба візьми! Ти! А чи вернешся на обід?

Відповіді не чути. Сусід поліцая, бувший начальник в'язниці малорос Пасторук, чи Пасторчук ломаною російщиною на дворі перед вікнами криє матом свою корову.

— Чорт би ейо подрал, стерва. Опаскуділася што й топором не обрубіш!

А його ж розкуйовджена з червоним прищоватим носом та вилинялими очима жінка смажить щось на сковороді й гострий запах часнику та пригорілої оливи сягає аж до мешканців горища. Павловський знає добре той запах і його значення.

Автохтони найґрунтовнішого, що є в цьому палаці — мешканці сутерену щойно рухаються. Хоч слюсар уже подався до праці, але його половина Мар'я, що цілу ніч десь волочилася і прийшла вдосвіта напідпитку саме заливається храпаками. Її семеро різношерстих виплідків прокидаються, ворушаться, мов хробаки, шукаючи захисту від холоду.

Сусід слюсаря, швець дядько Клим уже також рухається. Його ж ударне заняття теперішнього часу — пропивання останнього свого добра й дорічі, споювання з милосердя сусідської дітвори. Раз на тиждень дістане підбити підметки, але робота його солідна. Так. Робота його дійсно перший сорт.

Павловський від душі ненавидів усіх тих людей під ним. І малороса, і його прищовату бабу, і поліцая зо всім його крамом. Кожного ранку вставав, наново починав жити й наново ненавидів. — Пустить би на них ґази й як блощиць... Теж місто, будь воно розпрапрокляте.

Він сонний з тяжкою головою та червоними невиспаними очима вилазить з густої теплоти з-під грубої верстви різного лахміття, що заміняє йому ковдру й погрузає в льодово холодне повітря кімнати.

— Ну ? Як спалось ?

— Добре. А тобі ?

— Також чудово. От би тільки кімнатку дещо огріти. Чуєш, як ціле те, що зветься „домом" верещить ? І то кожний ранок, а часом то й цілу ніч. Ех, не хочеться умиватися... Замерзла вода.

Чути, як риплячими сходами сходить униз якийсь тяжкий предмет. Це лаючись і, патраючи розчухане волосся, повзе до праці урядовець маґістрату. Він там щось цілий день пише, а службу свою за якесь відзначення в леґіонах дістав. П'є сердяга горілку, мов спраглий бегемот воду та все на кризу скаржиться. Що суботи дричать його догори ногами по сходах на горище, ніби мумію. Всі надіються, що скоро ґеґне, а він тобі проспить добу, обпаскудить цілий будинок і в понеділок знов тягне своє далі.

І так минали люті, сірі, зубаті дні. Мороз мінявся одлигою, дні ночами, легкий сніг стелився легкими сонатами, а розкуйовджена гора ронила довгі потоки на зарвах, на піщаних стежинах, на соняшних припічках.

— Уу, нечистота ! Будь вона стократ скажена ! — скаржився Лев на прищовату дружину малороса. І де воно візьметься таке сатанське накорення. У неї ніс, мов намочений стрючок перцю. Ти розумієш ?

— Ха-ха-ха ! Чи розумію... Але тсс ! Витримай, друзяко. Витримай. Вона ж пече чудесні картопляники... І коли твоє ухо не трісне від її скандальних шляґрів і губи не облізуть від кислих, протухлих цілунків — ти щасливий ! Ти бог, ти Апольон !

— Ааа, — протягнув Лев. Але ж я вчуся. У нас студінь, мов на північному бігуні.

— Не краще й на південному. А що вчишся, так це мудро. Я маю також пару соплаків, вчу їх розбирати Юлія Цезаря, якого вони ніколи не потребуватимуть, та оповідаю

їм про одеських босяків, Вони це люблять і платять. Людина є людина. Ні ? Ха-ха-ха! Сам да Вінчі не краще влаштувався б, але... — і не договорив.

Натомість встав, сьорбнув холодної води, бо з'їв оселедця і скривився. — Фу! — і мотнув головою. — Мов жінка малороса...

Бути серйозним, мати насуплене чоло, гризти від пересердя губи та олівці... Ні. Таке заняття не зовсім принадливе. Це бува, коли людина має флюс, холод у кімнаті, тяжке нерішене тригонометричне завдання та сухоти кишень. Останній у найгострішій формі страждав Лев. Його кишені уявляли дійсно до неможливості сумний вигляд. Кожного разу, при більшому приливі драстичного почуття у шлунку, він виривав їх шматками, ніби тяжкий сухітник, що віхаркує кусні своїх згорілих легенів.

І з дорослої людини став знов хлопчиком ґімназистом. Сидів коло столу, кував династію Яґельонів, сварився сам з собою за Барбаросу, згадував Нютона, чи Пітаґора, лаяв Бойля та Маріота і глухими, темними ночами, коли не спали тільки він та сусідський паровий млин, оповідав собі байки конституцій модерних держав... Глухо, тяжко ступ за ступом просовувались перед ним ці понурі, напівзабуті, зайві мудрощі. Його фантазія була там далі, за гранею мертвого поля офіційного, куди дозволений вступ тільки вибраним. Зорко й далеко сягнули проміні чародійних принаб будучого, що на мармoрі та золоті витискає неухильні вимоги в ім'я добробуту. Лиш видержи, шепче йому його внутрішній голос. Лиш не впади. Лиш пройди цю сіру зону, мов вантажний верблюд пустелю. І ти пан.

Добре, коротко, самозрозуміло відповідає собі він. І йшов. Не чув себе ні пониженим, ні скривдженим. Коли курчаться в напруженні м'язі, коли горить і топиться мозок і серце зачароване магічними ідеалами, тоді нема часу грати комедію скривдженого. Покривджений — бідний, а той нагадує вуличного коростявого пса, якого навіть гицель не ловить.

Той, хто соромиться бідности, мов невинна жінка наготи, той кладе на себе найтяжче ярмо, натягає шию, наливає кров'ю одуту свою подобизну й під гуркіт зубатої потвори обов'язку, потом уливає свій шлях. Потом! Так. Потом! І нема відступу, нема збочення. Мов натягнута струна, так ж просте і звучне життя. Радуйся, хто хоче жити!

Будьте невинні й непорочні ви, пророки пливкої добродійности. Ми ж ні. Яскраві, мов хрустальні хризантеми, і невблагані, мов ланцет лікаря, ідеї, що зв'язують рай і розв'язують пекло вам чужі й не знайомі. Ми ж, мармурові погани бога праці, будемо прокляті від вас і віддані вогневі. Але прийде час, коли наші споганені рештки підзбирають,

як неоцінені скарби, як фрески величних храмів минулого, як оббиті пальці струнких богинь, чутливі дотики яких торкалися суворої, мов регіт Сатана, вічности. Нам збудують чорні й понурі музеї, виллють скляні труни й довгі, неймовірно довгі віки з скаргою та співчуттям, показуватимуть наші рештки тим, що пануватимуть.

— — —

Вергає густий, лапатий сніг. Це подібно на тушеровку невдалого образу, коли мистцеві заманулося знищити соромницький витвір своєї уяви. На зібганому полотнищі землі кладуться м'які, бліді тіни. Крякнула десь ворона. Хруснула суха гілка й безшумно полетіла додолу. Міріяди, здається живих, прозорих тваринок тлумлять кожний дісонанс і навіть крякання ворони видається тут якраз у тому всьому — на місці. Навколо чути наближення скорої весни...

У повітрі родиться щось. Ні, вмирає. Вмирає, западають довгі, срібні коси, повіки прикривають проміністі очі, зір гасне й обличчя сіріє. Впасти і припасти вухом до землі, вслухатись, чи б'ється ще серце плянети, щоб після зірватись, здійняти пружньо до неба руки й вигукнути несамовито: — Не вмирай! О, земле, не вмирай! А після цього шалено гнатися за Богом життя, різати обличчям застигле повітря і звучно кликати його на допомогу. А сніг топтати! Ламати непорушні, загіпнотизовані дерева! Генія сну розірвати на частинки, плювати йому блюзнірсько в обличчя, клясти й топтати його!

Парк розлогий, стародавній і тяжкий, мов бароко. Коронасті дуби не виросли... Ні, вони принесені звідкілясь якимись велетнями й поставлені тут на вдивовижу, мов алеґорії суворої сили. Звідсіль видно гору й на ній замок з пошарпаним сірим муром, під нею велику круглу баню старовинної церкви. На дзініці горить годинник, а це значить шість годин. Вечір.

На гору, борхаючись у снігу, піднімається дівчина. Одягнена в м'яку, зв'язану, білу блюзку. На голові така ж біла шапчина, а ноги скуті тяжкими спортовими черевиками. У руках несе пару блискучих косток.

Вона вертається з трьохгодинної сховзанки й не бажає йти просто додому, а хочеться їй побути трохи серед цієї тиші, краси й самітности. Її повні, свіжі щоки барвіють. Глибокі, темні очі пружньо дивляться вперед. Чоло невисоке, рівне й миле. Молоді дівочі груди пнуться з-під в'язаної блюзки, нагадуючи якусь екзотичну, щойно народжену симфонію.

Це Марія Гофман.

Вийшовши на гору, вона зупинилася, стала на найвищім камені і глянула вниз. Чудово тут. Отак розбігтися б і плиг-

нути туди. Не долетіла б униз. Сніжинки підняли б її й віднесли б. Ні ? Напевне так. Густі й сильні сніжинки. Марія дуже любить таку годину, тим більше тепер. Вона вже довідалась, що вийшов з в'язниці „він". Знає, що є десь отут у цьому місті. Вона навмисне вилізла на цю гору, бо звідсіля видно не тільки протилежну гору, не тільки баню церкви, а й ті будови, де мешкає він. Отам он, за тими деревами. Коли б тільки крила — фай-фай ! — і вже там. Полетіла б туди, але ж...

Стояла тут довго, вислухала всі звуки, які тільки ще можна зловити в цій тиші й тішилася своєю самотою. Їй було тут добре. Можна було відпочити від усіх неприємностей, що зустрічають її щодня. Ах, чому вона покохала власне його ? Це питання лізло їй увесь час у голову. Не було можливости позбутися хоч на мить його. Дивно, не логічно й незрозуміло.

Темніє, темнота густішає й яскраві точечки світла, що долітають сюди з міста робляться все яркіші й яркіші. Треба йти вниз.

Так. Вона піде додому. Наперед вона зайде ще до своєї русявої приятельки Груні. Груня продає ковбаси в ресторані свого батька. Туди часом заходить також Лев з Павловським. Маруся боїться, щоб не наткнутися часом на Льва, та одночасно їй хочеться щось розвідати про нього у Груні. Вона зайде до Груні, після прийде додому й запише у своєму щоденнику : „Була у Груні. Застала її, як і завжди песимістичною з великим сікачем у руках. Руки її по лікті закачені, одягнена в великий, білий хвартух, на якому позасихали плямки з чайової ковбаси. Коли б вона не потребувала стільки працювати, її руки напевно були б дуже гарні. Її довгі пальці прозраджують музичні здібності. Я покликала її у другу кімнату, де стоїть завжди на червоно розпечена грубка й поки два бородачі доїдали свого маринованого оселедця й допивали дві пляшки чорного пива, я розпитала її про Л. Як і звичайно : „нічого нового. Був і пішов". І це все, що можу про нього довідатися.

Так властиво й було. Була у Груні й нічого не довідалась. Прийшла додому і ходить по килимах своєї утульної кімнати. Круглий стіл, японський круглий настільник. М'яка немодерна канапа й кілька таких саме фотелів, ніби в кабінеті якого дипльомата. А на стінах образи різних випадковостей — мішанина яскравого мистецтва і традиційного міщанського лубка. Чого заліз сюди Ріпинський Іван Грозний, що проливав пурпурову кров свого сина ? Марія часом дивиться на той жах і тішиться. Що ж. Мистецтво. Вона любить Росію, а це ж апотеоза її.

Марія пригадує, що казала їй учора Ольга. Була вчора в неї подруге, щоб не знала мати. Її щоки сильно рожеві-

ли, коли оповідала їй свої пляни й наміри. Ольга трохи не розуміє її й дивується. Не може зрозуміти такого кохання й уважає це за звичайну химеру розпещеної панночки. Усміхаючись вона показує свої золоті кутні зуби — так широко й так щиро сміється вона. Бідна, бідна Марія! Якшо зможе, Ольга з приємністю щось допоможе їй.

Знов увечері Марія ходила на прохідку з одним хлопчаком, що божевільно закоханий у неї і готовий робити, що тільки вона йому накаже. Дві години оповідала вона йому про Льва і просила, щоб він зробився її шпіоном. Він повинен довідатись, що Лев робить, куди ходить, де точно мешкає й одним словом усе. Це обов'язково. Інакше Марія не буде з ним навіть зустрічатися. Це їй конечно потрібно.

Вернувшись додому, вона сміялася сама з себе й з того хлопчини. За вечерею, яку їла сьогодні в товаристві „папи й мами", тримала себе поважно, не піднімала насуплених брів і робила вигляд поважно задуманої. Сестра „приволокла" з собою якогось „шарпатюгу" й таку малпу зве своїм нареченим. Це все тільки тому, що він ніби студент медицини. Мама давно мріє повіддавати своїх дочок за лікарів. Найблагородніша професія.

А взагалі Марія не бажає сьогодні розмовляти. Сестрин „шарпатюга" домагався, щоб щось йому заграла. Марії дуже не подобається оте „йому". Подивися, яка важлива персона. Це найбільша нахабність. Але Марія не може робити ніяких демонстрацій.

Зайшли до її кімнати, ті повгрузали в її фотелі, мати з батьком пішли вниз підраховувати касу, а Марія поправила штучні квіти у японській вазі й після підійшла до п'яна.

Грала вона не для сестри й не для того нахаби. Це добре знає Марія. Вона знає для кого ця музика й через те вона така тепла, така часами спокійна, то знов буревійна. Кров грає, не вона. Серце грає, душа грає. Що пальці. Хіба вони знають її любов? Оті, чудесні, білі, майже хрусталеві пальці?

Пізно ввечері, коли гасли вогні крамничок, Марія нагло встала, кинула всім добраніч, у коридорі накинула на себе шалік, кужушка, взяла свою з крокодилячої шкури торбинку й вийшла. Дув прудкий, західній вітер і розвертав по небі тяжкі хмарини. Сніг давно перестав і його м'яка поверхня починала піддаватися натискові вітру. У полі мабуть мете.

Марія поспіхом побігла униз, оминаючи людні місця. Вона добігла до потока, що відділяв одну половину міста від другої. З там того боку отам під пагорбком будиночок. Верхнє його віконечко ще світиться. Там і мешкає Лев, хоч Марія не знає точно чи він там. Може й не там. Може де-

інде, а питатися людей не може. То ж її ціле містечко знає. Що скажуть завтра й усі будучі дні? Але постояти тут і подивитися на той поганющий будинок їй ніхто не заборонить. Може вона тут постояти. Десь звідти чути спів вечірніх півнів. Це вони віщують зміну погоди.

Маріє, Маріє! Не забудь ніколи цієї хвилини. Не забудь цих м'яких одлижаних вітрів, цього потоку і співу півнів. Це є на світі через те, що ти любиш. Інакше нічого цього не було б. Ти спала б у своєму м'якому ліжку і снився б тобі чарівний сон про далекого славного лицаря на казково гарному коні.

Вона зсовує тонкі свої брови, пружить зір і намагається дійсно затямити кожний предмет, що бачать її очі. Вона сама не знає нащо то їй потрібне, але це творить їй особливу приємність. Це нагадує їй одну сцену з недавно баченого фільму. Сама не знає чи це дійсність, чи тільки якась гра... Ось її тінь, частокіл, крики півнів. Ще тільки трошки музики, але в її вухах дзвенять незаглухлі ще тони того, що недавно грала.

Треба краще тікати звідсіля, бо ще крок і вона перейде Рубікон. Вона не втримає себе, вона стратить розуміння реального й піде на все. Вона побіжить по сходах нагору й хай там буде, що буде. Але все таки вона втримує ще себе. Ще знайшлося в неї стільки сили, щоб повернутися й не піти, а побігти звідсіля, мов від великого гріху. Вона пішла до Ольги. Спить, чи не спить вона — все одно. Як спить — збудить. Казала ж вона, що допоможе їй. Хай що хоче робить, але хай допоможе.

Ольга — сестра її приятельки Мані, мешкає в одній половині невеликого будинку. Маня вже давно спить. Ольга недавно лягла. На другій половині **сплять батьки й чотири** комірники. За стіною брат Ольги й ще кілька його знайомих грають у карти Їх там четверо. Вони випили пляшку Бачевського, не впиті й не тверезі, сонно кляпають картами.

Марія не йде на подвір'я через фіртку. Вона обходить поза великим червоним будинком і вступає на задні сходи. Постукала просто в вікно Ольги.

Та була дуже здивована. Одягнулася в нічний жупан і широковідчиненими очима дивилася на перелякану Марію.
— Тихо, Марусю. За стіною наші шибеники грають, — каже шепотом Ольга.

— Це ти, Маруся? — пищить, повертаючись під периною, Маня. Кволе світло лойової свічки ледве освічує її тонкі, худі плечі. Перина сягає їй тільки до грудей.

— Я Манюсю! — відповідає тихо Марія і швидко скидає з себе жовтого коротенького обшитого чорними смушками кожушка і шаліка.

— Що з тобою? Пересварилася дома? Можливо збудити маму? — хвилюється Ольга.

— Ні, ні, ні! Ради Бога не буди нікого! Все це страшенно „глупо". Я гарно розумію, але я дурна й божевільна дівчина. — І не встигши навіть повісити кожушка, що випав її з рук і лежав догори вовною на помості, вона закусила уста, кинулась на широку зелену канапу під висячим дзеркалом і залилася плачем. Вона хотіла принаймні стримати голос. Хотіла плакати тільки одними сльозами, але уста не в силі були стримати тих болючих звуків, що виривалися з її нутра й ціла її ніжна істота ніби ломилась під якимсь надзвичайним тягарем.

Ольга остовпіла. Маня вистрібнула в одній сорочці з постелі, перебігла босими тонюсінькими ніжками по кожушку й довгими нагими руками обняла тремтючий стан Марії. — Марусю! Серце! Сестро моя! Що з тобою? — загомоніла перелякана Маня й нарешті, не знайшовши більше слів, сама заплакала. Ольга підняла кужушка, повісила його в відчиненій шафі й підійшла до дівчат.

— Ах, як я його кохаю! Як не вимовно, страшно кохаю! — нарешті вирвалися з уст Марії зрозумілі слова. — Олю! Маню! Скажіть мені! Що це є. Що то таке? Ради Бога, ради всього святого скажіть мені, що це є? Покажіть мені лік від цього.

— Цить, Марусю! За стіною хлопці...

— Ах, що дійсно мені хлопці. Ви мені скажіть! — І витираючи малюсінькою батістовою хустинкою мокрі щоки через плач говорила. — Він уже скоро два місяці на волі. Хоч би дав про себе щось знати. Я ж мучуся й за що? Я кинула науку, а музика моя крім любови нічого не значить. Це зауважили всі, хто знає мою колишню й теперішню гру. Це зауважив навіть Костик Габемоль, який недавно приїхав з Відня. Цей дідок чудесно знає мою гру й, коли останній раз був у нас, я заграла йому кусник з Шопена. Він подивився на мене й похитав своєю сивою, доброю головою.

— Еее, дорога моя панунцю (він чомусь мене панунцею зве). Ви, каже, закохані. Я йому все оповіла й по його впалих щоках текли сльози.

А думаєте „він" щось про це все знає? Кажуть, он учиться. Ніби хоче матуру, чи що здавати. Спекулює з отим осоружним живодером Станкевичем. Він сприятелювався з якимсь утікачем з Большевії, який його на все приводить. Малюють карикатури на купців і закоханих панночок... Вони роблять із мене жарт! Найстрашніше, що вони жартують з мене...

— Але ж, Марусю! Отямся! Вони не знають тебе!

— Брехня! Знають! Він знає. Він навіть був колись у мене наверху. Я тоді дала йому ще 200 злотих, бо він по-

требував на видання якогось малоруського нелеґального журналу. До мене й поліція приходила, але я сказала: відчепіться від мене. Я русская і ніяких українських журналів підтримувати не можу. Моя мама, ідіотка така, вчіпилася тоді до мене і гризла мене пів року. А ти така... Ти сяка! То ти зо всякою підозрілою шпоною примаєш! То ти хочеш, щоб мене ще через тебе ославлювали. Я все перенесла, бо що ж було робити... А як он сестрин „лікар", що не вміє навіть гоїти черяків, їй добрий і милий, бо то „будуча партія". Плюю я на таку партію! Ідіот він! Ненавиджу їх усіх і коли вже я від них відчахнуся? Казав, що вже цього року кінчить, але ми через детективів з Праги довідалися, і виявляється, що він скінчить аж через два роки. Мучать мене... рай їм бач! Пани великі! Ах, Боже-Боженьку! Що мені робити?

Марія хвилинку затихла, ніби щось обдумувала. Після продовжувала: — Спекулює, кажуть, з Станкевичем на селі. Якийсь маєток коло Рівного два ідіоти з кафешантаною дівкою продали, а тепер дають Станкевичеві три тисячі, що відсудив. На щось там і Лев їм потрібний, а на що не знаю... Зрештою це не моє діло, але, бач який Лев. Він же, кажуть, комуністом був, а тепер спекуляція. Ех! Всі вони такі. Не йму віри чоловікам і ненавиджу гроші! Все гроші винні!

Олюню! Маню! Сестри мої милі! Я вас обох обожаю. Я заціловати вас готова! Скажіть мені: що важніше — гроші, чи кохання? — Великі, виплекані чорні Маріїні очі наївно вперлися в Оліні уста. По щоках її спливають сльозинки, а їх сліди не встигають висихати і блищать від світла свічки.

— Ах, Марусю! Що я тобі можу сказати? Я така дурна.

— І я дурна! — вигукнула через силу Марія. — І я дурна! Всі ми, дівчатка перкальні, дурні й дурні наші болі, муки, сльози, бо ніхто цього не знає й ніхто не хоче знати. І ніодин чоловік не повірить нам, бо він, мовляв, на війну йде. Там, мовляв, муки, коли вирве йому руку, чи розірве черево. А коли душу твою розривають щодня, мов на глум, так то все тільки жарт.

— Гальо! Тихо там! — застукав у стіну старший Олін брат. Я зовсім не бажаю через ваші дурійки недограти пульку. Як збудите матір, то вони вас втихомирять.

Ці слова стьогали Марію по лиці. Вона раптом урвала свою мову. Ольга вискочила в сіни й довго щось там шепотілась з братом. Марія припала до худих грудей Мані і тремтіла. Була сполохана й ображена.

По хвилі увійшла Ольга. Марія й Маня притулились одна до одної й шепчуться. Кволе світло ледь освічує їх розбиті кучері і блискучі жадоби молодости й щастя очі.

За стіною час від часу чути вигуки реготу.

Все було переговорено. Павловський лежить на своїй постелі й дочитує спомини якогось генерала. Права його рука обняла потилицю й великий червоний лікоть випнувся з прірваного рукава сорочки. Знизу чути уривний спів і квилення старого грамофону. Вісім годин вечора.

Лев сидить над столом, кінцями правої руки торкається свого чола й думає: „Все ясно. Власне так і мушу робити. Все, що прожив до цього часу, це мабуть була та мряковина, з якої зродилося моє Я.

— Слухай, Лев, — не відриваючи зору від книжки, звертається до нього Павловський. „До нашого командира приїхала жінка, але з нею спав полковник. На другий день по цілому полку говорили: з капітана одразу в підполковники попав". Бачиш, — додає Павловський — яке значення мають жінки, а ти дурень не вмієш їх цінити.

— Ти, Юро, гадаю не будеш мене підбивати на всілякі подібні комбінації, — буркнув Лев. Коли б ти побув у моїй шкурі, тоді сказав би інше.

— Не страхай мене своєю шкурою. Бували в гіршій ніж твоя. Думаєш у Моргана, чи в африканського бегемота гірша шкура ніж твоя? Подай цигарку.

Лев подав і, закуривши, Павловський пускає дим, три рази покашлює і продовжує: — А що там тобі сказали?

— Поздоровили, розуміється з матурою й після шеф... Знаєш, отой жидок, що минулого року так голосно прогорів на сукні? Зрештою, ти не знаєш... З таким Шатобріянівським носом... Підходить, значить, оглянув мене від кінчиків черевик до кінчика носа й каже: ну, що ж, млдой человек, знаете? На зовні ви нічого собі... Додай до всього добрий одяг і за вами вся бабня побіжить. А люблять вас „вони", га? Но, но! Не будьте скромні. Скромність — чеснота дурнів і старих дів. Та, кажу, постільки-поскільки... Зареготав. Еее, у мене око на всі боки. Даром своїм не легковажте... І після, манірно заклавши в кишені руки, почав оповідати пригоди свого життя й одночасно пояснив кілька гасел торговлі: зручність, ризико, швидка орієнтація... Я, значить, подякував і пішов.

— І що ж?

— Ще побачу.

— Цебто? Що побачу?

— Шістдесят злотих, розуміється, ніякий скарб.

— Коли голий, то й листок королівська тога.

— Праці до біса. Цілий день у крамниці, ввечері підрахунки, плюс рекляма, плюс книга. Словом туди всі плюси, а мені всі мінуси. Я йому нічого не сказав. Кажу, добре, подумаю, а остаточну відповідь, значить, за тиждень дам.

— Чому за тиждень?

— Бо завтра їду до Рівного.

— Ааа! Ну, так. Але за той час може й те корова злизнути. Ні?

— За тим усім стоїть Марія. Маркуш і Гофман разом грають більярд. Марія, Оля і Маня приятельки. Маня робить враження на Маркушового брата. Все разом...

— Ну, як так... Може ти кого з них припреш до мене. Змалюю, мовляв... Так і кажи. А по-моєму, плюнь ти на те Рівне й одразу вали до крамниці.

— Плюнуть на Рівне, значить плюнути на пару соток. А це ж хіба раціонально? Розказують, що один раз Марія мало не цілу ніч пробула в Ольги. Там усе і скрутилося. Ота сухенька Маня. Зайшов я до Груні чверть шинки з'їсти, а вона й каже: за вами дехто досить часто згадує. Я, значить, роблю вигляд, що не розумію, а вона давай картати мене. Ну, що ж. Я нічого. Маруся дівчина нічого, от тільки з мороженими ідеями.

— І що ж ти їй сказав?

— Груні?

— Еге ж.

— Нічого. Кажу, тепер занятий. Приїду з Рівного й тоді.

— А маєш ти які гроші на дорогу?

— Кий чорт.

— А де ж візьмеш?

— А от і мозкую. Це моя п'ята Ахиля сьогодні. Може й завтра — хто знає.

— А таки певний, що з того щось буде?

— Ти не знаєш Станкевича. Цей непевних справ не бере. А Грузин мені так наспівав, що просто лягай і обнімай. Чорт той Грузин, „нє челаек". Три дні Станкевича мучив і той згодився мене взяти. Десять відсотків з валового.

Павловський нічого не відповів. Лев мовчав також. За дверима чути застогнали сходи. Це повзе з корішми маґістратський урядовець. Лев витягнув шию, вислухав до кінця довгий монолог його лайок, і почав роздягатись. За вікном весна.

Такої ночі не забуде Лев. Мало того, що вона місячна. Мало того, що хирлява яблуня під вікнами, вбрів безнадійних міркувань мешканців, хоч пізно, та все таки розцвіла препишно, до всього й місяць розгорівся й якась нічна пташина, забившись у самий кут запущеного саду, цілу ніч навіжено кричала, ніби хотіла перекричати парового млина.

Лев ліг, але заснути не міг. Всі сплять у цім будинку за винятком слюсаревої жінки, яка пішла гуляти в „Тіволі" з новим любовником, та ще Льва.

Йому було душно й тяжко. Часто перекидався з боку на бік, постогнував, мов старий, скидав з себе покриття й ду-

мав, думав і думав. Думи неслися одна за другою, всі такі ж важливі й усі такі ж незвичайні. Від першого дня, коли став свідомо жити, до цього часу, коли починає свій виразний і власний життьовий шлях, збиралася його сила, снага, воля й тепер якось нараз скупчилася в один порив та не дає йому спокою. Він чує в собі дійсно неймовірну силу. Думки його течуть виразно й він бачить та знає, що його шлях перед ним. Треба тільки вперто над собою попрацювати. За цю одну ніч він побував у всіх кінцях світу, оглянув всі міста, всі фабрики, всі гавані, всі ті місця, де людський геній проявив свою силу. А світ дійсно таки великий. Думав і про Марію. Чудове, химерне створіння. Вона створена для казки й з цим усім багато іншого, крім слави для нього самого. Все це просто казкове. Безліч томів Канта, стільки саме Шопенгауера, повний, нерозрізаний збірник Ґете, пара віршів Надсона, п'яно, мандри, море. Ні, ні! Так, розуміється, буває, але це не в нас і не для мене. Це десь там, далеко, в Америці, на заході Европи і хто знає в яких країнах. Це там ті славутні, зікраті лімузини з номером, місцем для фокстерєра й ще двох закоханих. У задньому віконечку бомбається чортик щастя, а за ним запах бензину і мокрий, блискучий асфальт.

Далі йшли думки не такі. Вони скоро дійшли до кінця й Лев над ранок заснув.

У вісім годин його розбудив Павловський. Раніше не хотів перешкоджати йому дещо поспати. Сон був твердий і рівний. Лев зірвався, здивувався, що так пізно. За дверима на сходах хтось застукав. Лев ще не був взутий і босоніж на п'ятах біжить до дверей. Через щілину у дверях, якою взимі звичайно ліз мороз, просовується невеличкий конвертик, листонош ще раз застукав у двері і погромотів по сходах униз.

— От маєш і листа. Цікаво хто і звідки?

Лев розірвав конверта і прочитав: „Довго думала, щоб його Вам написати й нічого не видумала. Так і лишилось... Марія. — Таку нісенітницю може тільки видумати жінка, — каже сердито Лев і жбурляє лист на постіль. До всього ще й російщиною.

Це підогнало Льва. Павловський дивився то на листа, то на приятеля й дивувався. Хотів мабуть довідатися про причину Львової злости, але, щоб не гаяти часу, поліз у хащі своїх бездонних кишень і витягнув на світ Божий пуляреса. Подаючи приятелеві банківку каже: — На, брате! Дивись і не забудь, що остання. Знаєш же?

Лев подивився на нього теплим поглядом, нічого не сказав, узяв гроші й подався на станцію.

У дві години по полудні він був уже в Рівному.

Перш усього справа. Розшукав власника маєтку, їздив з ним на село, довго говорив і вернувся аж у шість годин вечора. Зайшов у ресторан-каварню щось перекусити, сів за столиком, замовив холодну телятину й одно пиво; їсть і передумує все, що сьогодні пережив. Справа це не так проста. Власник чех, що набув за мізерію маєток, міцно вперається й безперечно без бою не здасться.

У ресторані майже безлюддя. На хорах, там де звичайно грає оркестра, три штучні пальми. Коло прилавку, перевісивши через коліна черево, куняє власник ресторану, подібний дуже на кацапа. У сусідній кімнаті більярд і пара безробітних артистів місцевого театру, цокають кулями. У протилежному від Льва куті два товстенькі та досить елеґансько одягнені пани.

Темпо, з яким Лев налягав на свою телятину, свідчило про його добрий смак. Не мав часу і можливости пообідати і, розуміється, тепер мусить усе надолужити наразі.

Почало з часом темніти й загорілось світло. В ресторані повеселішало. Звідкись з'явилася сальонова оркестра — скрипник, п'яніст і бубенце. Заграли марша, почали сходитися гості. По столиках розложені клаптики задрукованого паперу, мабуть реклями. Лев зацікавився й довідався, що прибув якийсь цирк, чи щось таке. Пани, що сиділи в протилежньому від Льва куті, почали щось вигукувати й голосно, розкотисто реготати. До них прилучився власник ресторану. Замовили собі якийсь особливий кусень музики й оркестра заграла. Лев через те звернув на них увагу. Придивившись до них як слід, Львові видалося, що один з них йому знайомий. Десь його бачив. У голові щось плутається і щось пригадується. Він? Не він? Чистий, голений, підстрижений, новенький попільняної барви, одяг. Такої саме барви з шовковою підшивкою плащ висить на ключці коло нього й у кишені видно паризькі „Последніе Новості". Він, каналія, чи не він?

В той час пан перервав розмову і, відкинувши ціле тіло назад, намагався видобути з кишеньки камізельки годинника. При цьому ненароком глянув на залю і зустрів цікавий погляд Льва. Пан одразу засяяв, забувся за годинника.

— Ааа! — зірвався він з свого місця і, несучи витягнутою перед собою грубу оброслу ручиську, направився просто до Льва. — От це так-так! — радів панисько. Яким чином. Вибачте, Аґафон Іванич, обернувся й кинув він своєму сусідові. У мене тут, брат, старий знайомий! Ааа! Звідки? Куди? Бачу: знайоме лице. І блиснуло одразу. Як же, як же. У мене око таке — раз побачив і на вік затямив. Ну, як живемо?

— Дуже мені приємно, — встаючи й потискаючи товсту, тверду руку пана, промовив Лев. Але до слова не міг прийти. Йорданов (це був розуміється він цілою своєю особою) не переривав своїх вигуків радости, ніби власного батька побачив. — Ох, казав він. Хто раз у тюрмі побув назавжди її затямив.

Згадали Кравчука, Будного та Йоську Китая. Згадали й Шабеляна. — Ех, — вигукнув Йорданов. Типи. Кожний не людина, а скарб і кожний по-своєму життя веде. Га?

— Розуміється. До в'язниць ідуть ті, що ризикують, а життя й є ризико.

— Хрусталева правда. І ви також... Дивлюсь... Ну, просто тобі справжній чоловік, а тоді... — і Йорданов голосно зареготав. — Ви бачу, їй-богу, підете в люди. Відчуваю... От цим... — і тикнув себе вказуючим пальцем правої руки в черево. — Що робите?

Лев оповів. Це зацікавило Йорданова. — Це доообре! — розмашно протягнув він ооо. Як придивишся до вас, та як придивишся, та й ще придивишся, то й бачиш: людина. У людини завжди щось є такого... ну, такого цікавого. А це саме головне. А я от, значить, знов у купці попав. Це найліпше діло. Ви часок маєте? Ну, так. Півгодинка. Гаразд. А випили б пивце? Ні? Каву? Каву то каву. Ей, там! Сюди каву й содовку з кренделем! Я, бачте, не п'ю кави. Нема звички. Чай, пиво, винце, горілочка, а кава напій не наш... Екзотичний. Нерви не видержують її, клятої. Так от: у мене є десь там на басарабському боці браток. Ну, ... господарить. Винницю має. А я по тюрмі візьми та й писни йому: так і так, брате рідний. Біда! Визволяй з преісподньої, всі гріхи твої на себе перейму. А він візьми та й пішли мені пару сотеньок долярчиків. Оце саме і спасло мене, бо ж я чоловік тертий і, скажу, на всі боки тертий. Осів отут у цьому самому містечку й давай по-суконному ... Вдарив, значить по-суконному. Але тут не Москва. Не повезло мені по-суконному. Сукна сама погань, купця чорт має. От я значить плюнув на сукно і вдарився в друге. Колись я в лісах мільйончики виганяв, руку було набив, цілі тайґи за кордони імперії переправляв і, навіть, було вівчарню в Сибірі мав. І от візьми я та піди до тутешніх королів дерева. Там, думаю, мене, як стару кишеню знають. Викопав навіть я старе число торговельного журналу, а там мене колись і описали були й образок дали. Але мене й без образка спізнали. Старий прокурист знаної німецької фірми в Катовицях, як тільки промовив своє ім'я: ааа, так це ви? Ну, ну. От. Сідайте. Цікаво, дуже цікаво. І з цього пішло й мушу сказати не зле пішло. Дай Бог, щоб кожному так пішло. Промостився я значить до одної фірми й рубаєм ліс. Отут, недалеко, під носом. Рубаємо, ріжимо на дошки, робимо клепку й заганяємо французам.

Принесли каву й воду. Йорданов випив води. — Ну, каже по хвильці обсмоктавши верхню мокру, пухку губу — а як же ваші справи надалі? Це, що робите, це так, побреженьки. Чи не думаєте за порядне діло взятися. Ви ще молодий. А до товаришів більше не бажаєте? Там же вам пляннова господарка, Дніпрельстан... От сучі коти. Читаєте ви їх часописи? Ні? А почитайте. От так плянове господарство. Як почнуть будувати будинок на два поверхи, так американського інженера випишуть і ще наплутають. Читали ви про житомирську лісову аферу? Крадуть стерви, аж чорно... Но. Чорт їм у пельку. Не наше діло. У мене от своє в голові. Передумую як би його невеликий тартачок завести. Воно, розуміється, тяженько, але піде. Тепер коньюнктура — блискуча. Дещо своїх, дещо з банку й чоловік на ногах. От воно. І думаю я справу по-новому поставити й на широку, як то кажуть, міру. Хочеться, як то кажуть, заграницю зачіпити, тільки з початку треба помаленьку.

Тут Йорданов хвильку подумав. — Знаєте, — почав він по короткій перерві. У мене повстає плян... Еее, так, так! Плян. От тільки почекайте. А знаєте що? — раптово обернувся Йорданов цілою фіґурою до Льва. Знаєте? Еее, чи не бажали б ви того... вступати до мене на працю? (перерва. Йорданов пильно дивиться в вічі Льва. Той в непевності). Це знаєте певне діло. За років чотири, п'ять і ми самостійні люди. А мені молодих сил треба. От. І знаєте? — Тут Йорданов понизив голос і присунувся ближче до Льва. — Хочеться мені, бачте, своїх до діла притягати. Там усе, як от бачите, куди не зайди — все не наш брат. Усе чужак. От воно дещо образило. Людей тутешніх треба, бо ж ліс цей, як ніяк на цій землі росте. Ні? А рубають його чорт знає хто.

— Я, пане Йорданов, вже якесь місце маю. У магазині сукна... — промовив Лев.

— Сукнааа? От це так! То ж і я сукном починав і сукном покищо закінчив, — вибухає Йорданов.

— По-друге, — продовжує Лев, на лісовому ділі я нічого не тямлюся.

— Це дуже, дуже добре. А думаєте святі горшки ліп'ять. Думаєте, коли я починав, то щось тямився. Не в тім, браток, річ. Річ у людині, в характері... А ви його маєте, бачу по вас. Це мене і спокушає. Я ж не маю мільйонів. Не можу ж я отак піти до якогось там Ґобельштайна чи Копельгайма і сказати: пане! Будьте так добрі. Зробіть ласку. Ви на дереві зуби з'їли, ходіть до мене й поможіть мені. Я ось задумав нову фірму закласти, та ще й конкуренцію для вас. Ні, браток! Я мушу з початку. І людей мушу нових підобрати, і капітал виробити, з-під землі його добути. Я вже оглядався по людях, є тут різні еміґрантики, офіцерики, та то все більше почасти жіночих спідниць, та карт. До діла такого й гаком не затягнеш. Кажу вам це отверто, бо що ж

тут у папірці загортати. Я люблю людину розгорнену, подивись і бачиш. Ніс мусить сказати хто ти є, а мене не обдуриш. Півсотні років несу за собою й людей знаю. Вас бачу й чую. Коли хочете — приставайте до мене. Одразу не озолочу. Дам стільки, скільки буду мати, але зате як покажете себе в ділі — підете далеко. Допоможу. На початок кладу вам сто двадцять. Ну?

Ого! Лев ледве втримав радість. Невинне серце тікнуло й тільки нотка ділової людини стримала його від зайвого захоплення. Він підняв брови, зморщив чоло і, повівши правою долонею по голові, відповів:

— Я з вами можу працювати, тільки мушу обзнайомитися з ділом.

— Інакше й не може бути! Згадую Шабеляна. Не людина, а зерно пшениці. Правда? Все є правда! Так значить вдаримо по руках? Добре! Дайте вашу руку і, як захоче Бог, ми зробимо діло. А тепер тільки вашу адресу... мушу спішити... діло, справи на мене чекають. Сьогодні наніч їду до лісу. А ви?

При цьому він заплатив також кельнерові. — Я, каже Лев, повертаюся до свого містечка.

— Добре. Їдьте і чекайте. Покищо йдіть до того, що вам дає працю, а на моє повідомлення все таки надійтесь. Це не скоро, але станеться. Скоро тільки казка кажеться, та не скоро діло робиться. А ви щось неважно випадаєте. Блідість.

— Ну, бачте... Не виспаний... Справи, ввесь час турботи...

— Розуміється, розуміється.

Лев написав свою адресу. Йорданов уважно заховав її до товстючого портфелика, обидва щиро потиснули свої руки й розійшлися. Добродій, що сидів з Йордановим, увесь час доки той розмовляв зо Львом, терпеливо сидів, курив і чекав. Тепер він встав і пішов за Йордановим.

До ресторану все прибувають гості. Гармідер побільшується. У більярдній, де все ще змагаються артисти, хтось виводить на мотив „Павлика" з „Павлик Іванов".

„Генрієта Бенрубі, Бенрубі, Бенрубі,
Виїхала на трубі, на трубі, бі...

і далі другу половину куплету висвистує. Лев, не дивлячись на втому, лишився посидіти тут. Мав добрий настрій. Це, що сталося з ним сьогодні, він сміливо може зарахувати на конто свого щастя. Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком завжди зійдеться. От коли б тільки все це так і далі щасливо пішло. Думав і про Йорданова. Дивні є на світі люди. Працює, вовтузиться, збирає до купи багато грошей. Хтось приходить, руйнує все напрацьоване, а мене негода і знов те саме.

Лев мав час зважувати свої думки. Потяг його відходить аж у дві годині ночі.

* * *

Додому прибув у сім годин рано. Потяг прибув до міста в шість, але цілу годину плужився з двірця до свого мешкання. Почувався надзвичайно втомлений. Вліз на горище. Павловський щойно вставав, хотів щось говорити, але Лев тільки через силу підповідав, не хотів нічого їсти і завалився спати.

Проспав мало не до вечора. Сонце урочисто стояло над заходом. Яблуня потроху скидає свої пелюстки. Над банею собору літають голуби. Якийсь жебрак підштикільгав під ґанок і почав награвати на катеринці. Ці неприємні звуки й розбудили Льва. Павловський кілька разів навідувався додому й за кожним разом вертався до свого діла, не бажаючи голосно дихнути, щоб не збудити приятеля. Він тільки зупинився над ним і спостерігав його чіткі, виразні риси обличчя з міцним підборіддям. Хотілося братися за пензель і малювати.

Роздивляючись навкруги й розпізнаючи поволі себе, Лев ненароком натрапив на Маріїного листа. Він недбало лежав на краю постелі розірваний, мов якась викинена розбита посудина. Лев взяв його в руку і почав ще раз читати.

Тримаючи перед собою той клаптик паперу, як тримають далекозорі люди, широковідчиненими очима дивився він на ті недбало розкидані, похилі закарлючки й думав: що примусило родитись їх на світ? Який зміст ховають вони в собі.

І зненацька в точно означеній свідомості, ніби на фотографічній плитці, виступили перед ним риси Маріїного обличчя. Її глибокі, карі очі дивляться на нього поглядом великої любови. У них побачив Лев то, що заставило зродитись цим закарлючкам і цим нічого незначучим словам.

І цілий час думка трималася одного й того ж образу. Лев вийшов на двір, зійшов униз і подався в місто. По вузькій і кепсько брукованій вулиці гримотять брички. Знесилені спекою міщухи тягнуться в бік „Тіволі". Там загула дута оркестра старомодні вальси та хвиляста луна від неї летить через місто й б'ється об протилежну гору.

Перш за все Лев зайшов до голярні. Кількома помахами бритви, голяр надає його обличчю вираз, що сподобався навіть йому самому. За чверть години, поки розгорілися ліхтарі, Лев вийшов на вулицю свіжий і обновлений.

Після широкими, сміливими кроками Лев несе своє пружнє тіло до ресторану. Білява Ґруня стоїть в авреолі ковбас і шинок за прилавком, привітно дивиться сміючими очима

на Льва. Вона вибирає йому найкращу шинку. Чорне пиво вибрала тільки для нього, ха-ха-ха!

Чому ні. Посміятися може кожний. Сміх є гарна річ, тількищо Лев не зовсім має до цього настрій. Ось він їсть, жує і, видається, не так шинку, як якусь думку. А Груня навмисне відійшла від нього і стала так, щоб він помітив її профіль, так від носа геть униз. Її погруддя цілком вдалося. Може навіть похвалитися. Тількищо Лев не повернув в її бік ані разу свою голову.

Але раптом, як це завжди трапляється, двері шарпком відчинилися і до середини увірвалась Марія. Вона сильно промінювала радістю і весною. Розгонно кинулася до Груні, але побачила Льва й обірвалась на півслові, мов перетягнута струна. Лев натомість неможливо почервонів. До цього часу переважно бліді щоки по-перше налилися червоними соками. Він перестав жувати і незґрабно, скоріше животом, ніж головою, вклонився.

Марія зареготалася. Сміх її був дійсно щирий. — Ах, як ви смішно вклонилися! І знов засміялася. — Поваааження! — навмисне проговорила вона це слово й навмисне протягнула а. Вона перша підійшла до нього й манірно подала руку. Щоки її горіли від схвильовання.

Лев звівся і перший раз помітив, що він на цілу голову вищий від неї. — Їжте далі, — сказала вона не знаючи, що має казати. Обидві руки заложила за спину й випадала, мов маленька дівчинка. — Ви вечеряєте? Вас не було дома? Оля... — звернулася вона раптом до Груні. — Ах, я ідіотка. Так і забула за Олю. Вона ввесь час чогось преться в те осоружне „Тіволі". А що там? Ну кіно, ну ковбої, ну кілька гультіпак на подобу Женьки Распутіна. Уяви, я перезвала Спередонова на Распутіна. Спередонов, кажу, препогане й дике прізвище. І він, уяви, послухав мене. Тепер біжить вулицею, надметься й виробляє всілякі веремії. Ніби слон у чоботях, — і тут Марія роблено засміялася.

— Ніби ти бачила коли слона в чоботях, — сказала Груня.

— Розуміється. Можна уявити. У мене буйна й нездорова уява, це всі кажуть. Женька натягне на своє „ґальфе" з якогось революційного ще сукна ті свої червоні чоботи... Ну, ти можеш собі уявити. Дурна Танька. Втріскалась! Ну, по вуха. Я не розумію, як так можна. А він сяде, вип'є дванадцять пив і дивується, що інший вип'є всього дві й більше не може... А оце зустрічаю Маню. Іде і квіти несе. Без Взяла і дала мені галузку. Як хоч понюхай. — Понюхала сама, дала Груні і при тому кинула погляд на Льва.

— А ви не хочете? — звернулася до нього.

— Понюхаю, і він підвівся.

— Він пахне дуже гарно. Ні?

Марія піднеслася дуже близько до Льва й подивилася йому в очі. Уста її при тому затримтіли. Лев це помітив. — Він пахне бозом, — проговорив Лев.

— Нууу! Слухай Груня, — рвучко обернулась Марія до Груні. — Понюхай!

— Я ж уже нюхала . . .

— Груня! Мовчи! — викрикнула Марія і всі змішалися, всі почули, що сховзаються, ніби по льоду.

— А в нас ще яблуня цвіте, — зазначив Лев.

— Ви також, як стигле яблуко. Глядіть, щоб вас не з'їли, — вирвалася з компліментом Груня.

— От ідіотка... От ідіотка, — дивиться на неї широкими очима й шепче Марія. — Чи маєш ти хоч остільки глузду? — і показує рожевий мізинчик.

— Пане Бойчук. Вона тут стільки...

— Груня! Груня! Як ти смієш? Груня! — викрикнула й перебила її Марія і кинула на неї квітки просто в обличчя.

— Дурна! Схаменись! Ти ж не знаєш, що я хочу сказати. От і не вгадала! От і попалась. Я зовсім не те хотіла сказати. Вона думає, що...

— Ну, Груня! — докірливо проговорила Марія. — Грунечка! Яке ти... маєш негарне ім'я. Зміни його на Гвоздичка й, коли ти хоч, щоб я виявила себе справжньою ідіоткою, то скажи тільки одно слово. Я зроблю тобі цю приємність. А ви, пане Бой і чук не звертайте, будь ласка, на неї уваги. Вона обжерлася сьогодні свіжою ковбасою і меле такі ковбасні речі, як той навіжений пивовар Куль Андрій. Я вчора читала Мак-Орлена. Ну й смішний автор.

Лев доїв, що мав на тарілці, обтер хустинкою уста й подивився на Марію. Вона криво посміхнулась і спустила очі додолу. Їх накрили довгі, рівні вії. Лев посміхнувся також, але спокійно вже? Після встав і виняв пуляреса. Держачи в руках дрібну банківку, він щось пригадав і дуже засоромився. Йому здавалось, що Марія зараз думає: „Ага! Маєш гроші, а повернути мені борг і не думаєш“.

Марія цього зовсім не думала. Їй і в голову не могло щось подібного прийти, але все таки це непокоїть Льва. Він платить Груні за вечерю, та витягає шуфлядку. — Ви, каже вона, такий буржуй, що навіть дрібних не маєте. А я от також не маю.

— Почекай, Груню. Я маю, — вихопилась Марія.

— Розміняй, — каже Груня, дивиться з усмішкою на Марію і гладить банківку.

Марія поспіхом копається в своїй торбинці і не може знайти свого пуляресика. Рука від поспіху тремтить. Нарешті є, але ціла та процедура дуже довго тягнеться й Лев увесь час тяжко це переживає. Розплачуються.

— Так ви мене, значить, залишаете саму? — каже з робленим сумом Груня. — Є люди, що мають щастя, тільки не я.

Марія кинула на неї грізний погляд і моргнула бровою. Саме в цей час увійшли нові гості і сцена мусіла закритись. Лев і Марія від часу свого знайомства, що триває роки, перший раз отверто у двох опинилися на вулиці, де ходять люди, собаки, світять ліхтарі і де кожний камінь може їх усвідчити і знеславити.

Але їм до того мало діла. Вони тепер забули на ті всі обережності, які так пильно до цього часу виконували. Першу хвилину їм обом бракнуло слів і вони не знали з чого властиво почати будьяке словесне порозуміння. Марія не могла прийти до себе і не могла повірити, що це вона дійсно йде і не сама, а з „ним" і до всього цілком отверто і цілком близько. Їй здавалось, що вона не йде, а летить, чи пливе, бо не чула своєї ходи й не бачила перед собою ні людей, ні вулиці, ні протоптаного хідника. Дуже легко, дуже радісно, серце само від себе стискається приемним болем, у голові і очах легкий туман, що окутує собою кожний предмет. Навіть руки зробилися надзвичайно легкі й надзвичайно неістотні. Пальці їх прозорі і теплі, долоні нечутливі і злегка потіють. Дуже дивне відчування на устах. Вони сохнуть і стягаються, а свіже повітря весни не встані освіжити їх.

Лев почав сердитись. Він сам не знає від чого і чого розбирає його та лють. Може тому, щоб заховати своє збентеження, може просто з гордощів.

— Чому ви писали мені такого листа? — питає він знецацька.

— Який же він? — майже злякано відповідає Марія.

— Не люблю таких листів.

— Ну, а що ж я вам напишу? Ну, що ж я вам напишу? — викрикнула Марія.

— Нічого. Кажу вам: ви будете з мене розчаровані. Розчаровані по всіх швах. Я людина не цікава й тупа, а до всього груба й зовсім не вихована. Ви, зрештою, це самі бачите.

— Хіба я знаю, — недоречно говорить Марія. Я людей не знаю. Я тільки чую їх, от як песик. А ви були б цілком не такі, коли б тільки не та ваша насупленість.

— Це не насупленість. Це тільки зовнішнє. У нутрі я не такий. У мені тепло й радісно й жити я дуже хочу. Розумієте? Сяяти, промінювати назовні я не вмію. Потребую багато світла й тепла для себе. А ще хотів я вам сказати. Тільки прошу не ображуйтесь. Давайте перестанем дурня корчити з тією російщиною.

— Це жах! — викрикує Марія. — Чому? Це ж культурний язик.

— Ах, ті байки „культурний", „некультурний". Важливо бути щирим. Ми родились тут, тут маємо черпати культуру. Хто не бажає, може собі звдсіля викочуватись.

Я не росіянка, але можу ж я бути російською патріоткою?

— Не тільки російською, але й китайською. Це воля кожного, але я не бажаю говорити тією мовою й це зазначую отверто.

— Боже, який шовінізм. Я зовсім не так вас уявляла.

— Як бачите. Я ж вам сказав. Не бажаю, щоб ви мали про мене фальшиву уяву.

— Лев, — сказала тихшим голосом Марія. — Не будьте такі сердиті. Ви сердиті...

Тон, яким сказано ці слова, уговкав трохи Льва. Він схаменувся, але не перестав сердитись. Він сам не знав, що робити з собою. Він не міг взяти себе в руки, щоб керувати своїм почуттям, думками, пристрастю. На думку лізли все злобніші і злобніші вирази й хотілося конечне висловити їх у голос. Але не висловив. Зважував свою душу, ставив її перед своєю свідомістю й уважно оглядав зо всіх боків. Знайшов її розумною і свобідною й тому не бажав бачити її в полоні недоцільної злоби. По довшому часі мовчанки, коли вони мимохіть йшли в західньому напрямку міста, де менше буває людей, щоб сховатися від небажаного стороннього ока, Лев промовив: — Не беріть поважно моїх слів. Я втомлений. Вчора я тількищо відбув довшу подорож, вернувся сьогодні рано і проспав такий чудовий день. Може тому й серджусь. Іноді шкода чогось утраченого й людина навіть проти власного бажання робить нелогічні вчинки.

Марія приняла ці слова без застереження. Але бути отвертою, розказати йому про все, що останніми часами пережила, не знайшла в собі сили і відваги.

Вечір теплий і радісний. Червоне сонце зайшло за гору й там лишилося, а гора ще довго догоряла, мов багаття. Лев і Марія непомітно зайшли геть за місто. В такий вечір, з таким настроєм, у такому стані можна пройти тисячі кільометрів і не помітити. Під горбками в садах, що криють у собі білі будиночки, десь-не-десь блиснули огники, задзвеніли пісні. Відчаяний, довжелезний тенор виводив шалену пісню степу, пісню моря і пісню розмаху. Марія чула її і їй робилося радісніше, тепліше. Чому не можу бути вільною, як та пісня? Поставила собі питання і відповіла на нього зараз. — Лев! — сказала вона рвучко повернувшись до нього. — Лев! Чому не хочеш бути зо мною добрий? Я ж тебе люблю!

Сказавши це вона обережно взяла його за руку і відчула, що та рука відповіла на її щирість теплим і міцним потиском. Серце її стиснулося також, ніби той потиск від-

носився до нього. Вона відчула, що світ никне з її очей і що вона от-от впаде. Але все таки втрималася на ногах. — Лев! Ходім назад, — проговорила вона і вони вернулися.

Цього вечора Павловський довго чекав на Льва. Маленька нафтова лямпочка скромно дивилася своїм світлом у відчинені на балькончик двері. У них знадвору вривалися далекі відзвуки музики з „Тіволі". „Куди його чорт поніс, такого ведмедя" — сердиться Павловський.

Нарешті сходи заскрипіли й Лев увірвався. Він, здається, двократно полекшав, став рухливішим і видавався у цій кімнатці, мов великий палець у наперстку з мізинця.

— Чудесно! Все чудесно! — гукає захоплений Лев.

— Не знаю, що там чудесно, але чи є яка вечеря? — сердиться приятель.

— Та я вже давно певечеряв, — каже Лев тим самим тоном.

— Але я не мав щастя того зробити, — трійливим тоном міркує Павловський.

— Юрій! Ти не їв? Та брешеш! То ж ти мистець. Вийди ось на бальковчик, наковтайся місяця, співу і...

— І провались у потік. Повчи свою бабцю, — відповідає Павловський. А ти бачу розлізся, мов стара дівка, яку ненароком поцілували. Що значить оноє?

Лев сів і розповів. Вислухавши Павловський каже: — Ну! Так бачиш. Тільки не шарпайся, мов стригун у шлиї, а то зірвешся. Той твій купчило видно виварений казан. Сип, хай вариться. Не все ж нам водичку тільки попивати. От штани твої зовсім розкололися, а монети нема. Одні цяцянки.

Лев виняв дрібні, що ще лишилися від вечері. — На, каже, а завтра йду до Маркуша.

— Нічого, нічого. Сховай. Це я зваляв. Все одно вже нічого нема.

— Забіжи до Груні.

— Це вже ти бігай до Груні, а я сп'ю. Завтра я малюю якусь стару малпу, то може також щось перепаде.

Павловський сів і почав швидко роздягатися. За хвилю залізне ліжко заскрипіло і увігнулося під його вагою. — Ґут бай! — сказав він і заплющив очі. Лев пішов за його прикладом і по хвилі у кімнаті стало дещо темніше. Це згасла лямпочка. Місяць стояв на щонайвищому місці, немов піп, що вийшов казати казання і задумався.

Від цього часу день-денно Лев вставав рано у сім годин, нашвидко голився, чесався, по можливості досконаліше чистив свій одяг та жовті черевики і відправлявся до крамниці. По дорозі забігав до дешевої каварні Ульмана й на льоту ковтав шклянку підробленої кави. У крамниці його зустрічає шеф з носом Шатобріяна. Лев привітливо вітається, вислухує якийсь дотеп. Перед ним крамниця,

довгі й високі полиці завалені сувоями сукон. У найглибшому куті контора і телефон. Починається день повний слів, дам, панів. Гості химерні і вибагливі, але так й треба. Лев гнеться перед кожною „вельмишановною" і сипле усмішки направо й наліво, бігає, міряє, умовляє. А ввечері в десять годин поломаний і блідий з'являється знов на своєму піддашші з бальконичком. Сіренький одяг, жовті черевики, гребінець і зубна паста лежать кожне на своєму місці. Гасне брудне і нікчемне світло і „ґут бай". Так ідуть дні.

Весна цвіла, відцвітала. Вступало бронзочоле літо. Вдарило сонце і каміння бруку розпікалося, мов хоре гарячкою. За відібрані наперед грошики, Лев зігнав собі одяжок барви сірого кота, одягнувся, підчистився, зав'язав краватку і переняв вигляд блідолицього Форста чи якого іншого Моріця Шевальє.

Павловський усе щось малював і все бігав та зганяв якісь лекції, якісь „уроки" з латиною, з математикою і іншою нісенітницею. Обидва не мали часу навіть порядно поговорити. Але все таки траплялось так, що Лев находив часок „пройтися". Якось так траплялось, що в той час виходила „пройтись" і Марія. Вони сходилися, довго сварилися, боролися і кінчали цілунком, на протязі якого можна б скурити невеличку цигарку. Кохання їх приймало неймовірні розміри. Після того, як Лев у своєму новому одязі почав з'являтися у каварні Повального, де сходяться коло вкритих цератами столиків аристократія містечка, Марія впала в якусь любовну істерику. Вона почала вибагливіше одягатися. Шовкова, мідяної барви сукня робила з неї пружню, тільки з добрими і теплими очима, змію, що кожної хвилини бажала на когось кинути і захищати свій скарб. Лев сам не курив, але одного разу зауважив. — Дивись. Ота панночка курить. Це дурна звичка, але дуже імпонує мені. — Після цього Марія почала також курити й робила це також дуже вміло, так що Лев тільки бавився з її витівки.

Сам він тримав себе досить байдуже і природно. Але його постава, вроджена елеґанція говорили самі за себе. Зайшов до каварні, сідав за столиком, закладав ногу на ногу, пальцями лівої руки легенько поправляв своє волосся і замовляв каву. Постать його ширшала, розцвітала. Без єдиної усмішки він увесь усміхався. Він став бути відомим, а його бурхлива, повна таємничої романтики, минулість приваблювала й інтриґувала цікавих. Всі ліцеїстки і учительки народніх шкіл робили йому при зустрічі очко. Лиш блідість і постійна утома на обличчі свідчили про його життєву дійсність.

А ціле містечко дістало цікаву тему для своїх клепів. Старенькі бабусі, перекупки базару, старі жовчні дівки, про-

питі кавалери, всі ці ображені і знищені життям люди уважали своїм обов'язком торкнутися кожної речі, що так чи інакше могла принести їм злобну втіху і розраду. Гофманівна! То та пекарова, отого чеха дочка? Ага! То ж я знаю її. А чули, що вона витворяє? Знайшла якогось зайду і кохається з ним. Він нічого собі, але Боже! Що він є? Просидів у тюрмі, а тепер прикажчик у крамниці Маркуша. Дістає на хліб і сіль, а вона ж сто тисяч має.

Стара Гофманиха боронилася від таких чуток руками і ногами. Вона й чути не хоче про щось подібне, а коли б знала, що то правда, прогнала б Марію з дому. Особливо боляче стало їй, коли одного разу дочка замість мамочка сказала мамусю. — А це ж що? Звідки ти того набралась? Що я перекупка з базару?

Це розсердило й Марію. Вона не вбачала в цьому слові нічого перекупського. Навпаки, дуже вічливе і ніжне слово і через це на злість матері, вона почала навмисне „охахлачуватись“. Гофманиха не може чути: чоботи, балакати, поважання. У неї прокинулася стара хороба аристократичної манії. У неї виріс флюс. Вона навіть вибила свого улюбленого й зовсім невинного песика Тризорку, бо їй здавалося, що він загавкав не по-руські.

Марія нічого собі з того не робить. Зачиниться у своїй „буді“, де висить „Іван Грозний“, що надає цій отушкованій килимами кімнаті, вигляд клюбу сатаністів, і грає. Грає вона дуже добре. Гра виходить особливою. П'яно само намагається відчути Маріїну душу й вилити її в звуках. Сильні Ваґнерівські опери, що забрали їй стільки часу на розучування, вона грає для Льва, який ніколи навіть не чув їх, а тільки десь вичитав у часописі й похвалив. Але з часом вона дуже полюбила цю дужу, кострубату й дебелу музику. На неї нападав шал і їй хотілося кричати. В її душі зливалися пристрасть, прагнення і безсилля й тоді вона падала навколішки перед суворим образом і глухо, щоб ніхто не почув за дверима, ридала.

Лев вперто йшов через дні своїх буднів. Що день чекав чогось, що день надіявся, але одночасно розумів, що ціла його надія це перш усього його праця. Його амбіція не може вдовольнитися цим становищем, але без цього не може бути іншого, а через те кожний день вставав рано і лягав пізно. Через те йшов у крамницю і гнув спину всім. Через те посміхався всім чи радісно йому було чи смутно.

Одного разу з ним стався такий випадок: він ненароком зустрівся з „товаришом Андрієм“. Цей обношений, мов водовозна шкапа, товариш, у дев'ять годин вечора вертався з свого бурного партійного засідання. Злий, розчер-

вохлий з велитенською у шлунку порожнечею, наткнувся він коло комісаріяту поліції на Льва, що саме вертався з праці.

Зустрілись. Оченята Андрія загорілись сарказмом. Він тикнув пальцем у живіт Львові і промовив: — Ааа! Ти вже з портфеликом. Директор, чи що? Справи, справи. Чи скоро нас продаватимеш?

— Коли б хто дав за вас хоч ломаного гроша, продав би одразу. Біда, що такого дурня в цілій Европі не знайдеш, — байдуже проговорив Лев.

— Але все таки ти цього будиночку не цураєшся, — кивнув Андрій на будинок поліції і вишкирив при цьому зуби. — І костюмчик новий...

Але договорити цього речення Андрієві не вдалося. Лев робить два рішучі кроки, згрібує правицею Андрія за комір і труснувши ним, що тому мало не відірвалася голова, сказав: — Ти! Чуй! Вилущу всі до останнього твої ікла, якщо не перестанеш свинити! І всім хто буде щось подібне говорити. Геть! — І пхнувши очучвірілого товариша, Лев швидко відійшов.

Йому було прикро й боляче. Ціла мерзенність і гидота провінційного партійного життя стала перед його очима. Люди стають ябидами, що бавляться в сліпу бабу з урядовцями такої ж ідіотської слідчої поліції.

Взагалі того вечора Лев шалів. Все видавалось йому мерзотою. Чи варто взагалі так віддаватися праці, мріям, коли навколо стільки тупого міщанства, завданням якого є гальмувати хоч який розгін, нищити хоч який талант, розбивати і плюгавити хоч які мрії.

Але вже другого дня з його песимізму не лишилось і сліду. Йшов і працював. І виявилося, що він має у праці щастя. За час його недовгого перебування у крамниці помітно було рух і оживлення. Серед покупців переважали молоді панночки і взагалі жіноча половина. Вітрина крамниці при допомозі Павловського приняла також репрезентативний вигляд. Пан Маркуш виразно повеселів, але не звертав уваги на настрій свого працівника.

А настрій Льва не відзначався лагідністю. Його сердило, що ні адвокат, ні Йорданов не подають за себе ніяких вісток. Одного вечора і Павловський це зачіпив: — Ну що ж Лев? Щось твої протеже так і не відкликаються. Скоро три місяці і мовчок. Був ти у Станкевича?

— Та був, чорт би його забрав.

— Ну, й?...

— Ну й нічого. Каже чекати. На днях будуть гроші, а я те на днях другий місяць чекаю. Воно то й зрозуміло. Гроші не приходять отак собі...

— Це як кому. А купець також мовчить.

— На того я не дуже покладався. Думаєш, даремно всадив голову в те Маркушеве ярмо?

— Так, діло швах. Суцільний протяг скрізь. Кватиру нема чим платити, а Матрона наша таким тобі колесом поглядає, що аж тошно. Коли б так не підморгнув їй, то пожене раз два, а залицянки до неї мають смак гнилої бараболі.

— У мене он білизна у прачки, а викупити нічим. У крамниці треба презентуватись, хай їй грім.

— Тисни Маркушеве черево і вже.

— І витиснеш дулю. Штани тріщать по всіх швах. На зовні сукно, а в середині чорт зна що.

І Лев знов майже цілу ніч не спав. Завтра субота і праці подвійно є. На другий ранок пішов до праці сумний. Зараз зраня посварився з шефом. Останній увесь час ліз до Льва зо своїми дотепами, скалив зуби від чого у Льва виникло бажання відвести кулака і брязнути по них по-своєму. Але зараз на такі речі не місце.

Так затягнулося до обіду. Обідає Лев у найближчій їдальні якогось вбогого пенсіону старої пані Льобе, чи щось подібне. Справжнього її прізвища мабуть ніхто не знав. Їли там крім Льва ще пара дрібних службовців і кількох ґімназистів. Лев винен уже старій господині майже за місяць і та все терпеливо чекає. Заробітки Павловського в рівній мірі незадовольняли потреб молодих людей, хоч Лев винен йому також цілу півсотню.

Це і зморлива праця не могли витворити в парубка доброго настрою. Він мусить у крамниці бадьоритися, але назовні за крамницею та бадьорість зникала вбрів всьому. Хоча не можна цього назвати мелянхолією чи сумом. Ні. Це зовсім щось інше. Це та вічна поважність, суворість, що надає йому навіть якоїсь своєрідної приваби.

Зустрічі з Марією не приносили йому відради, хоч робив він це з приємністю. Ця молода, гарна, повна сентиментів і огню дівчина творила йому додаток. Її мова, дух, елеґанція полонили його, хоч приймав він це байдуже протягнутою рукою, не приглядаючись, мов курець, що у знайомій кишені бере цигарку. Марія кохала його сильним соковитим коханням. Він подобався їй тією чіткістю характеру, пружністю кожного м'язу, окресленістю всіх тих ознак, що роблять людину цінною саму для себе, не дивлячись на все те, що оточує її. Чоло, вигнутість брів, лінія носа, уст, підборіддя, має на собі виразний слід надхненого різця, що дав цим частинам тіла велику, розумну красу. Марія не відрізняла його від своєї музики, від того ідеалу, якому цілим єством присвятилася і з першого дня, коли він „впав їй у око", відчула велику духову притяжливість до нього. І вона не могла зарадити собі. Для неї це все. Це дорожче за золото й різні скарби цього світу. Вона взяла б його і від-

несла б далеко від людей, щоб мати для себе самої, мов цінний твір мистецтва.

Дні й тижні, що минали швидко в боротьбі й непевності не скрашували життя молодих людей. Вони не вимагали від них нічого, бо не вважали їх завершенням. Є люди, які певну добу свого життя уважають тільки хвилевою зупинкою на шляху своїх мандрів у майбутнє. Це доба невпорядкованости й хвилювань, а коло неї на чатах своїть воля — проводир у незнане краще. До таких людей належить Лев. Він глибоко вірив, що тимчасова його праця не його праця. Це тільки азбука, яку він мусить вивчити для того, щоб вміти читати в великих книгах йому ще не знаних. Хвилювали тільки дні, місяці, які, здавалось, так швидко тікають у безвість і відносять так багато молодости й сили. Йому шкода було не тільки дня, але кожної хвилинки, бо за цю хвилинку він уже не дістане ніколи нагороди. Це безповоротньо зникла частина сили і снаги.

Марія, мов чутливий тепломір, відчувала його хвилювання. Їй хотілося підступити до нього, знайти якесь одне слово і сказати його. Їй хотілося б облекшити його завдання, скоротити час терпіння, відчинити скоріше двері до того справжнього, що чекає його там спереді. Вона може це зробити, але вона знає, що Лев не з тих, що шукають допомоги. О, ні Погляньте тільки на нього й побачите. Це той, що сам хоче, сам змагає й сам бере здобуте. Це страшний, може і злочинний тип, але такий, що не терпить співчуття й милосердя.

Однієї неділі Лев і Марія вибралися на дальшу прогульку. День дзвінкий, соняшний. Спека розгарялася з кожною годиною й у полудень досягла неймовірної сили. Втомившись вони присіли в кущах під лісом, далеко за містом. Марія одягнена в легкі серпанкові одяги, які хотілося їй зняти з себе, щоб дати ще кращий доступ прохолоді. Лев же терпеливо сидів у своєму одязі барви сірого кота та з посміхом дивився на її химерні витівки. Ось вона скинула свої човники з ніг. Шовкові панчішки обтягають її чудові ніжки. Вона хотіла було одягнутись у мандрівне, але Лев не має мандрівного одягу, тому одягнулась як звичайно. — Лев ? Я й панчохи скину. Можна ? — сказала вона.

— Ну, — буркнув він з посміхом.

— І ти також. Роздягнися. Тобі ж душно. Ах, як чудово. Трава така холодна, лоскочуча.

— Ааа ! Мене це не бавить. Лиши, Марусю.

— Але ж так душно. Скидай ! Наказую ! — І жартуючи кинулась до нього, щоб силою роздягнути його.

— Маруся ! Геть ! Забороняю ! — рванувся він і викрикнув.

Марія зупинилась, зробила вигляд нагніваної, відійшла на бік і, накинувши на коліна коротку суконку, обняла їх руками. Схилила голову так, що її борода торкалася колін і з-під лоба дивилася на Льва. Лев здалека окинув поглядом її чудові ноги, обличчя, усміхнувся й почав насвистувати пісню: „Доки палатимуть полум'ям груди, дайте пожить мені, дайте пожить". Цю пісню він сам не любив і не бажав ніякої свободи, але вона випливала з становища, в якому він опинився. Дуже часто людина зраджує свої переконання тільки для того, щоб їх захищати.

Він знав, що Марія не видержить довго свого гнівання. Вона переживала той час, коли гнів є тільки засобом, а не ціллю. Через пару хвилин вона вже підсунулась навколішках до нього і, обнімаючи його своєю чудовою нагою рукою, просила його: — Ну? Будеш добрий? Будеш? — Він переводив на свою мову й це значило: зречешся своїх принципів? Станеш таким, як і кожний?

Гарячий день ставав подвійно гарячим, коли Лев чув коло себе цю пружню, свіжу істоту. Очима, устами, руками вона вливала в його кров і розум страшний трунок, що в'ялив і обезвладнював м'язі, волю й розум. Ну, от! Ти перемогла! Я твій, мов... І не знаходив порівняння. Бо надто сильна була в ньому молодість, коли ще людина не знає й не хоче знати границі між тим, що добре й тим, що заборонене.

На другий день, вернувшись увечері з праці додому, Лев знайшов на своєму столі порядний пакуночок, чудово, пожіночому перев'язаний якоюсь стрічкою. Навіть не розгортаючи Лев уже догадався, що в ньому. Це ті предмети, що на превеликий жаль, мають таку велику вагу в життю цивілізованої людини. Лев криво посміхнувся, порвав у першому ліпшому місці стрічку і розгорнув пакунок. — От дивись, — сказав він Павловському. — Ця сорочка, це початок моєї недуги. Коли б я пішов за нею, я вмер би на хоробу, що зветься міщанство.

Павловський відповів: — є ще одна хороба — глупота. Вона не менш небезпечна від міщанства. І коли ти почнеш філософувати перед кожною сорочкою, тебе не тільки баба, а кожний дурень осідлає. Ти ще не стояв під кулею чекіста, тому й не знаєш кінця моралі. Вона ж любить тебе? Ні? Якого ж біса. Женись.

Лев зареготав. Сміх вийшов штучний. — Ти сам не знаєш, що кажеш, — відповів Павловському.

Але цей непомітний випадок дещо змінив становище Льва. У скорім часі вирівнявся борг Льва в їдальні... Прибавились деякі речі в його туалеті, нарешті з'явився ще один одяг, що так вплинув на поставу Льва, що не тільки Марія, а багато інших поважних і вибагливих у мужеських

моделях пань, заздрісним оком окидали її від черевик до носа. О, як це може багато значити в житті молодої людини! Це знає Марія. Вона захотіла бачити його таким, якого вимріяла. Він ще до цього мусить курити і мусить уміти поводити себе в товаристві. Вона не любить товариства, але часом треба його любити, особливо тоді, коли треба доказати свою силу. Він мусить також навчитися танцювати, але замість цього він узяв собі лекції німецької мови і вечорами три рази на тиждень ходив до своєї учительки. Наука йшла сотужно, але все таки йшла. Засипаючи він не раз „кував" свої „вокаблі". По часі зробив навіть поступ і міг сказати:
— Meine liebe Marie. Wie sehr hab ich dich lieb...

Хотіла Марія, щоб Лев змінив своє помешкання, але проти цього був не тільки Лев, а й Павловський. Зрештою Лев задоволений своїм помешканням. Воно настільки маленьке, наскільки великі його зобов'язання, особливо по відношенню до Марії. Це сковувало його ініціятиву і притуплювало поняття чесноти. Межа між можливим і неможливим дуже скоро почала стератися й коли б не його питома сила духа, він перестав би існувати.

— Слухай Марі, — казав своїй дочці пан Гофман. — Ти тепер надто багато вимагаєш на дрібні витрати.

Вона тільки сміялась. Це батькова пестунка й вона має право трошки посміятися хоч би й перед батьком. — А хіба я цього не варта? — і при цьому, розуміється, з властивою пестливим дітям зручністю, кидалася батькові на шию.

— Ну, ну, ну! Добре, добре! Ти ж знаєш, що я тільки так собі, — бурмоче батько й засоромлений вертається до своєї пекарні.

Місто почало шушукати. Кому є таємницею, що молодша Гофманівна має коханця. Це знає кожний. Перестаріла, масляної барви, дочка бурмістра, що в каварні любила сідати до того самого стола, коло якого сідав Лев, почала носити виключно матерії від Маркуша. Так їй, бачите, подобалось, а що кому подобається те й робить. Зрештою суконні одяги дуже добрі. У них людина чудово почуває себе як восини, так і взимі. Вибираючи „щось собі" завжди зверталася до Льва. У нього, мовляв, чудовий смак. Після довго торгувалася, перебирала різні зразки сукна і при мірянню обов'язково хапала його за руки, бо ж він так скупо міряє. Мусить хоч трошки попустити і тримала його руки так довго, поки той на пів центиметру попускав.

Лев часом ходив на прогульку сам. Це він звав відпочинком. Виходив на гору і проходився в одному місці з півгодини. Якось так сталося, що й бурмістрівна облюбувала собі це місце. Вона, або верталася від тьоті, або вийшла пройтися, бо цілий день промучилась з противним Мікою,

що не дає їй спокою. А чи не правда, який гарний фокстер'єр? О, так? Це чудовий фокстер'єр! Лев від нього в захопленні. І той фокстер'єр давав можливість своїй пані півгодинку простояти, або проходитися з Львом. При цьому панна бурмістрівна випитувала, що їй найкраще зробити на осінню сезону. Вона має того стільки, але їй нічого не подобається. Оце, що він їй порадив, тільки і можна назвати одягом. Решта бозна що. Він обережно зазначував, що сіра барва їй не личить. Це трохи стушовує її (боявся сказати, що старить), а от їй чудово підходить чоколядова барва. У них у крамниці є якраз дуже добре, справжнє англійське, подібної барви сукно. З сукна переходили на літературу. Чи він що читає? Ні. Він не має на це часу і не має книжок. Ооо! Це пусте! Якщо він бажає, вона готова йому завжди бути до послуг. У них чудова книгозбірня. „Папа також ніколи не читає книжок, але купує їх багато".

Лев нарешті зсилається на брак часу й вертається додому. Панна ж бурмістрівна, зустрівши свою приятельку, шепче: — Гофманівна таку суму грошей тратить на того свого прикажчика, що аж страх. І що вона в ньому знайшла. По-моєму він зовсім не цікавий.

— Ну, — відповідає приятелька. Можливо, що він не цікавий, але привабливий і інтересний.

Лев був у каварні, говорив з одним знайомим про марксизм, і експлуатацію праці, після ще раз зустрівся з панною бурмістрівною, яка з такою приємністю говорила „моє паважене" й розмовляючи з ним так захоплювалась, що замість у каву тикала ложечкою у попільницю. При цьому застала їх Марія і цілий вечір Льва був змарнований. Він навіть не міг піти на свою лекцію німецької мови. Марія ненавидить тієї засушеної тарані (це її улюблений вислів). Вона залицяється сама до Льва й одночасно розпускає про нього плітки. — Маріє, — казав їй на це Лев. Є речі, які не варті того, щоб на них поважно дивитись. У неї стільки саме розуму, що в одного горобця, й ти бажаєш від неї богзна чого.

— Ах, говори! Я на твоєму місці просто не говорив би з нею й усе.

— Це ти, а це я. Я ставлю себе вище від усіх тих клепів. Зрештою ти не можеш бути в претенсії.

— На що ти натякаєш? — сердито проговорила Марія.

— Сама знаєш. Де пожежа, там і дим. Мене це страшенно невдовольняє.

— Ааа! То ти мене вже не любиш! Ти дорікаєш мені. За все те, що я зробила...

— Ууу, Боже мій! Маріє! Ради Бога закинь той трагічний тон. Я не маю наміру вислухувати будь які докори. Від сьогодні ми знов ти і я. Пам'ятаєш?

Марія у плач. Це було за містом і ніхто не міг цього бачити. Але Лев вернувся додому зовсім пізно і ввесь схвильований. Роздягаючись зривав сердито з себе убрання і шпурляв де попало. Павловський прокинувся, розплющив очі і сказав: — Що ж тобі твої штани винні? Чому той комірець на підлозі? Хоч їсти? Там я лишив для тебе сардіни, кусник сира і хліб. Угощайся.

— Прокляте життя! — процідив через зуби Лев.

— На життя нарікають тільки росіяни, бо не знають його. Ми, брат, не мусимо їх наслідувати. А я, уяви, намалював сьогодні кольосально ідіотську пику. Сам бурмістр. „Я, шепеляє, собствєно ґаваря тоже українєц. Да. Я із Палтавщіни, только мой атєц бил паляком". А чого ж ви, кажу, говорите по-російськи? „Както, знаєтє, удобнєє". Дочка у нього подібна на яйце „в смятку".

— Я нічого не мав би, коли б її чорти забрали, — зазначив Лев.

— Ну, ну. Ти-но не дуже того. Я їй такі контрабаси запускав, думав, клюне. А ти що? Знайомий з нею?

— На жаль.

— Ну, так ти її на мене нацькуй і все.

Лев на це не відповів. — Завтра, каже він, встаю у шість. Маю працю. Від першого, здається, діставатиму на одну десятку більше.

— А я цілу сотеньку порішив стягнути з бурмістра. Найменше тиждень праці. Хоче, щоб усе було, як у живого. Я, брат, нагадую тепер гоголівського художника. Коли не вдасться вирватись звідсіля — пропаду.

Лев не відповів нічого, згасив лямпу і ліг. — Таак, — проговорив він лежачи. Ціле мистецтво нашого життя полягає в тому, щоб і в цій дірі не загинути марне. Мені здається, що це можливе. На другий день у сім годин ранку Лев був у крамниці. Він мусить посортувати і поцінити новоприбувші сувої сукон. Знявши з себе піджака він завзято взявся до праці. Щойно десь коло восьмої, коли все було на своєму місці, прибув шеф. Як і завжди безпечний і байдужий, він почав оповідати новий дотеп про свого брата, що живе з якоюсь там панією Копіловіч.

Лев випробував свої нерви і прийшов до переконання, що речі, які недавно чіпали його за жеве і викликали в ньому бурев́ій протесту, тепер зовсім не хвилюють його і він може дивитися на них цілком звисока. Він скінчив виклад у вітрині, відчинив крамницю і, показуючи шефові чисту і впорядковану, подібну на велику книгозбірню, крамницю сказав: — Ну тепер тут можна почати роботу.

— О, так, — зазначив шеф. — Тепер у нас дійсно порядок. А головне скільки панночок. Тепер у нас цілі китиці панночок. Це просто хоч міняй крамницю сукон на крамницю мод.

— Я на вашому місці це й робив би, — сказав певно Лев. Я все оте лахміття повикидав би, завів би модний сальон, як слід розреклямував би, зробив би чудову вітрину і справа пішла б, як по маслі. Хто тепер купує сукно ? А одночасно погляньте : кожне міське сміття що сизони уважає своїм обов'язком зміняти своє ганчір'я.

— Це ідея, — вигукнув захоплено Маркуш.

— Це навіть не ідея, а чистий капітал, — додав Лев своїм певним, переконливим тоном.

— Знаєте що, дорогий мій ? — сказав Маркуш. От від першого вересня ви вже діставатимете не шістдесят, а цілих сімдесят злотих. Одночасно почнем обробляти плян переміни крамниці. А й справді сукно не йде. Скільки я не б'юся, скільки не мучуся... Не йде та й годі.

— Ну, пане Маркуш, — перебиває його Лев. — Коли б ви хоч наполовину менше мучилися з панною Люзі, то й це пішло б.

— Хі-хі-хі! — захіхікав, задоволено виставивши наперед черево, Маркуш. Скажу вам секретно: їй-богу вона варта тієї муки. Впевняю вас. Але модний сальон усе таки заведемо. Це вже рішено. Треба тільки розпитати фахівців.

— Тут по-моєму не так фахівців модного сальону, як фахівців торгівлі й усе піде.

— Маєте рацію. Ніхто не родився Наполеоном.

Зраня покупців майже немає. Лев підводить рахунки, а шеф випнувши кругле, мов перевернута макітра, черево, і заклавши в кишені руки, оповідає на порозі своєму сусідові історію з своїм братом і панією Копілович.

До крамниці не входить, а влітає Павловський. Мало не розбивши шефової макітри, він ще здалека трясе в руці якимсь папірцем і реве : — Живемо, брате ! Тут... Дивись ! Тут тобі повідомлення від адвоката. Три сотні ! Дивись сам! Це капітал ! — і Павловський кинув на прилавок папірець.

Лев байдуже відкладає рахункову книжку і, заклавши за вухо олівець, спокійно бере в руки папір.

— Що тут за шум ? — підбігає шеф. Що тут за лямент. Що ви, пане маляре, такий ярмарок тут чините ?

— Ви ж ярмарок любите, — відповідає Павловський. — Чому не замовляєте портрета ! Змалюю вас, що й мати рідна не пізнає. Живота вашого не бійтесь... Не зменшу... А забажаєте — помножу. Он бурмістр і то ризикнув і вийшов, мов гриб.

Лев тим часом сховав папірця і, ніби нічого не сталося, взявся далі за рахунки.

— А ми от, — каже Маркуш, з паном Бойчуком митикуємо над тим, як перемінити оцю нашу книжницю на дім красунь та їх одягів. Як піде, тоді напевне дамся малюватись.

— Ее! Тепер пан Бойчук...

— Слухай, Юрко! — перебиває його Лев. Ти пана Маркуша не слухай. Бери, роздягай і малюй. З нього справжній херувим вийде. А за гроші не журися. Він тобі в рахунок будучого відпустить яку там сотеньку. Ні, пане шеф?

— Хі-хі-хі! Ну, хай буде!

— Так вдарте по руках!

— Давайте руку! Бий Лев! Відколи почати? Маю час з неділі, ось тільки змалюю бурмістра і одразу за вас візьмуся. Ну?

— Ну, хай буде ну. Не оставлю дітям мільйонів, то оставлю медальонів.

— Вашими устами говорить Спіноза, але які там у тантала діти. Мучитесь, мучитесь з тією Зюзі й усе на сліпу, — докидає Лев. Він помічає, що настрій його дуже швидко підскочив. А йдучи ввечері додому йому вже хотілося співати. Життя бере його в обійми. Ось прибуде додому й чутиметься там паном. Уже довший час не бачив матері, а треба б якось її стару відвідати. Згадав, як то вона падала на оцій ось площі перед поліцаєм... Ех, ну його! Згадав і Марію. Варто і її відвідати. Гнів, гнівом, а жити треба по-людськи, особливо коли чуєшся паном життя. Так. Йому направду хотілося співати, добре що тут він сам. Ніхто принаймні не перешкоджає йому побути деякий час дітваком.

Дома чекала його і друга несподіванка. До нього знов кинувся той навіжений Юрій. — Ну, знаєш! Тобі везе, мов байстрюкові. Тут ось і купець тебе згадав. Пошта Рівне. Поки не везло, то не везло, тепер просто криголом!

— „Жертва чужого гріха", — посміхнувся Лев. Ці слова й з цією самою усмішкою він висловлював не раз. Він уже призвичаївся до них і вважав за щось зовсім нормальне.

— Ну, нічого, — каже Павловський. — Хотів би й я бути такою жертвою.

Лев узяв листа, розгорнув його рішуче й недбало. — „Вельмешановний і т. д." — умгу, — читає й умгукає. „Справа ваша фертик. Ви вже в нас. Довго тягнулось, зате гаразд витягнулось. Платня на початок 120, але роботи, розуміється, до чортової матері багато. Вірю тільки, що звичка й добра воля навіть чортову матір перепруть. Ото ж чекаю ітд.

Ваш Терентій Йорданов.

— Молодець, їй=богу, твій Терентій, — невдержався з своїм вигуком Павловський. Але що в цій буді я один лишуся, це вже редька. Що я без тебе ?

— А знаєш що, Юрок ? — каже спокійно Лев.

— Ну ? Говори !

— Ходім до каварні, до кіна ! Шубовснимо в музику, втопимось у музиці. Еех ! . . . — І Лев підступив до свого приятеля, з притиском широкими міцними долонями взяв його за плечі. — Знаєш ? Так ! Ти, друзяко дорогий, усе знаєш ! — І тріпнув ним міцно.

— Кроком руш ! — скомандував Павловський і вони обидва потарабанили вниз по дерев'яних сходах.

Легко, вільно, ніби їх хто ніс, парубки ввійшли до каварні, заняли скромне в куті місце й одразу почали змагатися. Лев навіть цигарку попросив. Він тримав її незґрабно між двома товстими пальцями правої руки, дивився вперто, майже сердито на свого друга.

— Мусиш ! Мусиш ! — вперто настоював Лев. Інакше я тебе не знаю !

— Не знай ! Дуже прошу ! Але грошей від тебе тепер я не візьму ! Це амінь, це шлюс, це точка ! Так собі і знай.

Лев високо підняв брови. — Ти вперся, як осел, а все тільки для того, щоб конечно мене образити. Ти давав мені гроші ? Відповідай ! Давав ? Маю їх тобі повернути ? Не верти головою, як кінь у спеку ! Я мушу тобі повернути до останнього гроша й баста ! Ти сам тепер голий, як коліно. Ні ?

— Ні !

— Ну, знаєш ! З тобою говорити, все одно, що бегемота вчити азбуку.

— Якого ти чорта пінишся. Скільки в тебе тих грошей ? Раптом дивись який багач, на тютюн завелося. А скільки ти потребуєш ? От підеш до того самого Терентія й побачиш... Він тобі наперед не дасть, жерти щось мусиш, на дорогу потребуєш, на дрібні витрати потребуєш . . . А я ось диви вже в моду ввійшов, міщух преться на полотно — намазав одну = другу пику і свіжий гріш.

Лев відвернувся й мовчав. Мав щире бажання вибити комусь зуби. Смоктав сердито свою цигарку, порскав димом. Паршивенька, на дешевому папері, реклямка кивала до нього делікатною ніжкою, а незґрабний, подібний на Чарлі Чапліна, жидок дивиться зіркатими очима й думає : так, так ! Це будучий мільйонер. У цьому ніхто не змилиться !

Другого, чи третього дня, коли ранкове сонце, мов золотий генеральський еполет, оздобило гору, Лев вийшов до

праці з остаточним наміром поговорити з своїм шефом. Це досить неприємно. Це дійсно не зовсім приємно говорити з тим диваком, з тим округлим, череватим помилковим твором Бога.

Шеф, довідавшись про наміри Льва, зовсім розкис. У нього навіть гірше почав варити шлунок. Йому верзлися дикі сни. Думка відкрити сальончик уже врослася в його лисий череп і його вузька приплющена голова, здавалось, побільшала. Тепер він кидає. Такий був майстер. Такий меткий продавач. Ні, ні! Це все тільки жарт. Це просто шарж написаний п'яним карикатуристом з горища божевільних. Він упреться всіма ногами й не допустить до такого.

Та Лев раз сказав і більше не бажав повторяти. Ще через пару днів шеф заговорив до Льва: — Ну, пане Бойчук. Чи все ще не вилікувалися з того безглуздя, що так зненацька опанувало вашою не дурною головою? Ви в мене дістанете й сто п'ятдесят. Ну? Хай буде. Це ж не шістдесят і не сімдесят, а цілих сто п'ятдесят. Уявіть собі тільки: ми відкриваємо сальон. За рік той сальон розпухне, як моя сусідка Кухман і, тоді ви дістанете не сто п'ятдесят, а два рази сто п'ятдесят. А це буде, напевно буде, так само, як завтра мене болітиме зуб.

Лев пройшовся перед шефом кілька разів, подумав, після підняв його, ніби коромисло помпи, руку й сіпнувши нею каже: — Дорогий мій шефе. Сльози вам не личать. По натурі ви санґвінік і не уявляю, як можете щось подібне говорити. Оберніться навкруги, тикніть пальцем навмання й попадете на людину. Беріть і все. Навкруги нас тридцять чи сорок тисяч людей.

Маркуш робить кілька своїх рухів, що значать розпач і питає: — Так ви все таки йдете?

— Йду!

— В ліс?

— В ліс!

— І не думаєте, що робите карколомну дурницю, яка забере вам усе, що мали й що будете мати?

— О, я так не можу думати. Мені ще тільки двадцять п'ять років.

— Тааак! Розуміється! В цьому я не сумніваюся. Ви сьогодні на крилах. Ви ростете! Ви гадаєте, що там у лісі дерево можна переганяти в мільйони! — викрикнув Маркуш. Після цього ввесь день він не ходив, а бігав. Його білий плащ розвівався, мов крила. Багато знайомих висловило йому співчуття, а Лев нічого не бачить, нічого не помічає. Він робить своє діло так само, як і кожного дня. Це

його обов'язок. Ці дні, цей місяць мусять минути й там далі започаткується те нове, до чого завжди тягнувся. Більше, ширше поля! Розмаху! Ризикувати, але чути себе борцем.

Мав ще досить тяжке завдання переломити Марію, що ніяк не хотіла чути про ліс. Який ліс? Нащо йому ліс? Що йому мало тут місця? Нема чого їсти? Ось тільки минуть перші приливи матірної химери, вони одружаться, вони будуть щасливі...

На превелике щастя на цей раз Марія була дуже розумна. Вона вже досить знає його, щоб бути настирливою. Зустрілися просто на вулиці.

— Ах, знаєш, Маріє, — сказав Лев, при зустрічі. — Я маю таку тяжечу голову, що просто боюсь за себе. Вона напхана думками, мов дорожня валіза речами. Уяви, мій шеф вбив собі в голову, що я родився тільки на те, щоб спасти від краху його підприємство. Він не бажає мене відпустити, але що мені до його бажання. Я тепер увесь занятий. Руки заняті, ноги, голова заняті. Ні одного вільного куточка в голові, а все міркую: так, Маріє! Я хочу жити й буду жити! Це моє рішуче переконання. Коли б тут не ти, а тисяча народу, виліз би на стовп і кричав би, мов дурний. Бо я вірю в це. Розумієш?

Марія була ніжна й зрозуміла. Вона розуміє його дуже гарно. Так. Вона розуміє його, але: Лев?

— Що?

— Ти мене не покинеш?

— Тебе? Для чого?

— Е! Ти людина така. Я розумію тебе, але ти нікого не хоч розуміти.

— Бо я... Бо я... Розумієш? Я ідеаліст! І знов я не ідеаліст! Я чужак тут! Не свій! Я прийшов здалека й мандрую собі через чужу країну й як ти хоч, щоб я все отак одразу розумів. Бач! Оглянься навкруги. Подивись які люди навкруги. Самі округлі каплуни. В них навіть борода порядно не росте, а очі, мов з олова. Я не розумію їх дійсно. А я хочу от взяти все в свої руки, стиснути в кулаці, натягнути віжки — вйо! І понестися навзаводи! От чого я хочу. Що мені, прошу тебе, ось такий Маркуш з його черевом, чи такий облуплений дурень бурмістр, або...

— Сентиментальна Марія, — перебила його Марія.

— Не втручайся, прошу! Я не висловив своєї думки. Ти для мене багато значиш, бо я люблю, але я людина, що зложена з двох матеріялів. З твердого й м'якого. Часом чую,

як вони роздвоюються. Сьогодні я у владі твердого, а диви завтра... Мене цілого полонять чорт зна які думки і... Ет! Що про це. Краще давай що інше. Ось на днях їду й кінець! Ліс! Мій чудовий ліс! Синє, здорове небо, зелень! Га? Пригадую з в'язниці Шабеляна. А ліс, каже, шумить. Тихо, велично, а ліс тільки: шшш! Шшш! У Бущу піду. Це там.

— Боже, як ти всім тим захоплений! — проговорила Марія.

— Без захоплення нічого порядного не зробиш. А я все велике й порядне люблю. Все, що велике. І ліс, і поле, і людей. А захоплення... Це річ менту. Завтра я встану, вмиюся, зав'яжу краватку, нап'юся міцного чаю й піду на дванадцять годин у каторгу. Мені все одно. Я все везу, але... Ось бач який я! Бач! Я люблю! Є речі, що я з притиском, з присмаком люблю і захоплююсь. Однак тим захоплююсь, що люблю. От як! А знов таки я люблю працю. Це просто мій чорт. Він сидить десь тут у мені і мучить мене. Я люблю, щоб руки, щоб голова, щоб серце були в русі. Розумієш? О, ти напевно розумієш, бо на чорта тоді й руки, і голова! Я люблю, щоб це все було в мозолях від праці, бо праця... Що є, прошу тебе, Маріє, краще від праці? Що? Мовчиш, бо розумієш мене, бо мусиш розуміти. Інакше не може бути!

Вийшли вже за місто. Тихо було навкруги. Теплі й м'які хмарини вкрили небо й намірявся пуститись дощ. Марія чула коло себе пружне, гаряче тіло Льва, чула його певні, зовсім не такі, як перед роком слова й їй дуже хотілося виразно чути над собою його владу. Вона з приємністю корилась йому геть ціла, разом з тілом і душею... Хотіла чути на собі міцний дотик його руки, що бере її, підносить, розхрістує, чи загортає й кладе де хоче й як хоче. Це чудове, приємне жіноче відчування. Марія була проти намірів Льва, одначе зректися свого почування не мала сили. Це було б не мудро. Це була б тільки химера й більш нічого, а зректися задля химери хоч одну кришечку щастя безглуздо. Ні, ні! Марія не з таких. Марія зовсім інша. Марія хоче бути не хитрою, а жіночою, не сильною, а жіночою, зо всіх боків жіночою. Вона десь вичитала, що найбільша сила жінки, це її жіночість. Бути такою гарно й практично, але Марія не тільки це вичитала. Вона так переконана. Так її створено. Вона ніколи не хотіла інакшою бути. Їй і так добре.

Не було нічого штучного в її голосі коли вона говорила:
— А не бажав би ти, щоб ми одружилися? Ти й я? Ми тоді були б разом... Ти був би в лісі й я була б там. Ти мені даси обов'язково сина. Ти будеш мій дорогий тато. Великий,

поважний. Будеш носити гнідий одяг, зроблю тобі стракату піжаму, пошию просторий з соняшниками шовковий халат, куплю тобі справжню англійську люльку. Ти прийдеш ввечері додому. Марусю, скажеш. Я сьогодні не маю часу йти до вечері. Я занятий. Принеси, будь ласка, вечерю до мене в робітню. Добре! Дуже прошу. На вечерю дістанеш венгерської шинки, яйця, міцний чай. Ха, ха, ха! — Марія тихо засміялася. — Я сама, каже далі, все тобі принесу й постелю на б'юрку чисту скатертинку. І сяду коло тебе на софі й зроблю товариство як довго будеш їсти, або прочитаю часописи. Стіл твій стоятиме аркою такою тріюмфальною, а на нім всілякі тобі телефони, календарі, паперів ціла повінь.

Лев усе то терпеливо вислухав. Він розумів її так само, як і вона. Щось тільки між ними було різного... Лев. Ех, той Лев. Ось він підняв праву руку, положив її на плече Марії й пригорнув її до себе, мов попільницю, чи рахункову книжку. Вона піддалася йому й вони були зовсім, зовсім близько одно від одного. Чув її пружні, ще зовсім молоді й зовсім дівочі груди. Не цілував, бо не бажав так швидко руйнувати це все, що чує тепер у самому собі. Це міцне, гостре почуття різко проймає його цілого. Тепер воно наплило й залляло найдальші закутини його єства і, здавалось, одна іскра й усе спалахне.

— Знаєш, Маріє моя! Я взяв би тебе цілу й цілу вложив би в себе. Хотів би носити тебе з собою, мов годинник, але все, що ти сказала... Це бач не для мене. Є люди, що взяли б це одразу, бо що тут вагання? Все за тим, щоб сказати так і більше нічого. І це одиноко розумне. Але я скажу ні. Чому? Я знаю, що тобі це зовсім незрозуміло. Чому? Чому? Що за дурні питання. Але ось чому: я ще не знаю себе цілком. Ще їй-богу, я не чую себе справжнім. Може вже на другий рік ти, Маріє, перша відмовишся від мене, бо я буду подібний на всіх чортів, тільки не на себе самого. Зрозумій. Так може бути. Я... Я щось таке передчуваю.

Притиснув її до себе так щиро й так міцно. З її грудей вирвалось глибоке зідхання й руки її знялися, щоб сплестися на його карку. Чула його уста й пила з них спеку, жар, надхнення. Вогкість висихала на них і вони всмоктувались, щоб видобути з глибини краплинку живої мокрої, солоної крови. Було в цьому багато людського, але ще більш ніж людського, Божого, бо з їх істот у далеку, чорну ніч сліпучим промінем била страшна, сильна любов. І цю ніч вони любили! Так! У цю ніч! Вони росли в огні цілунку й м'які, сиві хмарини вились над їх головами.

Л І С.

Так усе лишилось недоговореним. Марія не могла більше його питати. Знала, що все дарма. Вона тільки думала. Він заставив її думати про все те, що колись здавалося зрозумілим і простим. Від'їхав у ліс, проводила його на двірець, сварилася за панчохи, краватки, сорочки. Турбувалася за кожну його шпоньку й накладала старанно зложені періжки, овочі, все, що могло його живити на першу пору.

А там був ліс. Великий, широкий ліс. Ніколи не бачила його й думала, що могло тягнути його туди. Дерева там стрункі, мов гарні дівчата, і так їх багато, що можна кожну кохати, кожній віддатись. Марія знає пристрасть його. Чудові ті дерева, мов струни золоті, що в'яжуть небо з землею, але ж Марія... Хіба не краща вона?

Думи Марії були такі й вона з ними не ховалася. Вона вже виразно призналася собі, що лишилась не тільки сама, а що половина її відірвалося від неї й залишило її.

А Лев поїхав. Зустрів його Йорданов у своєму бюрі, подав руку, посадив на стілець. — Це, бачте, моє нове бюро. Це вже мабуть десяте на своєму житті влаштовую. Централя моя, пробачте, в Рівному. Це, як бачите, ще не центр світу, але... Все має свої початки. То ж то! Вибачте, що трохи затягнулося з вами. В мене тут різні пляни. Розгорнутись бажаю й кажу вам з місця: зо мною зможете зробити багато, але зможете й мало. В цьому другому випадку ми скоро розстанемося, бо я люблю людей з двох мотивів: за їх зовнішність і за їх працю. Людина, що сподобається мені тільки зовнішньо, може не сподобатись працею й тоді я мушу лишити її на боці, так собі, для кіна чи каварні. Але в мене все з початку. Вам мушу прозрадити одразу, що вас я вибрав для своєї роботи за кордоном. Знаєте яку мову?

— Почав вчитися німецької.

— Мало. А говорите принаймні?

— Ще ні, але трошки практики й піде.

— З людьми поводитись умієте?

— Постільки, поскільки...

— Треба добре. Людей треба знати. Треба вміти бачити людину. Ну, побачимо. Я зводжу знайомства з німецькими фірмами. З початку тут, ближче, а далі побачимо. Пішлю вас туди. Хочете?

— Розуміється.

— Ну, й гаразд. На Шлеску німецькому, та зрештою й з цього боку в Катовицях, є фірма Ґолдштайн. Вона робить у мене невеликі замовлення. Ото ж поїдете з ними. Але не покладаюсь на вас одразу. Поїдете, щоб підучитися, а та-

кож між людьми треба бути. Тут хащі одні. А подобається ліс? Ааа! Розуміється. Ліс наш перший сорт. Чудовий ліс. Треба тільки з ним уміти. Тут усе, бачте, чужаки його підрубують і то як тільки хочуть. А варто взятися б за нього своїм. Хіба ж це не робота?

— Розуміється робота, — підтвердив Лев. — Мені іноді здається, що в нас при всьому чужаки. Куди тільки не глянь, аж дивно. А ми ось так собі, ніби ми й не ми. Але нічого... Я певний, що все зміниться. Не думаєте?

— Чому ні. Я переконаний. Ось тільки коли пара розумніших між вами голів знайдеться. Політика політикою, але гола політика все одно, що гола жінка. Її бере хто хоче. Ось ви дайте таку політику, щоб небо, земля й усе, що на ній, у ваші руки попало. Це політика. А маєте ви якісь свідоцтва від вашого бувшого шефа?

Лев показав. — Добре! — поглянувши на свідоцтво, зазначив Йорданов. Свідоцтво добре. А тепер до діла. Зараз поїмо... Альо! — гукнув він у другу кімнату. Прошу щось їсти! Ви мусите, так би мовити, у мене обутися. Повезу вас по своїх володіннях. Праця це чиста, тільки треба її полюбити. Кожна річ у руках тільки тоді має ціну, коли вона тобі корисна. Інакше не варто тратити час. А робота, яка б вона не була, мусить у руках горіти.

Переписниця внесла холодну перекуску, пляшку содовки й пляшку малинового соку. — Ну, — сказав Йорданов. Без церемонії... Присядьте. Панночко. Перестрочіть мені отого папірця, що на машині. Я за пів години його потребуватиму.

— Добре, — сказала панночка й вийшла. Лев і Йорданов почали їсти й пити. Йорданов їв зовсім мало, а тільки пив. Випивши воду, він підніс своє черево, що нагадувало наложені один на другий два рятункові пояси. — Ну, а тепер до Аделаїди Крушон. Це, бачте, моя централя. Смачне прізвище, ні?

Лев підтвердив. — Ви курите? Ні? Треба курити. Це діловій людині придає виразу.

„Ділова людина" — думав Лев. Це перший раз впало таке слово у зв'язку з ним самим. Гарне, розумне слово!

Після вони вийшли на двір. Там стояло вже подібне на стоптану кальошу авто. — Цього Форда залучив я сюди перед тижнем. Смійтесь, але час і гроші ощадить і такий... Прийде час і здамо його в наш музей.

Але ще більше здивувало Льва, коли старий підійшов до свого Форда й не пройшло п'яти хвилин, як останній загарчав, сіпнувся... Йорданов і Лев ледве встигли всісти, Форд пустив хвостик диму, бадьоро оточивсь ковбасою й висховзнув на дорогу.

Хвилини швидко полетіли. Лев схопив і відчув їх лет. Йому стало так, як це не раз у думках, у мріях бажав, щоб сталось. Дерева й поля пройшли повз нього, мов чудове військо з прапорами й музикою. Ось поле. Чудове, рідне поле, яке так завжди любив. Відчув себе таким, яким ще не був, але яким може стати. Відчув ту свою гордість, певність, ту велику свою силу, що завжди ставала між ним і його товаришами, що ділила його від усіх. Він любив себе. Так. Він не міг себе не любити, бо вірив собі. Був переконаним, що його певність у себе допоможе йому стати тим, для чого родився.

Йорданов сидів побіч і великими, цегляної барви, руками цупко тримав очовгане коло керми. Лев кинув погляд й схопив виразно різблений профіль, у якому чоло, ніс, уста й підборіддя говорили, що з цією людиною сидіти зовсім надійно. Години стрімко летять і зникають за плечима разом з хмаринами, вітром і курявою. Спереді з'явились перші ознаки міста, що перли просто назустріч старому Фордові та його пасажирам.

Оглянули все, що належало Йорданову. Маленьке бюро, площу, на якій мав повстати склад... Лев одразу відчув працю й віднісся до цього з повним зрозумінням. А на вечір стара машина несла їх знов назад у ліс. Робилося темно. Самохід блиснув довгими віями й освітив вибоїсту дорогу. Величезний, густий, сосновий ліс, міцними, ніби з чугуну кольонами підпер вузьку смугу зблідлого неба. Машина викидала дикі звуки, що розсипались навкруги й вщент нищили глибинну лісову тишу.

— Це вам ліс, — коротко й байдуже зазначив Йорданов, коли машина зупинилась перед дерев'яним бараком бюра.

— Так ліс! — підтвердив Лев.

— Сьогодні тут тиша, але побачите завтра... Отам! — махнув він рукою в бік тартаку.

— Дуже буду радий побачити.

Він не чекав навіть до ранку, щоб побачити те, що буде завтра. Не дивлячись на втому, він залишив свою дерев'яну буду, де він має від цього дня жити, і помандрував до тартаку. У темноті, у імлі ночі видавався йому тартак чародійним замком, за мурами якого живе його красуня любка. Треба полізти туди, викрасти любку. Це чудова, запальна мрія. Він піймав себе на гарячому вчинку якоїсь поетичної творчости. Що спільного має це з його працею? Багато. Він переконаний, що всі великі купці були поетами. Інакше їх діло не вийшло б таким струнким і таким сильним.

Його вкрила ніч. Згадав вчорашню ніч, а в ній Марію. Згадав і посміхнувся, мов піймав у собі живий образ Марії. Як вона ще близько коло нього.

Вернувся Лев до своєї буди пізно. Переспав ніч на твердій без ніякого сінника постелі. Так само покищо спав і Йорданов, але він не мав часу звертати на це увагу.

З першим ранковим світанком, що сірою імлою оповив усі предмети навкруги, ліс почав прокидатись і рухатись. Першим звівся вугляр. Він із товаришом припер до своєї машини замість вутля купу дерев'яних трин. Дебелий, старовинний на дванадцять кінських сил паровик, що по коліна вгруз у землю, мовчки й байдуже проковтнув трини й по часі почав розправляти свої незграбні м'язі. Довга бляшана рура, ніби цигарка в поганого газетного паперу засапала й виплюнула в сірий туман копицю гнідого, з запахом смоли, диму. Його розбиті клапті розповзлися по верхах дерев і непевно, довго роздумуючи висіли над лісом, над тартаком і цілим довкіллям.

Зарухались люди. Одна за одною сірі постаті робітників заняли свої стійки. Паровик хрипло, шепуче свиснув, шарпнулась і засіпалась перша пила, за нею друга. Їх, різної ширини, ножі замигали в повітрі, поки не підсунулись і не торкнулись до них здоровенні оглодані колоди. Їх підпихали до цього повільно й розважливо. Блискучі пруги рейок і розхлябані возики байдуже виконували свої невдячні обов'язки. А з другого боку з щілин між ножами вилазили свіжі, жовті цалівки, півторачки, що почасі підбирались і вкладались у стоси.

Йорданов у розхрістаному жовто-вилинялому каптані, у заялозяній на подвійній потилиці кепці, з грубим, плескатим за вухом олівцем і метром за холявою, розмовляв з якимсь елеґансько одягнутим паничиком, що прибув сюди на бричці-однокінці. По хвилі паничик від'їхав, а на його місце прибув дужий, подібний на вивернутий пень дядько. Цього Йорданов загорнув під руку і, переступаючи через безліч куснів дерева, повів його до бюра.

Виявилось, що це посередник неживої вже княгині Андрейової, що скінчила своє земне існування року Божого 1916 у великому місті Парижі. Її безконечні, розкидані по цілій бувшій Російській Імперії ліси, лишились стояти, хоч на них з'явилась ціла зґрая претендентів. Революція їх дещо підстригла, багато їх відкраяли совєти, а решта по цей бік зостались на волю Божу, мов безпритульні діти СССР.

В скорім часі з'явилися господарі. В нутрі пралісів заскреготіли мотори, засовгали пили. Величезні, навантажені поїзди білих дощок, бальків, кругляків-папіряків протягнулися на захід. Лишилися лисі, смолясті пні, келетки відпадків, купи кори та сміття. З'явилися просторі зруби, галявини, а на них поросли будяки, суниці, опеньки. Хлопчики з околишніх сіл пасли тут худобу, клали зо смоляків огонь, робили присок і пекли крадені картоплі.

У цих то лісах і загачився Йорданов. Нюх його в таких випадках був дуже тонкий і ніколи ще його не змилив. Йому вдалося втертися в довір'я цього самого присадкуватого дядька, стеливея перед ним листом, говорив тоном розвареної коханням вдовиці й у невдовзі сталося це, що бачимо. Почали напливати замовлення, відродилися старі знайомства, фірма Ґолдштайн зо Шлеска першою замовила сто тисяч кубів дерева по дуже вигідній ціні.

Лев приглядався до всього, мов школяр, що попав перший раз до школи. Особливо що здивувало його, це те, що він зустрів тут своїх знайомих із в'язниці. Зустрів тут Трохима Сороку. Зустріч була цікава. Всі раділи й згадували Шабеляна, що ще сидить, Сорокоуста, що вийшовши з в'язниці, попався на границі знов за контрабанду, Сатану, що помер у в'язниці. Цікаві були часи, хай вони краще не вертаються. На цьому всі погодилися.

І коли Лев запитав Йорданова, яким чином постягав він сюди тих втікачів, останній йому відповів: — Яким чином... Дуже просто. Я пізнав їх у найскрутнішу хвилину. А людей найкраще пізнаєш у біді. Знаю, що всі, хто тікав „звідти", найкращі й найчесніші люди. Цього мені вистачило й я не помилився.

Лев почав швидко рости та вростатись у діло. Йорданов брав його з собою, пояснював, уводив у справу. Вони йшли в ліс, оглядали дерево, кожне дерево зокрема, цінили його. Воно росло тут цілі віки, пило соки рідної землі, а тепер з нього мусить вирости капітал.

— Ех, пане Бойчук, — казав Йорданов. Тут треба брати діло в свої руки. Шкода. Пропадає чудовий ліс, тікає від нас у чужину. А тутешні тільки дивляться. Але я вас не тому сюди привів. Не уявляйте себе Фавстом, а мене Мефістом. Краще уявіть себе школярем великої школи вмираючого капіталістичного ладу, бо поки ще він умре, це все таки те, чим жила й живе наша планета. Цей лад відчиняє перед вами широчезне поле можливостей і буде велика шкода, коли ми не використаємо його до кінця.

Серед розмови вони вийшли на узгір'я, з якого видно було широчезне море лісу.

Йорданов казав: — Ось перед вами широке море. Пускайтесь у нього і пливіть. І коли вам удасться схопити нерв цієї стихії — ви переможець, ви пан!

Отам — продовжував Йорданов — де ви бачите невеличку чорну пляму, там знаходиться мій тартачок. Бачите хмарку диму? То він... У ньому працюють покищо двадцять два, не рахуючи вас і мене, люди. Всі вони починають працю в шість годин ранку й кінчають у вісім вечора. Викреслюючи дві години на обід і пів години на сніданок, вони працюють у мене добровільно понад дванадцять годин.

А що за те дістають? Жебрацьку платню... І мушу вам признатись, що моя каса часто не встані виплатити їм і ту мізерію. І що ж ви думаєте? Мій завод усе таки йде, працює, росте. Я вирахував, що за півроку я зможу скоротити працю робітників на дев'ять годин і піднести їх платню на двадцять п'ять відсотків. Що буде за рік зараз не берусь казати, але в кожному разі я переконаний, що мій тартак стане гідним конкурентом усім чисельним тут тартакам, що виросли не так, як ми — органічно, а з готового чужого капіталу.

Ви! Нащо я взяв вас? Ви вже мабуть самі догадуєтесь. Я бачив вас, мені здалося, що з вас може виробитись порядний робітник і через те я вас узяв. Не брав робітника готового з двох мотивів: поперше йому я мусів би заплатити втроє стільки, як вам, подруге він не відповідав би принципові цілого мого підприємства.

— Я вас розумію, пане Йорданов, — сказав Лев. Я розумію ціле це підприємство й буду намагатися всіма силами сприяти його ростові. Впевняю вас у цьому не для того, щоб ви вірили мені, а для того, щоб ви побачили, що я вмію взяти на себе відповідальність за свої слова. Не люблю людей, що бояться відповідальности.

— Добре. Через два дні ви їдете до Варшави. Якнайскоріше полагоджуйте пасові формальності та з Богом за кордон. Там вас чекає справжня школа.

Ще того самого вечора Лев писав Марії: — Кохана Марусю, пишу тобі подруге, не одержавши від тебе відповіді. Мій час у лісі минув швидко й чудово. Це те, що я так довго чекав і шукав. У свій час я стратив багато чудових молодих років на різні партійні нісенітниці, вивчав різні теорії й у зуб не розумів, що то є справжня праця. Праця, це великанська рушійна сила всього. Вона міняє людину, вона ушляхетнює її й надає життю справжній сенс. За пару днів я від'їжджаю за кордон і одразу, як тільки буду знати, де я зупинюся на довший час — напишу тобі.

Через два дні Лев дійсно від'їхав до Варшави. Проводив його сам Йорданов. Він дав йому цілу чергу допоручень до Катовиць, Королівської Гути та інших промислових міст. — Ну, а тепер до побачення! Щасливої дороги, про всі ваші пригоди пишіть!

З цим і розлучилися. Швидкий поїзд поніс Льва в нове давно вимріяне життя.

Европа.

З початку Лев не знав, що тут робити. Чуже місто, мова, звички — все захоплює його живу, рухливу увагу... Але два-три дні й він знов узяв себе в руки. Приїхав за кордон і зупинився на Шлеску в Бреславі. Катовиці, Королівська

Гута, Бойтен і Ґляйвіц підготовили його до зустрічі більших міст. Перед ним нарешті Европа. Так. Це вона. Справжня Европа, далека й зовсім не та, яку бачив і чув, починаючи від народження. Можна дивуватися, що це той саме суходіл на тій саме планеті. Кожна людина, кожна краватка, кожний твердяк виразно й рішуче підкреслюють себе в очах Льва й він проти власної волі починає глибше та яскравіше усвідомлювати сам себе й усе, що до нього відноситься. Почуваючи самітність, згадав своїх найближчих і почав їм писати.

— Дорогий Друже, — писав він Павловському. Взагалі не варто нічого писати, бо всього не опишеш, але я не видержав. Пишу. Це вказує на мій душевний стан. Ніяка праця не встані згасити вогонь захоплення. Мені, мій добрий черевій Йорданов, встрікнув порядну дозу морфію, чи чогось іншого. Тепер хочеться ввесь час щось робити, кудись бігти, з кимсь говорити, сперечатися.

Перш усього я наняв собі помешкання. Старече, міцна кімната з дубовими старими меблями. Така саме й моя господиня, товста пані, що продає тютюн, цигари й ранками подає мені каву. Велитенського розміру дзеркало щоранку зустрічає мою особу привітним, радісним усміхом. Встаю точно в сім годин під брязкіт телефону в сінях. Господиня кожного ранку якраз у цю пору з кимсь телефонічно розмовляє.

Реклями, книгарні, каварні... Про все це варто писати, але їй-богу, в мене не стане снаги. Слів у мене досить, та якраз не ті, що треба. Люблю слова цупкі, короткі й яскраві... Але це не з моїх уст. Мій язик надто м'який, мов з ґуми.

На днях перечитав я кілька книжок американських авторів. З виразом „блаженного" Ґанді, знявши штани, вони осмішують свою країну. Так. Можливо вона й смішна тим, хто не бачив смішнішого. Можливо вози Форда й Нюйорські хмародери їм смішні. Мені ні. Після келії число 12 я не бачу в світі нічого огиднішого й смішнішого. Не знаю пана Уптона Сінклера, ані Вудворта, але хто б вони не були, їм треба було б посидіти в келії число 12 принаймні дванадцять днів і вони стратили б свій добрий гумор назавжди . . .

Ах, яка глупота! Я властиво нічого не написав тобі про те, що бачив і вже треба кінчати листа. Кінчаю. Мій „ядерний" лист каже тобі все, тільки не те, що треба. Хай мене Бог хоронить від холери, язикатої жінки й письменницької трясці! Твій суворий, африканський Лев.

П. С. Пана Сінклера й пана Вудворта я пізнав за склом вітрини одної книгарні в дуже солідній оправі видання Маліка. Але це факт хоч історичний та не важливий. Л. Б.

Лев дуже скоро стратив свою поважність. Це було дуже легко зробити. Все навкруги сміється й тішиться. Кіно, плякат реклями, блискуча лімузина... Все те регоче. В каварні голосно регоче музика. Юрба бурщів, що вилазить зо старої пивниці „Швайдніцеркелер" регоче на цілу вулицю. Навіть суворий, бронзовий Вільгельм І на своєму бентюжницькому коні посміхається в широку бороду.

Шкода, що Лев не має відповідного товариства. Вдарився до листів. Написав шефові, написав Марії. Вона вже писала йому до Катовиць довгого, повного жару, пари й випарів листа, але він відповів їй цілком по-своєму. Чи вона зрозуміє? Ледве. Але це не значить, що він забув її, не кохає. Лев? Забуде? О, це не може статися. Він може її обійти, взяти в міцну руку, підняти й поставити збоку, мов ляльку, з дороги, але забути — ні!

Зате Павловський зрозумів його з ніг до голови. Цей головатий да Вінчі відповів Львові таким саме тоном. Він повідомляв, що черево бувшого Львового шефа вийшло з-під його пензля дуже імпозантно. Що жовтковата дочка бурмістра киплячими сльозами оплакувала від'їзд Льва й тепер, здається цілу свою увагу скупчила на його особу. Він, зрештою, нічого не має проти і, мабуть, от-от позбудеться славетньої Матрони. Остання, з приводу цього, дістала сильну повінь злости й щодня лупить по лисині опоником свого малороса. „А в нього, після останнього твого листа, якого йому прочитав, витворилась у голові більша анархія, ніж у польському соймі і він обізвав мене „скотиною". Особливо він любить мене за Маркса. Не дивлячись на своє минуле — начальника в'язниці, він тепер перший марксист. Коли б я не боявся витратитися, то купив би йому всі томи того апостола й за кару змусив би його перечитати. Але він боїться страшенно поліції. Це нагадує Передонова, що навіть свого кота обголив, боячись, що в його шерсті сидить і підглядає за ним поліція".

Закінчив Павловський свого листа: „Твій скромний, божеський Рафаельо".

Деякий час Лев зовсім не мав певного заняття. Обходив безліч вулиць, оглянув усе, що звертало на себе увагу, був в університеті. Тут випадково натрапив на одну оповістку: якась там мадам з Москви дає лекції російської й англійської мови. Прізвище тієї мадам було Макдональд. Але чого з Москви? Пані Макдональд і з Москви. Це зацікавило Льва й він вирішив навідати ту пані. Скаже, що бажав би вчитися англійської мови. Спитається за ціну лекцій.

Знайшов пані Макдональд у нетрях поверхів велитенського будинку на вулиці Канта. Задзвонив. Відчинила йому сама пані Макдональд. Вся в чорному, висока, струнка

і, не дивлячись на зовсім біле волосся, свіжа, майже молода. На грудях, на довгому шнурку теліпається монокль. Привітала Льва дуже ввічливо. Вона подобалась одразу Львові, а Лев видно заімпонував їй. Попросила його сісти. Почали розмову на тему звідки й як. Пані Макдональд дуже скоро зорієнтувалась і зрозуміла Льва.

Помешкання її дуже своєрідне. Дика мішанина російських тройок, мужиків у постолах, пузатих бань з чисто англійськими камінами, софами і т. п. крамом.

Вона заявила, що має дочку, але її зараз нема дома. Вона в університеті. Там працює вона в одного глухого професора славіста. На цьому відвідини Льва мали скінчитися. Обмінялися візитівками, адресами, добрими побажаннями і, як нові знайомі, попрощалися. Аж на вулиці Лев спостеріг, що не мав нагоди порозмовляти за англійську мову. Ну, зрештою це й добре. Все одно він не має наміру покищо вчитися тієї мови, але знайомство річ приємна.

Вже на другий день рано, виходячи з помешкання до міста внизу зупинила його воротарка й сказала, що одна пані з другого поверху цього самого будинку бажає з ним побачитись. Це там, де знаходиться б'юро фірми Гаан, перші двері направо.

Лев дивується. Що за пані й чого їй треба ? Лев з місця міняє напрям, піднімається до другого поверху й дзвонить. Відчиняє середнього зросту, струнка з каштановим волоссям і яскраво набарвленими устами панна.

— Вибачте. Так і так. Мене...

— Ааа ! — засяяла панна. Очі, уста й ціла вона обернулася у радість. Так це ви ? — і регочеться. Лев з початку розгубився. Чого вона регочеться ?

— Дозвольте, — почав він було тяжкою німецькою мовою, але панна його перебила й безцеремонно сміючись потягнула його за собою. Зупинилися в почекальні. Дзеркала, вішаки, на них якісь лисячі комірці, плащі. На ключках капелюхи.

— Прошу. Відложіть вашого плаща й капелюха. Так. Тепер, будь ласка, сюди. — І відчинила двері направо.

Увійшли до невеликої кімнати з широким заваленим паперами столом. На столі дві машини до писання й автоматичний телефон. Збоку електричний радіатор.

— Прошу, будьте ласкаві, сядьте. Ось тут, — вказала місце на стільці перед столом. Сама вона сіла просто на краю стола, де лежав на розгорнутому папері сніданок. Шинка, булочки, кава. — Не поснідаєте зо мною ? Прошу. Я маю досить. Ось прошу цигарки...

— Ні, ні. Дякую, — пробурмотів Лев. Незнайома панночка, починає швидко гомоніти, бомбаючи чудовими в шовкових панчішках ногами.

Лев сів, узяв цигарку. „Мокка". Це чудова цигарка. Незнайома не їсть, а закурює також.

— Ви мені вибачте, — гомоніла панна. Ви були вчора в пані Віри ?

— Ні. Такої пані я не знаю.

— Як то ? Ви не були вчора в пані Віри Кант-штрасе 36 ? Ах, були... Напевно були...

— Вельмишановна панночко. Будь ласка не говоріть так швидко. Я чужинець і не можу всього розуміти... Дозвольте вам представитись... Лев Бойчук...

— Гільде Людевік. Як, як ви сказали ? Ах, я вже знаю. Пані Віра дала мені вашу адресу. Пан Бойчук ? А я звуся Гільде Людевік. Подобається вам ? Я хочу бути з вами знайомою. Я вчуся в пані Віри вашої варварської мови... Я вже нею зломила язика. „Я нє умєю ґаваріть... Ви панімаєтє?" Ха-ха-ха ! Ану заговоріть ви !

— Ви, панночко, вважаєте мене мабуть за росіянина, — зазначує Лев.

— Розуміється... Ну, скажіть : іх габе зі ґерн. Скажіть це русіш. Будь ласка. Прошу.

— Але ж я не є русіш. Я українець.

— Ха-ха-ха ! Ві ? Як, як ? Це все одно. Дас іст еґаль. Я нє панімаю... Україніш, україніш ! Дас іст еґаль. Зо гат мір фрау Вера ґезаґт.

— Ні, ні, не еґаль. Ваша пані не зовсім у тому розбирається.

— Ах, яка шкода. То ви не росіянин ? Шкода, шкода. Я так люблю ту варварську мову. Але ви з Росії ?

— Колись то була Росія.

— А тепер ?

— Тепер ні.

— І не шкодуєте ? Ви почуваєтеся все таки росіянином ?

— Ні, панночко.

— Ну, чому ? Це ж усе одно. Руслянд, Руслянд ! Хороша Руслянд! А бачили ви образи в пані Віри? Розкішна, казкова країна !

Волґа, Волґа мать раднаая,
Волґа рууская рьєка !

заспівала вона горлом сильно й розкотисто. — Хіба ж це не гарно ? — говорила вона захоплено.

— Можливо, але по-моєму в цьому нема нічого гарного.

— Як то ? Майн Ґот, майн Ґот ! То ж краса, ширінь, величність ! Расія, Сибір, каторга, Волґа, Масква, батюшки ! Ха-ха-ха ! — Вона комічно вимовила те батюшки. — Ви, розуміється були в Москві ? Ах, Москва ! Москау анзеген унд штербен ! Ні ? А Распутін... Ну розкажіть, — перебила вона зненацька саму себе. — Розкажіть мені щось про Распутіна !

— Але, фройляйн! Я нічого про нього не знаю. Їй-богу! Ось ви напевно більше про нього знаєте.

— Ну, що ж ви тоді знаєте? — викрикує вона. — Ну? Що? Ви з Росії, жили в Росії, воювали напевно проти нас з козаками й нічого про неї не знаєте? Ух, ті козаки! Я бачила їх хор. Дон-Козакен. Жахливо! Як заспівають — заля тремтить! А бачили ви большевиків? Напевне бачили! Страшні, ні? Чека! Ух, чека!

Її тріскотню перебив дзвінок телефону. Елеґансько махнувши ніжкою, не встаючи, її каштанова головка нахилилась і рука сягнула по слухавку. — Вибачайте! — кинула вона Львові. — Альо! Прошу! Так! Момент! — Положила назад слухавку, швидко зіскокнула й підбігла до машинки на писання. Та зручність, з якою її чудові з полірованими нігтями пальчики забігали по літерах машини, привела Льва до притомности. Він побачив, що це не зовсім збожеволіла істота. Навпаки. Скільки в неї діловости, запалу, руху. Лев встав, але панна махнула йому рукою, щоб ще сидів — Момент! — кинула вона. — Я миттю буду готова!

По скінченні листа, панночка щільно підійшла до Льва, взяла його руку і, потискаючи її, отверто, щиро дивилася йому в вічі.

— У вас, — каже вона, — дуже сполохані очі. Чого? Я дивачка, ні? Нічого. Ми ще будемо бачитися. Коли треба, я вам подзвоню. В вас внизу є телефон. Мене дуже тішить наша зустріч сьогоднішня й будуча. До побачення. Вітайте пані Макдональд!

Лев вийшов на вулицю. Довго не може вийти зо здивування. Він біжить здовж вулиці, після повертає на головну. Там уже рух. Велитенські плякати оповідають про святого чорта Распутіна. Уфа Палац. Ось там Уфа. Там дають святого чорта. Увага! „Червона дама з Москви"! Нечувана драма, ҐПУ. Фільм Метро Ґолдвін-Маєр. На Тавцієвому майдані, коло ресторану Газе будується залізобетоновий хмародер. Залізний його кістяк зводиться високо над майданом, а навколо нього плякати про Распутіна, про червону даму, Кремль, цибулясті бані. Лев перестає дивуватись, що мав таку зустріч . . .

А пані Макдональд, коли Лев до неї зайшов, пояснила це так: — І от думаю собі . . . Вам необхідні знайомства. Сама знаю, як тяжко в чужому місті без знайомств. Ви сказали мені, що служите в деревоторговельній фірмі „Йорданов і Ко". Це була колись дуже відома фірма, а мені впало на думку: давай я познайомлю його з Гільдочкою. Це чудове котеня. До всього вона головною коресподенткою відомої тут деревоторговельної фірми „Гаан і Ко". Вона вчиться в мене російської мови, бо їх фірма має налагоджувати торговельні стосунки з СССР. Думаю, що й Йорда-

нов буде зацікавлений у цьому. Вона часом виглядає дещо ексцентрично, але все то гра. Вона в дійсності дуже реальна, дуже розумна й дуже рухлива особа. Вона має на свого шефа дуже великий вплив, і, якщо вам вдалося б зискати її прихильність, ваша фірма напевно на тому не втратила б. Хочете, я можу вам також бути в пригоді й розуміється...

— Ну, само собою, — сказав Лев. — Розуміється.

— Ви вже сказали їй, що тут маєте робити ?

— Ні.

— Чудово. І не кажіть. Вдавайте з себе багатого студента, вчіть її по-російськи. З свого боку я подбаю, щоб ваше приятельство якнайскоріше досягло мети. З вашою зовнішністю вам це легко вдасться, тим більше, що й щастя за вами. Ось такий чудовий випадок. Ви навіть у однім будинку з нею живете.. Ні, вона живе не там, але там знаходиться бюро фірми. Це тільки між іншим відбочка. Централя їх у Берліні, головні склади на Горішньому Шлеску. Ось вам пучок інформацій...

Лев подякував, зазначив, що буде й надалі її навідувати й вийшов. Усе це окрилило його й надало йому відваги. Отже початок закреслено. Тепер уперед! Отверто й сміливо !

Він швидко й широко ступав вулицею Вільгельма й не стямився, як дійшов до Одри. Тут припинив трохи свою ходу й звільна пішов побережжям річки. В повітрі тихо й досить тепло. Дерева поволі, ліниво скидають жовтаві листочки в брудну воду. Пара пароплавів похитується й лопотить колесами по воді. У всіх напрямках через міст Лесінґа біжать авта, кваплються люди. Серед них безліч студентів. Минувши кілька великих державних будинків, Лев зупиняється перед ґотичним пам'ятником на спомин Франко-Пруської війни 1811 року і сідає під ним на лавчині.

Як довго сидів, цього не зауважив. Мова пані Макдональд не виходила йому з голови. Можливість доброго початку його закордонної діяльности зовсім опанувала його думку й він уже снував бадьорі, відважні пляни й комбінації. В очах його рухлива, вічно горіюча дівчина, що нагадує паличку бенгальського вогню. Думав про Марію, про Павловського. Обраховував свої скромні засоби, рахував, складав, розкладав і через те не зчувся, як стемніло й як у воді Одри відбилось безліч огнів.

Треба вставати й йти кудись на вечерю, але не бажаючи дорого платити в ресторані, пішов, купив собі щось у ковбасні й помандрував на кватирю.

До пізної ночі робив розрахунки. Дещо треба скоротити. Листи, їжа, цигарки — річ менш вартісна. Головна зовнішність. Смокінґ, сако, дбайливо пресовані штани, гарно

розчесаний проділь, чудова, модна краватка... Це все є перший атестат для успіху. Також необхідно поповнювати свої знання. Щоденно він перечитує на всіх доступних йому мовах часописи, журнали, книжки. Заходив до прилюдної читальні, до каварні, дещо купував за свої гроші. Життя економічне, господарське, торговля. Все це треба взяти наступом, нахабством, упертістю. Все це, як здавалось йому, знаходиться підо впливом преси. Страшна сила — преса. Треба мати її, треба вміти її тримати в руках і, навіть треба вміти читати.

Вечорами, коли він опинявся на вируючій у світлі електрики вулиці, ним опановував шал до гону, до розмаху, до нестримного руху. Вулички, вулиці, кіоски, крамниці, авта... Боротьба, інтриґа, правда, неправда — все то точиться тут перед очима. В кожній каварні, за вікнами, за дверима, за столиками таїться безліч можливостей і треба тільки вміти підступити й уміти зірвати свою квітку щастя й успіху. Лев цілком зрозумів могутність сучасної цивілізації й по-своєму полюбив її. Тут якраз місце для нього. Він родився не для поля й не для плуга, але для оцього збіговища людей з жадібними, веселими, повними пристрасти обличчями.

Заходив і пересиджував пару годин у каварні на розі своєї вулиці. Це кафе Гутмахер. Сірі, приємні для зору обрії стін, такі ж меблі, такі ж килими. Стрункі, нагі дзеркала. меткі, ввічливі кельнери, вибрані ляльковаті гості. Думається тут гарно, ядерно й пляни, що повстають тут ризиковні, але величні.

Тут також лізуть спогади про свою батьківщину. Струшує головою, намагається брати те й це так як воно є, але не може. Бачить грань, бачить відміну й хочеться одним помахом руки закреслити початок відродження свого краю. „Там гремить і котить, мов сталевий дракон, буйний вітер, рве хмари, розносить їх у простори й поливає чорний ґрунт степів". Ці слова з якоїсь книжки вбилися йому в голову. Чорт знає що за слова. До біса з ними. Геть!

Лев струшує головою, підходить до телефону. — Альо! — хвилина мовчанки й чекання. — Прошу, як можете сполучіть мене з фройляйн Людевік. Дякую! (мовчанка й чекання) — Аа! Поважання! Це я, Бойчук. Хотів би з вами зійтися, побачитися, говорити... Візьміть вашу працю й відкладіть. Таак. Це найкраще. Тисяча пардонів, але я в Гутмахера й вас тут нетерпляче чекаю. Це вічність, але чекаю. Будьте так милосердна й ласкава. Адьє!

Вішає слухавку й сідає коло свого щільно завішаного від вуличного гармідеру вікна. Там рух і гамір, тут спокій, тепло й музика. Вона сказала „через чверть години". Так, Ось минає чверть години й вона, огорнута в шкуру якогось

африканського звірюки, маєстатно вступає до каварні. Вона нагадує маленьку чудову тигрицю. Її очі ясні, сяючі. Щоки, уста барвлені, але тонко й розумно.

Підходить, подає обидві руки, злегка ніби присідає назад і її тигровий одяг сповзає у руки еластичного кельнера. Після сідає, закладає ногу на ногу, виймає з торбинки дзеркало й старанно провіряє свої уста, щоки, брови й вії. Все то мусить бути на своєму місці. Розуміється. Все то є на своєму місці. Дуже прошу — подивіться!

Так. Тепер вона розкішна. Ніхто їй у цьому не заперечить. Вона окидає поглядом залю, бачить усе, замовляє каву, виймає цигарки... Лев пропонує свої. Ні, ні. Вона має свої, чудові „Мокка". Інших не знає й не хоче знати. Дуже прошу — вона вгощає своїми, бо її найкращі... Найкращі цигарки ті, які курить найкраща жінка. Тут вона гарно, дрібно сміється.

Помахом руки Лев кличе кельнера, що занятий чимсь.
— Ні, пане. В нас руками не розмахують і ми маємо ще досить часу. Ні? Досить, досить. Я замовила каву „Гак". Чоколяди не можу пити. Мені сказали, що ви большевик. Ні, ні. Ніякого печева. Я недавно вечеряла... Так оповідайте, але цікаво. Я люблю. Альо! Гер обер! Прошу склянočку води! Чи ви дійсно большевик? О, це було б чудово. Я властиво ще не бачила, що це таке. Мають вони роги? Чорт їх знає. В нас можна було б відкрити цирк і возити пару большевиків... Упевняю вас — був би успіх. Але справжніх большевиків не тутешніх... Тутешні це непорозуміння.

— Так хто ж вам сказав про мене такі подробиці?

— Хто? Вам цікаво? Ніхто. Це моя фантазія. Пані Віра оповіла мені таке про вас... Але нічого. Це мені подобається. Головне, щоб мені подобалось. Пані Віра дуже видно хоче, щоб ви мені подобались і що ж... І добре... Вона буде цілком задоволена, бо ви мені дійсно подобаєтесь. Ви є ще трохи настовбурчений, але мені якраз такі настовбурчені подобаються. Мій шеф колись був таким. Тепер він м'який, як верблюжа шерсть...

Дим цигарок виводить свої химерні течії й користаючись яскравістю дзеркал відходить у несхватну далечінь неіснуючого простору. Гільда сміється, бо вона вміє це добре робити. Її сміх ясний, чистий, справжній срібний сміх. Тонкої роботи гребінчик її вій кладе легку тінь і поглиблює таємничість зору й манючу привабу синіх її очей.

Лев струснув попіл цигарки до попільниці з написом Гутмахер. Довгі, тонкі й міцні його пальці лівої руки лягли на мармурі й зір Гільди мимохіть зупинився на них. Лев оповів їй трошки про себе. Нічого не видумував. Сказав те, що мав у мовному запасі й вийшло добре. Слова зовсім прості й невишукані винесли, мов бджоли, з його душі мед і

чар його дивовижної молодости, і, коли скінчив, сам здивувався, що годинник так далеко втік і що Гільда така тиха, чуйна й лагідна. Він здавалось поклав руку на дике звіря й одним дотиком зрахманив його.

Перед ними лежало порожнє з олів'яним папером пуделко з цигарок і повна попелу попільниця. Порожні мармурові столи стояли тихо й байдуже. На їх поверхні спокійно лежало розлите світло... Гільда глянула на свій годинник. — Ах, — сказала вона! Вже пізно. — Вона вже не сміється, просить принести їй футро, дивиться просто перед собою в далечінь... На дворі стояли таксівки й одним з них скористав Лев. Він відвіз Гільду перед поріг її мешкання, а сам пішки вернувся додому. Цього вечора він не шкодував. Іспит його — перший і дуже небезпечний іспит, здається, здав. Його дужий інстинкт непомильно штовхав його не звертати увагу на бюджет, а йти й робити. Він так робив.

І вернувшись додому, він не пішов одразу спати. На сон є безліч менш вартісного часу. Тепер не мають для нього ніякого значення ранки. Їх цілком без шкоди можна випхати сном. А ніч — ніч має бути його. Перечитав листування. Писала йому й Марія. Перший раз впало йому в думку це близьке слово й він поспіхом перебрав у думці сьогоднішній вечір. Ну, й що? Все, що було — було чисте й необхідне. Нічого зайвого. Ось тільки настрочити пару слів Йорданову, а після довідатися про настрої в фірмі Ґолдман. Всі його справи, здається, пущені як слід і можна певно сподіватися корисних наслідків. „Мій милий, коханий!" — писала Марія. — „День і ніч тільки про тебе думаю. Ти далеко, але для мене дуже близько. Я чую завжди тебе коло себе. Я вірю в тебе!"

Далі подавала кілька подробиць, що Оля прибавила одного золотого зуба, що Павловський змінив вигляд. Раніш, мовляв опускав голову, а підносив плечі, тепер навпаки. Завжди малює міщан і їх жінок.

„Фавст і пекло" впало йому на думку. Він встав і, заложивши руки в кишені, досить довго ступав сюди й туди по кімнаті. Зупинився перед дзеркалом, підняв руки, голову, вдивлявся в свої очі, розправляв широкі плечі, так ніби мав взяти на них великий тягар. Постать його й її вигляд подобався йому самому.

Решта днів, що наступили по цьому, були подібні на попередні. „Конверсація" з Гільдою, бібліотека, студії. Йому хотілось передовсім навчитися жити. Звучно й соковито, усіми нервами, як сказав один лаїк, жити.

Одного разу Лев вернувся під вечір додому й, не заставши від Гільди повідомлення про конверсацію, скинув черевики, комірець, натягнув патинки, закурив і слухав музику радіо з сусідньої кімнати. Під звуки музики лізе в голову

різна нісенітниця. Думка його відмовляється займатись чимсь „поважним" і „Берзер Курїр" поволі спадає на коліна. Музика заливає простір. „Це, здається, Ваґнер — думає Лев. Так. Це безперечно він". Напружуючи думку, він ловить величезні, блискучі кольони, що виступають з безвісті, поволі проходять перед очима й у безвість відходять. Це, мабуть, стовпи будучности. Це те, на чому опирається хрусталеве небо, незримого далекого, що манить кожного. Туди йдуть люди, йдуть і падуть по дорозі, але не зневірюються. Встають і знов йдуть, бо там вічне сонце нашого щастя. Це певно чудово знати таку музику! Це певно радісно приймати й розуміти її звуки. Бо це не інструмент грає. Це грає ціле людство... Це грає сам живий людський геній гарячий, як сонце і, як сонце сильний.

Вдарив годинник і вибив дев'яту. Лев отямлюється й пригадує, що мусить ще написати листа. Музика, цей двигун найміцніших почувань, підскаже йому нарешті те, що вже давно хотів та не міг висловити. Він напише їй божевільного листа й хай читає, хай розуміє.

Перед ним нарешті воскресла знов Марія, та сама, що недавно вже почала заволікатися плівкою мороку. Марія, що колись так підносила його ще зовсім неокріплого, що так беззастережно віддавала йому цілу розкіш молодого дівочого чару... Ти! Моя чудова, моя найвища в почутті Марія! Я чую й бачу тебе! Ось тут я, дивись!

Присівши до столу, він виймає найкращий папір, бо на звичайному папері не можна покласти надзвичайних думок і надзвичайних почувань. Вони образилися б і одразу злиняли б. Вони не були б такі урочисті й такі святі.

По короткій надумі він почав писати. Родяться перші слова й перші стрічки. Ставляться рішучі знаки, щоб уяскравити слова, але в цю саме мить звільна відхиляються двері й товста пані Клюц, своїм співочим лагідним голосом повідомляє, що Льва кличуть до телефону.

Відриває від паперу зір, відхиляє голову, кладе на бік перо-самописку й виходить з кімнати. Ось у його руках телефон. — Альо! Ааа! Це ви! Одну мить!

І дійсно. В одну мить він уже лишив усе — всі образи й усі почуття.

В ту мить він не йшов, а біг у каварню „Віен", бо там Гільда. Вона там цього вечора танцює. Коли прибув вона саме танцювала танґо... У своєму, ніби з золотої габи, одязі вона ціла переливається у промінях світла. Лев сів і чекає. Танґо кінчається й при зустрічі вона сказала: — Жахливо захотілося потанцювати! Це щось страшне! Дас іст етвас шреклíхес (Лев учиться так вимови слів).

Я вже не бажаю, сказала вона, від вас нічого чути. Я вже почула все! Будьте тільки зо мною!

Ці слова... Ах, ті слова. Вона вимовила їх з притиском і при тому піймала його руку. Він уже знав дотики її тонкої долоні, але цей раз вони були гостріші... — Може будемо платити ?

Це питання було сказане не так устами, як очима. Лев відповів : так ! І вони заплатили, хоч ще не зовсім пізно. Щойно одинадцять годин і хто в такий час вертається додому. Ще можна пройтися пішки вулицями, можна звернути до кавaрень на Одрі, до студенських пиварень, кудись, де більше чаду й менше розуму. Ні. Вони нікуди не йдуть. Вони беруть, як звичайно таксівку, бо Гільда сказала : — Ви ще ніколи не поцікавилися як і де я мешкаю. Це жахливо (дас іст шрекліх). На цей вечір запрошую вас до себе, а то ми ввесь час товчемось по каварнях.

— Добре, — сказав Лев. — Заїду до вас.

Великі, масивні двері, широкі з червоним килимом сходи, трохи застарілі на сходах лямпи. Але ще крок і на другому поверсі гарне, невеличке, зовсім дівоче й зовсім утульне помешканячко. Не можна його назвати помешкання. Воно мале й миле від порога, до спальні... Всі оздоби його нагадують саму Гільду — леви, коні, тигряча шкура, гнучка софа, м'яке, але рішуче світло. Кілька порцелянових чашечок, далі чай у ніби японському чайничку... Лев помітив купу візитівок у мармуровій вазочці з мармуровим голубцем. Цей голубець, це те одиноке, що ніяк не вливається в загальний тон і настрій довкілля.

— Ви напевно любите музику ? — сказала вона діловим тоном : Вона тут не така, як там. Вона тут зовсім ніби мати родини. Чай, радіо, звичайний тон.

І дуже, дуже дивно, що Лев знов згадав Марію. Де він, а де вона ? Залита дощами й вітрами рідна земля піднімається в очах, мов на долоні. Між небом і черноземом свавільна стихія на дужих плечах пре в безвість хмари, а з ними зір, що хоче прорватися крізь стіни, крізь шовкове кімоно, крізь музику.

Рука відхилилась на бік, долоня лягла на спинку м'якого крісла й стиснула її пристрасно. Кожний палець налитий бажанням. Танґи й фокстроти в міру можливости відгорнути від душі, розправити крила й летіти в далечінь. Він хотів бути не тим, чим є й він буде не тим, що є. В ньому щось твориться, росте справжня міць, але все таки, коли підійшла Гільда, рука його обняла її гнучкий стан. Це було неухильно потрібно, мов кожний гріх, на якому родяться й виростають великі святощі.

На другий день у дев'ять годин ранку Лев прокинувся зо сну. Немало здивувався, що знайшов себе в власній постелі... Приємно, міцно, що аж тріснула постіль, протяг-

нувся, глянув на годинник, на завішені вікна й на своє недбало розкидане убрання.

Він ще не пам'ятає, щоб коли так пізно вставав і щоб його вбрання так поневірялося на помості. „Треба вставати" — думав він, але як на зло сьогодні вставати не хотілося. На тілі відчував втому, але напруження волі зрушили його нерішучість і він устав.

Мав на сьогоднішній день багато цікавої й корисної для своєї фірми роботи. Швидко вмився, сам узяв зо столика в сінях уже прохололу каву... На столі лежав нескінчений лист, але Лев не зважав на нього. Випив каву й заховав до течки листа. Першим, що зробив, — піднявся поверхом вище до канцелярії Гаана. Відчинила, як звичайно Гільда. Вона вже тут від осьмої, як звичайно, години така ж весела і така ж рухлива. Як і звичайно вона не має часу... Машинка, телефон, усе то грало й танцювало від легких дотиків її тонких пальців.

Лев сказав їй пару слів і вийшов.

На вулиці велитенський гармідер. Стрункими, захисної барви, лавами з фанфаровою оркестрою на чолі промашерували комуністи. Червоний із золотою п'ятикутною зорею прапор маяв над їх головами. За машируючими на двох панцерових автах у сталевих шоломах проповзла поліційна охорона.

У повітрі повно бадьорої революційної музики. Розтруби фанфар завзято виголошують Інтернаціонал. Лев піддається настроєві довкілля, вливається в юрбу й машерує в напрямку університетської брами. Дійшовши до торговельного палацу Бараша, машируючі лави зненацька зупиняються. Фанфари вмовкають. Увесь натовп, а з ним і Лев, кинувся на хідники під вітрини крамниць, бо зо всіх боків на середину вулиці посипалось каміння. Почулися стріли, вигуки, брязкіт розбитого скла. Від старої радниці густою масою напирали люди в гнідих сорочках. Криками „Дойчланд ервахе" вони накинулись на комуністів, приперли їх під пузату будову Бараша, брязнули велитенські вітрини, сипнулось скло, захитались у вітринах манекіни з жіночими підв'язками, поясами й нагрудниками.

В ту саму мить у саму середину колотнечі врізались панцерні авта й за короткий час площа спорожніла, тільки десь-не-десь лежали ранені в перемішку з товченим склом, шовковими жіночими комбіначками й купами цегли.

Все то сталося надзвичайно швидко й надзвичайно несподівано. Зустрілись, стукнулись і розсипались. Дві великі сили, що одна другу виключає. Дві істоти, що не вмістяться на одній площі міста, два різні люди, що не можуть йти одним хідником. Але які вони обидва назовні подібні

Це дало для Льва новий матеріял для роздумування. Він вийшов із колотнечі цілком непошкоджений, але на душу його зробило це великий вплив.

Після цього Лев часто зустрічався з панною Людевік в її помешканні. Одночасно в бюрі деревоторговельної фірми Гаан виникли проєкти завести, замість з Росією, покищо торговельні зносини з ближчим своїм сусідом на сході. Вони вже правда були наладнані давно, але нічого не шкодить їх поглибити, тим більше коли з'являється така чудова нагода, як співробітництво з молодою фірмою, що може по зовсім доступних цінах доставляти скільки завгодно матеріялу.

Були видобуті на денне світло старі передвоєнні часописи, знайдено в них славетне ім'я Йорданова разом з його підприємствами й портретами. Переведено розвідку й вирішено остаточно, що зв'язки з фірмою Йорданов і Ко можуть бути цілком корисними для фірми Гаан і Ко.

Йорданов одразу відповідно зрозумів і оцінив діяльність молодого заступника. Він почав бомбардувати Льва листами, згадував про підвищення платні, натякав на різні вигоди особисті з доброго звороту справи, а також обіцяв, що сам готовий поїхати й розвідати стан речей на місці. Він почав говорити про збільшення акційного капіталу й уже розшматовував на мапі маєтки княгині Андрейової.

Лев усе то також уже давно зважив. Він уже досить добре зорієнтувався в місцевих обставинах. Побільшивши суму репрезентаційних грошей, у великих торговельних часописах з'явилися перші реклями фірми Йорданов і Ко.

Гільду він розкусив також. Виявилося, що пані Макдональд не помилилася в її оцінці. Вона була дійсно дуже цікавою й дуже необхідною співробітницею. Це вже не тільки хрустка панночка-ляльочка з головою напханою нісенітницями, про ГПУ й Распутіна. Це повна жаги й гострого розуму, замотана в шовк і золото, ділова людина. Одночасно це машинка чудового й тонкого складу, що вміє так само точно виконувати справи фірми, як і кусатися в обіймах коханця. Так. Це ділова жінка. Її леопардовий одяг дуже личить їй. Її очі вічно напружені в шуканні розкошів, краси й сили. Лев не раз мріяв про щось таке й ось він побачив свою мрію перед собою. Він колись не раз оглядав вітрини, де виставлені на показ такі тонкі й разом міцні створіння в вигляді жінок і, йдучи життям, шукав таких. Шукав і найшов. Бо хто шукає — знаходить. Бо їх безліч навкруги, їх повно скрізь, лиш треба вміти їх розпізнати серед величезної юрби щоденних буднів. Вони одразу випинаються серед довкілля й їх легко пізнати. Вони милі, лоскотливі й одночасно вони небезпечні, мов змії. Вони такі ніжні й разом кусливі, мов звірі, шкури яких за-

любки носять на своїх тонких, тендітних плечах. Трони, війни, банки — ось підприємства, що так легко піддаються під владу цих чудових звірят і стократ мав рацію великий Корсиканець, коли казав, що найбільші приятельства між народами й державами найміцніше зв'язуються в спальнях найкращих жінок.

До кінця призначеного для Льва півроку він встиг познайомитися з самим Пааном. Сталося це в Берліні. Зустрілись у каварні, поговорили півгодинку й розійшлися не тільки добрими приятелями, а й спільниками діла. В кишені Льва лежало старанно згорнене замовлення на кілька сотень вагонів дерева.

Маючи це в кишені, Лев вертався з Берліну зовсім окрилений. Цілий Берлін зо всіма його Цойкгавзами не зробив на нього більшого враження, як це невеличке замовлення. Він навіть не встиг вислати своїм знайомим обов'язкових листівок з виглядом якого небудь Александер-пляцу, чи Райхстаґу. Натомість Йорданову старанно й дбайливо був приготовлений порядний, повний торговельної поезії, лист, в якому молодий комбінатор виявив не тільки силу свого мозку, а й силу свого серця. Цей лист було заслано допоручною поштою.

Відпустка його добігала кінця. Останнє його завдання оглянути гути й копальні Горішнього Шлеска й розвідати чи не вдалося б у будучому нав'язати безпосередній з ними контакт для доставки дерева. Вертаючись з Берліну через Бреслав, Лев вступив до пані Макдональд. Знайшов її, як і звичайно, у доброму настрою.

— Так, шановна пані. Ваші пляни й передбачення виявилися на сто відсотків правильними, — зазначив Лев.

— Дуже рада, що так сталося, — скромно відповіла, але нескромно посміхнулася пані Макдональд. Ось прошу... Дозволю собі представити вам свою дочку. Ларіса. Ви стільки разів у мене бували, але її не бачили. Вона все працює.

— Надзвичайно приємно, — вклонився Лев.

— Ну, — сказала дочка. — Подобалась вам Німеччина, Берлін, панна Людевік ?

— Все то речі різні, але скажу отверто : подобались. Мій скромний мовний запас не встані відповідно висловити моє захоплення.

Після пили чай зо справжніх склянок, з цитриною. Після чаю Лев забажав говорити з панією на самоті і, коли вийшла панночка дочка, Лев дуже просто й звичайно виняв з течки й передав пані пакет. — Це для вас, — сказав він. — Це дуже маленький гонорар — п'ять стовок, але не відмовте. Тільки, будь ласка, підпишіть поквітовання.

Пані Макдональд взяла пакет і підписала поквітовання. Зробила вона це зовсім байдуже й перед підписом перера-

хувала банківки. Після цього розмова не тривала довго. Гільда, копальні, дерево... Розійшлися найкращими приятелями з надією зустрітися. Молода Макдональд дуже шкодувала, що не мала щастя познайомитися з ним раніше. Ну, але можливо ще десь зустрінуться. До побачення.

Щодо Гільди, то розставання з нею було для Льва значно тяжчим, ніж він собі то уявляв. І то не через неї. Ні. Вона в цей час не змінилася й на волосинку. Така ж весела, така ж безжурна й така ж точна. Вона закликала його до себе, гуторили, повечеряли, їздили в „Віен", де вона танцювала, а він курив і любувався нею збоку.

На другий день було свято й вони прокинулись на одній постелі в спальні Гільди досить пізно. Закуривши цигарки, вони лежали горілиць, пускали вгору струмочки диму й обговорювали біжучі справи своїх фірм. І тільки кінець розмови побіжно торкнувся їх особистого.

— Так ти тепер не боїшся мене, як аґента ҐПУ? — випускаючи довгий струм диму й отрясаючи до спільної попільниці попіл цигарки, говорив Лев.

— Ну... Аґенти бувають тільки цікаві, але ніколи страшні. Я тебе ніколи, ніколи не боялася.

— І от ми розстаємося...

— Таак... — і затягнулась цигаркою. — Це досить дурне, — додала по хвильці. В тебе там мабудь наречена, томи Канта, ніжні ночі й халат, що? Ну, ну, не переч! Це ж так зрозуміло... Ми про це ніколи не говорили, бо не требуло. А я отак... Маю людей і не маю. Діло, діло й діло.

— І любов?

— Можливо й любов. Подивись, що то в мене на плечі. Ось тут... Щось болить...

— Е, нічого. Червона плямка. А чи зустрінемось, Гільдо?

— Невідмінно! В ваших пралісах. Поведеш мене на ведмедя... Я, зрештою, там була. Смішні то місця. Але діло зробили, ні?

Коротка перерва. — Так, — витискає разом з димом Лев. Знаєш... У мене все на думці... Тобі належиться від нас якась нагорода...

Гільда розреготалася. — Сховайся з своєю нагородою. Ти ще, пробач, у цих справах досить наївний. Коли ти гадаєш, що я, чи наша фірма зробила вам якесь добродійство — глибоко помиляєшся. Це є наша таємниця, але хай буде... Пані Макдональд від мене дістала рівно одну тисячку... Це було передучора.

Лев ледве помітно посміхнувся. — Ну! — почала знenацька енерґічніше Гільда. — Я до вас у кожному разі приїду! Розумієш? У кожному разі! Це рішуче. Сподіваюсь твоя наречена не закотить тобі трагедії... А може краще ні? В вас там ще все зідхання, ні?

Лев протягнув руку й знайшов її долоню. Міцно стиснув її.

— Ні. Ти все таки приїдь. Якось то буде.

— Прилечу... Літаком. Ми маєм свій... Ну, а тепер вставати. Твій потяг відходить у...?

— У першій.

— Ну, от... Так раз-два! Каву п'єм у Газе й там само обідаєм. Але умова: від тепер я плачу сама за себе. Роля кавалера й дами скінчена.

— Само собою, — каже Лев. Не буду ж я платити за тебе телеграфічно. Але коли прибудеш до нас, то не стану ж я задля якоїсь примхи ламати добрі звички моїх пращурів. У нас ти гостя й тільки.

— В такім разі сьогодні ти мій гість.

— Згода.

І дійсно вони обідали в Газе. Випили по чарці вина. Дзвін чарок нагадав гарні дні проведені разом. Через кришталь дивились на Льва чудові, сині очі й говорили йому найулюбленіші безвучні слова. Так, думав Лев. Це вона. Нікому, тільки мені мала б вона належати, але я переконаний, що ніколи вона не буде мені належати. Ні зайвих розмов, ні нарікань, ні кльонів. А все ж вони прожили кілька ґарних місяців разом.

Уже в поїзді згадав Лев, що має ще крім Гільди пачку нерозібраної й не прочитаної від учора пошти. Минуле вже за плечима, його не вернеш. Машина неухильно везе тебе вперед. Там чекає на тебе праця й будучність.

Першим розірвав Лев товстючого листа від Марії. Вона скучала за ним й коли Лев писав їй усе менше й менше, вона робила це навпаки. Вона писала йому цілі філософські трактати. „Дорогий мій і т. д. Ти не пишеш... цілі ночі продумую... зустрічаю ранок і сонце й виглядаю... творю міт, леґенду про тебе... прагну заспокоїти бурхливе серце. Але я люблю свою леґенду, в якій героєм є завжди ти, бо „нема великого, що не мав би підставою леґенду. Одиноким винуватцем цього є людство, що завжди хоче бути обманутим". Мій коханий Лев! Це говорив Ренан, але ці слова дуже близькі до правди й хочеться їх повторяти.

Лев утягнув у себе більше повітря. „Як людство, так і окрема його одиниця навіть потребує бути обманутим. Воно не могло б без цього існувати, бо дійсність, завжди не задовольняла б його. Невмолима пристрасна природа з шаленою швидкістю жене нас уперед. Ми не встигаємо отямитися, обдумати, зрозуміти себе й довкілля. Ми намагаємося щось досягнути, запускаємо бороди, дозволяємо сивіти нашому волоссю, але завжди залишаємося нерозумними дітьми".

Тут Лев не вдержався. Невдоволено зложив недочитаного листа й сховав у кишеню. Сперши руку на праве ко-

ліно, він задумався. Уста його дивовижно скривилися, ніби від болю. Два його сусіди грали на розложеній на колінах валізочці „шкат", не звертали на нього ніякої уваги.

„Найшла час для філософії" — думав Лев. — І знов хитнув головою, ніби хто хапав його за плечі й настирливо кричав в уха філософські істини.

Потяг легко й розгонно мчить. У вікнах мигають ще безлисті дерева, поля, села. Телеграфні стовпи, один за другим, мов знаки оклику з'являються в очах і зникають. За вікном у полях уже весна, хоч Лев майже не помічав її, так само, як і минулу зиму. Він не бачив тепер природи, для нього не було весни, зими... Всі ці примхи природи панують деінде й для нього не мають ніякого значення. Зрештою, яка з них користь.

Але заспокоївшись Лев знов виняв Маріїного листа. Там були ще витинки з часописів. Говорилося про Антихриста, про голод в Україні, про замучення якогось чекіста Макеєва, про те, що якийсь Бондар, Соханьов, Головко і Злочевський зрікаються своїх батьків, бо ті „кулаки". „Ідіше Рундшау" пише про антисемітизм, про Істраті. „Дойче Прессе" про розстріли 1683 людей за два місяці в Україні.

Все це Марія ставила Львові, як докір і питала: „Чи можеш ти терпіти одну тільки думку, що й сам ти прислужуєшся для збільшення лиха на землі? Ні! — певно відповідає вона за нього. Я знаю тебе, знаю твою велику душу, й не вірю, що ти можеш забути мене, матір, рідний край в ім'я ненажерливого золотого божка. Я вірю, що ти стоїш вище всього того й підеш через життя з ім'ям правди й тільки правди!

Тут Лев рішуче зім'яв листа й сховав у кишеню. Але спокою від цього не дістав. Навпаки. В голову лізли настирливі, мов осінні мухи, думки. Уявляв Марію й матір. Ці дві жінки стояли перед ним і докірливо дивилися на нього. — Ах, — вирвалося зухвале зідхання, яким він хотів відкинути все, що може перешкодити його намірам. Після цього він брався за інші листи, читав часописи, перебирав у думці останні дні й цим дещо заспокоївся.

У Битомі зупинився Лев у готелі „Кайзер Гоф". Вечір провів у каварні „Гінденбурґ". Завтра рано мав відвідати інженера Гірша з Юліїнських гут, до якого мав рекомендації від Гаана. Після цього мав оглянути копальні Гогенцолерн, Кастенцентрум і Гайніц.

Другого дня в десять годин після телефонічного попередження Лев їхав оглядати гути Юлії. Зустрів його невеличкий з обв'язаною шиєю інженер Гірш, дуже щиро привітав і повів показувати свої укохані машини. Велитенські, ніби власним потом наолієні маховики, динамо, коксові печі, гути. Все то зробило на Льва велике враження. Во-

доспади рідкого заліза, червоні кусні велитенських злитків, праси й розтиначі, що з скреготом розтинають товстючі залізні кусні, рух, порядок витворювали у Льва почуття побожности до людського генія, що зродив це й пустив у хід.

Після кількох годин оглядин Лев був очарований. Він уже хотів би чути себе одною складовою частиною цього руху. Хотів би дивитись на ту річку топленого заліза й чути жорстоку його силу. Але час іде. Лев запрошує Гірша на склянку пива. Заходять до звичайної робітничої „кнайпи" і замовляють напій. Тут повно робітників. Лев аж тепер побачив тих справжніх пролетаріїв, за яких колись хотів боротися й робити світову революцію. Он у куті коло столу чотири чорні з волохатими, розхрістаними грудьми ріжуться в карти. Здоровенний, рудий, мов стара мідь, чолов'яга розкарячив великі порвані коліна і, збивши на потилицю заялозяного капелюха, курить люльку, плює на поміст і попиває пиво. Коло червоної американської грубки з книжкою в руках скулився невеличкий юнак у плащі барви перцю. Він уважно читає й вигріває обмащену залізною іржою спину.

— Ти, Роберт, дурний, мов мадярська ковбаса, — розважає один з грачів. — Тебе безперечно зродила кобила, а через те ти потребуєш щодня цілі тони харчів. Коли б ти менше жер, та скоротив хоч на п'ятдесят відсотків щоденну порцію пива, то й жінка тебе не била б, ну й штани твої не робили б такого відчаяного вигляду. А то я можу сподіватись, що через тиждень тебе могтимуть випустити на сцену замість кабаретової співачки.

Роберт тільки плює й мовчить.

— Давай бородатого! Маж! Справжній Карл Маркс говорить твоїм черевом! — зауважує другий грач.

— А я, товариші, так міркую, докидає третій. — Дулю варте наше життя, що складається з жерні, курева й пиття. Який небудь глухий професор Пферд гадає, що наш брат добродійна ослятина, що має тільки тягнути ослячу капицю й молитись Богу. От цього моя макітра ніяк не варить...

— І закрийся з своєю макітрою! Грай! Теж найшовся Кант! — суворо зазначує той саме мовчазний Роберт. — — Всяке гавкання марна трата часу. Ось тобі ціла п'ятка на чолі з Клярою Цеткін. Маж по них!

Його сусід одним помахом руки розбив свою чуприну, після з серцем стукнув об стіл кулаком. — От сатанський відродок! Він тобі цілий інтернаціонал нараз зібрав. Ну, чекай... Я тобі такого джімі підпущу, що ти... Це твоя масть?

— Так!

— Гачу по ній!

Хлопчина, що грів спину виняв з облізлої ташки термос і почав пити каву. Рудий, що сидів осторонь підсунувся до нього.

— Ти з фірми Фібіх-Ґрюнфелд? — питає й чухає під носом щітину.

— Так, — байдуже муркнув хлопчина й ховає свою книжку.

— Маєш ти час на оту забавку? Книгарню з собою возиш? Це, брате, й я колись пробував читати. Розгорнув книжку, а там таку тобі глупоту верзуть, що я не видержав і шпурнув нею в двері з двома нулями. Залізо розвозиш?

— Умгу, — муркнув запакованим ротом хлопчина.

В цей час повз рудого пробігало мале, ясноволосе дівчатко в червоній суконочці. Велетень схопив дівчатко, підкинув його в гору, мов пір'їнку, і, видобувши з себе якийсь рев, зірвався на ноги й підстрибом обчвалав з дівчинкою навколо більярду.

Лев не втримався, щоб не засміятись. — Ну, от, — говорив Гірш. Це є робітництво. Зовсім добрі людські кусні.

Лев оповідав Гіршові про свою країну, дякував за турботи, що той з ним мав. На прощання Гірш сказав: — Я вас дуже гарно розумію. Але знаєте, що створити велику державу, виплекати націю це не все одно, що написати брошуру в триста двадцять сторінок. Це є індустрія. Все то індустрія. І творення нації... І то... Бо індустрія це велика розроблена система, з якої випливає конечна необхідність творення всього іншого.

Після цього Лев розпрощався. Але цього дня він не забуде ніколи. Та величезна праця вкладена в ці підприємства очаровувала його й промовляла сильним голосом до його людської свідомости.

Світогляд Праці і Ризика.

Під цим враженням Лев вернувся додому. В його вухах гули сирени, скреготіла сталь. Йому хотілося жбурнути всі свої сили на поля, на ліси свого замріяного краю й звинути його в кулаці. Треба змусити його до справжньої праці, до великої, широкої. Досить того куркульського тупцяння між жінкою й коровою з обріями, що далі сусідського плота не сягають.

Ці свавільні бажання ще збільшились у нього після зустрічі з Йордановим. Він пішов зо старим і побачив, як за один піврік серед лісової гущі виріс величний, рухливий твір. Побачив подвійну в розмірі машину, що давала рух, побачив збільшення робітничих сил. Навколо кипіла праця. Цілі валки селянських підвод стягали на двірець дерево-

Вагон за вагоном відчалював від вантажного перону й відпливав.

— Тепер мусимо працювати день і ніч, — сказав Йорданов. — Це найвища коньюнктура. Мусимо використати її до кінця.

У канцелярії також ішла жвава робота. Цокотіли машинки, з'явився телефон. — Мусів провести, — зазначив Йорданов. — Біганина з міста сюди по препаскудній дорозі значно більше коштує, хоча ми маємо ось таку штуку...

І Йорданов показав Львові чудову нову лімузину фірми „Опель". — Щойно привезли зо станції. Можливо разом їхали, ха-ха! Подобається ?

— Машина чудова, — зазначив Лев.

— Проєктую закупити два тягарники й провести вузьку одноколійку просто до станції. А то мене ті селянські шкапи згризуть. Це необхідно... Затягаю кредит.

Після вони відійшли до кабінету шефа. — Сідайте, дорогий приятелю, — сказав Йорданов.

Лев сів коло столу заваленого папірцями й часописами.

— Маю намір, сказав Йорданов поділитися з вами моїми плянами на будуче, а також поговорити про ваші справи. Бачили ви ті ліси ? Розуміється. Ну, так ми мусимо взятися за них докладно. На них мають ласе око бельгійці, одна бельгійська спілка, але пощо тут ми ? Що ми маємо готове з рук випустити... І от я шукаю можливости збільшення акційного капіталу, поліпшення доріг, розбудови залізнички, а вас хочу вислати знов за кордон. Варто нам проникнути до Англії. Гаан, це чудова й здоровенна риба. Дивуюся, що вам вдалося й її загачити. Це все відношу на ваш рахунок. Одночасно вам збільшується платня вдвоє. Добре ?

— Я, пане шефе, ніколи не виступаю з домаганнями, поки не почуваю на то морального права. Хочу тільки попросити вас коротеньку... Ну, скажемо, тижневу відпустку...

— Защеміло серденько ? Так, так... Довідався, довідався... А мовчав... Був я в К. Там піткав такого Грузина, а той мене й повідомив...

— Ви знаєте Грузина ?

— Розуміється. І самого Гофмана. Це грошовитий мішок, тільки не для великого діла. Ні, ні. Він задовольняється пекарнею в повітовому містечку. Ну, розуміється також на банкових контах. Це він, безперечно, має... Так і буде. Тиждень відпустки маєте, хоч праці тепер йой-йой!

— Ваші наміри й проєкти мені дуже привабливі. Будемо їх здійснювати, — сказав устаючи Лев.

— І здійснимо! — докінчив Йорданов.

Уже на другий день Лев мчав новою шефовою машиною до свого рідного міста. На полях розложилась весна. До-

роги підсихають, селяне крають свої нивки, а вгорі цвірінчать жайворонки.

Лев зупинився в готельчику „Европейський". Його стіни носять сліди свого стилю. Першою справою є побачити Марію й Юрія. Зустріч з Марією не обіцяла нічого приємного. Лев уже наперед відчував її настирливі допити, плаксиві любощі й переборщені ніжності. Але нема ради. Всів у авто, тріснув дверцями й за п'ять хвилин перед дверима Гофманової пекарні.

Пані Гофманова людина досить прямолінійної вдачі. Свого здивовання й несподіванки сховати було їй неможливо. Тількищо шофер Льва зупинив воза перед дверима, як уже пані Гофманова стратила рівновагу й її короткі, товсті ноги витупцювали, мов на гарячому. — Ах, Боже! Ах, Боже! От несподіванка! Та прошу нагору. Там уже „наша" за вами так побивається...

Марія була дома. Вона сиділа в своїй кімнаті й, коли перед будинком зупинилось авто, виглянула подивитися, хто там приїхав. Лиш одного погляду вистачає, щоб пізнати „його". Серце її забилося й цілу її істоту проняло хвилювання. Вона намагалася тримати себе, але не було можливости.

А Лев біжить на верх. Марія чує його тверді кроки по дерев'яних сходах, ось ще одна хвилинка... Не витрималась і сама кинулась назустріч небезпеці. Не хотіла виявити себе малодушною. Хотіла втриматися на певній висоті...

Побачила його в півтемному коридорі. Високий, плечистий, з певною твердою ходою. Одягнений у сірий роґлян.
— Лев? — викрикнула Марія і, побачивши за спиною Льва матір, зніяковіла, мов дівча. — Поважання! — сказав спокійно й радісно Лев. — Ти мене не чекала?

— Розуміється ні. Думала ти ще там... — Вона міцно стиснула його широку долоню.

Всі троє ввійшли до просторої з тяжкими дубовими меблями кімнати. Пані Гофманова засвітила електричну люстру й попросила гостя роздягнутись і сісти. Взяла його роґлян і винесла в коридор. — Боже, Боже! А я й забула! В мене там робота! А його нема дома! — Стара вибачилася перед Львом і потарабанила вниз.

Лев і Марія зосталися самі. Ні він, ні вона не знали з чого почати. Вона хвилювалася. — Мало ти мені писав, — сказала вона.

— Так, Маріє, але я мав так мало часу.

— Справи? Правда?

— Справи! Ти трошки сказала це глузливо, але це так.

— Через справи можна забути й усе інше.

— Часто буває, що так.

— Бачив матір?

— Ще ні.

— А писав їй ?

— Також ні. Вона не грамотна... Вітчим був зо мною дуже холодний.

— Міг писати для неї на мене.

— Цього я й не догадався...

— Ти, здається, багато дечого не догадався.

— Для чого ці докори ?

— Ах, це я так. Вибач ! Сядь тут ближче. Дай мені можливість на тебе подивитися. Ти дуже споважнів. Ну, розказуй ! Сумував за мною ? Згадував ? Як справи ? Розказуй, розказуй, Лев ! Я так хочу все про тебе знати !

— Ну, дяка Богу, все гаразд. Справи в найкращому порядку.

— Не зрадив ще мене... З якою небудь Ґретхен ? — Ці питання вирвалися в неї напів жартом, не сміло.

Лев усміхнувся. — Я все зрадив ! — сказав він певно. — Тебе, матір, традиції... і навіть самого себе. Але в цій зраді я відзискав себе. Себе справжнього.

Марія дивилася на нього впертим поглядом і, здавалось, ковтала кожне його слово. — А я... Не хочу робити з себе трагічну особу, але за цю зиму я дуже багато пережила. Уяви, я ввесь час була сама з собою, але мій світ дуже поширшав. Передовсім я виплекала своє кохання. Я можу тепер сказати, тобі отверто, що значиш ти для мене. Ти сьогодні для мене все ! Кожна хвилинка мого життя, це ти ! Музика — ти ! Радість — ти, горе також ти ! Бути жінкою це неймовірна відповідальність. І я ручу за себе, Лев ! Але я тільки дуже боюсь за тебе ! Дуже боюсь... Уяви, іноді мені здавалося... що ти вже не вернешся до мене... Це таке, знаєш, жахливе почуття, що мені при тому хотілося кричма кричати. Їй-богу !

— Менше драми, Маріє, — казав Лев.

— Менше драми ? Ти сам знаєш, що говориш не те... Сам ти напоєний драмою. І інакше не можна. Нащо ти в такому разі відкидаєш те, що є й женешся за невідомим.

— В мені сидить такий дух ! Неспокій...

— А в мені жінка ! Ах, які зрештою дурні наші розмови. Я рада, що ти нарешті тут, що бачу тебе. Ти з нами вечеряєш. Добре ? А як приняла тебе мати... Бачив ? Вона познайомилася з Йордановим... Він наговорив про тебе стільки... дуже доброго, а до всього те авто... Боже, яка вона дивна людина і, скажу, щаслива. От уже батько не такий... Той і купець і не купець... Він добряк, а я хто зна в кого вдалася. Сестра вже вийшла за свого нескінченого лікаря й також щаслива. Я тобі про це не писала, бо вважала за непотрібне й не важне.

Лев залишився на вечерю. Прийшов старий Гофман, старша дочка з зятем. Пані Гофман накрила стіл у великій їдальні, одягнула гарну вечірню сукню.

Випили вино. Старий мав добрий настрій і безупинно реготав, оповідав про більярд, про свою зустріч з Йордановим. Марія тримала себе рівно, поважно й була весела. Вона не виявляла сьогодні своїх звичайних химер, до яких уже всі призвичаїлися, розмовляла з сестрою про нові одяги й інші дрібниці, що здебільша цікавили сестру. Часто розважала свого досить надутого шваґра, що видно не зовсім був вдоволений з сьогоднішнього товариства. Лев поводив себе просто, спокійно, оповідав про свою подорож та підприємство, в якому працював. У короткому часі він устиг звернути на себе увагу всіх, включно до старшої дочки Гофманів і це було причиною невдоволення її чоловіка.

По вечері попросили Марію заграти. Вона охоче погодилась і всі перейшли в сальон. Вона взяла кілька акордів Штравсових вальсів, але порішила, що це дуже легке й перейшла на Шопена. Дужі пориви музики залили ясно освітлений сальон. Лев дивився на Марію в профіль. Її пишні, кучеряві коси орамлювали чудову, яскраво виявлену голову з характерними чолом, носом і підборіддям. Уста її тісно стулені. Руки й пальці швидко бігають по клявішав п'яніна, з якого виринають усе потужніші, все ширші акорди. В цей час Лев відчув, що в його грудях ще є серце.

Старий замовк і перестав сміятись. Стара розплилась і витерала хусточкою з чола піт, а зять з своєю жінкою дивилися то на стіни, то на килим помосту. І коли Марія дійшла в одному місці так далеко, де вже й сам Шопен не знав, що йому робити, вона вдарила по клявішах обома руками, пяніно болюче заридало й затихло. Марія впала на клявіші обома ліктями, обличчя поклала на руки й заплакала.

Вона плакала дійсно сльозами. Ціла її чудова постать здригалася від того плачу. Всі зірвалися зо своїх місць, оточили її й заметушилися. Лев зніяковів і розгубився.

— Маріє ! — турбувалась мати. — Що з тобою ? Маріє ! Боже ! І це так, люди мої, завжди. І то живи з такою . . . Що хоч з нею роби !

— Це все нерви ! — казав батько. Це все нерви. Вона втихомириться. Лиши її, стара. Марусенько ! Заспокійся. Ну, заспокійся, дитино ! Я казав : не купуй їй те пяніно. Ні ! Вперлася. „Баришня", мовляв, мусить знати музику ! От тобі маєш ! — сердився старий.

— Ну, ну, ну ! — заспокоювала його старша дочка.

Лев підступив до Марії. — Марусю ! Що з тобою ? — запитав він. Його голос звучав лагідно й якось так, як це було колись, коли пізнала його Марія. Це були ті давні,

майже заглохлі нотки його душі, що тепер на хвильку ожили й промовили.

Марія підняла голову. — Прошу вас, — сказала вона. — Не беріть це поважно. Я страшенно люблю музику.

Після вони залишились на самоті й Марія сказала: — Лев. Я так хочу тобі вірити! Так дуже хочу. Мені здається, що ти перестаєш бути тим, яким знала тебе колись. Твоя мова, вираз і навіть рухи міняються. Я боюся за себе й за тебе. Можеш мене вислухати?

— Так! — сказав Лев.

— Я вже давно тебе зрозуміла. Ти любиш тільки свою працю й свої мрії. Але мені здається, що щастя не в тому... Не признаю за щастя щастя мільйонера, що ціле своє життя має на думці тільки працю. Він же навіть не потребує грошей, хоч вічно за ними гониться. Є з них такі, що не мають ні жінок, ні дітей, ані навіть коханок, а забившись у якусь діру в порваному халаті, цілі ночі просиджують над своїми плянами, розрахунками, чорт зна чим... Невже щось подібне може тобі подобатись?

— Я тепер зовсім не знаю, що мені може подобатись. Я не маю на це часу. Але працювати, Маріє, навчитись працювати сильно, ми мусимо! Це така сама необхідність, як щоденна їжа! Ризикувати, підприймати, відкривати нове — це наше завдання! Моя філософія вести світ до кращого. Я прагну бути чинним, я хочу вести себе, володіти собою, бути вільним і бути сильним. Ось мої бажання. І я мушу це все вибороти! Ще перед кількома роками я не знав як це робити. Я гонився за міражами, ловив хмари, але сьогодні все для мене ясно...

— Перед кількома роками ти напевно був щасливішим, — перебила його Марія.

— Хто що вважає щастям. Я був дикий, дурний і голодний.

— І вмів співчувати...

— Це було дуже мало від мене. Я був сам гідний співчуття. І ти перша звернула на мене увагу зо співчуття.

Вони змагалися ще довго. Марія малювала йому щасливу, спокійну будучину. І варто йому тільки захотіти. Варто одно слово й вони забезпечені, мають невелике власне господарство, родину, спокій... Вони будуть жити так, як живе безліч людей навкруги, так як жили їх батьки й діди.

На це відповів Лев: — Ніколи не шукав спокою. Спокій для мене смерть. Ще недавно я був ув одному місці серед вічно рухливих машин. Це для мене найбільша поезія й краса. Цей вічний рух! У цьому я чую силу, людську волю й людський геній.

— І в цьому людське нещастя.

— Це дуже можливо. Але не треба доказів, що ті народи, що те нещастя мають, стократ щасливіші від тих, що його не мають. Це аксіома. Все, що я кажу, я пережив своїм цілим єством. Твої арґументи зачерпнуті з музики й книжок.

Це останнє Лев промовив з притиском. А ніч не чекала. Час ступав уперед звичайним своїм кроком. Марія і Лев ще довго змагалися й що далі заходили в хащі філософії, то менше розуміли себе. І коли треба було наблизитися знов, приходилося вернутись до голого чуття.

Лев мусів здатися й залишився ночувати в Гофманів. Готель свій мусів відмовити. Йому приготовили пишну постіль у кабінеті старого, де він провів решту ночі дуже спокійно. Вже на другий день ціле місто говорило про заручини Марії Гофманівни.

Пішли поздоровлення, відвідини. Ледве настав день, як пригнався Павловський. Хто зна як він довідався про приїзд Льва. Увігнався до кабінету, мов буревій, застав Льва ще в ліжку, стягнув його в одній піжамі на землю і, потрясаючи своїми здоровенними п'ястуками, мало не задушив Льва в обіймах. — Ах, ти варваре! Чом, мурине, не написав? От так-так! А тут, брат, сліз! А тут гамору! Ну, гаразд! Здоров'ю...

— Та з чим?

— Та з приїздом, ну й... з заручинами. От тобі й на! Заручився й мовчить. Досить, досить ломатись! Здавайся, брат!

— Хто заручився? Ти смієшся?

— Ха-ха-ха! Ти мабуть ще не прочунявся від учорашньої „Малаґи"... Але що мене великомученика на заручини не запросив, це, брат, зле!

— Ні, Юра! Жартуєш. Я направду ні з ким не заручався.

— Ціле місто знає, що заручився, а ти не знаєш. Лев Бойчук, мільйонер і прочая, і прочая, заручився з панною Гофманівною власницею двох сот тисяч готових знаків банку Жечипосполитої. Ха-ха-ха! Досить, досить! Шило в мішку... Ааа, глупота... Ха-ха-ха!

— Це, брате, найблагородніший скандал. Ніякого заручення не було й не могло бути. Я напишу спростовання в часописах.

— Нуу! Знаєш! — перебив його Павловський. — Це вже не такий тяжкий скандал. Сто чи там двісті тисяч...

— Ах, лиши це! Я не маю ніякого наміру...

— Який там намір. Женись і крапка. Маєш службу, маєш гроші, маєш жінку... Якого ще чорта. Вали, вали! Не зупиняйся. Ось зженемо Олю, Маню, Груню й цілу зґраю... Марія вмре з радощів, а гроші, гроші, гроші! Чорт бери, скільки грошей!

— Схаменись! То ж навіть нічого не знає мати!...

— Ах, мати! Згадав нарешті мати... Коли тебе родила, не питала, тепер ти її не питай... Сьогодні загорнемо всіх до твого Опля й раз-два до самої матері чкурнемо. А старій зробиш радість... Вони й так давно вже конферують.

Лев не знав що робити. Дивно хитнув головою, сів і розгублено посміхнувся.

— Попався, брат! — регоче Павловський. Тепер шлюс! Не вилізеш! Не сумуй. Заручись, а окрутишся пізніше. Рік-два й ти Ротшільд і всі моря тобі по коліна. А Марія не дівка — золото! Чисте золото. За цей час я добре пізнав її. Тобою тільки й живе.

— Дивуюся, Юрку, що навіть ти мене не розумієш...

— Ах, про це після. Ти от краще натягай штани, мий пику й ходи до мене. В мене майже ательє. Словом — глянеш і вмреш. Картину здоровенну малюю. Думаю й твою бліскучу подобизну, на глум прийдешнім, між музейне дрантя, змалювати. Твоя наречена справжня Монна Ліза вийшла. Ще не хвалилась?

„Ось воно" — думав Лев і почав швидко вдягатися. По часі вийшли до їдальні. Там повно квітів, візитівок. Марія з блідоватим обличчям і легко запалими очима зустріла Льва й указала на квіти. — Бачиш? — каже. — Приходили тебе вітати.

— Скоріше тебе, чи нас разом.

— Тобі не приємно?

— Ні, чому... Але знаєш, Марусе (це перший раз Марусе). Відложимо вже ту... (хотів сказати трагікомедію, але запнувся) подію на вечір. Тільки ради Бога не роби це дуже гармідерно.

— Чому? Нас усі тут знають...

— Я цього не люблю. Ще який чорт розляпає, що я тут...

— Чого ти боїшся? — здивована Марія.

— Ну, досить. Я зараз іду з Юрієм. Ми будемо пити каву тут у вас внизу... До каварні — хай їй чорт... Там налізе всякого дрантя. А після я йду до Юрія... По обіді — будь готова — поїдемо до мами.

Але внизу пити каву не прийшлося. В ту саму мить порцеляновий сервіс оздобив стіл і Марія в легкому своєму одязі, нагими, чудовими руками розілляла каву. Найкращі тісточка з відомої Гофманської пекарні знайшлися тут також. До кави сіли не тільки Юрій, Лев і Марія. З'явилася Груня й соромлива Маня, а також старша сестра з своїм чоловіком. Соромлива Маня відважилась і зауважила.

— А знаєте? Наш Ґеорґ Чорний незадоволений.

— А то ж чому? — серйозно запитала Марія, не розуміючи про кого мова.

— Маню ! — сказав Юрій. — Захочу — один гокус-покус і вас нема. І ви вмерли, мов пійманий кожан. Це вона до мене п'є, — звернувся до решти Павловський.

— Ну, Манюсю. Ти вже краще притупи язичка, — сказала Марія.

— Він і так досить не гострий, — додав Павловський.

— Я, панове, нічого не розумію, — сказав Лев.

— І не обов'язково знати. Це, бач, Маня, оця само, що перед тобою... Бачиш її ? Так воно в мене закохалося й увесь час тиче мені бурмістрівну під ніс... Так, так, Манюсю ! Я закоханий. І що ж ! Що мені хто зробить ?

Маня страшенно почервоніла. — Диви ! На злодію шапка горить ! Я знов не те думала. Закохалась. Ха-ха-ха ! В такого саджотруса !

— Так ! Тверджу ! Закохалась ! — уперто, жартом говорив Юрій.

— Панове ! Мовчіть і їжте ! Лев ! Не тільки саму каву, а й сметану. Він, панове, тільки й думає про свій ліс, стоси дерева...

— Умгу, — муркнув Лев, сьорбаючи злегка каву...

— Це якось урочисто сьогодні, — вигукнув Павловський. Лев, квіти ! Коли б моє серце не таке — вискочило б. Сам я отщо...

— Не сам, не сам ! — перебила Груня.

— Не сам ! — кинула Маня.

— У тебе ще, Манюсю, на губах...

— Червона барва від учора... — перебиває Марію мовчазний на цей раз медик.

— Але, панове ! — вигукнув Юрій. Ради всіх святих ! Не думайте, що малюю їх я. Вона сама талановита малярка, хоч скромна, мов преосвященний Денис.

— Юркааа ! — витягнула губки Маня.

— Хо-хо-хо ! Юркааа ! — перекривив її Павловський. Перший раз чую від неї це слово. Ну, скажіть, Манюсю, ще раз. Скажіть ! Прошу ! А то все було Жорж... Ха-ха-ха ! Жорж ! Памілуйте ! А все Лев ! Ти їх змушуєш говорити „мужицьким язиком"... Коли б не ти, Левку, так вони були б глибоко переконані, що Юрко звучить недоречно, погано, мізерно, химерно й як хочете, а що Жорж, це божественно, розкішно, медово, рожево та знов, як хочете... Ех, що то гроші й авторитет. Уууу ! Маруся морщить свої п'явки. У вас, Марусю, не брови, а п'явки.

— Ви-но не дуже викпивайте нас, — сказала Марія. — Наше міщанство вам не на сміх. Це старе, традиційне, виховане ! Ми дійсно любимо ту мову...

— Якою так гарно можна висловити всі почуття... — знов перебила Маня.

— Ооо! Дивіться! Маня сьогодні на верху, десь там високо! Я навіть не бачу її! А знаєте? І наш бурмістр також каже: „знаєте, каспада! Єто как-то асобєнна пріятна, када чувствуєш сєбя в благароднай обстановкє". Для нього російщина все одно, що для Груні чорне пиво й краківська ковбаса, — випалив Павловський.

— Ви вульгарний! — крикнули одночасно всі жінки.

— Ротшільд! Вульґарний я? — питає Юрій Льва.

— Ні, да Вінчі.

— Ясно! Слово, докторе, за вами!

— Ні.

— Крито. Жінки сховайтесь. Ви завжди були консервативні. Були, є й будете, але це тільки пост-скриптум... А пана Маркуша, — перемінив Павловський тон розмови, — ви все таки забули. — Він при цьому зідхнув і кинув погляд на Маню. — Маня чогось, панове, червоніє, а черговий його дотеп про Власту Буряна чули? Каже з „Берлінер Таґблятту" вичитав. Але при наших дамах...

— Ха-ха-ха! — приснула Маня.

— А ви то знаєте? — запитала Марія.

— Не я, а ціле місто знає.

— Ну, так розкажіть і нам...

— Щоб знов мене назвали вульґарним.

— Розкажіть, розкажіть, — посипалося зо всіх боків.

— Це знаєте, — почав Юрко, — Власта Бурян, його жінка, теща й дванадцятирічний синок мали кудись там їхати залізницею. Бурян купує при касі білети й каже: дайте мені, панно, три білети цілих і один дитячий для цього ось героя. Касірша витягає шию й дивиться крізь визирку. То ж він, каже вона, вже не дитина. Він носить довгі штани. — Ну, підхоплює Бурян. Коли ви судите по штанях, то будь ласка, дайте мені два білети цілих, один пів і один безплатний...

Всі реґочуть. Лев очевидно прослухав Павловського, але засміявся й собі.

— Прошу вас, панове! Подивіться на Льва! Він посміхається, мов єгипетський сфінкс, якому сіла на ніс муха. Або, як курка, що знесе яйце, — додає по хвильці Павловський.

Знов реґіт. Лев поворушився. — Чому ж якраз курка? — сказав він. Це не влучно.

— Бо тільки ця благородна тварина Божа оголошує світові свою радість, коли знесе предмет, що вартий ледве кілька грошей.

— Ти глибоко помилився б, коли думаєш, що моя усмішка наслідки такого дешевого плоду.

Марія глянула на нього довгим, поважним, допитливим поглядом. — Він, — зазначила Марія, сьогодні не зовсім щасливий.

— Зате щасливі ми! — перебив Юрій. — А це найголовніше. А покищо, панове, я конфіскую нашого дорогоцінного гостя для себе з надією, що ви за той час не помрете, а залишитесь такими, як були, є й будете. Це моє післяслово прошу приняти з повним виразом глибокої до вас пошани, ваш і т. д.... А ви, принц Уельський, будьте ласкаві потрудитися зо мною.

Всі встали. Юрій і Лев вклонились і вийшли. Дорогою Лев мовчав. У нього були невеселі думки. Він не був підготований до всього того, що так несподівано звалилося на його голову. Він тепер стає досить популярною особою. Про нього вже починають писати часописи. Чого доброго й ця вістка попаде в пресу й це, коли впаде в вуха кому не треба, може злизати блискучі пляни співпраці фірми Йорданов і Ко. Одинока надія, що це закордон не попаде.

Приходять до Павловського. Господиня й панна Ольга зустрічають їх з вигуками, як і звичайно. Лев подався одразу до „ательє".

Ціла ґалерія. Більше всього портрети. Між ними також портрет Марії. — Світла тут маловато, — каже Юрій, — а то б ти побачив цю жіночку. Це, брате, жіночка. Ти приглянься в вираз її очей. Глянь на те ніжне, мов персик, підборіддя. Оця рисочка від правого ока, свідчить про її здібність „читати в серцях людей", а зморшка мармурового чола, ніщо інше, як вираз думки, що нераз гостює в тій голівці. Ні, ні! Вона далеко не така собі міщанка та й годі. Вона з чортиком.

А от дивись тут. Це ще тільки шкіци. Я пробував зарисувати з пам'яти тих кілька знаних нам характеристичних типів... Не знаю, чи вдалися вони мені, одначе глянь! — І Юрій підніс шмат паперу з деталями картини.

— Це Шабелян! — викрикнув Лев. Ти знав його?

— Розуміється. Глянь на його уста! А очі, а очі! То очі чорта! Не даремно відтяв він власній дитині руку. Він нагадує портрет Данта. Ні? А тут, — веде далі Юрко, — знов твої знайомі. Це ось Китай! Ти пізнав його відразу. Це той всесвітній Мефісто, що можливо теліпається десь на шибениці, або кирує ГПУ. Сорока, Сорокоуст... Все то клиння, яким розважується світ, або збивається його. Ось рисочки також знайомі. Правда? Пізнав? Ти його бачиш тепер щодня й можеш підтвердити, чи добре піймало його моє перо. Е, коли б мені трошки ще школи... Трошки такого тобі Парижу... Я б дещо зробив. Я маю божевільну ідею. Іноді я не сплю, а горю... Їй-богу, цілими ночами нераз горю ввесь налитий ущерть барвами, тонами, звука-

ми... Це холерне почуття, а вилити його нема де, чи нема як. Не знаєш до чого сили свої придати. Мені хотілося б підглядіти силу соняшних протуберанців, піймати вічну й головну думу нашої старезної землі та створити з цього тло своєї картини. На тлі тому створити символ боротьби, руху, одчайдухости, ризика. Люди мусіли б бути, як боги, — розумні люди, творчі люди. Я є новий романтик, якщо дозволиш так висловитись, що бачить у нашій добі страшну силу, з якої мусить повстати велич і слава нашого народу. Бо про народ наш мені тільки й розходиться. Отякий я дурний чоловік. Ні? Я захоплююсь, мов блазень мріями!

— Ну, ну, Юрій! Не вибачайся своїм захопленням. Його треба скрізь... Але чи розуміють тебе в нас?

— Мабуть ні! — рішуче сказав Павловський. А тут, у цій повітовій дірі напевно ні. Звідсіля треба втекти! Бо творити все таки треба! Мистецтво це велика річ! Хто не вірить у мистецтво, не вірить у Бога, у себе самого! Це смерть моральна!

— Ех, друже! — каже Лев. Все, що ти говориш, це істина! Але ми ще страшенно бідні. Ми ще скрізь наймити, а наймит не потребує мистецтва!

— Не вірю! Останній ідіот потребує мистецтва! Коли ми цього не розуміємо, через те ми й бідні. Ми бідні передовсім духом. Бездушні істоти не можуть бути багаті нічим. Без великого духа неможливе велике мистецтво, а без великого мистецтва неможливі великі організатори, полководці й хто хоч. Не гроші творять культуру, а навпаки! Це істина.

— Це безперечно, дорогий друже! Це безперечно.

— І щоб ми, — захоплено говорив далі Павловський, — щоб ми були вже такі бідні, це не зовсім правда. Але ми не цікаві, байдужі... Це той кулацький задубілий масив... Упертий, з залізною волею й зовсім безідейний.

— І з цього, — перебив його Лев, — мусимо виходити. Цей самий масив мусимо й використати. Це є наш ґрунт. Ту волю й ту впертість треба запрягти до великої роботи, а ідеї?? В самім існуванні нашого народу в такому вигляді, як він є, мусить бути велика ідея. Без цього наш народ уже зникнув би давно з лиця землі. Тільки треба ту ідею назвати. Без назви нічого в світі існувати не може. Предмет без назви не є предмет. Людина без назви порожнє місце й так само народ. Назву, її зміст, її тип... Ось завдання нашої творчости.

— Ми створимо це! — майже по-хлоп'ячи вигукнув Павловський, — Я вірю!

— Створимо! — спокійніше додав Лев. Нема причин не вірити. Нам для цього нічого не бракує. Тільки бажання.

— О, це буде чудесний час! Той прийдешній! А він буде! — шалено викрикнув Павловський і схопив руку свого побратима. Потиснувши її міцно й щиро, вони залишили кімнату.

Горів чудовий, весняний день. Вгорі палахкотіло сліпуче сонце. Голуби зграями обсипали стріхи високих будівель і баня собору, мов велика перлина, вгрузала в густу блакить на обрію.

Лев і Юрій широко ступали попід мурами ліцею в напрямку до Гофманів. Після такої розмови вони відчували себе підсиленими, свіжими. Вже давно не відчували вони себе так добре. Нарешті вони знов знайшли те спільне до чого обидва різними дорогами мовчки, вперто й самовіддано прямували. Щось сильне спаювало їх у їх нестримному ході вперед. Чулися дужими хижаками, що полюють на одну здобич.

Через чверть години Лев, Марія й Юрко виїхали, а ще через кілька хвилин самохід викотився з міста й стрімголов мчав по старій брукованій дорозі в напрямку сходу. Садки, городи, поля, гайки мигали перед очима й зникали. — Прудкий, вітрець дув в обличчя зіркатій машині, але та не звертала на це уваги, а одчайдушно, мов стрільно перла вперед.

Мати Льва побачила купу „панів", між ними „свою дитину", витерла нашвидко уста й кинулася до Льва. Вона ані не думала гніватись, що той так довго не давав про себе чуток. Вона побігла до хати, до льоху, заметушилася, мов молода. Вона не ходила, а літала, як тільки вміють це робити матері... Син приїхав! Цього одного було досить, щоб зрозуміти все те, що діялося в її великій матірній душі.

В скорім часі всі опинилися за столом. На столі чарки й закуска. Зо всіми на почесному місці сидів також вітчим Льва. Після першого „півока" очі його розгорілись і йому захотілося привітати гостей промовою. Напнувши груди, він устав, кашлянув і, тримаючи в руці повну чарку, яку весь час розливав, дуже вчено промовив: — А тіпєріча, так сказать, подозвольте і мінє, скромному роботніку труда мірового, так сказать, в економіческом значенії класа, превознести заздравний тост солідарности. Не лий, моя старушка, сльози. Твой син вирос на славу тобі і всьому учоному миру. Поетому сьоводня обіцяю йому здєлать безплатно самиї луччії з хрому сапогі, щоб доказать своє іскуствеabove ремесло. Ура!

Всі крикнули ура й реготалися від щирого серця. Старий швець реготався також і ввесь час рвався промовляти. Марія почувала себе зовсім гарно й сміялася, мов дівчинка. Лев оголосив сам про свої заручини й попросив благословенства матері й вітчима. З веселого, настрій став уро-

чистим. Молоді стали навколішки й мати з вітчимом благословили їх святими іконами. При цьому стара не втрималась і з радости також впала навколішки і, обнявши своїх дітей, заплакала від щирого серця. Марія цілувала її руки й також заплакала.

— Благослови вас, дітоньки, Великий Боже, на все добре! — говорила стара. Любіться! Ціле щастя в любові!

Швець зворушився також, закліпав очима й безупинно хитав образом. Після урочисто підніс його молодим, щоб поцілували.

— Ето скріпленіє, — заявив він.

Після цього гостили далі. Тепер уже розійшовся господар дому. Сам побіг у село й приніс кошик горілки, ковбас і привів своїх найкращих приятелів.

— По-старому українському, значиця, звичаю треба загуляти, — сказав він.

Юрко дуже скоро увійшов у ролю, підробився під тон і смак вітчима й почалося частування. Прибули ще куми сусіди, затягнули пісні. Пили за довгі літа, за щастя, за здоров'я молодят. Далі зірвалися й до танцю. Не було музик, тоді один дядько взяв рубля й качалку, другий затарабанив у двері й витворилася музика. Кумасі попідтикали спідниці, перескакували з ноги на ногу й виспівували:

„Ой, музички мої, та й заграйте мені!

Юрко й Марія від захопленя стрібали з бабами також. Усі разом утворили коло, шалено вертілися навкруги, міцно притупували ногами й верещали на цілу губу. Дебела, пелехата Юркова постать дуже виділялася з бабського кола й сягала майже під сволок. Марія в своїй рожевій, шовковій сукні з копицею розбитих кучерів підстрібувала, реготала, співала пісні й випадала дуже гарно.

Тільки Лев заховав свою поважність. Коло нього ввесь час вертілася мати, а один з поважніших з бородою, мов коцюба, дядько підсунувсь і собі до нього.

— От ми чували, що ви в Німещині бували... Хитрий, я вам скажу, то народ, — сказав він і повів бородою.

— Хитрий і розумний, — сказав Лев зовсім поважно.

— О, хитрий! До чорта хитрий! — провадив дядько далі. — От-як крикне „раус“, або „цурік“ то коб ти мертвий був, то встанеш. Цурік, то у них, бачите, все одно, що назад. А гальт, це ніби наше стій. Раус уже забув, що то значить... А як там у них земледільства?

— Господарять вони дуже гарно, — сказав Лев.

— Гарно, сукини сини. Хитрий народ, що не кажи...

Підсідає ще один дядько, а бородатий продовжує: — У революцію були вони й у нас. Сильні, скажу вам, чоловіки. Ото насуне ту залізну шапку і, як мур. Як камінь, хрестосвятий!... От так, так!

— Це „вєрно", — підтверджує кум, що тільки підсів. — У війну я був на ґерманськом фронті, так то бувало, як зажарить!... Все тобі отак піде! — І кум зробив перед собою млинок. — Як стояли під Варшавою, то двадцять лав наших сибірських полків пересікли. А сибірські полки знаєте... Самі горлорізи, китайці та татари... Це такий тобі народ, що куля не куля, а він тобі, мов мара лізе. Відчаяний народ! Смерть для нього чистий плювак... (тут дядько спльовує). Але німця, — продовжує він по хвильці, ніде на презенті не побачиш. Заліз у землю, обмурувався, цементом залився й тільки машина одна „работаєт"... А що було сміху, як забирали Варшаву. При „отступлєнії", значиця, наші зірвали на Віслі моста. От, думали, будемо мати трохи спокою поки вони перелізуть. А вони, вам, сукини сини, за одну годину підвезли вже готового, зовсім такого самого залізного моста, зшрубували й пустили панцерники. От було сміха! А вони, значить, усе наперед шпіонами виміряли, обдивилися... Дома, значить у себе, зробили й на маєш! От народ! — і дядько добродушно спльовує знов.

— Що народ то народ! Як не кажи, а в них є що повчитися! — підтвердив бородатий дядько й витягнув кисета з тютюном. — Закуріть, куме, — каже. Махорка не важна. А вам, пане, і ніяково казати.

Лев посміхнувся, виняв свої цигарки. — Ось краще закуріть у мене. — І подає дядькам цигари.

— То у вас, каже дядько, готові. Але ті панські цигарки... Як закуриш, потягнеш, а воно, мов трава. Ніякого тобі смаку. А яке дороге, хай йому частець. — Дядько виявив нехіть до панських цигарок, але все таки взяв.

— Не важне то куриво, — сказав другий дядько, але взяв цигарку також.

— Роботи от нема... — перемінив розмову бородатий. — Ото відійшла сівба, зациркав зерном ту нивку й сиди. А як там у вас „нащот" роботи в лісах? Тартак, чули, маєте?...

— Свого не маю, служу на тартаку.

— Прикажчиком?

— Щось таке. Їжджу, шукаю купців на дерево.

Подумавши, дядько питає далі. — А увтомобіль ваш, чи нанятий?

— Це мого господаря.

— Добру має машину. Поза границями навчилися... Кажуть, у Америці навіть снопи з поля увтумобілями возять. Добра штука...

— Добра то добра, — добавив другий дядько, але не наші дороги. На це треба сошу. Та й людей нема таких... Хто б у нас тою штукою їхати вмів.

— Це легко навчитися, — сказав Лев.

— Легко. Вам то легко. А навчи до цього мужика.

— Хіба я не був мужиком, — перечив Лев.

— Ви! Ви якось вибились... Голову мали. Це трудно, щоб хтось з мужика на таку степень вийшов.

— Я з вами не згоджуюсь, — сказав Лев. — Тепер, коли що може путнє в нас бути, то тільки з мужика. Пани вже згнили. Нема панів. Та й не тільки в нас. Скрізь. Он у чехів президент держави з мужиків, у італійців також, у німців... Скрізь. Це ви не кажіть так...

— Ну, — згоджується дядько. — Може воно й так. Коли б то наш мужик мав яке „поніманіє"... Може й з нас були б люди... А то ж усе таки темнотааа! Що його висадити на якого міністра... Ооо! На це треба високі школи й гроша... Без гроша не поїдеш, а без школи також...

— А я все таки думаю, — перечить Лев, — що хто хоче, знайде й гроша й школу. Я, дивіться, також не мав гроша.

— Що ви... Ви голову золоту маєте... А це найголовніше...

— Не кажіть. Не я тільки таку голову маю. Багато є таких голів, але вони не думають про те, щоб йти вгору. Треба кинути своє село. Треба йти в місто. Треба тільки за поріг села виборхатись і вже світ більшим і цікавіщим покажеться.

— Воно то правда, — погоджується дядько. — От чоловік тільки на війну пішов і то вже щось трохи порозумнішав. А коли сидиш дома, засмокчешся в те село, у гній, куриш ту махорку, то здається тільки й є світа, що в вікні.

— Правда воно! — твердить другий дядько, — Треба йти в світ... Треба в людей учитися...

— Та й свій розум мати, — докидає Лев.

— Еге! Та й, мовляли ви, свій розум мати, — притакує дядько.

Лев дійшов з дядьками до повної згоди. А тим часом жінки на чолі з Юрком витанцьовували різні танці, співали. Юрко вже мучився в обіймах якоїсь Зіньки. Вона червона, гаряча, рухлива й очі горять, мов жар, мов живе срібло, бігають. Буйна, пристрасна Юркова натура, що так завзято витанцьовував гопака імпонувала їй і вона шептала йому на вухо: — Паничу! Сьогодня мого Михайла нема дома. Прийдіть на тік.

— На який тік, — голосно питає, не розуміючи Юрко.

— Та не кричіть так. Люди почують. На тік, до клуні, на солому...

— На який біс нам солома?

— От не знає... — Одвернулась і голосно почала молоти різні пісні.

Марія ввесь час реготала.

Зовсім увечері верталися всі до міста. Юрко ввесь час поривався співати, філософувати... Він чомусь почав опо-

відати про життя Марії Маґдалени, що ніби була коханкою Понтія Пилата, що Юда продав Христа також за неї з ревнощів. А Понтій Пилат, хоч не бачив за Христом вини, але як суперника радо віддавав на розп'яття... Марія вимолила в нього дещо співчуття для Назорея... Все жінки! — гукав Юрій. Жінка чорт і може більше, але я люблю їх! Вони панують над нами!... Хай живуть жінки, хай живе кохання, хай живе любов! Марусю! Ви є найкраща Маґдалена зо всіх Маґдален. Лев наш дурень. Він не знає, що має в своїх руках. Ааа! Дивіться! Он там у темноті пожежа!

— Де? Де? — питалися Лев і Марія.

— Там! Не бачиш? Там під лісом! Страшна пожежа.

Авто мчало вперед, освічуючи дорогу. Часами промінь рефлекторів падав на дерева і, здавалось, вони горіли. Навколо ніч і темнота.

— Це тобі, голубе, в очах пожежа! Це горить твоє серце! — каже Лев. Марія пригорнулась зовсім близько до нього так, що чує биття його серця. — Чую, каже вона, як б'ється твоє серце.

— Якийсь чудило, — бурмотить Павловський, приходить учора до мене. Добрий мій Френч Штанович, каже чудило. Дозвольте, закурити цигарку. Не курю цигарок! Крикнув я. Курю банани! Курю свинячі ніжки з перцем і часником! А в вас криве око й ось тут на серці пляма. Думка ваша подвійна, мов турецький горіх. Відійдіть геть!

Ніхто йому не перечив і він почав свистати, співати.

— Весело йому, — шепче на вухо Льва Марія.

— Він тішиться з твого щастя...

— І з твого. Приємно тобі, мій любий?

Він ще тісніше пригорнув її до себе. В цей час він був дійсно щасливий. — Я тішуся, Марусю, — шепнув їй.

Авто наближалося до міста. Ще хвилина й вони вернулися. Тут застали все приготовлене до гостини, але це виглядало зовсім інше, ніж було там. Весняна місячна ніч минула дуже швидко й дуже щасливо.

А на другий день Лев дістав телеграму від шефа. Просив його вернутися негайно. Лев мусить від'їхати. Перед від'їздом він ще поговорив з Павловським.

— Знаєш... Ти щось там натякав про науку й Париж... Я ж тобі винен гроші... До всього я міг би щось тобі й позичити... Подумай...

Юрій подивився на Льва поглядом, у якому горіло глибоке дружнє чуття. Взяв його тверду руку й щиро потиснув її. — Не люблю, — сказав він, — користуватися різними милостями. Але ж ти мій Лев.

Його очі, зуби й чоло сяяли від радощів.

Марія була тепер переконана, що ніяка сила не зможе вирвати його з її рук. Вона зо своїми приятельками проводила його за місто. Обіцяла скоро навідати його в лісі.

Лев вернувся туди, куди належить. Праця й боротьба полонять його, а він й не думає робити відступу. Навпаки. Дні й ночі все більше й сильніше розгоряється вогонь його душі, що жене його зо скаженою силою вперед.

Дуже здивувався й не хотів повірити, що в маґістратському листку його міста (прислав Юрій) побачив велитенське оголошення про свої заручини. Ще більше дивним і незрозумілим було, що ця не важлива подія попала й до краєвих часописів, що вже почали цікавитись не тільки його діяльністю, а й чисто особистими справами. Він уже відчув, що ті чисельні оголошення, які з обов'язку подавав до рідної преси декому почали муляти очі. Ліві свистки почали висвистувати про „наростаючий капіталізм", про „гидру експлуатації". Його ім'я все частіше відміняли на різні лади, добавляючи одночасно відповідні прислів'я. Виявилося, що він є зрадник, продажна душа, прихвостень світової буржуазії і т. п. речі, на які Лев здебільша не звертав уваги, тільки дивувався кому й для чого потрібно це робити й якою логікою кермується такий писака.

А ліс шумів, мов чорт. Стрункі сосни звивалися, мов гадини й люто впивались у душу Льва. Він робився сердитим, твердим. Оздобившись цифрами, він уже не хотів бачити нічого навкруги. Цілий світ увійшов для нього в одну колію, по якій замість дерев котилася річка долярів. Скарбниця фірми Йорданов зростала з дня на день, а ліс наповнявся дроворубами, що сотками стягалися сюди з цілої околиці.

Пили жадібно жерли дерева. Блискучі їх леза вкривались кров'ю й потом, а цілі стоси нових, біленьких дощок і граняків наростали навкруги тартака, після здіймались і відпливали в безвість.

Тартак швидко ріс. Робітництва ввесь час прибувало. Робітники вже дістали нормальну платню й працювали звичайних вісім годин. Часами працювали цілу добу без перерви на три зміни. Особливо живі й корисні нав'язалися зв'язки з фірмою Гаан, що мабуть уважала за необхідне все збільшувати й збільшувати замовлення.

Лев не переставав думати, не давав собі й хвилини спокою. Він виписав собі великі промислові краєві й закордонні часописи й уважно слідкував за ходом економічних подій світу. Від деякого часу йому на думку впала нова ідея, яку він покищо не вважав потрібним прозраджувати комусь. Слідкуючи за зростом торговельного білянсу, що ріс, як росте жилка живого срібла тепломіра при добрій погоді, він почав розважати, що підприємство варто поширити. Невдовзі він помітив, що країна відчуває великий брак паперу.

П'ятдесят три краєві папірівні, що продукують річно 128.387 тон паперу, далеко не задовольняють усіх потреб... Щороку ввозиться 23.677 тон паперу на суму 1,369.000 злотих, не рахуючи 17.184 тони люксусового паперу, що довозиться з Чехії та Німеччини.

Ці дані наводять Льва на думку заложити нову акційну спілку, що могла б фінансувати більшу папірівню, якраз тут, де є на місці стільки сирівців. Сотні вагонів щорічно вивозиться папіряків за кордон, отже чому не взятися за перерібку їх на місці. Близькість СССР, де відчувається неймовірний паперовий голод, ще яскравіше підкреслює ідею Льва. Це могло б тільки корисно вплинути на реалізацію подібного пляну.

Готового капіталу молода фірма поки не має, але не вилучена річ, що за рік такого буйного розквіту, вона могтиме сміливо випустити свої акції й гроші попливуть. Бажано тільки, щоб акції закупили свої люди, щоб можна було цей капітал уважати національним. Для цього Лев мусить нав'язати дипломатичні зв'язки зо Львовом та народніми банками.

Більше того... В нього зароїлись пляни, що при відповідній організації, та влучній постанові справи, така папірівня могла б задовольняти всі потреби свого папірового ринку. Національні видавництва й папірництва споживають річно досить солідний відсоток паперу й чому не могла б постачати його своя фабрика. Могла б і то цілком добре. Для цього варто позмагатися зо всіма труднощами, що виникнуть на цьому ґрунті. Успіх, чи бодай надія на успіх, це сила, що не дозволить уступитись перед якими б то не було труднощами. Але треба людей! Де взяти відповідних людей?

Проносивши свої пляни кілька тижнів, Лев ризикнув нарешті поділитися ними з Йордановим.

Останній взяв у руки схему, що розробив Лев, уважно її переглядув, пожував широкими, вічно зарослими сивою щетиною губами...

— Хм... Так звідки, думали б ви, — каже Йорданов, — зустріли б ми найбільший напад, наколи б ваш плян вдалося виконати?

— Оця схема відповість за мене. Погляньте на кількість паперу, що ввозиться до нас з різних держав. Німеччина 892 тони. Фінляндія 119. Чехія 80. Решта цифр маловажні, але СССР купує сама в нас 600 тон. А скільки в інших державах, де папір виробляється без посередників на місці. Очевидно, що нас заатакували б у першу чергу німці... Після фіни й чехи. Ці одначе нам тепер найбільше потрібні. Але, коли ми здобудемо своїм деревом ринки Англії та Сполучених Штатів... Що зможуть вони нам зробити.

— А як же по-вашому капітал ? Акції чи що ?

— Думаю акції.

— А знайдуться люди? На дифузію капіталу ви не розраховуєте?

— Краще б уникнути...

— Все то гаразд, але, мій молодий приятелю, ви не добачуєте одного: большевиків під боком. У них саме п'ятирічка. Думаєте, вони погодяться на конкуренцію під боком?

— Ну, то ми без них обійдемося. Все одно вони не купуватимуть у нас, а покищо...

— Не в тім річ. Річ у тім, що вони не захочуть, щоб тут творилися підприємства, що могтимуть ідейно конкурувати з їхніми. Вони вам нашлють сюди агітаторів і побачите, що тут за возня витвориться.

— Але ж усе таки їм вигідно буде робити в нас замовлення.

— Чому?

— Тому, що в нас буде доступна ціна й транспорт близький...

Йорданов посміхнувся. — Вони, друже мій, покищо знаходяться в стадії, коли на ціни не дивляться. Вони ще більше думають за світову революцію, ніж за ціни. Колись це буде інакше, але не тепер... Тепер їм треба замовити в Німеччині на 300 мільйонів машин і продати безліч тон пшениці нижче собі вартости, бо ж там є п'ять мільйонів комуністів, що потрібні їм для світової революції. З такими тяжко вести розумну торгівлю. Їм легко віддавати за безцін усе те, що їм „з ентузіязмом" постачають „бідняки та середняки" в часи „ударних кампаній хлібозаготовок", бо ж їм це нічого, крім людського поту не коштує. Також вони не будуть вибирати ринків, де дешевше, а де це треба.

По короткій перерві Йорданов продовжував: — Я вже над цим зупинявся не раз. Ось продивіться оцю статтю в „Берзен Курїр". Большевики залицяються до Англії. А це через те, що розпочалася велика ударна кампанія „ліквідації кулака, як кляси". Архангельщина заповниться безплатною невільничою силою й тоді можете уявити яку повінь дерева пустять вони на Европу. І що тоді ми? Наші риночки тріснуть, мов миляні баньки.

— Ані Европа, ані англійці не дадуться на такий гачок.

— Дадуться. Англійським купцям напевно начхати, що десь там у снігах гине стільки то й стільки мільйонів кулачні. Розуміється, оскільки це не загрожуватиме їх національному промислові.

— Це й є те найголовніше. З часописів видно, що світова опінія проти них. Їх демпінґ може вилізти боком самій Европі.

— Коли б то торгувала світова опінія, а не трести та „внешторг"

— Я це все розумію, але невже нам не вдасться таки стати на ноги? — запально вигукнув Лев. Невже ми не вилíземо на світовий ринок?

— Поділяю ваш запал. Але зазначую, що лекше верблюдові пролізти через вухо голки, ніж нам на світовий ринок. Ми маємо дуже сильних сконсолідованих расово й економічно противників. А думаєте, що наші сучасні господарі... Думаєте вони дивляться по-господарськи... Вони воліють терпіти нужду, сельробівство, ніж дати вільну руку нам розвиватися й міцніти. Побачите, що вони вам заспівають, як тільки помітять, що ви хочете щось поважніше творити.

Йорданов замовк. Мовчав і Лев, але не мовчала його думка. Пальці його лівої руки вибивали на столі якусь мельодію. В очах видно велике напруження. По рисах його чола можна догадатися про працю його думки. Лев закурив. Випустивши купу диму, він хотів говорити, але його попередив Йорданов.

— Знаєте, дорогий мій! Ваші пляни, ваша підприємчивість, ваше глибоко поважне відношення до праці дуже мені подобаються. Зокрема цей проєкт мені подобався цілком і я підопру його руками, головою, кишенею й чим хочете. Я й сам думав над поширенням нашого підприємства. Але я вважав належним звернути вашу увагу на той бік медалі, на який ви не дивитесь. Ви захоплюєтесь швидким ростом наших торговельних білянсів, але треба завжди мати на увазі, що по швидкому рості, часто буває такий саме упадок. На це треба заздалегідь пам'ятати, щоб не зрадитись. І що ширше ми розростемось, то обережнішими мусимо бути. Он на днях мене повідомили, що карпатські деревоторговельні фірми ставлять нам між шпиці кілки. Це все жиди, а там закордоном також їхні люди. А краківський Кур'єр Ілюстровани вже подбав про донощицьку на нас статтю. Мовляв ми вирубуєм ліси на сході... Зацікавились... Коли їх вирубують Бог зна відколи різні хижаки й то зовсім дико, цього вони не бачать. А нас побачили одразу.. В них є на це очі... Все це дурниця, але все таки...

Зрештою, — перервав і вдарив по столі правицею Йорданов, — ось вам підсумок нашої розмови: це літо попрацюємо так, як є й будемо обмірковувати ваш проєкт. На осінь від'їдете за кордон, на цей раз в Англію, і коли вам вдасться так обробити справу, як це було минулого року, ваша ідея — дійсність! — Йорданов встав.

— Добре! Приймаю ваш заклик! Ви мене охолодили й це добре. Я трохи забігаю наперед, — встаючи й кладучи недокурену до попільниці цигарку, каже Лев.

— Це цілком нормально. На те ви маєте чудові чорні кучері, а я сиву щетину. Будьте здорові, приятелю!

Вони потиснули собі руки й розійшлися.

Лев мешкав тепер у новому, гарному з дерева помешканні серед лісу, що перед його вікнами цвіли квіти. Не садив їх Лев, але подбала за це управа тартака. Всі його любили й усі ставилися до нього з пошаною. Складалось те мешкання з трьох кімнат — спальні, їдальні й разом сальону й робітні. В останній проводив Лев увесь свій час, коли тільки був у лісі...

Не дивлячися, що на дворі шалів травень і починався червень, що ліс пахтів такими запахами, співав і цвів, Лев рідко коли мав час підняти голову й полюбуватися красою довкілля. Вічне в дорозі, завжди в роз'їздах. Кілька разів їздив до Львова, до Варшави, на Шлеск. Бурхлива праця опанувала його зовсім. Приїжджав Павловський, що хотів, на бажання Марії, змалювати його портрет, довго просидів у лісі, намалював Йорданова, але Льва так і не вирвав з праці.

Приїжджала також Марія. Пару разів не застала зовсім його дома, не дивлячись на умовлення та обіцянки. На всі її докори він відповідав: — Ах, знаєш! Тут стільки чортівської праці. Сьогодні думаєш одно, а завтра телефон, чи телеграф перевертають догори ногами всі твої наміри!...

Дивлячись на його вічне втомлене (що доречі йому личило) обличчя, Марія тішилась у душі, що це її власний чоловік, її пан, її бог, а вона його покірна рабиня. Вона любила ролю закоханої рабині. В цьому було щось приємного, бо одночасно з цього витікало її панування над ним. І коли цілими тижнями їй не вдавалося його побачити, вона читала за нього в пресі всі статті, сердилася за неприхильні відгуки комунізуючих, витинала все це, щоб після показати „йому". Коли ж він приїжджав, вона шалено, мов тигриця, накидалась на нього й не цілувала, а гризла. Гризла своєю пристрастю, своїми жагучими цілунками.

В найбільший розгар її кохання сталася така подія: одного ранку між телеграмами Лев знайшов одну, що зазначала. „Чекай на мене 29 у 9 г. на тому вашому майдані, де можна пристати літакові. Гільда".

У них був майданчик коло ліса, про який писав їй уже давно Лев, де можна було осісти літакові. Але ця телеграма прийшла якось зненацька й не доречі. В лісі була саме Марія, що гостювала в його лісовому будиночку. А 29 виходить завтра, отже через двадцять чотири години. Це вивело його з рівноваги.

Він уявляв уже собі Гільду, пригадав увесь проведений з нею час і це занепокоїло його. А тут Марія. Вона щовечора одягнена в легку, літню суконочку так радісно, так сердешно зустрічала його в його невеличкому будиночку. Вона цілувала його, пестила, сама готувала йому вечерю, сама вбирала й квітчала його кімнати. Вона чулася тут зо-

всім щасливою, чекаючи тільки вільнішого часу, щоб стати його законною половиною. При цьому кожний, навіть нічого не значучий, натяк на якубудь жінку, що хотіла б мати претенсії до її Льва, робив її божевільною. Вона забувалася, тратила рівновагу й послідовність думки і, заплющивши очі, перлася на боротьбу з уявленим ворогом. І Лев це знав. Тим більше небажаний був приїзд Гільди... Він навіть не мав досить часу, щоб відповідно підготовити Марію, бо мав безліч невідкладних для полагодження справ.

Гільдину телеграму він дістав у міському бюрі. Немає часу до надуми. Одним помахом треба розрубувати тверді вузли, бо кожне вагання — відступ. Він лає себе за нерішучість, гонить страх і глупоту забобонів, сідає до бюра, висилає листи, телеграми, після бере старе авто і з грюкотом котить до лісу.

Його приїзд не був несподіванкою. Останню ніч він ночував у Рівному, а сьогодні до самого вечора мав бути в лісі. Завтра рано мав знов від'їхати до Рівного, щоб швидким ранішнім потягом від'їхати до Львова.

По приїзді одразу взявся полагоджувати біжучі справи. В обід зустрівся з Павловським і Марією. По обіді відкликав Павловського на розмову, щоб пояснити цілу справу, як є. Павловський мусить підготовити Марію.

— Це дурновато, — зморщив носа Юрко. Коли б це день раніше, я міг би відвезти Марію додому... Тепер же напевно буде крутий бій. Як до неї з розумним словом підступиш, коли вона клубок почуття.

— Головне, що я зовсім не маю часу! — кричав сердитий Лев. — Чорт! Я не знаю... Мені треба виректися всіх жінок на світі.

— Який же геній може знати коли в тебе вільний час.

— Мене ті жінки заженуть у гріб!

— І заженуть! Так брате! І заженуть. То, знаєш, такі бестії, про які навіть Ніцше не снив. Ну, а тепер смали до неї, та не роби трагічного обличчя...

— Але не можна бути й веселим. Я абсолютно не знаю, як мені себе з нею поводити...

Під вечір Лев запропонував Марії прохідку. Це здивувало її. Він ніколи не робив з нею в такий час прохідок. Вийшли з дому, пройшли просікою на захід над широку зарослу лісом долину. Яскраве сонце обливало довжелезні лави жовтих сосон. Під ногами простягалась велитенська заросла долина.

— Я тішуся, що ти вийшов зо мною в таку пору, але не знаю, що сталося причиною. Ти ж завтра їдеш? — сказала Марія.

— Поперше я не їду, подруге сьогодні гарний вечір, а потретє до нас завтра має приїхати прокуристка фірми Гаан

у торговельних справах... Ну, ми хотіли б її як слід зустріти і Йорданов просив, чи не могла б за це діло взятися ти. Ти подивись, який розкішний захід сонця, — закінчив він свою мову, простягаючи праву руку в напрямку заходу.

Тримав себе звичайно й був здивований, що так добре почав. Його зір скерований туди, де маєстатно сідала золота корона сонця. Ліва рука його обняла стан Марії...

— Добре, сказала Марія. Я візьмуся за це діло. А хто то є?

— Мало тобі можу про неї сказати, — і він ще щільніше пригорнув її до себе. — Дійсно, Маріє, — говорив він незвичайним голосом. — Той, хто не розуміє краси життя, той дурень і разом злочинець!...

Марія слухала його не вухами, а цілою істотою. Її сильний інстинкт щось їй казав і вона чомусь нашорошилась, піднялась, мов куріпка перед небезпекою, хоч навкруги все спокійне, чарівне, а він такий чулий і такий привітливий. Мова його плила урочисто, але неспокій нестримно наростав.

— Сьогодні ти якийсь такий... піднесений, — казала Марія.

— Ні, я такий сьогодні, як був учора, як був увесь час. Тільки іноді я відриваюся на хвилинку від роботи й тоді можу себе проявити. Завтрішній приїзд прокуристки зруйнував мої пляни й через те я сьогодні маю хвилинку вільного часу. Тепер ось бачиш! Тепер ми разом. Ти й я! Маріє! Коли б ти мене трохи більше розуміла. В моїх руках велитенські можливості. Повір мені, я хотів би сто крат тільки зрости, як зріс до цього часу. Хто хоче жити, мусить поширюватись до безконечности. Одночасно я бажаю, щоб між нами не було тертя. Між нами мусить витворитись якась співзвучність, ми мусимо розумно полагоджувати наші справи родинні, бо тільки тоді я матиму справжню можливість виконувати свої обов'язки. Я іноді чую себе тільки слабою людиною й потребую допомоги.

— Милий мій! — заложивши йому за шию руки, каже Марія. — Буду розуміти тебе. Я дам тобі таку допомогу.

Лев не втримався, щоб не посміхнутися. — Я буду з цього тільки тішитися... Ти мусиш тільки розуміти мене... мої прагнення.

— Я розумію тебе. Я цілком розумію тебе. Твою снагу... Ти хоч... стати сильним... Таким, щоб потягнути за собою застояне середовище, з якого ти вийшов. Так же! Ні? Я дуже тебе розумію. Я всіма силами допомагатиму тобі... Тільки одно: я не пережила б твоєї зради. Я ніколи нікому не віддам тебе. Ціною власного життя буду боронити своє право на тебе, бо я люблю тебе. Затям собі це. Тут уже в мене кінчається розвага, а виступає моє голе почуття, що я не

встані опанувати. Я ніщо інше, як надто вияскравлена жінка. Зо всіма її великими слабостями, яких зовсім не бажаю ховати перед тобою, навіть коли це тобі не подобається. Іноді в мене виникає до тебе підозріння. Ось ти ввесь час уникав заручин зо мною... В мене вже з'являються дурні здогади, що ти десь там за кордоном зійшовся з якоюсь жінкою, може кращою й багатшою... Можливо навіть розумнішою від мене й боїшся, щоб вона не дізналася, що ти маєш наречену. І мене це мучить. Це мене озброює й робить злою й небезпечною. І це зрозуміло... Бо стратити мені тебе, це стратити все. Це значило б абсолютну катастрофу системи мого думання, мого поняття кохання, цілого мого твору. Це значило б, що всі хто був увесь час проти мене, сміялися б з мене в вічі. А проти мене було ціле містечко. Їм не зрозуміла була моя любов у той час, коли ти був тільки ти й нічого коло тебе. Тепер вони переможені... Тепер вони всі знають, що власне я в тобі цінила. Але не дай, Боже, щоб я помилилася. На мене спаде з подвійною силою помста того гидкого міщанства, серед якого я виросла й живу до цього часу. А я дуже горда. Я ніколи й нізащо не дамся, щоб надо мною посміялися. Краще смерть, ніж поразка. Цілою істотою буду змагатися зо всіма, знов стану такою, якою була недавно. В той час я завзято змагалася за тебе... Мене цькували, надо мною кпилися, мене не приймали до свого товариства. Я була люта, говорила різні огидні речі, поводила себе ексцентрично, виявлялася грубою... А одночасно, ночами тяжко ридала над усім, що переживаю... Це тобі мабуть зовсім не зрозуміло, бо ти такого не пережив... Але ти можеш уявити: от ти задумав щось зробити, щось по-твоєму велике, якесь підприємство... Ти ввесь там, в ідеї... Ти не спиш, день і ніч думаєш над тим... З початку все йде гаразд, ти набуваєш надію, ти гориш бажанням ось-ось досягнути мети й зненацька... все з твоїх рук випадає, руйнуються всі твої добрі наміри. Що ти тоді робив би? Напевно тобі було б усе одно з ким і як тобі битися за свої ідеї. І ти, не думаючи довго, кинувся б у бій. Ні?

— Розуміється, — підтвердив Лев. Але ти не маєш причини мені не вірити.

— Ну, хто знає... Маю й не маю... Твоя робота дуже небезпечна...

— Але ж ми заручені...

— Це ще нічого не каже. Навіть коли б були одружені й тоді не сміє ослабнути моя чуйність. Кожна людина мусить бути на сторожі... Тільки тоді вона не попаде в небезпеку й завжди виграє бій.

— Але ж, Маріє! Це деспотично! Ти ж знаєш, що праця моя вимагає певної свободи не тільки в думках, але й у чинах...

— Ні, ні, ні! Я деспотка. Я люблю! Любов компромісів не знає.

— Але ти надто розумна, щоб зв'язувати мою свободу. І коли ти мене любиш, ти мусиш піти задля мене й на жертву...

Хоч на хрест! Але тільки тоді, коли ти мій! Коли ти був у в'язниці, я пішла б за тебе на тортури й ходила! — викрикнула пристрасно Марія.

— Ах, Маріє, Маріє! Я не заслуговував від тебе такої любови. Я далеко не заслуговую тебе. Краще мене розлюби, — болісно, щиро проговорив Лев, притискаючи її до себе й цілуючи її уста, щоки, очі й чоло. Вона була напружена, гаряча, ніби струна натягнута.

— Я! Лев? Я! Щоб тебе розлюбити? Що ти говориш! Розлюби свій ідеал, страть свою віру. Це можна сказати тим, що її не пізнали, що не мали її в серці своїм. Люди, що раз запричастилися любови, не стратять її. Ніяке розп'яття не страшне, коли вмираєш з вірою... Найщасливіші люди віруючі... Чесне моє слово, що вмерти мені за тебе дуже легко, тільки, щоб я була переконана, що то для тебе. А ти: розлюби...

І по короткій хвильці зовсім пристрасно додала: — Ось подивися навкруги! Глянь, що за розкіш! Але коли б на це йшло... Я зруйнувала б це все... Геть чисто все, а не допустила б, щоб вороги мої могли викпити мою любов. Присягаю! Я, квола, твоя рабиня! Але... З мрією я не розлучуся... Я коли треба, маю силу... її надає мені моя любов, моя чудова, велика, всеобіймаюча любов!

Лев на це не відповів. По часі струснув головою й уже більш рішучим голосом проговорив: — Але підем, Маріє! Сонце вже зайшло, а в мене ще є праця.

— Це все, що ти хотів мені сказати?

— Можливо й усе. Зараз це неможливо зрозуміти. Мені приємно тебе слухати, Маріє. Ти вмієш збільшувати мою снагу. Я сам заражаюсь твоєю вірою й твоїм фанатизмом.

Дійшовши до помешкання Льва, вони розійшлись. Обоє були вдоволені. Марія сміялась і наспівувала. Юрій зустрів їх і радів також. Після Лев пішов до робітні Йорданова, Юрій на тартак, а Марія до кімнати.

Тут тепер мале її царство. Лев, бажаючи приспати її хоробливу підозрілість, не робив від неї ніяких таємниць. Він дозволяв переглядати їй його приватні папери, за винятком важливих торговельних справ... Марія зрештою не зловживала цікавістю. Лиш з необхідности брала в руки ті чи інші папери Льва. Вона любила порядок, чистоту. Помешкання Льва за час її присутности приняло дуже приємний вигляд.

Коли Марія увійшла до робітні Льва, звернула одразу увагу на портфель, що лежав не на своєму місці. Взяла його, відчинила й між паперами першою кинулась їй у вічі теле-

грама Гільди. „Чекай на мене і т. д.“... Ти? Що це має значити? Ці слова миттю застрібали в неї перед очима. Вона бере телеграму й біжить до світла. Так. Це не ділова телеграма.. Серце її починає швидко й болюче рости в грудях, заповнює її цілу. Живчик б'є на сполох, думка швидко туманіє, а за горло тисне якась гаряча, мов жар, рука.

— Ось як! — витиснулося з її грудей. От що значить сьогоднішня наша розмова! Ага! Тепер я знаю тебе, мій коханий! Боже мій! Що я маю робити!

Лють, жага, заздрість із неймовірною силою опановували цілою її істотою. Вона бігала по кімнаті, не знаходила для себе місця... Їй хотілося кудись у глибокий ліс, у чорну ніч утікти, здичіти, ревіти з болю й сорому.

Їй треба тікати! Яко мога швидше тікати звідсіля, бо може статися зле. Вона в ніякім разі не може бути тут, коли приїде „та“. Це напевне страшна, палькатa гидра з велетенськими вогненними очима. Це безперечно хижа тигриця з огненними крилами, що не бігає, а літає попід хмарами. Треба швидше тікати звідсіля, зникнути, розтопитися в повітрі... Ні! Боротися!

Але замість цього всього, замість зникнути, замість боротися, вона кинулася на нерозістлану постіль, погрузла в високу перину, сховала обличчя в долоні й залилася гіркими сльозами.

В такому стані в одинадцять годин вечора знайшов її Лев. Він з початку не розумів, що сталося. Кинувся до неї... Маріє! Що з тобою? Ти хора?

Вона не відповіла, не підняла голови й замість відповіди, він почув її розпачливе ридання.

— Маріє, Маріє! — гукав розпачливо Лев. Схаменися! Що з тобою? Ааа! — побачив розкидані свої папери. Горе! Він не звернув уваги на той злощасний портфель. — Маріє! Прошу тебе! Встань! Вислухай мене! Хочу сказати в чім тут справа!

Ні, ні, ні! Марія не чує його. Вона ціла в огні, в полум'ї. Вона ось-ось зірветься й побіжить у ніч, у поніч, у глибину лісу. Не може видержати його звуку, його хвальшивого тону. Лев бився над нею, намагаючись видобути хоч один розумний звук, або погляд. Але все дарма. Одночасно він знав що тепер не сміє її лишити саму. Вона здібна на кожне зухвальство, на кожний злочин. Він добре знав її в такі хвилини.

Години, тяжкі й болючі, поволі тікали. За вікнами шумів ліс, клинок місяця вже сповз і запав за деревами, мигали звисока зірки.

Лев зважається на такий саме зухвалий крок. Кидає Марію, біжить до своєї робітні. Він хотів, щоб був тут принаймні Юрій, але той ночує в Йорданова. Це досить далеко

звідсіля. Він сідає на канапу, гасить світло, виймає напомацки заряженого револьвера й по хвилі з темної кімнати вибухнув стріл.

Марія викрикнула, зірвалася й кинулася до нього. Зробивши швидко світло, вона побачила Льва, що сидів на канапі, а з його чола капала маленькими крапельками кров. — Лев! — вигукнула Марія. Що ти зробив?

Він не відповідав, був блідий і змучений. Револьвер його лежав на долівці. Марія кинулася шукати обв'язку, втерала його кров. Рана його не була велика. По часі вгамувалася кров, але Лев почував велику втому. — Маріє! — проговорив Лев. Вір мені, що я тебе люблю! Одну тебе! Хочеш, щоб умер за тебе — вмру одразу!

— Ні, ні! — горнулась до нього Марія. — Вибач мені. Я була нерозумна. — Вона тулилась до нього, стала перед ним навколішки, цілувала його руку. — Але, що значить та телеграма? — просила вона благальним тоном. — Що то значить?

— Після скажу тобі, Маріє. Тепер я не можу! Я втомлений! Втихомир свою заздрість. Не маю наміру зраджувати ні тебе, ні себе. Потребую віри в себе, Маріє... і допомоги. Вір мені.

— Вірю! Я вірю тобі, — крикнула Марія. Ти не зрадиш мене. Але... заздрити... Ні, я не можу не заздрити. Я дуже тебе люблю!

Після вона заплакала. Цей плач її був уже спокійний. Вона хотіла сльозами вилити свою задрість та не було це можливе.

Ранок знявся величний, мов гимн. Неймовірно чудової барви схід жахтів кривавими переливами, ніби й там розігралась трагедія гріху й помсти.

Цілу справу полагодила сама Гільда. Її прибуття було для Марії неприємним так довго, поки вона не побачила самої Гільди. Вона прибула в товаристві ще двох мужчин — летуна й одного представника фірми Гаан.

Першим її радісним вигуком було: — Аа! Пан Бойчук! Здоровлю! Я чула, що ви заручилися! А це ваша наречена? Будьмо знайомі. Я звуся Людевік Гільда. Ґратулюю вам і дуже тішуся, що пан Бойчук є ваш чоловік.

Вони обоє потиснули собі руки. Гільда гоміліла, вертілася, з кожним хотіла говорити, кожному намагалася сказати щось приємне. Від її жвавости стало веселіше й Марії.

Під'їхало авто, але гості відмовилися їхати. Вони вже наїхалися досить. — Все таки, — щебече Гільда — далеко. Я думала, що тією вороною махнемо й раз два на місці... А воно ні. Дурнізний літак. Кожної хвилини здається шубовсне коміть головою... Але тут чудово! Пане Краузе, гляньте який чудовий ліс! Здається я в Бразилії чи на Гвінейськім острові.

Тут стільки ростинности. Пане Лев! Не тягність мене покищо до хати. Краще відпочинок тут! Можемо тут і снідати. Тут рай. Усе тут на місці й мабуть змій, що спокусив Адама. А є тут змії? Я дуже їх боюся. Ми ось тут розложимось, пане Краузе, візьміть у летуна валізу... Там ковдри, консерви... Сядемо ось тут під цим забороненим... Чи це не заборонене? Ага, це сосна. Ууу! Яка чудова сосна. Метрів п'ятдесят, ні? Розстелимо ось тут, добре? Треба щось попоїсти, а після могтимем оглянути ваші ліси, ваші тартаки та все, що тут маєте... Це чудово, що ми вибралися в цю Африку. Але ми завтра вертаємося... Це майте на увазі...

— Чого так блискавично? — сказав Лев.

— Ні, ні, ні! — запротестував Йорданов.

— О, ні! — обізвалася й Марія.

— Ось, — проревів Юрій. — Я вас ще тут змалюю так, що вас дома і не пізнають.

— Ха-ха-ха! — задзвеніла Гільда. Так це ви той чудовий маляр. Мені про вас пан Бойчук говорив...

Ці слова не подобалися Марії.

— Це ви з паном Бойчуком разом мешкали? — гомоніла Гільда далі.

— Доводилося, — видав звук Юрій.

— А панна Марія! Буду вас просто так звати. Добре? Я і Льва так кличу. Це моя звичка. Люблю коло себе своїх людей. Я вам після оповім, я з вашим нареченим провела час. Він уявіть навіть танцювати не потрапить. Залізе ото до бібліотеки, чи до якої каварні й там день і ніч... У нас розкішні, панно Маріє, каварні. Чудові каварні. Коли приїдете до мене, я вас замучу... Я вам покажу дива. Заскочимо до Берліну. Там покажу вам свою пародію на нареченого. Вже третій рік за мною волочиться, але я не маю часу... ввесь час — там, тут, то знов бозна де... А бюро до чорта бере сили. Ніч зовсім коротка... Кореспонденція, преса, наш пан шеф... Я вже, пане Лев, маю допомогову силу...

— Це необхідно, — зазначив Лев.

— Розуміється! Що то я хотіла? Ага... Між іншим він був нашим гостем і ми ні разу не вгостили його. А в каварні отак кулаками розмахує. Йому все здається, що він у лісі... Але ми тут можемо й лягти... — вказала вона на зелену траву й не чекаючи відповіди впала ниць і припала обличчям до холодної землі. Збоку стояла здоровенна з застиглими потьоками живиці сосна.

Всі пішли за її прикладом, один тільки Йорданов не міг покарати себе такою незручною позою й очікував поки принесуть принаймні ковдри. Принесли ковдри й він з ахами та охами поволі опустився на землю.

— Вам, пане Йорданов, зовсім не вигідно. В такій поставі ви нагадуєте китайського бога добробуту. Це й наш шеф

покараний таким животом. А як вам, пане Лев, подобається наш шеф ? Правда, нічого собі шеф ? Ні ?

— Розкішний. Ми зустрілися з ним не в його бюрі, а в кафе „Ам Цо"... І уявіть, він перший догадався, що це я.

—Ну, бачите. Він вас першим угадав... У нього чудове око... По опису людину пізнає... А який з нього шахер-махер... Оооо! Один раз заходжу до нього в робітню. Це було з Гамбурзі й зимою. Заходжу, а він сидить при бюрку, коло нього на долівці один коло другого гарненько стоять його черевики, ноги має замотані в старий шляфрок і так пише. Я на нього... Регочу. Що це ви, кажу, вже почали поволі тратити глузд? Тут, каже він, студінь, мов на північному бігуні. У мене вже не ноги, а кусень драглів. Але ж у вас, кричу, армія служниць і мільярди тон дерева. Чому не натоплять ? От бачте, знизує сердяга плечима. . служниці, і дерево, а затопити нема кому. От ми й мерзнемо... Так, так... Я взяла електричний радіатор, сяк-так його огріла, нагнала служниць... Уявіть він у нас, як Ґанді. Пасивний тільки не спротив, а примус. Він у нас нікого нідочого не силує, спробуйте в нього щось не так зробити. Біда ! . ми в нього, як по струнці... Випадок з ногами й шляфроком розніссся по всіх його бюрах, а на другий день у часописах була карикатура, як німецький король дерева домерзає в нетоплених бюрах. Але після того хто б не зайшов до його робітні, завжди чхав і потів від духоти. А Гаан не промовив нікому й слова. Старий уже! Боїмося — ґеґне, — спокійніше закінчила Гільда.

По хвильці продовжувала свою живу мову. — Їжте, панове, наші сардинки. Це еспанські чи каліфорнські. . . Чудесні ! Їдучи сюди, ми збирались ніби на Камчатку. А я бачу в вас тут нічого не бракує... Хо-хо! Я й про ваші заручини довідалась від шефа. Він зве вас оригінал. Чому він уважає вас оригіналом, не знаю... Але він часто вас згадує. Ну, що то наш оригінал пороблює? — питає. Що кажу, тне дерево... Но, но ! Ви, каже, собі не жартуйте. З нього буде добрий комерсант. Він знається на справах. Він вас дійсно любить. А де він про ваші заручини довідався — не маю поняття. До нього приїжджають люди зо всіх кінців світу. Ваше, панно Маріє, прізвище Гофман? Що ви німка?

— Мої батьки зросійщені чехи, — відповідає Марія.

— Зчехізовані німці, зросійщені чехи, зукраїнщена росіянка... От це так. Як по сходах, тільки не знаю вверх, чи вниз... Але вибачте мені... Я говорю, мов кулемет. Це так було завжди, ось Лев може вам засвідчити. Пам'ятаєте, пане Лев, про Распутіна. Ха-ха-ха! Як згадаю, завжди мушу сміятись.

Зараз по сніданку відбулося кілька ділових нарад. Обідали в Йорданова. При обіді випили й усі мали гарний настрій. За господиню була Марія, що свою ролю виконала зо-

всім добре. Гільда ввесь час сміялась, говорила... Здавалось, вона грає якусь бурхливу ролю в театрі. Юрій назвав її русявою Кармен.

Після оглядали склади, ділянки. Ввечері зробили чудову прогульку просікою аж до долини й тут проводили захід сонця. Коли смерклось, розложили багаття. Полум'яні язики швидко жерли велитенські кусні смоляків. Пахло смолою й було рожевато-темно. Гільда затягнула співати якусь пісню, але скоро замовкла й не виявляла більше бажання говорити. Всі зрозуміли, що вона дуже втомлена. Ночувала вона в одній кімнаті з Марією.

На другий день зрання знов ділові розмови, на яких не була присутньою Марія. Це їй не зовсім подобалося, але витримувала своє становище з гідністю... Іноді їй здавалося, що Лев там не радиться, а робить хто зна що. Вона в думці порівнювала себе з Гільдою й їй здавалось, що Гільда значно краща, а головне вона проста, весела й щира. Безперечно вона його любить. Це дуже видно. Особливо часто вона до нього звертається... Враження, ніби вона говорить тільки з ним і для нього.

При від'їзді Гільда прощалася з Марією й Лев порівнював їх. Обидві гарні, обидві чудові. Кожна має свої привабн. Марія трошки вища, повніща. Уста її соковитіші, очі палкіші і яскравіші. Гільда тонка, напружена, мов струна, летюча така й безмежно приваблива. Очі її, мабуть, ніколи не плакали й так само не переставали сміятися. І то сміятись, як сміються щасливі.

Після від'їзду Гільди одразу від'їхав і Лев. З початку до Рівного, а після до Львова. Марія залишилася з Павловським, якому так і не довелося намалювати портрет Гільди. Вона тільки оглянула його малюнки, просила, щоб він колись завітав до неї й купила собі на пам'ятку кілька його пейсажів.

*

Вже сидячи в переділі вагону Лев тратив з думки й Марію, і Гільду... Потяг біг полями рідного краю... Пролітали села, поля, ліси, знов села. Лев думав над своїми проєктами, снував свої пляни, розгортав думу за думою, втіляв їх у намацальну дійність і прагнув закріпити їх на землі батьків і дідів.

Проєкт будови папірівні все більше, все суцільніше опановував ним і контури велитенської фабрики все яскравіше манили його уяву. Всі його побачення, всі розмови точилися виключно навколо того проєкту. Тим більше, що конечна необхідність такого діла була очевидна. Обраховувалися видатки на придбання відповідної площі. Це мусить

бути поблизу міста й залізниці. Переговорювалося зо знавцями справи, намацувалося місце кредитів... Не випускав цього з думки й Йорданов. Він рівно ж міркував і розраховував як і коли приступити до роботи. Він уважно слідкував за спотребою паперу в краю й бачив виразно, що вона зростає з місяця на місяць і що нова фабрика паперу напевно знайде собі місце на цій землі.

Між тим Лев навідував матір, Марію, Гофманів. Кожна поява його самокату в рідному містечку викликала сензацію. Він робиться модною людиною. До нього одні привітно усміхаються, інші ненавидять. У нього з'являється проєкт збудувати Юрієві ательє й він будує його. В русі, в праці минає літо й наближається чудова, золота осінь. Але він не бачить її так само, як не бачив літа, як не бачив весни. Він летить вперед плянетним летом і кожний день для нього вступ у нову зону боротьби. Його нерви завжди нап'яті, його воля вічне насторожена, дійсність робиться перед ним покірною й він день-у-день здобуває її мов неухильний завойовник. Той, що рано встає й несе в душі великий творчий чин — перемагає завжди.

В цьому русі наближається час від'їзду Льва за кордон. Марія ціла насторожена. Хто зна, що чекає його там: слава, упадок? Вона вже скорилася перед його буревійною істотою. Вона не встані спинити повіні.

Павловський уже не „робить" своїх портретів. Він працює над своєю картиною „боротьби ідей". Це воскресає містерія думки, снаги й сили м'язів. З часу як на клаптику соняшної землі під горою виросло його ательє, він відчув себе господарем свого я й порішив використати його належне. Під водоспадами чудового передосіннього сонця, мов золотий колос зріє його ідея. Він тепер пан! Він тепер бог! Він лицар, що здобуває замок збудований на недоступних скелях. Як чарівно бути таким! Він перестав тепер навідувати місто. Нащо воно йому тепер. Він стратив своїх приятелів. Всі назвали його „гордим". Так, думав він. Я гордий, бо маю скарби, яких не має ніхто. Я ціню їх. У своїй маленькій хатчині, сам з собою та з своїми думками — що кращого може для нього бути. Кожний день — день уперед. Це завершує його роботу, доводить її до тієї межі, за якою вже не існує нічого.

Перед від'їздом навідав Павловсього Лев. Які вони один на другого подібні. Ось у довгому брудно-білому плащі з пелехатою чорною головою вибігає Юрій, реве диким голосом, хватає його долоню й тисне її, мов кліщами. Після підхопив Льва й попер його в найбільше свято-святих куди ніхто не сміє вступити відколи стоїть тут цей маленький храмик.

Відхилилась завіса. Це виглядало майже урочисто. Відкрилась вимріяна картина. Барви сонця й дума землі лягли на ній. Ось вони намацальні. Ось горять барви, встають ніби з землі

постаті людей. Це ще не зовсім люди. Це тільки натяки, але які вони вже чарівні, які привабливі.

— Я — говорив Павловський — своїми власними ногами здовж і поперек зійшов рідну землю. Я пережив багато буревіїв, бачив багато великих днів і людей. Усе то лишилось у схованці моєї душі. Моя тямка була завжди гаряча й усе, що попадало туди, одразу перетоплювалось і доповнювало мою душу. Соромно було б мені перед історією, коли б я не лишив по собі великого сліду. Наш мистецький світ звузився тепер і висох. Людина, як найцікавіша творчість Великого Творця висховзує з зору мистця. Її заміняє чорт, кретин, гидота. Я хочу відтворити культ людини!

В мене барви мусять говорити, мов слова. Війна, революція в моїх барвах мусять промовляти тисячі років. І сліпих я змушу прозріти й відчути величний наш ворохобний світ. Усі мусять упасти на коліна й уклонитися вічній ідеї. Ах, людина! Ах, велика трагічна сцена життя. Як глибоко вірю в наш великий, чудовий народ! Дайте мені можливість донести мою віру до гробу! Дайте мені можливість жити повно, соковито, творчо! Я вірю в душу, величну й безсмертну!

Лев був зовсім здивований захопленням Юрія. Він ще майже не бачив його таким. Дивно, що тільки в товаристві своїх картин Юрій буває такий урочистий і такий поважний.
— Ти захоплений, — сказав Лев.

— О, так! Я захоплений! Я ввесь горю. Осінь дає мені нову силу для творчости. Я люблю осінь. Тоді найкраще бореться, найкраще думка втіляється в твір. Я пишу картину боротьби.

— Боротьби?

— Так! Найцінніше, що дістала людина в спадщину від віків — можливість боротьби. Дух боротьби обновляв й буде обновляти все до чого торкнеться. Інакше смерть! Гола й безславна. Це покищо фантазія, але це все велика фантазія Це початок всього.

— А що ж ти зробиш з своєю картиною? Хіба ж у нас знайдеться хоч одна людина...

— Неважно! — рішуче перебив Льва Павловський. — Я... Моя роля, мій обов'язок її створити. Я призначений родити її. Родити в муках... А далі вона знайде собі й місце й людей. Ти сам купиш її. Ти, чи може хтось тобі подібний візьме її, збудує для неї храм і поставить її там. Всі, що будуть колись, дивитимуться... Вони згадають і мене й відчують мої заклики, мої слова. З початку було слово, ти ж це знаєш.

— Її не зрозуміють тепер.

— Повішу там, де зрозуміють. Я повезу її в Париж. Я обвожусь з нею по цілому світі й знайду таких, що зрозуміють.

— А що буде, коли я не виграю своєї боротьби? Що зробиш ти? — сказав зненацька Лев таке, що перебило думку Павловського.

— Ти ! ? — крикнув Павловський. — Ти не виграєш ? Ти виграєш! Я тобі кажу певно! Я вірю в тебе! Я вірю в тебе так, як в те, що завтра буде день. Я вірю в твою душу. Ти мусиш виграти!

— І я так думаю. Я тільки завдав тобі це питання для відповіді. Ти сказав так, як я хотів. Ми переможемо, бо ми працюємо. Ми працюємо не „ударно" й не міряємо праці годинами. Ми працюємо вдень, вночі, під час подорожі й це є запорукою нашої перемоги.

— Так! От це так! — крикнув Юрій. — Ти, маломовнику, знайшов справжнє слово. Чудове й масивне слово! І я мушу також перемогти. П'ять років носив я свою мрію. П'ять довгих років день і ніч тортурувала мене думка стратити оцю.. Бачиш? Оцю одну картину. У льохах ҐПУ мріяв про неї. Йшов через заборонені кордони й мріяв про неї. Ламав закони в ім'я її. Покутував кари знов таки в ім'я її. І хто скаже мені тепер, що я не переможу, що я впаду, що я не здобуду собі признання такого, яке сам собі вимірив? Ніхто! ніхто не сміє того сказати!

Останні слова вирвалися не з уст, а з заціплених зубів. Павловський вірив у те, що говорив. Очі його блищали й горіли . . .

„Це страшна людина" — вирвалось у Льва не слово, а думка. Слово не сміло ще сказатися. Це те саме, що колись у в'язниці... Цей Павловський нагадує Львові того Павловського з келії число 12. І тоді він був такий, такий огненний і яскравий... Лев полюбив його тоді ще зовсім ворожо. Тепер йому хотілося працювати для такої людини, щоб стати самому таким. Вони були сьогодні двома ланками одного ланцюга.

— Ти значить їдеш? — вирвалось по короткій перерві з Павловського.

— Так, — відповів Лев.

— До Англії?

— Так.

— Завойовувати світ?

— Так.

— Це мрія варта намагання. Щиро заздрю тобі.

— А ти малюй і здобувай Париж. Ні?

— Так.

— Ну, от... А тепер зайдемо на хвильку до якоїсь їдальні й у дорогу! — проговорив Лев.

Але в їдальню вони не заходили. Вони відбули свою їдальню на місці. Юрій знайшов чим вгостити свого гостя. Сіли при заваленому красками столику й з'їли... — Я тепер,

— сказав Павловський, — не виходжу з цього палацу. Ціле місто не варто одного мого кута.

Після приятелі стиснули один другому руки й розпрощалися. Кожний пішов своєю, тільки йому витичиною дорогою.

Дещо гірше було прощання з матір'ю й Марією. Марія проводила Льва до поїзду, була бліда й мовчазна. Дивилася на нього поглядом благання й віри.

*

Швидкий поїзд поніс Льва в світ. До Бреславля прибув він якраз у той час, коли цілий німецький народ, а з ним і цілий світ напружено слідкували за першим перелетом повітроплава „Ґраф Цепелін" через океан. Всі чекали звісток від тих людей, що вчора перший раз відколи існує планета між хмарами неба й водою океану проломлювати тунель з Европи в Америку.

Було це щось надзвичайне. В цьому чеканні чути велитенську волю й міць. На ринку, на всіх вулицях перед мегафонами натовпи мовчазних, понурих, майже непорушних людей. Сірий, холодний, дощовий ранок. Хмари вкрили небо й вітер жене їх з Атлянтику. Може ті хмари, ще недавно окутували тих людей, там далеко між двома океанами землі й неба. Проходять довгі, мовчазні години. Розтруби мегафонів вперто мовчать. Мовчать і люди. Вітер шарпає поли їх плащів, мочить їх дощем, але вони стоять непорушно й чекають. Безліч таких людей, мільйони таких по всіх містах, по селах стоять і чекають.

Вулиця майже завмерла. Зупинилось багато трамваїв. Непорушно стоять автобуси. Ніхто не рухається, бо в очах кожного картина боротьби Цепеліна з вітром, зо стихією над безмежними хвилями океану. Ось котять велетенські хвилі, густий морок укрив їх, небо й океан злилися, але невеличкий, наповнений людьми, повітроплав іде неухильно вперед. Все вперед! Воля його незломна! Його підтримує скупчення воль мільйонів людей, що ось по всіх вулицях стоять у плащах і чекають.

Перед дев'ятою годиною мертві подібні на згаслі сонця меґафони зненацька загарчали й з них вирвався звук: — Увага! Увага! Сьогодні в п'ять годин і двадцять три хвилини американського часу, доктор Екнер щасливо прибув на Американський суходіл. Повітроплав успішно витримав напір сильного буровію й вийшов з нього тільки з легким ушкодженням.

Велетенська, мов тисяча громів, слава потрясла довкілля. Тисячі й тисячі, здавалось напівживих істот, вибухнули, мов порох при дотику одної іскри. Само небо здається переняло́ся захопленням людей, розірвало хмари й на його затьмареному обличчі з'явилась усмішка сонця.

Лев також зовсім перенявся загальним настроєм. Усі кудись бігли, спішили, цілувалися, співали. Не можна втримати повіні захоплення. І Лев це дуже гарно розумів. Не було з ким проявити своєї радости й він побіг шукати Гільду. Але її не було дома. Хто в такий час сидить дома. В бюрі не застав її також. Сказали, що вона в каварні „Кайзер Кроне". Лев бере таксівку й мчить у каварню. Тут у товаристві людоподібного Оранґ-Утанґа зустрічає Гільду.

Вона була радісна й захоплена. — Ааа! Вітаю з Ґрафом Цепеліном! Щасливо! Все щасливо! Ми цілу ніч не спали! Чудово! Тепер ми перемогли! Будьте знайомі...

Лев назвав своє прізвище.

— А мене кличте Клара й я буду задоволений, — проговорив Оранг-Утанґ.

Лев трошки здивувався. Це помітила Гільда й дзвінко реготала.

— Ви, ради Бога, не подумайте, що цей чудовий примірник вимираючих Оранг-Утанґів є жінка, — сказала вона. — Це Еріх Клара, наш прокурист гамбурзького відділу.

— Це зовсім правильно, — підтвердив Клара. — Вірте їй.

— Мене це надзвичайно тішить. На днях я буду в Гамбурзі, — сказав Лев.

— І чудесно! — викрикнув Клара. — Першим, що там маєте зробити — зайти до ресторану Пол де Кока. Це не того писаки.. У нас свій Пол де Кок. Там дають смажених каплунів розміром у коня.

— Яких пан Клара зжерає по три нараз, — додає Гільда.

— Прошу не приводити мене в куб. Я не перестравлюю хиб. Особливо математичних.

Після пили вино за успіх Цепеліну. Каварня набита. Співають „Вахт ам Райн". Навколо столів товстючі мужчини й тоненькі жіночки виспівують „Зіґрайх волен вір Франкрайх шлаґен"!

Клара також співає „Франкрайх шлаґен". Він увесь налитий червоною кров'ю. Його очі, мов дві цибулини, але вони горять.

Ввечері радіо передавало урочисту зустріч Цепеліну в Ню Йорку. Гимни, крики. Це радіють там, за океаном, у країні хмародерів. Який уже маленький став світ.

По дорозі до Гамбургу Лев навмисне затримався на декий час у Берліні, щоб бути свідком зустрічі переможного повітроплава в столиці свого народу. Він пережив велике свято на площі Республіки перед пам'ятником залізного канцлера. Величавий повітроплав проплив над Унтер ден Лінден, над Бранденбурзькою брамою, зробив повільний зворот над Райхстаґом і відлетів у напрямку Шарлотенбурґу. Багато тисяч народу придивлялися його летові й усі відчували величність твору людського генія.

Лев чув тут себе легко й свобідно. Він тут, мов на батьківщині. Це довкілля більш зрозуміле йому, ніж те, з якого недавно приїхав. Маленькі трагедійки й пристрасті знов відступили з-перед його очей, а перед ним отверте, широке поле діяльности. Здавалось, він вільний, серед вільних... Здавалось, ті простори, які перемагає повітроплав це його простори, це для нього вони відкриваються. Лети й борись.

З Берліну через Гамбурґ Лев поїхав у Лондон. У Гамбурзі зустрівся з Гааном. Старий зустрів його, як доброго знайомого й дав йому кілька практичних порад для Лондону. Він радив йому навіть на які фірми звернути свою увагу. Висловлював отверто невдоволення англійцями. Старий їх не любив. Надто сухий народ. Надто замкнутий у собі.

— А, що скажете з приводу большевицького демпінґу ? — питав Гаан. — У Арханґельську вони гуртують повінь дерева. Хочуть усе те на Анґлію вдарити. Ледве чи вдасться вам щось там зробити.

Одначе він від душі бажає успіху молодому колезі.

Перед Львом стояло величезне завдання. Тільки на пароплаві по дорозі в Лондон Лев отямився й зрозумів, які труднощі стоять перед ним. На нього нападає острах перед великим світом, що стоїть перед ним віч-на-віч. Тут він уже в широкому морі й варто тільки перемогти останнє, як цілий величний світ у його владі. Звідсіля йдуть велитенські шляхи в усі кінці планети. З цього острову снують пароплави вздовж західньої Европи, через Ґібралтар, через Середземне море, через Суез. Звідсіля йдуть шляхи в усі кінці Америки. Звідсіля панують багатющою Індією. Тут видаються накази для Єгипту, Судану, Арабії, Палестини. Ціла Австралія споєна з цим невеличким островом, що зветься Велика Британія...

Лев перший раз вступав на цей острів. Він перший раз з самого центру суходолу Европи з'явився тут, щоб учитись перемагати й панувати. В його ухах дзвеніло ввесь час Йорданове побажання : вдасться вам здобути Англію, ваш проєкт — дійсність.

Англія ! Здобути її могутню володарку океанів і суходолів у всіх кінцях світу ! Так. Здобути її !

Лев бачив тих людей, що володіють, що панують. Вони такі саме, як і всі люди. Досить повільні, досить товсті й досить похмурі. Ціла їх сила в волі та впертості. Крок за кроком вони здобували світ, вони йшли, вони ризикували, гинули, перемагали й здобували. І от вони пани й володарі.

Перші лондонські дні були для Льва днями, коли людина прокидається, після якогось дивовижного сну й намагається прийти до себе. Перші виступи на чужу вулицю, перші знайомства з людьми, які доречі не охоче знайомлять-

ся, перші звуки, що вириваються з уст несміливо, покалічено й хаотично. Напруження духового організму доходить до найвищих меж. Думка працює з неймовірною швидкістю. Слова, речення, нові вулиці, нові будівлі влазять у тямку й займають там місце. Дні надто короткі. Ночі проходять у проєктах, у розважаннях. Ось перед тобою життьова вага. На цій терезі важиться твій успіх, чи твій упадок. Часу, дайте мені більше часу! Я хочу пізнати це страшне місто з його мільйонами мешканців. Я хочу вирости й влитись у їх життьове русло. Я, Лев Бойчук з далекої країни на сході, що лягла на шляху двох світів і затоптана віками починає пробуджуватись з довгого небуття. Вітаю великий, широкий світ! Вітаю чудове життя!

З кожним днем помаленьку здобував Лев Лондон. Почав від слів, від речень і гнаний непереможним бажанням, він наподобив не одного шукача з породи Морґанів, чи Корнеджі, що так здобували світ. За чотири місяці він міг уже порозумітися, а ще за місяць він вертався в Европу з замовленнями для фірми Йорданов і Ко. Не були то великі замовлення, але в кожному разі це був гарний початок. Його настрій був чудовий. У далекі ліси наперед пішли телеграми, а сам Лев вертався знов через Гамбурґ і Берлін.

У його очах тепер невідступно стоїть папірівня. Ось уже вимірюється ґрунт під фундамент. Ось зводять стіни, привозять машини. Машини починають рухатися, машини йдуть перед очима, машини крутяться... Вони говорять до нього, мов живі, зрозумілою мовою, він любить їх. Вони виробляють з дерев'яних кругляків чудовий папір, на якому пишуть школярі свої перші літери, на якому друкують повість, на якому будуються стовпці часописів з новинками цілого світу. Як чудово приложити до цієї творчости своє знання, свою силу й бажання! Лев не шкодує для цього ні сили, ні хотіння, ані навіть свого життя! Що варте воно, коли ти не можеш робити те, до чого ти призначений?

У Берліні Лев зупиняється на кілька днів. Причиною цього був Гаан. Мав підписати з ним нову умову на транспорт дерева. При цьому вони заговорилися. Торкнулися політики, торговельних справ і перейшли на життя товариське. Лев висловив думку, що він майже не знає цього життя. Це для нього незнана земля. Ніколи, мовляв, не мав на це часу. Він навіть не вміє танцювати, а щодо пань, то він не знав би, про що з ними говорити. Гаан сміється. — А до якого товариства зараховуєте ви мене? — питає.

Лев відповів компліментом. — Ну, — сказав Гаан. — Ось я дістав компліментом. Зо мною ви поводитесь дуже вміло, дуже вміло. Я так мало людей припускаю до себе ближче... Але інше: тут „мій народ" повідомляє мене, що за тиждень... Здається за тиждень? — і старий почав лапати

по столі... — Ось! за тиждень відбудеться в „Кайзер Палац" великий комерційний баль... Не бажаєте відвідати? Це було б для вас корисним. Там зустрінете багато цікавих для вас людей. Хоч там досить скучно...

Лев висловив бажання там побувати... — Шкода тільки, що я маю так обмежене знайомство, — почав було Лев.

— Зате необмежене у мене. Я вас зазнайомлю. Будьте певні. Я вас беру... Будемо сидіти, курити цигару й пити пиво. „Мій народ" також там буде...

Хто є „мій народ" Лев не довідався. Лев погодився відвідати баль остаточно. З цього приводу відложив свій від'їзд і повідомив про це Йорданова, Марію та всіх кого треба.

Щоб мати на балю хоч одну знайому жінку, Лев написав Гільді, щоб приїхала до Берліну. Та погодилася, але перед самим балем телеграфічно відмовилась. Через те Лев примушений виступати на балю без жіночого товариства. Все таки він старанно готовився на баль, мов інститутка, що перший раз виїжджає „у світ". Його фракова пара була першорядною й робила його зовсім привабливим. Заглянувши перед відходом у дзеркало, він подарував сам собі чарівну усмішку. Це було ознакою, що він виглядає розкішно.

Юрби самокатів, пань і панів зробили на Льва помітне враження. Оздоблені, блискучі жінки викликали в нього ніяковість. Баль починається точно в дев'ять... Лев намагається бути спокійним. Повільно піднімається по мармурових, застелених килимом, сходах на перший поверх у залю. Його висока постать відбивається у дзеркалах. Його місце у льожі Гаана, що знаходиться з правого боку нижнього яруса. Вже здалека Лев помітив масивну постать старого Гаана в оточенні „його народу". Пані, панове... Всі весело гармідерять. Вони всі знали, що прийде Лев і всі на нього чекали.

Зустріли його зо всіма належними ввічливостями. Гаан представив свого „вельмишановного колеґу зо сходу", зовсім поважно без єдиної нотки його звичайного гумору. У льожі шість місць і Лев заняв одно між старим і молодою панною, що виявилася дочкою старого. Крім цієї мав він ще дві дочці, але ті були вже замужні. Їх чоловіки були на балю й мали свої льожі.

Лев присів, дістав свою чарку вина, виняв цигарку... Старий розпочав розмову з протесту проти вживання в цій льожі чужих цигарок. Він підсунув гостеві свої „комбінатовські, від яких мухи мруть і тещі чхають". Після цього старий засміявся й уже ввесь час мав гарний, звичайний настрій.

Лев мусів спробувати „комбінатських” і знайшов, що вони варті доброї опінії курців. Рівно ж Лев зрозумів, що на балях необхідно не тільки пити добре вино, курити чудові цигарки, але й розважати пань. Ось сусідка його дівчина скромна й досить мовчазна... Треба її априємнити перебування тут. Він почав з нею розмову, що внедовзі поплила широкою річкою. Виявилося, що вона вже чула про нього від батька. Вона дуже хотіла його зустріти. Це ж, мовляв, цікаво, людина зо сходу. Там, мабуть, дуже романтично. Ні? Напевно романтично. Вона не має тепер, що робити, особливо після того, коли через конкуренцію їй не вдалося стати фільмовою артисткою. Вона їздила й до Голівуду, але там неможливі відносини. Вона не пережила б таких відносин. Ті люди, не люди, а кретини, бандити. Всі режисери майже бандити. Тепер вона виявила в собі здібності письменниці й пише фільмові лібрето. Це, знаєте, краще. Бути фільмовою артисткою, це нічого особливого. Це нещасні жертви варварських режисерів. Що іншого бути ні від кого незалежним, творити романи.... Все таки це творчість... Вона не може зрозуміти, як деякі панночки можуть так легковажно проводити час. Вона на це не надається. Їй хочеться щось творити, бути в житті... Чи любить Лев літературу? Це приємно, що любить. А що він читав? Ага. Ну, теперішні молоді люди відкликаються на брак часу й не читають, але ось її батько читав дуже багато, хоч він має велике підприємство й має в ньому дуже багато праці. Вона знає каталанську літературу. Вона спеціяльно займається каталанською літературою й своє лібрето пише з життя каталанців. Це чудовий народ. Ах, як цікаво, що вона познайомилася з українцем. Вона дуже любить народи, що вибиваються на світову арену. В цьому дуже багато романтики. Вона ненавидить старих... Особливо ненавидить англійців. Вони вже відомі, мов ґудзик... Також французи. У них нема романтики. Це вичавлені народи. Ось вона часто заїжджає до Парижу. Жаах! Жаах! Це Вавилон. Дозвольте вам зазначити, що Париж нагадує столітню бабу обвішану старими шовками й золотими цяцьками. Що може там кого цікавити. Що іншого народи, що вибиваються... Це народження. Це свіжість... Ах, як би вона хотіла колись побувати в країні Льва... Можливо вона знайшла б у тих лісах цікаву тему для лібрето. Чи це можливо?

О, розуміється. Там стільки чудових тем. Там стільки романтики, тільки, що Лев мало на тому тямиться. Там треба знавця. Між іншим у нього є добрий приятель маляр...

Маляр? О, як це гарно! Вона цікавиться східніми малярами. В них щось тонке й чарівне. Малярство сходу подібне на казку... Хоч воно не таке гарне, як малярство

орієнтальне. Схід Европи все таки Европа, а вона любить екзотику.

Лев почав оповідати про свою країну. Вийшла барвиста й приваблива картина й панна Гаан захотіла якнайскоріше бачити її власними очима. Лев мусів зробити невеличкий відступ.

Баль тим часом ішов. Панна Гаан дуже шкодувала, що Лев не танцює. Ні, ні... Він розуміє, що то велика хиба, але його постать для цього дуже незґрабна...

О, навпаки. Його постать навіть дуже зґрабна... Деякі гарні мужчини не танцюють з шику. Уважають за цікаве не танцювати...

Ні, Лев не з таких. Просто він не вчився танцювати колись, а тепер зовсім не має часу.

Вона, між іншим, могла б навчити його танцювати. Коли він їде ? Завтра, чи після завтра ? Чого так швидко ?

Панну Гаан попросили до танцю, вона вибачилась і відійшла. Лев на хвилинку залишився зо старим. — Ну, як вам наш баль ? Міщанство, ні ? — питав з посміхом старий Гаан.

Лев перечив. Ні. Тут є дуже цікаві люди. Тут можна буде багато повчитися...

— Ее, повчитися. „Наш народ" усе мріє. Ми швидко деґенеруємось ! Нам бракує свіжої крови. Замість наших заступників, ми вирощуєм смішних мрійників і нездар.

Після старий Гаан познайомив Льва з деякими комерційними людьми. Швидко зав'язалася розмова на теми торговлі. Лев виявив велике знання сутиації й це імпонувало фінансовим тузам, що живо цікавилися сходом Европи, „де на ділових людей чекає стільки можливостей". Там безліч природних багатств, що чекають голів і капіталів...

Над ранок Лев від'їхав до свого готелю. Прощався з панною Гаан дуже щиро й обіцяв їй у скорім часі написати. Вона його не буде випускати з ока...

На другий день Лев виїхав. Вертався додому не через Бреславль, а через Франкфурт, Познань, Торунь, Варшава. Йому хотілося бути скоріше на місці. Як поволі йдуть ще ті потяги. Через це люди мусять тратити стільки дорогого часу. Тепер Лев уже в розгоні. Він знайшов себе й відчув свої сили.

По приїзді він одразу вступив до виконання перших проєктів будівлі. Між ним і Йордановим відбулася нарада й висліди її були, що будувати фабрику необхідно... На це багато причин, а найголовніше, що промисл треба поширювати, треба ловити добрі менти та треба працювати.

Про баль і про панну Гаан він встиг скоро забути. Зараз по приїзді, щоб дотримати слова, він послав їй листівку з привітами й на цьому скінчилося. Але інакше хотіло призначення. Один раз він дістав від панни Аїди (він зов-

сім не знав її ім'я) лист, де вона просила не забувати на неї й що вона конечне до нього приїде в гості. Цей лист вийшов з Америки й мав печатку Голівуду. Вона мабуть повезла туди свої лібрето.

Саме в цей час Лев пережив досить неприємну пригоду. На протязі цілої своєї діяльности, він перший раз зустрівся з ворогом віч-на-віч і мусів виявити свою волю, ініціятиву й рішучість.

Робітники фірми Йорданов і С-ка, що дуже чисельно збільшились, одного разу в найбільший розгар праці, коли треба було спішно приготувати замовлення, зненацька відложили свої сокири, пили, позакладали руки в кишені й заявили „бастовку". Почвиркуючи крізь зуби, вони гуторили.

— Оо! Хай, такий розумний, сам працює. Прибавить по злотку — підем, а ні то к чортовій матері.

— До чортової матері, — співає кирпатий, невеличкий дядько. — Бувало пішов у ліс, чи до жида, заробив рубля, купив за нього пуд жита й пуд соли та й сиди собі на печі... А тепер три злоті... Що це є три злоті? Тьху! — дядько завзято спльовує.

— То що не кажіть, — байдуже витулублюючи сучком люльку, додає шпаковатий Омелян Капуста. — За Ніколки жизня не та була. Що не кажіть...

— Порівняв, — шморгнув носом і незадоволено повів головою його сусід. — То був цар, а тепер пробачте... — і він додав нецензурне слівце.

Решта робітників позвішували носи й у нерішучості чекають, що то з того буде. Багато з них каються, що послухали чорт зна кого й перестали працювати. А що, як візьме та й викине усіх і набире нових. Хіба мало навкруги робочих рук. Коби місце. А воно то вже й не так було погано. Скрізь не платять ліпше. А прийдуть закордонці з Большевії, так ті й за злотка працюватимуть. У них ще гірше розказують...

Їх вагання передаються товаришам, але ж як кинули працю, то кинули. Ніяково самим почати. Послали „головарів", щоб там з „паном" переговорили. Незвісно, що там виговорять . . .

Лев довідався про це в своїй робітні. Сидів над проектом папірівні, коли застукав і увійшов Трохим Сорока.

— Що скажете, Трохиме? — запитав не зводячи голови Лев.

— Бастують наші хлопці, — сказав байдуже Трохим.

— Як то? — швидко підняв Лев голову.

— Но... Це все, мабуть, усе той щур...

— Який щур?

— А що його недавно приняли до праці... Недавно приходять три... Такі собі... От — робітник не робітник...

Щось таке міське... Шпана... Просять: прийміть до праці. Праця була, а ми приняли... Я вже помітив, що вони не так працюють, як робітників з пантелику збивають. От і вийшло...

— Були ви в шефа?

— Та був...

— Що ж він?

— Відіслав до вас. Каже: хай той покаже себе. Це ніби ви...

Лев протягнув руку за телефоном і почав говорити. Після звернувся до Трохима.

— Чи по сусідських тартаках так само платять, як і в нас?

— Гірше. Я справлявся. Гірше, кажу... І в Райха гірше й у Таксара. Два злоті й п'ятдесят там платять, хресто святий. І працюють там на акорд, часом годин дванадцять..

— Можете мені дати всі виплатні книги й квітаруси? Чекайте, — він задзвонив до каси, щоб йому принесли виплатні книги. — Йдіть, пане Сорока, до вашої праці, а я за п'ять пхвилин вас покличу.

Принесли книги й Лев принявся їх розглядати. Закінчивши працю, Лев зателефонував шефові: — Як ви думаєте? Видержить наша крамничка, коли ми підвищимо платню на двадцять грошів?

— В ніякому випадку! Це було б для нас руїною, передовсім моральною, — сказав Йорданов.

— Гаразд! Я дам розпорядження ще сьогодні відпустити всіх робітників за винятком закордонців... Одночасно зашлю на села аґентів для набору нових. Не маємо права прогаяти не тільки один день, а й одну годину. Покищо працю продовжують закордонці!

І дійсно через п'ять хвилин таке розпорядження було видане. В той час до помешкання Льва й Йорданова було приставлено кількох робітників для охорони. Керував ними Трохим Сорока.

Одночасно до Льва прибула делеґація. Трохим доложив, що один з тієї делеґації й є якраз той самий „щур". Лев сказав впустити їх і дуже здивувався, коли пізнав між ними свого колишнього „товариша" Андрія.

Ціле обличчя останнього — іронія й сарказм. Але на вигляд Льва він миттю починає поважніти, уста його вже не посміхаються, а рішучий запит Льва зовсім приводить його до притомности.

— Вам чого? — різко проговорив Лев.

— Ми делеґація, — мнеться Андрій. — Ви таки рішуче стоїте на звільненні всіх робітників?

— Цілком!

— І не думаєте рахуватись зо становищем тих нещасних?

— Я вам не зобов'язаний давати відповіді з чим я рахуюсь, а з чим ні.

— Ні! — підняв голос і голову Андрій. — Ви є зобов'язані. Ми не прийшли до вас щось просити. Ми прийшли домагатися підвищення заробітньої платні...

— Про це дозвольте турбуватись мені. Коли я наймав тих робітників — вас не питався, не буду питатися й тепер.

— Робітники живуть у неможливих відносинах...

— А як жили перед цим? Для того, щоб витворити відносини можливі, передовсім треба працювати й щось на праці розумітися. Ви гадаєте, що відносини падають з неба, отак, як дощ. Це не дощ і не манна. Це наслідки довгорічної, впертої й розумної праці. Ви ж працювати не хочете, праці не розумієте, бавитесь у пророків і мучеників та затроюєте повітря. Я бавитися з вами не буду! Не дозволю втручатися в мої справи тим, що на своєму житті були вічними дармоїдами. Всіх подібних гнатиму під сто чортів і не допускатиму до свого тартаку на гарматній стріл. Більше не маю з вами нічого говорити!

— Ми є робітничі представники, організовані в партії сельроб...

— Звідки ви прийшли?

— Ми тут працюємо.

— Давно?

— Другий тиждень.

— А де були до цього часу?

— Ми не зобов'язані відповідати...

— В такому разі прошу негайно звільнити мене від вашої присутности! Я не маю часу з вами забавлятися!

Андрій почав щось погрожувать, але швидко вийшов. За ним вийшов також його мовчазний товариш, що за ввесь час не промовив і одного слова.

Лев залишився сам. У ньому закипіла лють. Кожний хам без дозволу втручається в твою працю. Він не знає, що значить зробити „відносини"... Чорт би вас забрав!

Після цього в ньому прокидається деспот. Він починає набиратися силами з твердим переконанням, що навіть ціною власного життя буде боронити свої позиції. Не дозволить якимсь мерзенним волоцюгам водити себе за ніс.

Став вечір. У лісі на галявині при світлі смолоскипів зібрався мітінґ. Ображений представник „пролетаріяту" зібрав пару сотень дядьків, виліз на пеньок і почав розводитись про експлуатацію ненажерливим капіталом робітничих мас, про плянову соціялістичну господарку.

Юрба дядьків у сяйві палаючих огнів творила досить цікаву картину. Навколо чорні стіни лісу, а вгорі весняне зоряне небо.

— Так, так, — хитає головою дядько. — що не кажи, а капіталісти „ошукали бєдний клас". Завели тобі якогось Маркса, сіцілізм, а ти дурний мужик терпи.

— Плат, бачте, малий... Що тепер за такий плат? Бувало за Ніколки...

Розмову дядьків перебиває новий промовець. На пеньок виліз Трохим Сорока. Андрій, що до цього часу промовляв, побачив повну пасивність своїх слухачів, урвав промову й каже своєму товаришові: — То, знаєш, з тими гречкосіями нічого не почнеш. Тут треба робітника, пролетарія...

— Чортового батька, — перебиває його один закордонець. — Карл Маркс і не догадувався, що в нас нема пролетарія... Йому й у голову не прийшло за нас подумати. А тепер раніш, ніж роботи революцію треба заложити фабрику на пролетарів.

Деякі байдуже зареготали. В той час говорив уже Трохим. Він почав про заснування тартаку. Ще кілька років перед цим на цьому місці не було нічого. Тепер тут тартак. Він щойно розростається й не велике діло одразу його зруйнувати, але велике діло розбудувати його, щоб він дав працю не двом сотням робітників, а двом тисячам. А для цього треба сили, розуму й гроша. А є в нас гроші? Нема. Є в нас багато тих своїх фабрик? Нема. Чого ж тоді нам слухати якихсь заволок, що бунтують чесний народ дурними словами. Отже ніхто в чужих тартаках не платить робітникам більше й усі мовчать. Чому вони не йдуть туди он до Таксара? Чому не бачать Райха й сотні Райхів, що скрізь угніздилися і жирують з нашого народу? Ні. Того вони не бачать, бо то чужинець... Вставати проти тих було б небезпечно, бо ті мають плечі... За тими всі інтернаціонали... Такий тобі Райх фабрикант, а його рідний брат голова інтернаціоналу... І як ви можете бунтуватися проти Райха. Але проти Бойчука, це можна...

— Я, говорив далі Трохим, — не тутешній. Я ледве з душею вирвався якраз з того Марксового раю. Мав сяке-таке господарство, пару коней, пару корів... Прийшли оті самі Карлмарксісти й що з мене зробили? Пролетаря! Ось бачите мене. Не маю нічого, крім душі. Голий я в чужій державі... І не я сам. Ні. Нас таких мільйони, Всі ми стали голяки, що не мали куди прикласти рук. Усіх нас зжерли Карлмарксісти. Але ми ніколи не даруємо їм наших пари коней і наших пари корів. Я буду це пам'ятати до смерти й дітям, як не своїм то чужим закажу: ніколи не буду я рабом отих, що мене до цього привели. Там десь у Москві, чи Петербурзі засіло, бачте, кілька великомудрих Карлмарксістів, взяли в руки мапу російської імперії, і сказали собі: отут мусить стати така то фабрика. А тут така то. Тут буде електрівня... Мало того. Ті пани вирахували

також, що всі ті фабрики й ті електрівні річно вироблять стільки то й стільки, скажемо, чобіт, стільки то тракторів, стільки то спече боханців хліба, Зробили такий плян і назвали п'ятирічкою. Тобто, що все те має статись за п'ять років.

Але це ще мало зробити плян. Для того, щоб усі ті фабрики та всі ті електрівні родилися, не вистарчить одного слова, як то Бог творив світ: і сказав Бог хай буде світ і став світ. Тут мало слова. Тут треба, як я сказав, людей, грошей, розуму. А ця „плянова", люди добрі, як вони кажуть, господарка почалася без людей, без грошей і без розуму. Вона почалась тільки по писанню Карла Маркса, бо бачте, той саме Карл щось таке писав... І от що сталось? Сталась біда, голод. Зруйнували всі села, почали битись, вирізали всю худобу, мільйони людей загнали в хащавини отуди на північ, де сонце ніколи не світить. От що вони, ті панове, зробили. От куди вони привели народ... Той народ, що хоч не був багатий, але мав що їсти і, коли б його освітити, міг би розростися на порядного господаря. От, який то, люди добрі, соціялізм і такі то з нього наслідки. Сталось таке, чого наш народ ще відколи живе на землі, не бачив і хто знає чи буде бачити. Це так наробили оті мудрагелі, що з книжок учаться будувати на землі рай. Та й ще з чужих книжок, що не для нас були писані...

Ті самі мудрагелі вгніздилися, люди добрі, і між нас отут на цій землі. Вони й тут хочуть завести свою плянову господарку. Вони й тут хотіли б бачити вас усіх жебраками, щоб краще вас осідлати, загнати в державний колхоз, закріпити вас за ним і гнати вас, мов худобу куди їм захочеться. Всі знаємо, що була колись панщина, але такої панщини ще не було. Колись на пана можна було скаржитися державі, тепер нема кому скаржитися, бо сам пан і є держава. Тепер там людина гній, ніщо. Хочуть тобі дати два чоботи на одну ногу — дадуть і не смій скаржитись. Хочуть не дати тобі нічого — не дадуть. Гинь, пропадай на місці. Як собака. Коли тебе не полюбить пан начальник за твого носа, зажене тебе на Соловки, у Сибір, куди хоче, бо ти невільник держави, а він її гайдук. От так воно там є. Сам це на свої очі побачив...

Можете, люди добрі, мені вірити, можете не вірити. Я свою віру купив дорогою ціною, а ви коли хочете, можете спробувати... Границя тут не далеко. Перейдіть туди, подивіться й як живі вернетесь, можете наплювати тоді мені в вічі за брехню, або посвідчити, як перед Богом: правду казав Трохим Сорока! Велику правду! Хто того не послухає — згине! Це все, що хотів вам сказати! — закінчив Трохим.

Дядьки уважніше слухали Трохима, бо говорив він так, що всі його розуміли. Вони притакували на його слова, але

не проймалися ними. — Ет! Навчився там брехати! Все большевики! Ті навчать. І той брехав і цей бреше.

— Та... Знаєте! Хто тут сьогодні правду каже... Нема в світі правди, Всі проти нас... От як було за Ніколяки...

—І не згадуй! — спльовував дядько, пакаючи люльку.

На цьому віче й скінчилося. Погасли смоляки й усі розійшлися. Всі вирішили в думці, що все то було дурне, послухали чорти батька зна кого... а тепер ось маєш. Звільнили й усе.

На другий день більшість пішла проситися назад на роботу, а деякі запекліші й лінивіші потьомбали додому. На тартак швидко попливли нові валки робітників і робота пішла.

Але ця незначна подія дала притоку своїй і чужій пресі розпочати велику нагінку на фірму Йорданов і С-ка. Це дуже шкідливо відбилося на ходові справи.

Лев зробив собі тверду постанову не відступати ні в чому від своїх принципів, а діяти рішуче й радикально. Вже були вироблені всі проєкти будови фабрики й розпочалася робота над її будовою. Фабрика мала бути закінчена за два роки й на будову її потрібно два мільйони долярів.

Цієї суми фірма не мала. Не мала її навіть третини. Малося на увазі виключно зиски з торговельних оборотів у будучому. Малося на увазі викуплення більшости лісів Андрейової, де можна експлуатувати. Обчислялося, що від збуту того дерева лишиться капітал для покриття видатків на фабрику. На ці самі гроші треба було засіяти всі вирубані простори молодим лісом, як цього вимагав закон.

Праця над виконанням усіх цих проєктів забрала в Льва й ті невеличкі рештки вільного часу, так, що він тепер не вилазив з її кайданів. Його бачили раненько в бюрі, в полудень на тартаку в лісі, по полудні в авті. Він з'являвся на кожному місці, де треба було виміряти, обрахувати, намітити. Він приймав безліч людей, що скрізь чекали на нього... Він остаточно забув і за Марію і за Гільду, і навіть за самого себе. Так само, як і Павловський, що малював свій вимріяний образ, замкнувся сам у себе надхненний одним бажанням, щасливо докінчити намічений плян.

Приїжджала Марія, але говорити з ним, чи побути з ним пару годин на самоті, не знаходила можливости. Вона почувала себе нещасливою, кляла себе й ту чортову працю, що руйнує її любов. Про шлюб не можна було тепер і думати. Не було коли. Лев так і сказав: — Нема часу. Мешкай тут, чекай, але не відривай мене від праці.

Марія, що бачила дійсний стан речей, прийшла до переконання, що добрим словом і плачем на нього не вплинеш. Вона мусить, або погодитися з своєю гіркою долею, або силою вибороти собі кращу. Вона запропонувала Львові

свої двісті тисяч, але він тільки всміхнувся. — Не в цих тисячках справа. Що вони мені поможуть?

Марія взяла це за образу й відступила. Вона від'їхала додому й довший час не давала про себе відомостей.

Натомість приїхав Павловський. Він уже скінчив свою картину. Ходив радісний мов мати після щасливих пологів. Картина, казав, вдалася. Лев не мав часу, щоб поїхати подивитися на неї. Він запропонував Павловському їхати до Парижу.

Павловський картав Льва за Марію. — Чому не зробиш з нею порядку? Вона, дивись, нещасна.

— А хіба ж я щасливий? — відповідав Лев. Я не маю часу! Зрозумій! Я потребую принаймні два-три роки свободи! Хай почекає. Я також чекаю. Я не маю часу дихнути, а вона тільки одно: весілля. Не втіче й це.

Після цього Павловський уже не знав, що казати. Він скористав радою й допомогою Льва, забрав свою картину, забрав свої манаття й від'їхав до Парижу.

Відсутности Марії Лев не помічав. Не помічав також і тієї кореспонденції, що зав'язалася між ним і панною Гаан. Він відповідав з обов'язку, з увічливости... Діставав великі, дорогі коперти, перечитував, що в них було, відкладав, писав нашвидко відповідь і забував. Все це прикривалося умовами, проєктами, розпорядженнями. Треба затягнути позичку в державному банку. Треба реклямувати підприємство між своїми людьми. Треба боротися з ворожою пропагандою, що не шкодувала проти нього ні слів, ні засобів. Йорданов зостався тепер у тіні. Натомість виріс Лев. Всі знали його, всі ним цікавились. Його лаяли, його хвалили, його оскаржували, та з нього вимагали.

Статті про фірму Йорданова почали з'являтися й у закордонній торговельній пресі. Здебільша неґативні. Комусь залежало на цьому, хтось давав на це гроші, бо ж там задурно не друкують. Проти цього необхідно боротися, а для боротьби треба моральної сили й грошей. Те й друге мусів Лев здобувати.

Рідна преса також не зовсім йому сприяла. Він увійшов у конфлікт з кооперацією. Навіть цілком помірковані в економічних питаннях люди вбачали в його праці якусь ненормальність. Цей швидкий ріст! Ця захланність! Це неможливий ентузіязм, що робив з самого Льва деспота, тирана.

Наростав конфлікт між Львом і громадянством. Він не знав його причини, бо не відчув з початку настроїв. Він не розумів свого власного громадянства, що нікому нічого не сприяє. Те громадянство дрібничкове й заздрісне. Воно не може бачити людину, що стає над його головами. Це мусить бути щось під один шнурок, якась збиранина маленьких закоханих у себе талантиків, що не дозволить нікому ви-

битися над встановлений рівень! Цього Лев не врахував і через те набув нового ворога. Він мав дуже маленьку кількість прихильників серед своїх. Йому закидали, що не бере чинної участи в громадянському житті. З нього вимагали багато, але нічого не давали й навпаки: всі, де тільки могли — шкодили.

На запити чому Лев мало жертвує він відповідав: — Жертвую скільки можу. Ненавиджу принципово тих, що жертвують і тих, кому жертвують. Філянтропічної роботи не визнаю. Жертвують ті, що тримають свої пару тисяч у панчосі... Коли б усі жертвували стільки для праці, як я, не було б у нас потреби для жебрання. Мій принцип діло! Праця й нагорода!

Такі відповіді викликали тільки невдоволення. За півтора року гарячкової діяльности від часу заложення фундаментів його фабрики Лев змінився до непізнання. Його не дивував уже „Ґраф Цепелін", не манили заморські береги. Він знав, що Цепелін став уже буденною реччю. Він розгулює собі сюди й туди над океаном і ніхто вже не дивується. Все, що з такою цікавістю в боротьбі народжувалось, скоро ставало звичайним явищем. За короткий час встановилися повітряні рейди навколо цілої планети. За короткий час заговорили кіна людською мовою, за короткий час з'явилися на стріхах будівель антени. Лев чув цей рух, це страшенний біг уперед і це впливало на нього... Йому здавалось, що все, що робиться навкруги нього самого, робиться дуже поволі. Він почав вираховувати роки свого життя й побачив, що коли так буде працювати далі, то зробить дуже мало. І він бажав усе скрізь приспішити, надати нове темпо. Він почав дуже гарно розуміти американців, що ломають авта та власні карки, але тремтять за втраченими п'яти хвилинами.

Фірма Йорданов набула вже цілу валку власних тягарових авт. Збудувалася давно проєктована залізничка, але все то було мало. Треба тут не залізнички, а залізниці. Треба збільшити швидкість залізничного транспорту. Треба організувати летунство, бо це найшвидший засіб комунікації.

Тим часом відчувався брак капіталу. Фірма докінчила переговори з власниками лісів Андрейової й законтрактувала десять тисяч гектарів будівельного лісу. Треба негайно приступити до його експлуатації, бо необхідні суми на будівлю, на транспорт, на утримання персоналу, на виплату робітникам. Випущені акції не дали бажаних наслідків. З'явилося мало зацікавлених. Видно мало знайшлося тих, що хотіли розстатися з своєю панчохою, мало кого приваблювало хоч не велике ризико, мало хто думав вступити в лави чинних, а не мертвих гуртівників капіталу.

Світова преса засипана відомостями про революції, про зміни кабінетів, про зброєння. Цілий світ на вулькані. Марево червоної революції ходить по всіх краях Европи, стукає до кожної хати. Борються два світи. Там СССР. Лев знає її здавна. Раз молився до неї, раз її проклинав. Не знав, до якого табору схилитися. І нарешті вступив туди, куди тягнула його, його духова істота. Він став тим, для чого народився. Він тепер активний ворог СССР і на його кордоні осмілився заснувати свою невелику твердиню для боротьби.

В цей саме час пройшла звістка про советській демпінґ. Англія затоплена советським деревом. Навантажені советські пароплави стоять по різних американських гаванях і чекають на розвантаження. Виникло питання яким чином здобувалося те дерево. Заговорили про невільничу працю, про надзвичайно низькі ціни. Влада заборонила дерево розвантажувати.

Виникла сварка. Заговорили письменники, прихильники свободи. Заговорили прихильники ліґи прав. Билися за дерево завзято всі прихильники людини, тільки одно всі забули: що дозволили „міжнароднім акулам капіталу" взяти під захист право мільйонів советських рабів, і інтерес мільйонів европейського пролетаріяту.

І поки велася возня й сварка за советське дерево, кілька ринків фірми Йорданов відпало. Відпали ринки в Англії. „Міжнародні акули" дались вмовити „захисниками прав людини й громадянина". Советське дерево не було приняте ні Англією, ні Америкою, але воно також не поплило назад до Архангельська. Воно зникло в тих гаванях, до яких прийшло.

На біржі зчинився сполох. Лев одразу виїхав у Берлін, але було пізно. Фірми тріскали, мов миляні баньки й не було спасіння. Сам Гаан зустрів Льва з кислою міною, але сказав: — Що ж було робити? Не можна було випустити з рук чудового дерева, що майже задармо лізло в руки. — І при цьому розводив руками. — Дехто при цьому нажився, але більшість, як бачите. Ми деякий час не могтимем також робити в вас замовлень. На ринку до чорта дерева. Що з ним? Палити? Але ж з нього можна будувати пароплави так само, як і вашого. Які його руки рубали? А кого то обходить?

Перші симтоми кризи виступили в усій своїй величі. Економічна преса била на сполох, але ніхто не спішився рятувати положення. Виступили на кін безробітні. З початку не багато, але їх армія росла з дня на день. Захисники „прав людини й громадянина" мають над чим тішитися. Вони мають тепер широке поле діяльности, бо сотні тисяч безробітних хочуть їсти.

Лев проїхав усіма знаними країнами, де цвіла індустрія й побачив скрізь занепад, розпачливість і крик. Безліч димарів перестали диміти. Все це збільшило й політичне нап'яття. Спокійні міністри швидко замінялись неспокійними. Ті говорили промови, вимахували завзято руками, але димарі все більше й більше вгасали, число безробітних усе збільшувалось, а прихильники прав людини й громадянина тішились, що криза, що капіталісти гинуть, що прийде революція.

У серпні вернувся Лев з закордону й поділився своїми враженнями з Йордановим. Той віднісся до всього з холодною розвагою. Передовсім треба буде скоротити й свої видатки. Різні наші філіялки, що ми так щиро скрізь порозсівали, мусять бути згорнуті, — сказав Йорданов. — Вони не виплачуються. Також прийдеться трохи скоротити платню робітникам. Це дуже прикра річ, але необхідна.

Не може бути й мови, щоб заставити будову фабрики. Це виключається. Газетна метушня все зростає, папір йде. Це єдине, можливо, врятує з прикрого становища. Треба грошей! Необхідно видобути гроші! Пів мільйона долярів вивезло б цілу справу з болота. Ліс, що міг би дати ті гроші, спокійно стоїть на своєму місці, шумить, як звичайно й не журиться. Приходиться все чекати з його рубкою, бо нема куди відвозити. Фірма забезпечила його й лишила на пні.

У такій ситуації минула ще одна зима. Ні наступна весна, ні літо не принесли зміни. Будова, що майже на три чверти викінчена, от-от припиниться. Робітників зменшилось на половину й платня їх дуже понизилась. Подражнене громадянство, не знаючи де шукати рятунку, спихало вину на приватників, що підривають народню кооперацію. Лев з цього приводу висловився за приватників і це дало притоку для нових на нього нападів. До нього навіть звернувся представник кооперативів за поясненнями.

Лев приняв того представника в своєму бюрі й сказав:

— Я ніколи не відважувався говорити проти кооперативів, але коли заговорили проти приватників, я рішуче став на бік останніх. Можливо я помиляюсь, зараз я переконаний, що не помиляюсь. Класти надію на саму кооперацію й не розумно і не практично. Не думайте, що світ спасе комунізм, гуртівництво. Світ спасуть мудрі люди, що пожертвують себе безкорисно для цієї мети. Кооперація надто плятонічна, щоб могла охопити всі галузі сьогоднішньої господарської структури. Перед нами велитенські завдання. Наша земля вагітна природними багатствами й тут необхідно викликати мудрих, відданих підприємців, майстрів, мистців свого діла, бо формалістична кооперація з її тяжечим апаратом, з її безконечними статутами та інструк-

торами ніколи не дасть собі з цим ради. Ми мусимо не тільки розвивати промисл, а головно збудувати індустрію. Тяжку індустрію, металюргію. Ми маємо нерозроблені поклади руди, вугля отут на цих самих, де ми стоїмо, місцях... І коли б ми тільки збили хоч невеличкий національний капітал, ми зможемо викликати підприємця, ми заставимо його взятися за винахідливість, за відповідальну працю, за поступ. Цього не дала й не дасть кооперація. Для цього треба виключно приватної ініціятиви, а ті, що твердять інше — мрійники і „ідеалісти"... Їх час уже минув. Тепер наростає час ділових людей, людей практичних у широкому розумінні, людей з головами на в'язах... Я міг би, — казав Лев, — вказати вам на приклади інших народів, але то таке очевидне, що зайві тут балачки, зайві слова. Я, пане мій, не за капіталістичну систему господарки, але й не за соціялістичну. Я за систему природного розвитку, за системою, в якій диктуватиме не доктрина, а національна необхідність і національна рація. Ось моя система. А вона каже, що треба зуживати для праці не те, що хиле, добродійне й безрадне, а те, що сильне, здібне та ініціятивне, не дивлячись на те, звідки воно походить та якої системи притримується. Боротьба мусить провадитися не за систему, не за доктрину, а за саму працю, за право на неї, за її доцільність і життьову необхідність. Це моє вірую!

І останнє, на що хочу звернути вашу увагу, це ту загрозу, якій підлягає кооперація з боку політичного. Це, зрештою, всім зрозуміле й я не бажаю над цим зупинятися.

Представник кооперативів вислухав заяву Льва, завдав ще кілька питань і від'їхав. Внедовзі це з'явилося в пресі. Комуністи вивжили це, перекрутили й розпочали шалену нагінку на Льва. Він виходив мало не людоїдом, що жере живе людське м'ясо й то ще з тих найкращих пролетарчиків...

Серед такої атмосфери Лев зовсім задихався. Ось на днях доглядач будови фабрики заявив, що робітники вимагають платні, інакше заставлять роботу. Лев це знав. Він сподівався цього з дня на день, але не бажав здатися. Він писав, їздив, шукав нових кредитів, але таких ніхто не пропонував.

В цей час у Льва смикнулась думка про те найгірше, що він так уникав... Він може одружитися. Він здобуде гроші. Він стане знов на ноги й рушить у хід тяжку машину праці. Він готов пожертвувати собою, своєю свободою, але він мусить докінчити почате. Він не має права в цей найтяжчий час зложити руки й відступити.

Марія вже майже стратила надію на одружіння. Вона від'їхала додому, знов замкнулася в своїй кімнаті й напру-

жено чекала менту, щоб знов повести свій наступ. Йшла зима, весна, прийшло літо. Ні. Нема нічого. Лев усе більше й більше вгрузає в свої справи. Його не можна витягнути для півгодини спокійної розмови. Він увесь змарнів, очі його горять, ніби в сухітника. Марія почала боятися за його здоров'я. Він на межі божевілля. В нього нема ні своїх особистих думок, ні своїх інтересів, ні своїх бажань. Він увесь у тій праці, що стоїть розпочата й чекає кінця. Що він їсть? Кілька овочів, шматок хліба, шматок ковбаси... Коли він їсть? Коли попало й де попало. В авті, при бюрку, на тартаку. Спить він мало. Лягає коло дванадцятої, а в шість рано вже на ногах. Його постіль проста, тверда, вояцька. Він не звертає на це уваги, бо прийшовши до спальні виснажений мало не вісімнадцять-годинною працею, він падав на постіль і засипляв мертвим сном. У шість годин його будив годинник і він нашвидко одягав свій простий одяг, нашвидко пив каву, нашвидко переглядав нові часописи й брався за чергову працю.

Так жив Лев. Так проходили його дні, місяці й роки. Він не знав і не давав собі пільги. Ніколи не прийшло йому на думку попустити свій режим, а навпаки. Він міркував, як би збільшити свою снагу до праці, як би доцільніше використати такий короткий день. Яке вузьке й коротке людське життя. Як мало людині тієї одної голови й тих пари рук.

Через це Лев зробився дійсно сильним і дійсно величним. В його худому обличчі яскраво виявлене постійне напруження. Очі його завжди рухливі, завжди горіючі й завжди повні думки. Шкура його обличчя прибрала бронзової барви, а м'язі рук і ніг майже залізної твердости.

Одружіння! З цим словом зв'язується питання: з яким? Лев уже не раз гонив злу й підступну думку від себе, що завжди нав'язувала йому спогад про панну Аїду, про її чудові, повні прихильности листи, про її натяки, про її захоплення ним і про... її мільйони. Не її, а її батька. Старий завжди був до нього прихильний, він не раз подивляв здібності Льва, його працьовитість, його підприємчивість. А що коли б?

З цією грішною думкою носився Лев пару днів... Не давала вона йому спокою. Проклята, підступна думка, але за нею ставали мури недокінченої фабрики, розбиті його надії... Ще далі з'являлися мільйони... Там десь дуже далеко є гроші, є ті самі доляри, якими можна б звести до кінця мури, якими можна б знести цей ліс, перевезти його в Европу... Хто знає, що можна далі... Ось тут у цій землі — є вугіль... Тут безперечно великі схоронища вугілля... Там десь далі, кажуть є нафта... Хто знає, що можна з того зробити. Можна звести мури не одної фабрики,

можна звести їх багато, можна провести залізниці, дороги... Загудуть, закрутяться машини, заревуть сирени... Тисячі біднізного, загнаного люду знайде працю... Можна буде зробити з них таких самих, як і скрізь людей, таких працьовитих і таких розумних... Школи! З'являться школи... Мусять з'явитися школи. Там де праця, де капітал, де машини, там мусять бути школи... А школи рятунок, рятунок усім...

Такі думки мучили неспокійного Льва. Вони іноді налягали на нього мов крига збуреної в повінь ріки. Вони не давали його сумлінню прийти до порядку й зважити чи добре це, чи чесно, чи має він на це моральне право? Що зробить з собою Марія? Отже вона також була колись коло нього, разом з ним... Отже це вона цілувала його втомлене чоло тоді, коли він був маленький, непомітний продавець у крамниці сукна. Вона завжди, мов вартовик, стояла коло нього і в ім'я своєї великої любови боролася за нього... Як відставити її тепер? Якими словами сказати їй: Марія. Відійди. Ти вже більше не маєш що коло мене робити. Я хочу бути без тебе.

Так. Це не легко сказати. Не легко навіть думати про це. Одна думка, це вже певний рід муки, що гальмує біг кожного дня саме тоді, коли треба діяти, треба щось знаходити й рятувати становище.

Лев сам-на-сам з своєю думкою не здолав встояти на землі. Він пішов до Йорданова й сказав йому, що має на думці.

Старий посміхнувся, підсів до Льва, поклав на його плече свою тяжку, оброслу руку, подививсь у його очі й сказав: — Ви син мій! Я чую вас і вас розумію. З першого дня нашої зустрічі я пізнав у вас самого себе й не помилився. Признаюсь, ваш намір, ваш намір жертвувати собою, зворушив мене, але вбачаю в ньому небезпеку. Подивіться скільки навколо нас ворогів: усі села навкруги зболь-шевичені. Державна влада нам не сприяє, громадянство також не зовсім. До цього ще прибавиться ваша наречена. О, не підцінюйте її сили... Коли в гру входить пристрасть... Це, друже мій, небезпечна зброя. Що ви? Ввесь світ проти себе хочете мати?

— Ні, і так! Хай! — крикнув Лев. Поставлю все проти себе й переможу. Переможу, бо я, а не вони, маю рацію! Інакше все одно нема мені рятунку. Вигляд мурів недокінченої фабрики зжере мене живцем. А той мертвий ліс? Хочу принаймні боротися... До кінця!

— А ваша наречена? Що вона?

— Що вона? Вона така сама жертва, як і я. Я нічого для себе не беру. Зрештою вона мусить також думати.

— Вона думає. Для неї її справа не менше важлива, ніж для вас ваша.

— Але ж . . . Я не маю своїх плянів ! Це не мої ! Це пляни всіх ! Всіх, що хочуть творити поступ. Мої пляни важніші . . .

— Хм . . . Це трохи, мій друже, наївно. Я вас розумію. Що тут важніше — судити тяжко. Для вас це, для Марії інше. . . Павловський має свої ідеї й уважає їх першорядними. Шабелян, якого ми пізнали колись, свої . . . Кожному своє. Але в усьому мусить бути одна й та сама засада : почате — скінчити. Боротьбу провадити до кінця. Цього вимагає від людини її характер. Людина мусить мати передовсім характер. З характером людина перемагає...

Ми, — продовжує по короткій перерві Йорданов, — попали в труднощі. Я це передбачав. Передбачав і не зупинив вас, бо уважав вашу підприємчивість у принципі правильною. Передбачаю, що ваш теперішній намір принесе нам ще більше клопотів. Але не зупиняю вас. Навпаки. Хочу вам допомогти. Ви маєте великі думки й моїм обов'язком не тлумити їх, а підперти. Підходжу до того, про що вже не раз думав. Хочу формально й юридично закріпити за вами це підприємство. Ми оточені большевицькими аґентами. Вони дивляться на нас удень і вночі. Вони бачать нас на кожному кроці, бо мають тисячі зайвих очей. Вирвати нам з рук цю невеличку нашу крамничку творило б їм велитенську приємність . . . Вони розпинаються за індустріялізацію. Вони женуть на загин мільйони людей, але вони готові зірвати в повітря кожну індустріялізацію, коли це не робиться так, як роблять вони. Тепер не машини, а пристрасті. Тепер не закони, а принципи. Робиться Дніпростан. . Для чого ? Для електрифікації краю ? Ні. Це тільки на словах. На ділі це має викликати потрясаюче враження в світі й подив, що може створити большевизм. Це так. Бо Дніпростани вже будують давно й ніхто не дивується. І роблять краще, дешевше без гамору й без людських жертв.

Через це я хотів би закріпити за кимсь своє діло. Я старий. Коло мене нема нікого, кому б я довіряв. Вас я вибрав, ви виправдали себе й ви заслуговуєте бути власником великого підприємства. Кладу отже на ваші молоді плечі ввесь тягар проводу, а по моїй смерті ви будете единим спадкоємцем цілого підприємства. Ні, ні ! Протести зайві. Я, зрештою, переконаний, що ви не відмовитеся від того, що здобули своєю працею. На днях ми переведем це формально . . .

Постанова Йорданова була остаточна. Він над цим уже давно роздумував. Акції підприємства переходили й так у руки Льва. Його вплив зростав з дня на день. Популяр-

ність його велитенська. Його знають як ділову людину в краю й за кордоном. З його іменем зв'язана ціла робота.

На Льва це все вплинуло. Він навіть по-своему був зворушений. — Дякую, — проговорив він. Признатися над чимсь подібним я не думав. Моїм обов'язком було сприяти розростові підприємства й це все.

— Ваші обов'язки виконувалися добре.

— Не так все таки, як би хотілось.

— Тим більше це вас напружує. Я вам вірю. Людина вашого характеру зломитися не сміє.

Згода була довершена, мужчини міцно стиснули собі руки й розійшлися.

Боротьба ідей.

Лев вийшов на двір. Була ясна, дзвінка, передосіння ніч. Великий місяць полудив міддю все навкруги.

Помешкання Йорданова, так само, як і Льва, не відзначалось вибагливістю. Невеликий, утульний, дерев'яний будинок нехитрої будови. Великі від самої землі вікна, не мальовані стіни. Височезні, старі сосни заміняли парк, а кілька в неладі кущів творили подобу города, серед якого стояв дерев'яний, простий стіл з такими саме стільцями.

Тут у вільніші хвилини попивав Йорданов свій чайок з цитриною й заїдав свої улюблені баклажани.

Осінь уже виразно зазначує свій вступ. Кущі калини мають золотаві листочки й нагадують церковні ризи. Місячне сяйво лягало на будинок, на кущі, на столик. Від сосон клалися довгі, тяжкі тіні. Лев взяв напрямок по стежці, що вела через тартак до його помешкання. Ступав рішуче й швидко. Проходячи коло кущів, йому здавалося, що перед ним мигнула якась тінь. Лев на хвильку зупинився, звучно свиснув, але коли втихла луна свисту, було навкруги тихо й усе на своєму місці. Сосни стоять майже непорушно, тільки недалеко лопотить тартак.

Лев швидко подався додому. Там він сів до столу й почав писати листа Аїді Гаан. Коли скінчив добрий шмат списаного паперу лежав на столі. Писалося значно краще й тепліше, але після Лев встав і довго ходив взад і вперед по кімнаті. Він думав. Він усе борюкався з собою. Постать Марії все ще стояла між ним і його намірами. Геть, Маріє! — кричала його одна істота. Ні, ти не маєш права вживати цього виразу. Ти хижак і обманщик! Що скаже твоя добра, стара мати? Подумай!

Від цього ставало йому тісно, душно, неприємно. Всі предмети непокоїли його, хата, здавалось, невдоволена своїм мешканцем... Навкруги ліс, глухий, старечий, темний ліс... Що ховається в його нетрях? Враз відчув себе дитиною, що лякається чорного ліса, що боїться ночі.

Нерви. Чортові нерви! Він стрясав головою, продерав очі й стан речей прибирав нормальний вигляд. Кістяк його фабрики чатував коло нього невідступно. Що він за капітан, що не здолає вести свій пароплав у буревій? Хіба не тоді гартуються, коли є боротьба й коли борються? Так і ще раз так! Він не сміє підпускати зневірливих, гнилих думок. Море бурхливе, хвилі б'ють, але там он маяк і беріг. Хто сміє перешкодити доплисти туди?

Ранішня пошта віднесла його листа. Та сама пошта принесла йому купу інших — листів і часописів. Це ділові, це приватні. Перш усього ці, що торкаються фірми. Це перш усього... Після свої. На все свій час, а передовсім обов'язки.

Подали ранішню каву і, як звичайно, при цьому він переглядає пресу. Перед ним швидко розгортається світ. Англія, Америка, Німеччина, Франція. Величний, неспокійний світ! Лев перегортає полотна часописів і в очах встають образи. Кризи урядів, упадок фірм, змагання спортовців. Ах, мій Боже! Там скрізь стільки змагання! Лев цього разу дістав кілька часописів просто з Парижу. Були вложені в коперту — зашпилену гачком і переслані, як друк. Аа, це мій добрий Юрій посилає, — подумав Лев. Що може там мене цікавити? Все таки треба подивитися. Виняв часопис. „Парі Суар", „Ле Матен", „Пті Парізьєн". Ось статті підкреслені червоним олівцем і... Ооо! Це ж Юрій! Це він, мій лабатий приятель.

Так. Не було сумніву. Це все фотографії Юрія. Ага! Це ти регочеш собі зо всього на світі. Це ти позакладав руки в кишені й дивишся в гурті веселих козарлюг на світ оком переможця.

Лев пізнав на фотографіях Юрія. Йому було дуже приємно побачити на цих ламах паперу. Він бачив його колись у келії число 12. Він бачив його впродовж кількох років спільного життя. Ввесь час йшли вони разом у боротьбі... Льва мучить цікавість. Він розгортає широкі листи часописів, шукає очима слова, літери, що говорять про його приятеля Юрія Павловського.

„Цьогорічна вистава влаштована асоціацією мистців пройшла під знаком нового таланту Юрія Павловського. Його картини притягали увагу відвідувачів і тішилися великим успіхом. Особливо відзначено його картину „Боротьба ідей", що викликала захоплення всієї мистецької критики"...

„Юрій Павловський з своїми експонатами зібрав увагу всіх відвідувачів вистави. Його талант, сила вислову, відвага, подивугідні".

Все далі й далі з великим напруженням розбирає Лев зміст написаного. Ах, як шкода, що він так мало розуміє ту мову! Але дивлячись на фотографії, на написи, на стрічки статтей він відчуває сильне зворушення. Ти, мій дорогий, мій міцний друзяко! Як тішуся твоїми успіхами. Ти заслужив їх! Так.

Ти заслужив це своїми довгими роками душевного напруження, невтомною працею й великою вірою в себе самого.

„Ах, які ми бідні й нещасні" —одночасно подумав Лев. „Варто, щоб хтось чужий сказав про нас одно порядне слово й ми вже зворушуємось".

„Ну що ж, відповідав йому другий голос. Самі себе ми не знаємо. Мусить нас відкрити чужий Колюмб. Беремося будувати нове життя, а сили своєї й себе не розуміємо. Але все таки"...

Лев обертається сам до себе. Перш усього віра в себе. Віднайти себе, зважити свої сили й повірити. Без цього не можливо.

Через пару днів почала писати про Юрія й своя преса. Слава! Лев не тішився своїм успіхом, бо всі його знають. Він тут у всіх на очах. Його кожний день бачать свої люди, а через те можна його лаяти, можна над ним кпитися. Слава Богу, його приятель увійшов до нас оминувши рідну браму й сторожі громадськости не встигли розпізнати в ньому рис людської, та ще й рідної подоби. Навпаки. Він увійшов через двері чужі в чужому одязі, з чужим словом. Ого! Це щось іншого. До цього можна віднестися з пошаною, раз і чужі його шанують.

Але хай буде й так. Не важливо то, що не річеве. Хай рідні люди й диваки, і не розумні, і не грамотні, і вузькі, і затуркані провінціяльною безпросвітністю... Хай! Треба їх розуміти й треба вибачити. Інколи треба показати силу, упертість і навіть жорстокість.

Бо жити варто... І варто боротися! Ми все таки доб'ємось свого, бо ми наскрізь молоді, амбітні й нахабні. Це чудово!

Лев з місця береться нищити в собі кілька химерних почувань, що зненацька наплили в його душу. Досить. Треба знову взяти себе до рук. Твердости, твердости! По можливості більше твердости! Мусимо викреслювати деякі сентименти, хоч і шкода. Іноді сором признатись... Іноді хотілося б прочитати сентиментальний романчик, згадати добрі старі часи, літній буревій з веселкою й радісним соняшним вечором у товаристві серпанкової панночки, що плаче, сміється, дзвінко й соромливо сипле цілунки... Фу! До чого я дійшов? А все ти, мій друже! Все твій успіх!

Довго це не тривало. День, два й Лев встановив себе, мов розхитану вагу. На тартаку все працювала машина. Пошта приносить і відносить вістки, йдуть туди й назад потяги, земля крутиться. Нема ніде спокою й даремно його шукати. Перед Львом велика, страшна зима. У світі бушує криза, мов гураган, мов морський шторм... Скільки відваги потрібно, щоб отверто дивитись їй у вічі й не схибити, не відступити, не датись перемогти себе...

Лев замикає себе з цілим великим, твердим життям і, мов борець, напружує м'язі душі й тіла. Місцеве населення навкруги, мучене нужденним існуванням починає зводити своє жорстоке обличчя... Тут ще недавно пройшла революція зо скорострілами, гарматами й тачанками. Всі ці Івани, що працюють по полях, по лісах ще недавно стріляли, робили „нальоти", громили трон і буржуїв... Сьогодні вони жертви кризи... Сьогодні вони непотріб, по якім топчеться хто хоче — по обличчі, по очах... Сьогодні їм виривають язик от так, як кущ гірчаку на городі. Сьогодні вони хай у землю лізуть живцем, бо вони переможені, бо їх цар, їх фронт, їх усе, за що „на всіх фронтах кров лили" — знищено, розметено, споганено...

Лишилось що? Большевизм? Так. Большевизм, гураган, пожежа й рівне місце, щоб на ньому наново почати жити. Отщо лишилось! І через те пішли села в большевизм. Навкруги, гей скілько не глянеш — села й села... І все то большевизм... У кожній хаті гостряться ножі й зуби й ціпко стискаються п'ястуки — ці знаки комуни.

Серед цього моря большевизму, глибоко в темному лісі, сполученому з містом невеличкою залізничкою, лопоче тартак Йорданова. Валяться столітні сосни й жере їх зуб машини вперто й послідовно. Керує цим Лев Бойчук, що день і ніч стоїть з гарячими очима коло свого станка.

В цей час несподівано приїхала до Льва його мати. Це його здивувало. Він уже давно не бачив її й за працею майже не мав часу згадати.

Лев зустрів стару радісно й тепло. Забрав її одразу до себе й нагнав служницю, щоб натопила хату, зробила добру вечерю.

Але мати була холодна й стримана. Це Лев одразу помітив. Що сталось? Вона трошки подібна на Льва. Ні, ні! Вона добра, рівна з м'якими рисами, але очі її... Ті очі! Вони запали вглиб і зморшки чола не привітні.

Говорила вона гарні слова, ті, які говорять всі добрі матері, але говорила поволі... Кожне речення витискалося з її уст і відпадало окреме від інших і самостійне.

— Левику! Дитино! — Почала вона по вечері. Дивилась йому просто в вічі... Я тебе прошу! Хочу раз тебе просити... Ти в мене один і ти це знаєш... Знаєш, що я горда тобою... Була завжди горда, навіть тоді, коли не було чого ні гордитись, ні тішитись. Життя моє й твоє було, як ти знаєш... Ну, от. Люди іноді злі, не справедливі... Але я не дивилась на таких людей, де могла — відверталась від них. Іноді вони не знають, що думають і що говорять... Судять тебе... Але... Ну, я кажучи по-доброму... Я завжди в тебе вірила... вірила, — повторила вона це слово знизивши голос майже до шепоту. Очі її все дивилися на нього, а сама вона, здавалось, літає в

повітрі, ні в що на землі не впирається, хоч і сидить на краєчку шкуряного фотелю...

Лев не розуміє її. Ні. Він направду її не розуміє, бо що тут говорити? — Що ж вам сталося? — запитав він.

— Нічого, — відповіла мати. — Я прийшла до тебе нагадати тобі про нашу Марію. Знаєш її? Ти, кажуть, забув її? Ні? Ага. Це неправда, сину, бо ж хіба ми можемо забути про своїх? Але час з нею одружитися. Час, час... Кажу тобі... Люди про неї говорять... Має вона й батьків, ти ж знаєш?

Вона виговорила останні слова й очікуюче замовкла. Очі Льва зненацька поширшали й дивилися не відомо куди. — Чому, мамо, домагаєтесь від мене якраз тепер? — спитав він рвучко.

— Не домагаюсь. Ні, ні. Я тільки нагадую. Тут домагання зайве. Ти мій син і чоловік Марії. Ти знаєш.. Мовчиш? Ти ж тепер у доброму стані...

Лев посміхнувся гірко й сердито. — Я тепер у проклятому, мамо, стані! Хто вам говорив про мій стан? Який чорт говорив вам про це? — зненацька викрикнув він сердито й необережно швидко тратячи свою звичайну розвагу й зрівноваженість. Він встав і кілька разів нервово пройшовся по кімнаті. Вона водила за ним очима й ставала все рішучішою. Очі її набирались огню. Нарешті він знов зупинився й присів перед нею. — Мамо! — різко з намагою бути лагідним, проговорив він. — Скажіть Марії, що я не вартий її. Вона це мусить розуміти. Мусить розуміти, чуєте? Я, бачите, людина зла. Я сердитий і сухий... Я був би з нею недобрий! Ви ж бачите, як усі ненавидять мене? Ні? І це вам не видно? Ну, то вона це мусить бачити. Вона має очі й має вуха. Мене ненавидять! — знов викрикнув Лев. — Я не маю серця! Чи ви це знаєте? Я вирвав з грудей серце й викинув. Не маю його більше! — увесь час через силу кричав Лев. — Я не можу! Я все обняти не можу! І любов, і праця, і большевизм, і всі земні чорти й янголи... Все це мусить мене розірвати, як порох. І ви, мамо, не лякайтесь, що зродили не слухняне теля, а сердитого, неслухняго сина! Він ось перед вами! Дивіться на нього й жахайтеся!

— Ах, та Марія, та Марія! — добавив він по хвилі. — Той лютий янгол. Ви знаєте, що любов гірше зла, гірше ненависти? Є така любов! Марія заразилася нею...

— І ти! — коротко перебила його мати.

— Я кажете?

— Ну, а хто ж?

— Я, я! Ах, чорт би все забрав, але одружити нас двох не можна! Я це добре знаю. Не вимагайте від мене цього!

— Вимагаю, Левку! Вимагаю! Ти мусиш! Не бався з огнем! — сказала мати вже сердито й рішуче.

— Ніколи! — твердо проговорив Лев і відвернувся.

Це слово впало, мов тяжкий камінь на поверхню води серед тиші. Це був стріл у щось отверте. Хвилинку запанувала тиша. Така тиша, що чути дихання матері, що нерухомо на краю шкуряного фотелю сиділа, сціпивши на колінах обидві руки. Лев хотів, здавалось, покинути це все й втекти, але велика сила не пускала його. Він звичайно простий і короткий у своїх рішеннях на цей раз не знав, що йому вирішити остаточно. Мати дивилась на нього сердитим і переляканим поглядом, у якому видно було біль, образу й зневагу. Вона нарешті не видержала мовчанки й проговорила: — Ти це, Левку, сказав?

— Ну, — непевно відповів він.

— І не злякався мене, ні себе, і навіть Бога живого, що в цей час дивиться на тебе й на мене, як на сина й матір... А коли я відвернуся від тебе, дитино? А коли виречуся тебе? А коли проклену твоє багатство й усі твої оті... — вона тут не знаходила слів. Вона хвилювалася, як дівчина і, не дивлячись на її старість, вона виглядала молодо, бадьоро, з рішучим поглядом.

— Все одно... — почав було Лев.

— Цить! — перебила вона його сильним окликом. Я тепер кажу! Я хочу, щоб ти посоромився перед моєю могилою, над якою я вже стою... Я — твоя мати!

Лев спустив голову й мовчав. Після відійшов на бік і тяжко присів коло свого столу до писання на стілець, що стояв боком. Нижня його губа була витягнута, зуби заціпнуті. Повільним рухом підняв свою руку й легко провів долонею по своєму гарячому, широкому чолі.

Пройшло знов пару хвилин. Мати дивилася на нього й їй стало шкода його. Вона встала, підійшла до нього, положила свою руку на його голову. — Левку! — проговорила на цей раз лагідно. — Зроби так як кажу! Зроби! Я знаю, що так треба. Інакше буде біда. Чуєш? Лев...

— Ну, — проговорив Лев. — Почекайте. Не кваптеся. Не можу ж я отак... Я... Ви не розумієте мене... Ви ж не знаєте, що я й хто я. Не ваш я син, а... хто зна чий... Скажу вам через три тижні... Ах, Боже!

Перед Львом стояла довга й тяжка ніч. Мати чекала. Завтра вона мусить відвезти з собою якусь відповідь. Так чи ні. Чекати три неділі не можливо. Там у себе вже роки чекає бідна Марія. Вона подібна на кістяк. Вона вмре.

Все це знає тепер Лев і все це зв'язує його руки, мов кайдани. Ну, що ж робити.

Ні! І ще раз ні! — вирішив він остаточно. Коли вже боротьба так до кінця. Хай буде!

І на другий день рано він заявив матері: — Ні, мамо! Судіть мене як хочете... Судіть і засудіть... бодай на смерть. А змінитись я не можу. Я буду такий, як є.

Мати не попрощалась з ним і від'їхала. Лев був знищений. Довго не міг прийти до себе. Праця випадає йому з рук. Він сердиться, з'явилася нервовість. Тепер він небезпечний, справжній тигр, якого загнали в непевне місце й бажають обмежити його звірячу свободу.

Але чого їй якраз тепер хотілося приїжджати? Якраз тепер! Ще ж ніхто не знав про мої наміри, — думав Лев. А що, як сяду й від'їду за кордон. Скажуть утік? Ні, цього не скажуть. Я можу втекти, щоб вернутись з мільйонами, щоб здвигнути працю, щоб рухнути, мов повінь перешкоди й розмести їх на боки. І Марію також. І її!

А через чверть години він знов завагався. Щось упало в його думку. Якийсь яскравий, живучий образ. Це була все таки Марія. Він мав її ввесь час у глибині себе самого, в тій глибині, де сидить причаївшись колишній Лев зо всіма його стражданнями, мріями й святощами. Він далеко загнав його від себе самого. Дуже далеко. В глибину, у морок, туди, де тільки має своє законне місце пекло, а не рай, що дає радість. Там у глибинному сиділо кілька частин колишнього Льва й вони вперто випливали наверх та нагадували про себе. Марія! Велична, повна вогненної любови душа! Не відкидай її. Прийми її й дай їй себе в обійми.

Це буває тоді, коли люди хочуть вернутися з початої дороги. Це буває відступ. У голові тоді починає вирувати хаос, по нервах проходить тепла хвиля упадку, у мозку щось рветься, тріщить, ніби струни перетягнуті...

Наступив вечір. Гарний, осінній, якого Лев не помічав, вечір. Він усе сідав коло свого столу й автоматично полагоджував біжучі справи. Щоки, очі, уха його горять. Пальці його нервові й гарячі.

Хтось застукав до його мешкання й увійшов Трохим. — Якийсь чоловік хоче вас бачити, — сказав Трохим. — Не старий ще... Я його тут ще не бачив, з ластовинням таким. Не знав чи варто його до вас пускати. Каже, мусить вас сам бачити. Ніби на чотири оці...

— А чого?

Трохим розвів руками. — Хто його знає.

Лев подумав хвилину й сказав: — Пустіть! Хай прийде.

— А... — м'явся Трохим. А... того. Може я тут десь... — і він показав на двері. — Може б я десь тут посидів поки ви з ним того...

— Ні, ні, ні! — почервонів Лев. — Я не можу, щоб мене хоронили. Це мене зв'язувало б. Сам зо всім справлюся.

Трохим вийшов. Лев закурив цигарку, сів коло столу. По хвильці увійшов незнайомий. Лев направив світло лямпи на нього й йому здавалося, що десь він його бачив.

Увійшовши, незнайомий оглянувся навкруги й назвав своє прізвище. Лев не розібрав його, хотів запитати, але покищо відложив це на після. Можливо вимене це, бо нащо йому ті різні, зайві, не цікаві прізвища.

— Чим можу вам служити ? — поставив Лев питання рубом і випустив дим, не встаючи з місця і не подаючи гостеві руки.

— Я, зам'явся незнайомий. — Властиво . . . — його очі й пальці бігали, ніби розмацували небезпечне місце...

— Кажіть виразно ! — твердим голосом допоміг йому Лев.

— Маю для вас важливі відомості. Маю дуже важливі . . . Тільки . . .

— Ну, ну ! Сипте ! Не лякайтесь ! Я слухаю сам . . .

— Неє! Не те... Бачте, я розрахував... Ви самі знаєте, що все дороге є дороге. Ні ? Задороге . . .

— Аа ! Розумію вас. Бажаєте заплати. Так геть із тим наверх. Кота в мішку не продають. Ви звідки ?

— Але повторюю, — не відповідаючи на питання, твердить незнайомий. — Відомості якраз для вас! Їй-Богу! Я не брешу. Хотів би за них дві тисячки, бо варті того . . . Побачите самі.

— Раніш мушу почути ! Я вас не піддурю . . .

— Дві тисячки . . .

— Тьху, чорт ! — крикнув Лев. Ви прийшли жартувати ? Чи хочете, щоб я звелів викинути вас за комір . . . разом з вашими відомостями ?

Гострий тон Льва зворушив незнайомого. Він сказав звідки походить, ще раз на бажання Льва вимовив своє прізвище. В руках м'яв свого земляної барви капелюха, але відходити не мав наміру.

— Ну, чого ж стоїте ? — спитав Лев.

— Почекайте. Одну хвилечку. Мушу надуматись. Я гадав, що ви, що . . . вам буде це дуже цікаво, бо ж це відноситься вас і тільки вас з вашим підприємством, з вашим шефом.

— Ну, то кажу : говоріть. Буде це дійсно важливе — плачу вам ваші дві тисячі, не буде — викину вас за двері й усе. Сідайте.

Незнайомий обережно присів. — Вам, — почав він так само обережно, — загрожує небезпека. В вас була ваша мати ?

— Ну ?

— Я знаю. Її післала Марія, ваша наречена.

Цікавість Льва напружилась. Він підняв голову і в очах блиснув огник. — А ви як знаєте ? — так само гостро запитав він.

— Знаю. Я більше знаю. Знаю, наприклад, що проти вас створена змова. Хочуть викликати великий штрайк, заколот. Ваша наречена разом з тутешніми комуністами...

— Брешете! — крикнув Лев і з силою гримнув по столі кулаком.

— Ні. Кажу правду, — вже спокійно говорив гість. — Проти вас уже давно ведеться фронт, наступ. Це ж вони робили бастовку. Це ж вони пишуть по часописах. Невже ви цього не помітили?

Тут незнайомий підняв голову й допитливо глянув на Льва. Той тримав себе бадьоро. Ні один м'яз його обличчя не зрадив мужности й штучного спокою. Тільки гострий зір впертий на гостя свідчив, що він цікавиться справою.

— Ваша наречена, — продовжував незнайомий, — уже давно знає про ваші взаємини з тією німкинею... До цього, можливо, спричинився листонош фірми... Дуже можливо. Можливо він вам навіть підтвердить... Тоді Марія, вибачте, що так зву її... Вона ж... Але. Я не те хотів. Хотів сказати, що тоді почала вона приймати деяких ваших знайомих... Заходив до неї Андрій. Знаєте? Напевно знаєте. З закордону є тут також один. Він ту справу зорганізував на ширше. Він часто їздив і до Львова. А розпочалося це все вже давно, ще тоді, як ви почали будувати фабрику. Але ваша наречена працює з ними недавно... Після того, як довідалась...Ну, ви знаєте... Вона ж хоче вас знищити, зробити знов таким, як ви були колись... Я так її зрозумів. Подробиць пляну проти вас не знаю... Кажу чесно. Гроші давала ваша наречена.

Лев уперто дивився на незнайомого. В голові його вже повставали пляни. Ви можете все це доказати? — запитав Лев. — Це ж піде перед суд... Пам'ятайте!

— Докажу! — певно проговорив гість. Докажу! І докажу! Докази маю!

— Того, що приїхав від большевиків ви знаєте?

— Знаю. Бачив пару разів.

— Також знаєте чого властиво вони напосілися на мене?

— Знаю також. Це не може бути таємницею. Сильні люди їм завжди небезпечні... Отже...

— Гаразд. Але ж ви знаєте, що в правій пресі про мене писали: що я розсадник комунізму, що я використовую робітників, розмножую пролетаріят.

— Знаю це. Це їх робота.

— Як то? — крикнув Лев.

— А так. Це писали вони. Вони там і там. Це зрозуміло.

— Ага! Ну, гаразд. А тепер останнє: що заставило вас прийти до мене з цими відомостями?

— Біда... і каяття... Я, знаєте, попав у велику біду... Не можу казати через кого. Цього не можу сказати... Я

бачу, що заварюється велика каша... Чим скінчиться — не знаю. Знаю тільки, що я... що я був молодий і дурний... Що мене використали... Використали мою чесність, мій ідеалізм, моє почуття. Андрій тут підкотився, а Марія... Ет, не можу я цього оповідати. Вона на все здібна. Тепер я був одружений... Жінка вмерла й двоє малих дітей. От і все... Ні. Це не все, але не можу більше казати.

— Ви комуніст?

— Був ним. Я був з потреби, з необхідности. Тепер вирішив виступити. Не можу більше. Клубок усе замотується...

— Ну, гаразд, — проговорив рішуче Лев і встав. — Я хотів поставити вам ще кілька питань, але на разі досить. Ось на цьому куснику паперу прошу написати мені ваші відомості. Ваш гонорар дістанете... Лев протягнув руку до телефону, сказав слово й по хвилі увійшов Трохим.

— З цим чоловіком, пане Сорока, поїдете до Рівного. Там почекаєте на мене. Ну, ну! Пишіть! — говорив він незнайомому. Той почав писати. Коли скінчив, Лев казав йому: — Ви поїдете з моїм чоловіком до Рівного, там зачекаєте на мене...

— А чи не можна тут?...

— Ні. Тут не можу.

Незнайомому нічого іншого, як погодитися, не лишилося. Вони всіли з Трохимом до авта й від'їхали.

Треба негайно діяти. Лев присів і зложив Марії таку телеграму: „Чекаю на тебе в Рівному по можливості скоріше. Важлива справа в зв'язку з розмовою матері".

Лев післав цю телеграму особисто. Після цього встав і, не дивлячись на пізню пору, відійшов до Йорданова. Той ще не спав. Лев ступив до його робітні й одразу почав: — Так. Ви мали рацію. Проти нас ведуть зо всіх боків наступ! — і при цьому швидко оповів усе, що недавно довідався.

Йорданов спокійно приняв цю вістку. Він сказав, що варто поговорити з Марією... і подбати про ліквідацію того бациля, що прибув з СССР. Це корінь. Підтяти корінь і все засохне. І обережність... Будьте обережні. Це вам підкреслюю. Їдьте до Рівного.

— А ви?

— Я належу туди, де належу.

— Але ми мусимо розібрати це діло! — пристрасно сказав Лев і його очі заблищали.

— Я розумію. Ви їдете туди, я лишаюсь тут. Тут і там потрібні наші голови. Без них усе мертве. Випитайте того типа. Це може бути провокація, хоч... — тут Йорданов запнувся. Ні. Я хотів сказати вам кілька зайвих слів. Все зайве — зайве. Головне служба, цивілізація. Проводьте залізницю, будуйте завод тракторів, куйте іншу людину. Цю,

що бачите перед собою, здавайте в музей старовини. От і все, що хотів вам сказати.

— Так ви не їдете до Рівного ?

— Ні. Нема потреби. Їдьте й робіть; а листоноша нашого також не забудьте.

— Його вже підібрано.

— Ну, й гаразд. А вам тут я передам пару листів. Вони можуть також придатися до діла.

Йорданов відчинив шуфлядку бюрка й виняв листи. — Ось вони. Це я дістав перед кількома днями, але не вважав потрібним вам їх показувати. До побачення.

Лев і Йорданов міцно стиснули собі руки й розійшлися.

Була глибока ніч, але спати Лев не міг. Він мусить з місця діяти. Так. З місця! Викликав шофера й новим автом зо швидкістю шістдесят кілометрів від'їхав.

Ця ніч була не звичайна. Яскрава, звучна, ніч сухої осени. Чисте небо всипане безліччю великих, ядерних зір. На траву спала холодна роса. Ліс стоїть мовчки, напружено. Сосни, мов грав'юри на чорній бронзі, застигли й ні одна голочка не прозраджує життя. Тільки листкові дерева час від часу скидають свої барвисті оздоби, що нечуйно спадають додолу й легко прилягають до землі. Вони шелестючі тепер і неспокійні. Маленький подих вітру й вони вже шепочуться своєю рослинною мовою.

По нерівній дорозі, освічуючи перед собою вибої, мчалось авто. Мотор ревів сердито, віз підстрібував, курява звивалася хмарою в нічній темноті й розкладалася по порожніх, зрошених полях.

Лев думав. От, як тяжко нам будувати людське життя. От скілько стоїть тобі на перешкоді дияволів. От, що мусить зазнати людина, поки рука й серце ствердне до каменя, до криці, поки знайде певну, рівну свою дорогу... І все так. Нічого не сталося в нас просто, природно, органічно. Тисячі років стояли ми отак перед обличчям сонця й якісь чорти хоронили наш святий спокій — хай буде він проклятий.

І тільки з'являлась душа велика й неспокійна, тільки робила крок не той, що століттями в свідомості нашій врився й уже: галас, нещастя. Ми не переносимо найяскравішої про себе правди, мов горбата людина, мов каліка, що прагне бачити себе красунем. А неміч, каліцтво своє хоронимо завзято й сердимось самі на себе.. і на всіх.

Ні. Сьогодні Лев відчинив усі заставки своїх чорних дум. Ідіть у морок ночі й хвилями розлийтесь по рідних полях. Нема що таїти їх, коли є вони в душі. Геть з ними, щоб стати чистим!

До ранку було годин дві, коли авто зупинилось перед будовою, в якій містилось бюро фірми Йорданов і С-ка.

Все тут мовчало. В одній з кімнат спав Трохим з своїм полоненим. Лев не звернув на них уваги, зайшов до шефівської робітні, замкнувся й не роздягаючись, приліг на шкуряній канапі. Його довга, дебела постать не вміщалася на короткому ложі й через те його, у великих, тяжких черевиках, ноги сторчали догори через округлі поручні. Лежати так дуже не зручно, але Лев на це не зважав. Йому хотілося хоч на хвилинку заснути. Відчував велику, оп'яняючу втому, через яку всі бачені речі тратили справжні обриси. Йому вдалось заснути, але по двох годинах він був знов на ногах.

Осінній ранок зводився поволі, але люди, бюро й усе, що виповняло довкілля, швидко рухалось, говорило, метушилось. Задзвонив телефон. На ці звуки з'явився комісар поліції й почалась робота. Прикликали вчорашнього гостя. Той стояв перед комісаром, блідий, мов старий папір, м'яв у руках шапку й оповідав те саме, що вчора. Лев уважно слідкував за ходом допитів, що його не вдовольняло. Надто мало придає комісар цьому значення. От коли б тут хтось сказав, що якийсь хлопчина написав протидержавного вірша... Це було б зовсім щось іншого.

Після покликали листоноша. Цей підтвердив зізнання попереднього свідка. Вдалося довідатися деякі важливі адреси зо Львова й туди негайно полетіли телеграми... Там здержується якийсь пан Ластовенко й мешкає в готелі „Польонія". Одночасно зателефоновано, щоб у К. було арештовано товариша Андрія, що відбував саме нараду повітової комячейки.

Все це мало бути направлене на Рівне. На другий день рано прибула Марія. Лев насилу її пізнав. Вона була худа, суха й різуча, мов осока. Він закликав її до свого бюрка. Був неспокійний і схвильований. Кілька хвилин дивилися одно другому в вічі, після він закурив, глибоко втягнув у себе дим і стягнув брови. Марія одягнена в чорну шовкову сукню. Це ще підкреслювало її блідість, але краса її від цього не тратила. Її очі, мов два аґати, бігали й горіли на блідому тлі. Хода й ціла її постать напружена, Лев мовчки вказав їй стілець. Не скористала з ласкавости, а залишилася стояти.

— Ну, Маріє, — почав Лев випускаючи дим та струсюючи пальцем попіл цигарки, — ти здається бажаєш оголосити мені війну?

— Ні, не бажаю... Я її вже веду, — відповіла вона рішуче. Її очі внизалися в нього, мов два мечі.

— Безоглядно й рішуче?

— Так!

— Ти хочеш мене знищити?

— Так, як ти мене!

— Ти вільна. Я ніколи не торкнувся насильно твоєї істоти...

— Що ? — викрикнула Марія й очі її хоробливо блиснули. Що ти кажеш ? Ти ! Отямся ! Ти не торкнувсь моєї істоти ? Ти, що розтяв мене, мов кущ бур'яну й викинув під ноги? Ха-ха-ха! Не хочу грати гістеричної панночки. Тепер мені це не личить, але воювати, битись, дертись пазюрами я буду ! Чуєш ? Я буду тепер з тобою битись, бо інакше нічого мені не лишилось. Ти хотів затушувати мене, відгорнути от так, як попільницю... Досить, мовляв, натішився... Тепер мені, мовляв, потрібна не жінка, а доляри, марки німецькі... Помилився ! Я не з такого тіста зліплена. Я не піду ні вішатися, ні топитися ! Ти цього хотів би, але я не зроблю тобі цієї приємности ! Ні ! Я наперед знищу тебе, отщо я зроблю, а тоді... Ууу ! Ти, кам'яна душе ! Ти, що вчора був жебраком, сьогодні забув за матір, за мене, за правду, за честь. Ніколи не думала, що покохала такого людожера. Я проклинаю тепер той день, коли моя клята доля наштовхнула мене на тебе ! Тепер я знищена, стоптана. В той час, коли ріс тут у цьому лісі тартак у душі моїй росла мука пекла й я дні, ночі, тисла в собі полум'я пристрасти, зневаги, ганьби. Ті муки, що я...

Тут Марія зненацька урвала свою палку мову й вперлася поглядом у Льва. Він дивився на неї широко відчиненими очима, мов гіпнотезер. Його зір, здавалось, усе ширився, і, здавалось, він увесь обернувся в один зір, в одно велике, повне болю, глибоке, мов океан і горіюче, мов пожежа, око. Його підборіддя завжди гладенько й дбайливо виголене, сьогодні вкрите стернею волосся. З його очей витиснулось дві великі, тяжкі сльозини, так ніби їх хтось там з нутра силою видушив і поволі покотив по неголеному обличчі. І це не був плач. Ні. Це зовсім щось інше. Це було щось більше, щось страшніше. На його скронях нагально пульсувала кров, а м'язі щеленів, ніби в хижака перед жертвою, збільшились і від напруження, мов напнуті мотузи, тремтіли. Марія ще не бачила його таким. Це перший раз побачила вона Льва розшарпаного й обезличеного мукою й її жіноче серце стріпонулось, мов гаряча, піймана пташина.

— Маріє ! — витиснулось з його посинілих уст слово. — Ну, так вбий мене ! Ось тут моя зброя. — І він сягнув рукою до кишені, виняв бравнінґ і зо стуком положив його на столі. — Але вбий сама, відважся на це, докажи, що любиш, але не підсилай шпиґа, не підсилай гада. Я, Маріє, Кулак ! З великої літери кладу на себе цю призирливу назву. Любити мене — любити чорта в людській подобі, а такої любови не існує. Вбий мене, Маріє, я тут увесь перед тобою ! Обезброєний і застуканий твоїм призирством, твоєю святі-

стю, твоєю безкорисною самопосвятою в ім'я любови. Ти жертва мого демона, що сидить у мені. Вбий мене, бо інакше я переступлю через труп твій, через труп моєї матері й не подивлюсь під ноги. В очах моїх не люди, а... машини, залізо, вежі з димом на шпилях... Ти твердиш: любов, любов! А як не маю я її в своїм чугуннім серці? А як зложено мене з матерії, що не приняла любови? Я хочу здобути істину, а не любов! Я хочу вирвати мільйони людей з дна їх любови й жбурнути їх у бій за істину! В бій за той саме шмат хліба з потом і кров'ю, тільки вирваний з рук вашої янгольської любови, яку щоденно дрібний крамар продає по всіх закамарках за гроші. Ви всі сто крат розмінені на тисячі дрібних пристрастей і кожна з тих дрібниць запихає ваш розум і ваше серце... І ви не бачите істини — грішної істини, болючої істини... Істини, з якої куються й храми, і їх боги, і ввесь мир з війнами та іншими злочинами. Ви, Маріє, маєте право виносити надо мною вирок, але є Бог, там, над нами... Він хотів створити нас якраз такими, які ми є, бо інакше земля ваша й ваша любов, і ціла купа ваших хилих чеснот згнила б на протязі одного нашого року!... Ну, що ще хоч від мене? За п'ять років моєї праці я зробив себе нелюдом, катом і ніякий закон не може мене оборонити. Користайсь цим, Маріє! Бери он бравнінґ, він заряжений, натисни спуск і вжени в мене кулю. Я віддамся їй, як і кожний, хто не боїться ні життя, ні смерти! Що хоч ще? Що хоч? — викрикнув Лев тремтячими устами. Голос його з пересердя охрип. Звуки виривались з його уст, мов їх хто силою гнав... Горло його висихало й велике воло час від часу нервово бігало під натягнутою шкурою.

Марія замовкла. Він ударив по ній цілою силою свого єства, перед яким вона завжди пасувала, згортала свої фронти й відступала. Це зробила вона й сьогодні. Через це й стала вона рабом своєї пристрасти. Це виявляло назверх цілу велич його духової постаті... Вона знала, бачила, розуміла й відчувала всіма своїми змислами, що він щось значно більше, ніж коханець, ніж чоловік, ніж Лев Бойчук... Вона не знала, як назвати це, але не могла не любити, не коритись, не піддатись йому.

Вона зненацька знесилилась, зломилась, мов під великим тягарем, і присіла на той саме стілець, що перед хвилею не помітила... Після вона відвернулась, оперлась об спинку стільця, ліктями, поклала на руки голову й заплакала.

Лев глянув на неї згори, здалека... В устах його не знаходилось більше відповідних слів... Він хотів би краще взяти її рукою, мов скигливе кошеня й віднести його кудинебудь під лаву, але одночасно в ньому горів той са-

ме вогонь, що й у ній. Може трохи інший, може сильніший, але все таки вогонь, що палив його знутра.

— Ах, Лев, Лев! — вирвалося через плач з Марії. Ці звуки нагадували те саме, що переживала колись Марія в кімнаті своїх приятельок. Тільки тепер вона тут, перед ним, майже коло його ніг. Він дивиться на неї, але очі його ледве чи помічають її. — Я люблю тебе страшно, страшно!... О, Лев! Не відпихай мене, а візьми мою любов, мою муку, моє горе велике. Я люблю, як люблять усі люди разом на землі. В цьому все моє. Більше я нічого не можу зробити, більше нічого не встані зродити моє вбоге, дрібне серце. Лев! Будь хоч хвилинку милосердним! Мусять же мати місце на землі й дрібні серця, що можуть вмістити...

Але саме в цю мить до кімнати хтось швидко й голосно застукав.

— Прошу! — різко викрикнув, ніби сполоханий Лев і сам довгим, розмашним кроком ступив у напрямку дверей і шарпком відчинив їх. Увірвався Трохим.

— Пане шеф! — крикнув той поспіхом. — Йорданова вбито! Тартак горить!

Це був грім, що вдарив у голову Льва. Він цього ніколи не сподівався. Він з місця зірвався, схопив зо столу револьвер і крикнув: — Арештувати? Арештувати цю жінку! Раз-два! Трохим! Станьте тут і стережіть її. Авто мені!

З цими словами він вирвався з кімнати й зник. Марія не встигла промовити слова. Вона зірвалась на ноги, з початку, здавалось, хотіла кудись бігти, але глянула на Трохима й сіла знов на своє місце. По часі прийшов по неї поліцай. Він сказав, що панна є арештована й попросив йти за ним. Вона встала й, усе ще не віддаючи собі ясного відчиту, пішла за поліцаєм.

Лев одразу побіг до свого авта, але воно було замкнуте в ґаражі і ключ був у шофера. Шофер був на верху, там, де йде переслухання. Лев біжить на верх і без попередження стуком вривається до кімнати. Тут натикається на нову несподіванку.

У кімнаті перед комісаром поліції спокійно сидить чепурно одягнений панок. Це Китай. Лев одразу його пізнає. Той пізнав його також, зривається з місця і, протягнувши обидві руки, нахабним голосом кричить: — Ааа! Пане Бойчук! Ми ж знайомі! Ви ж тікали колись до СССР!

— Геть! Сядьте! Не знаю вас! Це пане комісаре, звернувся Лев до комісара, — може той саме Ластовенко ?

— Це він і є.

— Це шпигун! Його негайно повісити! Це провокатор, що бунтує наші села! Це все його діло! З місця з ним у тюрягу!

Китай знов нервово зірвався й кинув йому нахабно в саме обличчя: — Ви за свої слова будете відповідати! Я ваших погроз не злякався. Мене виміняють за першого ліпшого ксьондза, але вас не мине те саме, що й вашого купця.

— Заціпни! — заревів Лев і схватив револьвера. — Ти! Потворо міжнародня!

— Ну, що мені тепер... Я буду мовчати... — сказав майже спокійно Китай і сів на своє місце...

— Пане комісаре, — звернувся Лев до поліцая. — Домагаюся докладного й негайного слідства. Винен за все він! — і різким рухом руки вказав на Китая.

Спокій Китая впливав на Льва позитивно. Він бачив перед собою ворога. Його можна взяти рукою, здушити, як кошеня, і вижбурнути за вікно, але годі. Треба з ним розправитись інакше. Треба не задушити його, а зробити так, щоб він сам задушився, щоб усі його гидкі тенета, які розставляв для всіх, опутали його самого. Гидко своїми руками торкатися його...

Комісар сказав, що слідча комісія й військо виїхали на місце подій. Лев запитав де шофер і вийшов.

Але їхати до лісу не довелося. Поліція повідомила, що ціла місцевість сильно зворушена й що являтися йому туди й небезпечно й нема потреби. Навколо стоїть військо з кулеметами й його туди не пустять.

— Ні! Я мушу туди їхати! Там нищиться праця моїх рук і голови, а я буду тут?

Лев не ходив тепер, а гасав, лютував, мов звір з кулею в тілі. Одначе нічого не можна робити. Вмішалися до справи військо й поліція. Вислано кінноту. Можна собі уявити, що зробить там кіннота. А ті, що завинили, ті сидять собі спокійно й сміються. Теж влада... Грім її бий на місці..

Він пішов знов до свого невеличкого бюрка. Це та кімнатка, що бачила стільки днів і ночей, коли Лев, мов куля, вгрузав у тверду стіну перешкод і руйнував їх своєю всемогутньою працею. Тут ось перед кількома хвилинами була Марія. Вона сиділа на цьому стільці, а сльози її капали на підлогу. Скільки вилилось тих сліз і ще виллється. Не можна на них зважати. Треба йти вперед, треба діяти, треба бути сильним серед буревіїв. Головне серед буревіїв. Тепер якраз треба втриматися на поверхні. Довкола стільки ворожнечі, ненависти. Всі проти одного, всі, мов змовились. Одні байдужі, інші заховано підлесливі, ще інші отверто ворожі й не зупиняться перед ніяким кроком, щоб тільки знищити, згладити його з лиця землі.

Це ж бо перший паросток того великого будучого цієї країни. Це росте щось велике й небезпечне. Це буде кінець тим пасажерам, тим мільйонам голопасників, що з ці-

лого світу налізли сюди голопасничати на безсиллі й нещасті тутешнього люду. І вони одразу відчули це. Вони одразу вдарили на сполох. Часописи на всіх мовах заговорили про нього. Всі інтернаціонали, всі вороги правди живої звелись зненацька й заблискали своїми жадібними й хижими очима. Бо ось там у лісах, у багнах витикнулось з землі щось інше, щось не те, не їхнє... Треба його знищити. Через любов, через чужу владу, через політику, — нема негідних засобів, коли йде про життя й смерть голопасників. Але все таки знищені вони будуть. Все таки прийшов їм нарешті кінець. Тут встає нова, зовсім інша сила, покищо сліпа, але повна кипучого гніву, й бажання. Ось, ось, пізнає вона сама себе й уже свідомо піде в бій за право своє зганьблене й зневажене.

„А я, — думав Лев, тішуся, що поставив проти себе все те гидке, все злочинне, все добродійне на словах і хиже на ділі, гниле в своїх основах і безсиле, коли проти нього поставиться справжня сила".

Лев не міг ні їсти ні спати. Хвилювання його надто велике. Він, мов змагун на старті, очікує ось тут своєї хвилини, щоб на перший знак рвануися вперед до перемоги.

День тягнеться довго. Настала ще довша безсонна ніч. Лев ходив з кута в кут свого бюра, час від часу підходив до свого телефону, щоб поінформуватись як стоїть справа й чи не може вже він нарешті виїхати на місце події. Йому все відповідали відмовно. Він лютував. Та проклята влада. Вона напевно сміється собі в кулак. Йорданов. Він не виходить з думки Льва. Що з ним, з його трупом? Чому не привозять його сюди? Ні, ні! Досить! Треба їхати туди! Це рішуче!

Лев швидко накинув свого шкуряного плаща й вибіг шукати шофера. Знайшов, розбудив його, викотили самоката, всіли й поїхали.

— Просто в ліс! — скомандував Лев. — Повний хід!

Самокат загудів, шарпнувся. Пружнє сяйво рефлектора освітило порожню вулицю міста. Ось минають останні будинки. Он там висока будова в'язниці. Там Марія! Згадав її, але не зупинився й на хвилинку, бо ж там у лісі вбито Йорданова й до цього часу не привезено сюди.

На двадцятому кілометрі самоката зупинила нічна стійка вояків. Назад! Дорога вперед заставлена. Там революція. В тому селі розташувались улани. Далеко на обрію видно полум'я пожежі.

Лев не хотів послухатись, хотів їхати далі. Він протестував, домагався побачення в начальства. Його відвели до кватири коменданта відділу.

Той саме спокійно спав, був невдоволений, що його розбудили. — Що ? Чого від нього хочуть ? Він не може нікого приняти вночі !

Та Лев не зважав на ніякі крики, чи невдоволення. Він увірвався до коменданта. Так і так. Прошу негайно пустити мене на місце події. Там загинув мій шеф, минуло дванадцять годин і не маю про нього ніякої вістки.

— Даремно, — сказав комендант. — Його вбито і вкинуто в полум'я пожежі тартаку. Зрозуміло вам ? Потребуєте більше ? — майже сердито говорив комендант. — Вам нічого туди їхати. Завтра наше військо очистить терен і можете навідати ваше пожежище, а покищо вертайтесь назад і чекайте десь у норі. Інакше й з вами може те саме статись, що з вашим шефом. Заварили кашу так вмійте її з'їсти.

І це все. Лев зрозумів, що розмовляти з цим представником влади зайво. „Його спалили" — думав Лев. Його спалили. Його все таки досягли... Скільки пройшов, пережив, перебачив... Не втік від їх руки...

Лев сів у авто й повернув назад до міста. Коли прибув, тоді починало світати. Сірий осінній ранок поволі вкрадався на зміну ночі. Лев почував велику тілесну й душевну втому. Він відчув свою самоту, свою велику одинокість на цій землі. Ще недавно коло нього вертілося стільки різних дармоїдів, підхлібників, а тепер ось він вовтузиться цілу ніч і нікого нема коло нього.

Як був одягнений, так і бухнув на ту саму канапу, на якій спав минулої ночі. Треба заснути. Треба захоронити сили на завтра. Завтра пічнеться новий бій. Втома перемогла й він заснув.

Спав дві години. Щось мучило його й у сні. Він, мов звір, що відчуває небезпеку, прокинувся й одразу зірвався на ноги. — Що є ? Де Трохим ?

Кинувся до телефону. — Гальо, гальо ! Як стоять справи ? Що ? Нічого нового ? Я сьогодні їду інтервенювати на місці. Я... я !

Увійшов Трохим. Лев кинув телефон. — Що Трохиме ? Які вісті?

— Ніякі, пане. Ось пошту приніс.

Лев почав переглядати пошту. Часописи вже писали про його нещастя. Здебільше раділи. „Ми вже давно перестерігали загал, про ті ненормальні"... Чорт би вас забрав! На вас тільки большевиків... Тільки їх... Вас тільки на Соловки! Там вам, клятим міщухам місце! Радієте з власної глупоти, бо сліпі, бо не бачите два кроки перед собою. Може й мають рацію большевики, що винищують гниль і непотріб, що сама, мов худоба лізе на різню.

Читаючи свою пресу, Лев упав ніби в зневір'я. Бачив, чув перед собою якийсь загал, якусь череду, якийсь натовп... Всі кричать, галасують. Дробляться на мікроскопічні частинки, лаються й плюються... Душать самі себе й кричать рятунку... Брат тішиться з нещастя брата й веде на нього ворога таємною стежиною. Ненавидять тих, хто має відвагу сказати правду й то в вічі. Кидаються на тих, що творять, що вибиваються, що вказують дорогу. Пхаються, мов козли, за першість, спихаючи один другого в безодню.

Громадянство! Як тобі не соромно! Чоловіче! Оглянься на себе й пізнай себе! Не топчи того, що тобі незнане! Пізнай його!

Так думав Лев, але думи його тут між чотирьома стінами. Ніхто, крім його самого не почує їх і заглохнуть вони тут на місці, не принісши плоду.

Думи не давали Львові спокою. Хотів відірватися від них. Відганяв Марію, матір. Не йдіть до мене здалека! Ви не мої! Ви не знаєте мене, а я вас. Ви проти мене. Дайте мені спокій. Я сам зайшов у цю вулицю, сам і вийду... Або? Ну, впаду, так впаду, але ласки не буду просити й не визнаю вашої правди. Відійдіть!

Щоб заглушити свої думи, він підійшов до радіоапарату, відчинив його. Хай говорить цей мертвий предмет, коли нема людей, з живою мовою. Ага! Москва. Побідоносний пролетаріят! Могутня лявіна!... Колосальні досягнення!... „Слушайте, слушайте! Радіо комінтерн!" Доклад про Дніпрострой... Вєлічайшая в мірє ґідростанція... Рабочій клас свідетельствует всєму міру"... шістдесят два метри висота греблі... сорок два водяні спусти, кожний тринадцять метрів... три тисячі мільйонів кіловат... двісті сімдесят мільйонів рублів...

Кричи, кричи! Голосніше кричи! На цілий світ кричи про свої досягнення! Бо ти досягнув... Скільки мільйонів?... Ах, що тут трупи? До чого тут трупи! Тут кіловати, тут перемога пролетаріяту, тут голос, що говорить на цілий світ і всі з побожним надхненням слухають його. Так. Я вас розумію! — кричить Лев. — Я вас ненавиджу, але я вас розумію. Ми з вами ще зустрінемося не раз у нечесному бою, бо чесних тепер нема й бути не може. Там, де бореться віра з вірою, чесного бою не буває...

Але все таки досить. Треба заткнути писок тому осоружному апаратові. І заткнув його. Сів тяжко на зачовганій шкуряній канапі... Ну, що ж далі? Вези, горбата доле, далі свого коханця! Не зраджуй, стара грішнице! Підпирай у час, коли хитаюсь, валюся п'яний найміцнішими соками твого життя! В мозку моєму вавилон, нерви нап'яті, кров скіплюється й гусне, а все таки гаряча й неспокійна... Ах! Щось тріснуло в черепі! Чую, що рвуться кляті нер-

ви. Рвуться, мов погані нитки... Яка нечувана слабість, яке гидке, підступне безсилля опановує твоїм тілом. Які не виміряні, вузловаті, несподівані рухи... Ну, чи варто жити хоч ще одну хвилину, чи варто дихати далі, чи варто заставляти серце далі робити безглузді свої удари, коли все навкруги? Ось дивіться: планета репнулась на половину й усе, що було на ній, обертається догори ногами та з грюкотом валиться в репину...

У тому кошмарі, у звалищах мигнуло обличчя Йорданова! Лев виразно побачив його, тверді, оброслі, поверчені чекістом руки... Ага, от він кінець! От де ти найшов свою могилу. В вогні, що сам наклав і сам запалив... Лев узяв ті листи, що перед від'їздом дістав від Йорданова. Це були погрози якихсь невідомих людей. Вимагали від нього грошей, але він спокійно дивився в вічі небезпеці, спокійно стояв у керми свого підприємства. Він навіть не згадав про це Львові. Чому? Напевне, щоб не хвилювати молодого співробітника. В нього ще нема потрібної твердости, спокою, розваги. От через що Йорданов не повідомив Льва про ці листи раніш.

І тут Лев помітив у собі ще одну дивну рису. Він не відчував жалю по своєму шефові, добродієві, й учителеві. Так ніби його й не було. Вмер у вогні, але... Боже мій! Чи Лев сам так боїться смерти? Чи задумувався коли над нею? Ніколи. Він не чув, не розумів цього слова. Воно для нього порожній звук. Так само як і любов. Лев з жахом помітив, що в дійсності він нічого і нікого не любив. Він має в собі не потяг любити, а потяг творити. Це те головне. За це варто вмирати, варто жертвувати своїми симпатіями, близькими людьми, особистим щастям. Мати, Марія? Чи любив він їх коли. Так і ні. Були коло нього, турбувалися ним, переносили за нього страждання... Брав це, як собі належне й навіть не дякував. Він не вимагав цього від них, ніколи не просив, і не розумів також їх чому вони розпинаються за нього. Він так мало міг дати їм від себе й так мало обіцяв... Лиш невеличкі хвилинки, менти, кришини між працею, думками міг уділити тим двом жінкам. Якийсь там випадковий погляд, якась усмішка, якийсь потиск руки. Бувало відчував до Марії ніжність, навіть натяк любови, але за хвилину це зникало, як барва розпеченого й викинутого з вогню заліза. Легко збувався думок про неї, легко йшов і зраджував... А чи зраджував? Не думав над цим. Не було нагоди, бо не зраджував собі самому, не зраджував свого діла. За решту не думав і не міг думати. Це все, що існує поза ділом, не належить до нього.

Не любив насолод і не розумів їх. Не почував для цього потреби, бо мав одну насолоду в бігу своєї праці. Це розходилося по всіх його нервах, опановувало його серцем і

вже не лишалось місця для чогось іншого. Міг відмовитись тютюну, алькоголю, смачної їжі, жінок. Не вимагав м'якого ложа, тільки одягатися хотів добре, зо смаком, але й це не для себе. Коли дивився на себе, в дзеркало, думав за свій завод.

І все таки його так само любили, як і ненавиділи. Все таки він чув себе завжди в центрі. Здавалось, що тільки для нього крутиться ця планета, а всі люди на ній тільки на те створені, щоб він міг з них ліпити свої вимріяні забавки... Птахи, рослини... Де бачив він ці оздоби землі й чи звертав на них коли більшу увагу? Ніколи. Знав їх, помічав їх, наступав чоботом квітку й сердився, що посховзнувся, чи зачіпився за неї. З лайкою розчавив якусь кузьку, що лізла не туди, де треба... Співи птахів заважали його думкам, а чисте повітря з приємністю міняв за сморід машин і куряву димарів... Сонце було для нього зайве. Годинник і електрика зовсім добре заступали йому його.

І все це робив не намірено. Ні. Робив так, бо через таку атмосферу проходила його життьова дорога. Інакше не могло бути. Здавалось не підлягав ніяким законам, а всі закони підлягали йому.

В цей час, час тяжкий, небезпечний, що чатував на людину, мов злодій з ножем у затиснутому кулаці, Лев почував себе знервованим, напруженим... Незрозуміло чому стають перешкоди, чому невдачі, коли цього не сміє бути. Йому хотілося б розтоптати невидимого ворога, пхнути його від себе, штовхнути чоботом. „Рабочій клас", пролетарія всіх країн, холера, чума... Ось що гальмує працю, а знов що таке праця? Гидке, неможливе питання. Все крутиться й тільки людина починає завдавати питання й відповідати, одразу тратить можливість бути чинною. Протиріччя з'їдає снагу й силу.

В цю хвилину натрапив на Льва Павловський. Він був передучора в Парижі. Свою славу й перемогу пережив у маленькому колі власних, голодних і жовчно-заздрісних колег, що лазили перед ним навколішки й одночасно з приємністю хваталися за найменшу його хибу, за найдрібніше неприхильне зауваження критики, щоб хоч трошечки стягнути його до того рівня, в якому призвичаїлися його бачити. В ім'я того, „щоб чоловік не зазнався", в ім'я „бажання йому добра", дрібненькі люди, мов хробачки, точать силу таланту, шарпають його напружені нерви. Ні. Їм не ходило про його „спасіння", про його „збереження". Їм ходило про стягнення його з того місця, куди мали намір самі піднятися, але через безсилля ледачість і нездарність не досягли. І як смів хтось інший осягнути те, що не вдалося їм? Як він смів? Стягнути, викпити, знищити...

Це звалось приятелі... Це ті, що колись були при ньому, радили, помагали куснем хліба, клепали по плечі, навіть признавали його... Тепер? Тепер самі злякалися вовка, якого довго викликали та в якого не вірили...

Павловський зрозумів своїх приятелів. Скоріше тікати від них. Скоріше, скоріше збавитися їх опіки. Не бачити їх підхлібства й одночасно заздрости. Вони тепер нічого не поможуть йому. Вони вже вмили руки й уже не підіпхнуть на слідуючий ступінь слави, а навпаки стягнуть назад. Тікати від них!

І він утік. За останні гроші купив квіток, бо там, далеко, в лісах живе хтось, що якраз не знає заздрости, не знає їді, інтриґи. Для нього слава Юрія — його слава, бо він тішиться кожним зростом, кожною творчою силою, кожним успіхом. Показатися тепер перед ним, бути в його товаристві, бачити й чути, що він так само радіє моїм успіхом, як своїм власним — єдине бажання Павловського. І він полетів через гори, річки, міста Европи в обійми свого приятеля. І великі люди бажають на хвилинку приятельства. Особливо тоді, коли схвильовані, мов океан, що тим більше хвилюється, чим ширші має береги. Ні підводні ріфи, ні дрібні острови не зупинять його хвиль. Навпаки. Розіб'ють їх, розшарпають, знищать і самі втопляться. Тільки міцний далекий беріг зупинить біг хвиль і зведе їх назад у належне місце.

Лев не чекав його, але в цей мент нічого приємнішого не могло бути, як зустріч з Павловським. Це злітаються два приятелі з різних кінців Европи. Це зустрічаються два буревії, дві силі, нарешті дві людини, що пройшли через огонь, через гарт твердого життя кожний своєю, але подібною дорогою.

Ще в потязі довідався Павловський про все, що сталося зо Львом. Руїна, смерть Йорданова. Він уже уявляв собі того приятеля й з розгону гнався підтримати його. Біг, як тільки міг. Потяг мчав дуже поволі. Прибіг до його бюра й застав його якраз тут. Рванув за двері, вирвав їх мало не з одвірками....

— Лев! Це я! — викрикнув Павловський і приятелі летіли один другому в обійми. Один на шпилі слави, другий на шпилі упадку, а обидва пристрасні кожний по-своєму.

— Як добре, що ти приїхав. Мене тут догризають! — сказав Лев.

— Чув! — викрикнув Юрій. — Але не падай духом... Не першина!

— То це ти, Юрій! Пізнаю тебе! Тебе буде знати цілий світ. Ти це? — говорив здивований Лев. Здивований, мов дитина. Не вірилось йому, що він знов бачить свого великого приятеля.

— Через тебе! Це ти зробив мене таким.

— Подивись, що там про мене пишуть, — вказував Лев на купу часописів.

— Плюй! — крикнув Юрій. Плюй на то! Якийсь осел меле дурниці, а ти маєш на то звертати увагу. Гнилі, беззубі дурні! Ми ще їм докажемо, що це не кінець, що це тільки починається.

— А де ж твоя картина? — питає Лев.

— Там! — кричав Юрій. — Там, де для неї місце. Не можемо везти цінностей сюди, де панують татари й дурні. А ти не впадай у розпач. Нічого! Боротьба є боротьба! Маєш воду, каву. Хочу привести в порядок душу й тіло. Начхай, брате, на все. Виїдемо звідсіля й знов почнемо! Поїдемо покищо до мене, в мою хатчину. Ні?

— Ні. Перше мушу поховати свого шефа. Ця людина заслуговує на мою увагу.

— Так. Але ти зможеш хіба поставити йому пам'ятник на тому місці, де згоріли його тартак і кості. Але давай води! Хочу помитись. Майже дві ночі не спав, не мився, мало їв. Гнався через Европу в цю нашу „прокляту Евразію" мов дурний, мов шалений. Не можеш собі уявити як хотів бачити тебе!

— Вірю.

— Ну от і гаразд. Тепер давай тієї води. Хочу їсти.

Лев почав жити. Почав з маленького... з руху, коли покликав Трохима, щоб приніс води й щось попоїсти. В нього з'явилось зацікавлення, почув коло себе приятеля, друга, брата й людину. Ще не всі його покинули. Ще є на світі живі душі, що можуть любити й такого Льва безкорисною творчою любов'ю.

Павловський мився, завзято їв, чув велику втому, але не мав наміру піддатися їй. — Ти! Лев! Слухай! А де ж Марія? — питався запихаючи рота шинкою.

Лев не знав, що сказати. Він не думав про Марію. Не мав часу.

— У в'язниці, — сказав Лев.

— Як то? — зірвався на ноги Юрій.

— Я посадив її. Зрадила мене.

— З ким?

— З большевиками, з... — хотів сказати найгірше слово, але воно застрягло йому в горлі й лишилось там. — Не знаю з ким, але вона проти мене! — вирвалось у нього.

Павловський не розумів, — Марія? Проти тебе? Ні, ні... Це щось не те. Оповідай! Але все! Нічого не затаюй. Хочу знати все.

Лев мусів йому оповісти. — Дурниця! — ніби мечем розтяв Павловський останні слова Льва. — Нічого ти не тямиш. Принцип, принцип! Який у чорта принцип. Ти хотів

пожертвувати собою за мільйон. Задля принципу, чи задля грошей, чи задля своєї впертости ? Ти ? Лев ? Якого я завжди знав і так чортячо високо цінив. Я не віддав би тебе за мільярди, за все золото цілого світу, а ти себе за мільйон. Дурниця ! У принципі є безліч гарних речей так само, як за склом вітрини ... Але в руки не візьмеш. А тут тобі готові, з неба й то справжні гроші ! Питав ти її, що вона тамта дасть тобі мільйон ? Ні. Не питав, а вона дасть тобі не мільйон долярів, а мільйон дурниць. Ех, ти, ти ! Що там той чужий мільйон тобі поможе. Ти краще гріш візьми й оберни його в мільйон. Це буде штука. Де є Марія ? Хочу її бачити !

Хоч-не-хоч, а приятелі поїхали по Марію. Дві години тривало поки її видобули. Була знищена, але вже встигла заспокоїтись і виглядала бадьоро. Вийшла до них у в'язничну канцелярію й здивувалася, побачивши Павловського, що з ревом якогось захоплення простягав їй свою велику лапу.

— Марія ! Ви ? Ах, Лев, Лев. Як змарнував ти свою львицю. Соромся. Ну, але тепер ... Чого так дивитесь ? Вітайтесь. Між вами я ! Чуєте ?

Але тут не було місце про вітання, чи сентименти. Лев був холодний. Простий, блідоватий з огником в очах він увічливо вклонився Марії й сказав, що вона вільна. Вона посміхнулася. Мабуть подумала : ти даєш мені волю ? Ти, що знищив її ? Але не сказала нічого, забрала все, що мала з собою й вийшла. Перед брамою на них чекав самохід.

Боже, які дивні ті люди. Лев ніколи не думав, що починаючи границею, з сірими стовпами й літерами, до яких майже молився, дійде сюди. Він, Марія і Юрій. Їх троє. Всі вони зібралися сюди в цей час — однакові, рівні й незрозумілі.

Хилиться час до вечора. Треба спішитись. Трета їхати, щоб почати знов життя й боротьбу. І перед тим, ніж всісти до авта, Лев подивився на Марію, посміхнувся й протягнув їй руку. — Маріє ! — проговорив він. — Подай мені свою руку. Добре ?

Марія підняла свої довгі повіки з похиленою вниз головою, глянула на нього з-під лоба. Але погляд її був теплий і радісний. — На, Лев ! Обидві ! Ти не був би той, кого собі вибрала, щоб перед входом до раю, не зайшов до пекла.

— Слава ! — крикнув Юрій. Він був захоплений, як і завжди, коли бачив що „вони" щасливі. Лев взяв подані руки Марії й поцілував їх. Вона кинулась до нього, обняла його міцно тут, на вулиці. На щастя не було тут, крім шофера, вартового перед брамою в'язниці та Юрія, нікого. Марія пригорнулася до Льва. — Ти ! Мій болюче коханий ! — витиснулось з її уст. Лев обняв її також, підвів до авта й

сказав: — Їдемо! Там, можливо, нас чекає нарешті щастя. Юрій! Сідай!

— Ні! — сказав Юрій. — Сідайте наперед ви. Я сяду проти вас.

Вони всілись. Самохід загарчав, шарпнувся й покотивсь рівно, плавно, майже беззвучно.

Сонце було над заходом. Швидкість самоходу все збільшувалась. Коли виїхали в поле, він летів уже, мов стріла. Дорога порожня. Улани ще звечора розчистили її й тепер скрізь тихо, порожньо й безлюдно. Люди розпорошилися, де могли.

А самохід усе мчить. Мигають дерева, чорні, поорані стрічки піль, хати. Здалека вже помітно над лісом величезні димові хмари. Здавалось, звідти летить якийсь ураган. Самохід стрільно мчав назустріч буревієві, назустріч усьому, що може спіткати його по дорозі й що меншала віддаль, то в повітрі збільшувався запах смоли й згару. Ще чверть години й перед очима подорожніх повстала величезна картина страшної, лісової пожежі. По дорозі зустріли валку вояків. Зупинили самохода, перевірили документи й дозволили їхати далі. Самохід рванувся знову вперед і гнався, мов дикий кінь, просто туди, де кінець землі й де починається вічний огонь.

Огонь! Море вогню! От горить він перед нами; сполучив небо й землю. Чорні, бронзові, попелясті, червоні вулькани вириваються, повільно зводяться, розгортаються вправо та вліво, хапають у могутні обійми небо й здушують його. Воно, мов полонена красуня, рветься, випинається, відпихає від себе дужі м'язисті руки, але знесилене в нерівнім змаганню здається й грузне в страшних хвилях чорно-бронзової безодні. Земля підноситься вверх, вигинає лоно, жахливо тремтить, б'ється в спазмах привалена страшним тягарем диму. Змагайсь, змагайсь, всемогутня!

Лев, Павловський і Марія одухотворені одною думкою: змагання! Кожний по-своєму, кожний так, як говорить йому його єство, але всі мають свою велику мету. До неї йдуть певно й неухильно.

Перед самим лісом самохід зупинився. Гаряча машина нервово тремтіла, мов жива, ніби й вона відчувала загальний настрій. Її рефлектори зікрато дивляться вперед й відбивають величну картину змагу. Вечір на все кладе свій знак: на поля, на рослинність, на вогонь. Сонця не видно. Воно сховалось за пригірок і звідти горить ще своїм сонячним, величним огнем. Гора виразно зарисована й кілька над нею хмарин видаються величезними опалами, що повільно повзуть просто на вогонь.

Лев стояв перед обличчям картини, дивився широко відчиненими очима й думав. Кути його рота опустилися вниз.

Брови зсунулись, але так, що на чолі залишилися зморшки гніву.

Натомість Павловський радів. Очі його весело світилися. Він увесь неспокійний і, здавалось, кожної хвилини готовий кинутися вперед, бігти, весело сміятися й співати.

Марія дивилась на все зрезиґновано. В її очах не було ні вогню ні холоду. Була тільки певність і гордість. Чула силу свою й знала, що перемога її близька. Її жіноча краса, її воля надавали їй особливого, повного привабу чару. Ось вона стоїть тут при боці того, кого кохала, за кого страждала, кого ненавиділа, за кого йшла скрізь, куди тільки треба було йти.

Тишу перервав Лев: — Бачу хиби свої, — сказав понуро... Тепер вони отам горять... Але не відступлю! Клянусь тут, на цьому місці! Не дамся їм! Покажу їм силу свою! Всіх дияволів переборю. Пічну знов від А, ще раз пекло здвигну, світ зрушу з його дороги, але своє докажу!

Марія й Юрій слухали його уважно. Не перечили. Чули в словах силу, характер, переконання. — Мужиків, мужиків здвигни. Кулачню оту, що в норах сидить, — сказав Юрій.

— Здвигну! Підкопаю їх спокій і зірву динамітом. А ти, Маріє, стій зо мною! Кінець нашій війні. Дай руку. Ще раз дай! М'яка вона та міцна. Такої потребую.

— Переконався? — сказала Марія й дала обидві руки. — На! Обидві! Завжди, навіть коли з ними була — була твоя! Сам ти казав, що іноді людина зраджує свої засади, щоб їх захищати. Ні?

— Може й так. Тільки не бався з огнем... Тепер поїдем і пічнемо наново. Дерево горить, але не моя сила. На цьому місці виросте вже не дерево, а щось ліпше. Золото. Золото виросте! Тут під землею поклади, скарби! Тільки вритись у неї й винести.

Більше не було й чого казати. Все сказано. Всі слова вилились, усі звуки прозвучали, всі думки перейшли свою дорогу й прагнуть вилитись у чини. Вечір йшов швидко, пожежа все розгорялася, небо глибшало й горіло, земля підмалася, птахи осінні кричали дикими голосами... Ціла природа принишкла, мов тигриця, що чатує на свого ворога. У жили, кров, у м'язі вливалась жорстока, звіряча сила й хотілось кинутись на вогонь, придушити його, знищити й звести знов мільйони дерев, що стояли на цьому місці.

— Їдем! — сказав Лев. — Вперед!

Всілись. Машина загарчала й рванулася вперед. Гойдаючись по нерівній дорозі, вона мчала в придушений присмерком вечора дим. Перед очима вирували сірі, клубаті, часом осяяні відблиском пожежі, валуни диму. Зправа нерушно стояли стіною незаймані пожежою листкові дере-

ва. Блискуче, злегка пожовкле листя відбивало вогняні стріли й нервово тремтіло, мов ранене, мов облите гарячим, мов діткнуте смертю.

Машина врізалась у ліс. Згар, дим. гострий запах смоли. Наліво купи згарищ, недогорілі, оглодані вогнем, чорні стовбурі дубів. На місці тартаку купа попелу й перегоріла, по коліна, ніби залізна потвора, загрузла машина зо зваленим димарем. Зникли будинки, зникли склади, зникло все, що тут було, тільки кілька робітничих бараків та з проваленою стріхою сторожівка сумно стояли між згарищем і руїною. Коло них були люди, що рухались, ніби мурашки з розваленої комашні, зносили хто, що бачив до купи, гармідерили, розмахували руками.

Лев не міг байдуже проїхати коло цього місця. Заставив машину й певним, пружнім кроком підійшов до бараків. За ним пішов Павловський, а Марія лишилась коло машини.

Привітавшись з робітниками, Лев обійшов руїни. З уст його не вирвалось ні одне слово. На місці, де згинув Йорданов, зупинився, зняв шапку й кілька хвилин простояв мовчки в глибокій задумі. Люди, що йшли за ним не відважувались заговорити, бо відчували все те, що діється в душі цієї людини. Навіть Павловський замовк. Навіть цей не знайшов слів, а мовчки ступав по землі, дивився в обличчя пожежі, що далі на сході палахкотіла, дивився на недогорілі рештки дубів, на розтрощену машину, на клуби диму, що спокійно, ніби з кадила, піднімалися від стоптаної вогнем землі й тягнулися догори.

День усе далі відходив на захід, вечір і сутінь чіплялися кожного предмету, часом прилітав слабий вітер, піднімав легкий, мов пух, попілець, оголював незгаслі жаринки, що сміялися усмішкою пекла.

Тут, на це місце, ступила нога двох сил. Вдарилися й розбилися. Мов два буревії, мов дві планети. Тільки вогонь, чад і попіл лишились... Тільки рана, що ятриться на очах Бога й людей, що творить гнів, кличе помсту, бурить наростаючі пристрасті.

Лев та Юрій відійшли. По нерівній стежці від листкового лісу стелилися вогкі листки клену, липи, берези, що липли до підошов взуття й відпадали.

Коло самоходу чекала на них несподіванка. Марія висіла з авта й розмовляла з якоюсь старою людиною. Лев і Юрій одразу пізнали його. Це був Шабелян.

Посивів старий, згорбатів, очі ще глибше вгрузли під чоло... В сутінку вечора зовсім зникали в чорній норі і, здавалось, це говорить людський череп. Тільки рудоватий, ватовий одяг, старі, розбиті, черевики та зім'ятий на голові кашкет тримали людську подобу.

— Не тямлю вас... Еее! Було то давно, — говорив глухим, байдужим голосом на запит Льва. — Йду ось, дивлюся: горить ліс. А де ж княгиня Андрейова? — думаю. Зустрів ось пані й питаю. А вони самі не знають. Десь у Парижах померли. Еее! — і старий махнув рукою.

— А куди йдете? — запитав Лев.

— Куди? Питаєте куди? Додому, чоловіче Божий. На своє. Відсидів ось, що заробив, відпокутував і знов туди. Ноги, бачте, самі туди тягнуться.

— А що ж будете там робити? — питав Лев далі й дивився на нього здивовано. Чув, бачив і розумів його. Був йому близький, а питав тільки для слова.

Старий відповів одразу. — Господарити буду! — майже викрикнув.

— А маєте там що? — все питав Лев, бо хотів пізнати те єство до дна. Хотілось помацати душу його, хотілось зачерпнути від нього його великої життьової сили, хотілось брати від нього слова, важити їх, мов золото й складати на дні своєї душі, мов скарб.

— Землю маю, — певно відповів старий. — А земля все. Додам праці, поту й буде хліб.

В голову Льва ввійшла нова думка. — А не хотіли б виїхати зо мною? Я маю для вас роботу. Маю фабрику... Були б у мене сторожем... — сказав він.

Шабелян здивовано подивився, поміркував. — Ні! — рішуче проговорив він. Вісім літ чекав... Вісім літ надіявся, що своє побачу. Хочу вмерти на своєму.

Лев поспіхом дістав свій гаманець і виняв банківку. — В такому разі візьміть від мене хоч це. На початок! — сказав він і вткнув старому в руку гроші. — А ми їдем! Будьте здорові! Це ось, що горять, мої ліси. Коли будете щось потребувати — зверніться до мене.

Після цього Лев, Юрій і Марія всілись до возу, тріснули дверцята, загарчав мотор і машина пішла рівно по яскраво освіченій рефлекторами дорозі.

Старий стояв на місці. Не рухався. Гроші тримав у руці й дивився в слід машині. Ось вона ще недалеко, ось віддалюється, ховається в сутінку вечора. Ось загортає її дим, туман, вечір, ось зовсім зникла... тільки серед тиші й сутінку, чути, як реве мотор, як клекоче сила, що розсипається луною в лісовій хащі.

„Хто був це?" — питав себе здивований, підбадьорений щастям Шабелян. „Звідки взялася така людина? Перший раз зустрів таку... Пройшов життя, бачив досить різних, різних людей, а такої не зустрічав".

Не вірилось, що тримав у руці справжні гроші й що дістав їх отак просто на дорозі від незнайомої, чужої людини... Дивувався й дивився все туди, де сховалося авто,

ніби там бачив відповідь на свої прості питання. „Мене ? Шабеляна ? Мене хтось пожалував ? Хм... Дивно !"... Питався він себе беззупинно. „Мене хтось зрозумів ? Допоміг?" — снував свою думку та йшов за нею все глибше й глибше в душу свою. „Нікого про це не просив. Нікого ! І не буду просити !" — закінчив свою думку й більше не мав чого сказати.

Після він обернувся й повільно, ступ за ступом, пішов. Гроші не ховав до кишені, а ніс їх у затисненому кулаці... В душі його прокинулась і забреніла нотка радости, очі трошечки заграли. В його засохлій уяві знов виникли й прояснілі привабливі картини: поле! Чудесне, дороге поле чорної, м'якої землі. Він погноїв його, зорав, посіяв. Сходять дрібними паростками зернята... Один, другий, багато, мільйон паростків... Вони ростуть, тягнуть соки землі, пнуться до сонця, хвилюють під подихом вітру... Навкруги сонце, сонце й сонце.

Картини мінялися. Уява охоче їх малювала, стирала, знов малювала, мов химерна дитина. Душа росла, кріпла... Ноги, руки, кожний м'яз, кожна жилка починали жвавіше рухатись. Старий оживав. В ньому прокинувся його всемогутній Бог. Відчув під ногами своє на землі місце, відчув твердінь і опору.

Темнота все густішала, сяйво пожежі все збільшувалось, освічувало дорогу, ліс, дерева, кожну ямку, що чорніла на землі. Освічувало постать Шабеляна, відкидало набік його довгу тінь, мов сурма, грало й кликало вперед. Від заходу подував вітрець, ворушилось освічене листя. З неба мигали зорі, у просторі, у всесвіті, вгорі, внизу йшли, кожний своєю дорогою, світи.

Кінець.

1929—35.

ПОХИБКИ ДРУКУ:

Стр.	Рядок		Замість	Має бути
8	19	зг.	(і стр. 82 ряд. 8 зн.) наружу	назовні
9	4-5	зг.	курчаться м'язи	корчаться м'язі
15	16	зн.	довольний (викреслити!)	
16	16	зн.	дня	дна
18	2	зг.	глубочезну	глибочезну
20	18	зн.	засовочку	засувочку
20	15	зн.	плам'ячко	полум'ячко
24	1	зн.	свіже	свіжа
32	17	зг	нім	ним
33	5	зн.	Коростиня	Коростеня
33	10	зг.	розілявся	розіллявся
40	14	зг.	Реготить, зволоч	Регочуть зволочі.
40	17	зг.	Жрати	Жерти
42	14	зг.	поганизними	поганезними
44	2-3	зг.	мідянний	мідяний
46	23	зн.	Бущи	Бущі
53	23	зг.	Гомонра	Гомора
56	17	зн.	честоколом	*частоколом*
59	8	зн.	топтами	топтати
62	6	зг.	їдла	їжі
72	3	зн.	ню	неї
75	10	зг.	счислимі	зчислимі
81	10	зн.	болі	болю
87	2	зг.	клекочучу пучину	клекотючу глибінь
88	15	зн.	дощі	дошці
92	12	зн	зовсів	зовсім
107	11	зг.	ніхоть	ніготь
108	21	зг.	по-котячи	по-котячому
125	15	зг.	(і ряд 20 зг) чалек	чаловєк
125	14	зн.	ґєнги	дєньги
129	21	зн.	спинеш	спиниш
131	2	зг.	в піддашші	на піддашші
131	5	зг.	двевцята	дверцята
139	19	зн.	у японській	в японській
139	5	зн.	унив	вниз
139	10	зн	шалік, кужушка	шаліка, кожушка
141	18	зг.	кужушка	кожушка
142	23	зн.	заціловати	заціловати
145	5	зн.	(і ст. 152 ряд 16 зн.) пуляреса	гаманця
152	3	зн.	пуляресика	гаманця
160	8	зг.	своїть	стоїть
162	1	зг.	її від черевик	його від черевиків
164	6	зн.	жеве	живе
165	9	зг.	сизони	сезони
179	16	зг.	з ніг	від ніг
182	14	зг.	ніхтями	нігтями
185	21	зг.	печева	печива
190	11	зг.	завгодно	бажано
192	17	зн.	В ваших	У ваших
227	14-15	зн.	аких	яких
230	7	зн.	буровію	буревію
240	14	зг.	роботи	робити
245	11	зг.	совєтській	совєтський
245	7	зн.	симтоми	симптоми

За українську культуру!

Націоналісти!

Розбудовуйте Ширіть

літературно-мистецький і філософічно-суспільний місячник

Самостійна Думка

Будує.

Провадить.

Виховує.

Містить першорядний матеріял з обсягу: ЛІТЕРАТУРИ, оригінальної і перекладної (поезія, оповідання, роман, драма), **ТЕАТРУ, ФІЛЬМУ, МУЗИКИ, ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, АРХІТЕКТУРИ, ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЦИСТИКИ, МЕМУАРИСТИКИ, КРИТИКИ, БІБЛІОГРАФІЇ та ХРОНІКИ культурного життя Нації на всіх українських землях.**

В ЖУРНАЛІ

працюють: Д. Андрієвський, М. Антонович, Боєвір, К. Гридень, Др. О. Грицай, Р. Лісовський, В. Мартинець, Др. П. Маценко, Л. Мосендз, Є. Онацький, Н. Русова, У. Самчук, О. Стефанович, М. Сціборський, М. Чирський та ін.

Адреса редакції й адміністрації:

Samostijna Dumka

Cernăuţi, str. Petrovici 2, România

ПЕРЕДПЛАТА: річно у краю 240 леїв, за кордоном у Европі 275 л., а в усіх інших краях 300 л., або їх рівновартість у іншій валюті: 10 зл. п., 40 фр. фр., 50 кч., 2 ам. дол. Просимо закордонних передплатників зложувати передплату й належитості за окремі книжки в: 1) Спол. Держ. Півн. Америки: „O. D.W.U.“, P. O. Box 13 Sta. D., NEW YORK, N. Y. — 2 ам. дол. 2) Канада: „KALYNA“, 872 Main str., WINNIPEG, Man. — 2 ам. дол. 3) Аргентина: „NASH KLYCH“, Calle Misiones 242, BUENOS AIRES — 2 ам. дол. 4) Бразилія: „O LAVRADOR UKRAINO“, caixa postal 666, CURITIBA, Parana — 2 ам. дол. 5) Далекий Схід: „Союз Української Молоді“, Укр. Нац. Дім, ХАРБІН, Новоторгова 9, Manchu - Ti - Kuo — 2 ам. дол. 6) ЗУЗ: Центр. Кооп. Банк, ЛЬВІВ, ул. 3 Мая 15 — 10 зл. 7) ЧСР: п. Іван Роман, урядник, Підкарпатський Банк, УЖГОРОД — 50 кч. 8) Бельгія і Франція: La Parole Ukraïnienne, 27 Bld La Tour-Maubourg, PARIS 7-e, chèque postale No. 160.356 — 40 фр. фр.

Cooperativa de ziare germane, Cernăuţi, strada Iancu Flondor No. 47.

М. П. СТАРИЦЬКИЙ

РОЗБІЙНИК КАРМЕЛЮК

ІСТОРИЧНИЙ

68
Т II
Р 68/2

books to inspire and delight
ISBN 978-1-78
9 781788 794282
UK £25.00 US $35.00 Priced higher in Canada
www.rylandpete...
mississauga
HAZEL MCCALLION CENTRAL
MIX Paper from responsible sources FSC® C106563
3 9079 06991488 4
MISSISSAUGA LIBRARY SYSTEM

7.68/II

R. ~~63~~

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ
UKRAINIAN NATIONAL FEDERATION
SASKATOON, SASK.
САСКАТУН, САСК.

№ 63.

МИХАЙЛО П. СТАРИЦЬКИЙ

РОЗБІЙНИК КАРМЕЛЮК

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОГО

ТОМ II.

NATIONAL FEDERATION
SASKATOON, SASK.
САСКАТУН, САСК.

НАКЛАДНЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ Й АНТИКВАРНІ
:::: ЛЬВІВ, ВУЛИЦЯ РУТОВСЬКОГО ЧИСЛО 22. ::::

№ 63.

МИХАЙЛО П. СТАРИЦЬКИЙ

РОЗБІЙНИК КАРМЕЛЮК

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОГО

ТОМ II.

UKRAINIAN NATIONAL FEDERATION
SASKATOON, SASK.
САСКАТУН, САСК.

НАКЛАДНЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ Й АНТИКВАРНІ
:::: ЛЬВІВ, ВУЛИЦЯ РУТОВСЬКОГО ЧИСЛО 22. ::::

час кинути ці місця й розбитись на три ватаги, одна ватага подасться на Ушицю а відси на Чорний Остров, друга, на Винницю до Житоміра, а третя — на Ямполь в Камінець... Туди ось на південь... Я гадаю піти сам; там мало місць безпечних і там годі укритись більшій ватазі, а до Чорного Острова і Полісся чимало криївок... Там і укритись й прокормитись є де... Так ось на Ушицю, по йому, йшов би ти, братіку Дмитре, з ватагою, а на Полісся — ти, Андрію...

— Батьку мій рідний, — просив Андрій, — позволь мені бути з тобою... згинути у твоїх ніг у тебе...

Кармелюк поглянув на него байдужним поглядом.

— Оставайся, друже мій, коли тобі любо, — промовив він ласкаво. — Ну, а кого-ж поставити ватажком поліського відділу? Явтуха? Чи згода?

— Ну, ось і дуже добре. Поділитись між собою товариством і — конець! А ось на кожду ватагу й гроші... по пятьсот дукатів: прикупите коней й прочого припасу... так, цих коней заберіть собі, тільки одного лишіть Андрієви... бо піхотинець не товариш кінному... А згадайте ще мій заповіт: коли бажаєте мати мене вічним другом й атаманом, то заклинаю вас: не обдирайте ні бідних, ні селян, ні міщан, ні священиків... Благаю вас, други, не проливайте людської крови без крайної потреби... вона цінна перед Господом і кожда її краплина спалить серце огнем пекольним... ох, як спалить!

— Свята правда, атамане! Многих літ батькови! — Загомоніла оживлена кругом товпа, відкривши голови, стала махати з одушевленням шапками.

— Випем на дорогу по чарці, щоб слово ваше, товариші, було кріпке, як моя любов до вас!

Випили з шумними желаннями й криками. Кармелюк ще раз поклонився всім на три сторони й промовив дріжучим голосом:

— Ну, мої браття й други! Бог знає, що судилось, кождому на путі... Так ось: простіть мені, коли я кого скривдив словом або ділом, коли я сповнив кривду, місто правди... Ех, за все простіть!

Ці слова так тронули товпу, що вона заніміла; у многих виступили сльози на очі а Андрій таки прямо розревівся.

— Що ти, батьку... ріднесенький наш... єдиний! Та ти... над усіх... та ми... хоч в чортову пащеку...

Кармелюк обняв його горячо і став по черзі кождого притискати до своєї груди...

Ніч пашіло скріпляючими запахами... З висоти небес глядів місяць... Зачарований ліс стояв неподвижно, немов прислухувався щирому прощанню; тільки оподалік перекликались сичі, та срібний відгомін ніс їх голоси понад темні контури ліса.

*

Ротмістр Семенов, перевязавши розбійників, кинувся із своїми жовнірами шукати осталих з шайки Кармелюка. Передовсім кинулись в сад. На головній алеї видко було сліди тяжких чобіт. Жовніри перебігли алею й наткнулись на частокіл. За частоколом рів, що окружав оселю маршалка, був напів засипаний землею так, що можна було доволі легко перебратись на другий бік. Довкруги розрослися корчі і вони закривали перед очима невтаємничених людей зовсім вузонький місток.

Жовніри перебрались на другий бік і зачали оглядати із смолоскипами землю і знов найшли чимало слідів кінських копит. Ці сліди йшли широкою й тісною полосою аж до самих воріт оселі; по їх положенню видко було, що напасники скакали від воріт до садового частокола, а тут сліди зовсім урывались біля лану, засіяного пшеницею, досить вже високою.

Видно було, що розбійники розсипались одинцем крізь це поле. Певно, що в день можна було розпізнати по здавленій траві, куди кинулись гайдамаки, та при світлі кількох смолоскипів годі було тепер щось розпізнати; а до того ніч, мов на злість, була безпросвітно темна, а небо покрите густими чорними хмарами. У воздусі було чути близьку бурю; на небосклоні гасли вже зірниці. Ротмістр не тратив часу на дармо, розділив своїх жовнірів на кілька відділів і кинувся з ними доганяти утікачів, надіючися, що за такий короткий час вони не могли далеко уйти; та це не довело до бажаного висліду; солдати не запізнані цілковито з околицею, блукали безцільно а небавом ще й розшалілась буря...

Семенов приневолений був вернутись у двір маршалка.

Злива затерла через ніч всі сліди, що могли дати хоч найменшу вказівку, а опісля Семенов, уставши рано вислав полонених до Литина, додаючи до конвою й місцеву команду; опісля кинувся перешукувати поблизькі

ліси, думаючи, що в них укрились гайдамаки... та все було без'зуспішне.

Змучений, загніваний, він вернувся над вечером до маршалкової оселі і застав там повний двір народу.

Машталір сказав пяте через десяте ротмістрови в Рудні, що в дворі пана маршалка появились розбійники і, що пані маршалкова просить о захист для себе, — а опісля кинувся до свойого пана в Гончарах, та по дорозі ночю перевалився в якусь безвість і так покалічився, що не міг вже сісти на коня... Впрочім луна пожару дала вістку про нещастє й без нього.

Коло полудня усе панство з Демостеном на чолі подалось у двір маршалка і тут всі пересвідчились про страшний погром, та гірше всего було те, що ніхто в дворі не міг пояснити, де була пані маршалкова.

Перша думка, що прийшла до голови всім панам була та, що гайдамаки замучили й убили Розалію, та після совісних пошукувань не найшли нігде трупа. І так лишались дві можливости: що Розалія жива, але уведена або відважним ґрафом або Кармелюком. Треба сказати, що ні одна з тих думок не подобалась маршалкови: лишилась ще й трета, що Розалії удалось утікти й денебудь сховатися. І ось рішено перш усего перешукати всю оселю.

Довго продовжались без'успішні глядання, поки вкінці пан маршалок не згадав про тайну криївку жінки в саді...

Розалію найшли в півнесвідомім стані... Коли побачила, що нема небеспеки, вона ледви могла промовити:

— Де ґраф? Убитий, замучений?

— Ні, ні, — поспішно успокоїв жінку маршалок, обсипаючи її руки поцілуями. — Господь змилосердився над нами, та як же ти сюди дісталась?

— Він спас.

— Хто „він"?

— Ґраф, — і при тих словах Розалія знов ослабла й закрила очі руками.

Її перенесли в хату, де слуги постарались вже о сякий такий порядок; змученій женщині рішили дати трохи спокою, не томити її жадними допитами, поки вона хоч трохи не успокоїться.

Семенова стрітив в домі маршалок.

— Дякую вам, з цілого серця дякую, — сказав він, стискаючи обома руками руку ротмістра, — дякую і за

спасення дому і за спасення мойого найбільшого скарбу: жінки. Правду сказати: вона тільки мені осталась, бо злодії обдерли мене до нитки...

— Успокійтесь, пане, не тратьте надії — відповів Семенов — правда, що ми нині стратили цілу днину на безуспішнім гляданню, та завтра, при помочі панських команд, ліпше обізнаних з місцевостю, ми певно найдемо розбійників і на всякий случай відкриєм леговище, де вони сховали свою добичу.

XXIV.

— Дорогий пан ротмістр мало знається з тим проклятим злодієм! — з розпукою сказав маршалок. Хто його тепер зловить? Де? Коли-б всі пекольні полки хтіли взяти участь в цій нагінці, то й вони мало принесли-б нам хісна. Таж ці собаки розсипались одинцем та й обізвуться тепер, убий мене грім, під Ушицею, або під Каменцем.

На другий день рано, в кімнаті пані Розалії, в якій ще вчора чарував її пан ґраф-красунь, зібрались пан маршалок, Демостен і Піґловський.

Розалія лежала на канапі; страшна блідість покривала її гарне лице, а очі, обведені синьою смужкою, гляділи з болем й утомою.

У її ніг, на краю дивана, сів пан маршалок; його товсте тіло було знеможене, голова й руки опустились безсильно... Ціла поза траґічна маршалка говорила о тім, що на плечі його упало тяжке горе.

— І так, друже мій, — заговорив він подавленим, сумним голосом, — не хочу перед тобою нічого укривати: ми ограблені, ограблені до нитки, та все то для мене нічим, гаразд, що ти лишилась жива й ненарушена, мій ти дорогоцінний скарбе. Скажи-ж мені й моїм вірним другам, — він показав на Демостена і Піґловського, — як ти спаслась? Може бути, слова твої укажуть нам хоч який-будь слід злодіїв?

— О злодіях я не знаю нічого... Я пережила такий страх, що навіть згадати страшно... Все то... Ах! — і вона закрила очі рукою й зітхнула глубоко.

— Та скажи мені, хто тебе сховав до цего павільону?

— Ґраф.

— Ґраф? — повторили разом всі трос. — Як-же це сталося? Чиж він знав сам про цю тайну криївку?

— Я сама йому сказала, — щоки Розалії почервоніли, — так, а сталося це ось-як. Було вже пізно; у день я була відважна а навіть сміялася, коли муж мій лякався нападу Кармелюка, та коли настав вечір й тьма окутала сад, мене, мушу признатись, напав переляк... Чи це було прочуття нещастя, не знаю, та найменший шелест наповняв мене дрожанням; за темними шибами мені привиджались страшні лиця розбійників, руки мої були холодні, мов лід, серце завмирало, — мені здавалось, що я до раня не дожию. Я приказала слугам не розходитися з дому цілу ніч, не спати, не гасити світла і бути на перший поклик в салі.

— Мудра обережність, — замітив, потакуючи маршалок. — Ну, моє серденько?

— Ґраф певно замітив мій стан й зачав мене підбадьорювати, як міг: казав мені випити вина, зачав росказувати смішні історії, співав й веселив мене. Занята словами ґрафа, я й не замітила, як проклята челядь вибралась поволи з двора, а коли я, успокоєна зовсім підвелась, щоб попрощатись з ґрафом, — нараз отворяються двері, і вбігає ґрафський слуга...

— Ґрафський слуга? — повторив невольно маршалок.

— Та він; на нім не було лиця, він був білійший від стіни і коли він крикнув: „Пане пропало все! Хлопи нас зрадили, Кармелюк вдирається у браму!“ я крикнула й булаб упала на долівку, колиб ґраф не зловив був мене.

— Бестії, собаки! — заверещав багровий від скажености маршалок а за ними й Демостен. — Вони за це заплатять своїми шкурами і шкурами своїх щенят!

— Ґраф хотів було кинутись до воріт — продовжала Розалія, — та я зловила його за руку й молила передовсім спасти мене: таж нас було так мало, а там вдиралась ціла сотня гайдамаків.

О, розуміється!... Моя люба, які ти муки перенесла і я не був біля тебе! — і маршалок підніс руку жінки до своїх губів.

— На моє щастє зі мною був ґраф. „Правда, — крикнув він, — я передовсім укрию вас, а тоді поміряюсь з ворогом. Та куди утікати? Де укрити вас?“ Я згадала про свою криївку й прошептала „в сад“. Ґраф дав скоро приказ свойому слузі боротись біля брами

і крикнув; „утікаймо!“. Та я не могла рушитись з місця. Ґраф ловить мене, мов перце, на руки й бистро спускається з тераси в сад.

— Надіюсь, моя люба, що він це зробив з поважанням, належним для пані маршалкової? — перебив її муж, почервонівши мов індийський півень.

— О зовсім зрозуміло! — кинула Розалія в сторону чоловіка ніжний погляд й продовжала далі, здрігаючись цілим тілом: — Свята Матінко! Виділось, що воздух дрожав від криків гайдамаків... я закрила очі... чула тільки, що мене держить зелізна рука, що мене хоронить відважна грудь героя, ах!... В цю хвилю я думала тільки про тебе, мій друже! — прошептала Розалія й витягнула руку до маршалка.

Маршалок почервонів з вдоволення, зловив тонку руку красавиці і покрив її горячими поцілуями.

— Ну, щож було далі, пані? — перервав Демостен супружу ідилю.

— Далі?... „Не вспів ґраф перебігти й трицять кроків, як роздалось „стій“ і перед нами, мов спід землі, виросло двох великанів-злодіїв. В тій хвили ґраф опустив мене на землю, заслонив своєю грудю, виняв шаблюку, крикнув: „назад собаки, бо пробою ваші підлі груди!“ — і не вспіла я ще крикнути, як він кинувся на них з такою силою, що підлі гайдамаки упали мов бервена.

— Жаль, що мене тоді не було там! — крикнув маршалок.

— Та ні одного трупа не найдено, — замітив Демостен.

— Не знаю, та він на моїх очах убив їх, — повторила уперто пані.

— Дуже можливо, що гайдамаки були тільки тяжко ранені, а драби утікаючи, забрали їх, — пояснив Піґловський.

— А, шельми! На кавалки-б їх — і Демостен ударив з досадою рукою по спинці крісла.

— Ґраф — благородний шляхтич, нечуваний удалець! — добавив з одушевленням Піґловський.

— Я знав, на кого покидав тебе! — підхопив і маршалок. — Ну, далі?

— Ах, далі... ґраф взяв мене знов на руки і кинувся бігти садовою доріжкою, куди я показувала... і вкінці ми сховались до своєї криївки! — Розалія схилила голову на подушку й закрила очі. — Ах, — застогнала вона за хвильку, — мені так тяжко згадувати

цю страшну подію, та я зараз скінчу... Як тільки ґраф положив мене, побачив, що я прийшла до свідомости, він хотів кинутись зараз до двора, щоб захистити його від нападу Кармелюка, та я упала перед ним на коліна тай брагала, щоб пощадив своє... моє життя — поправилась скоро Розалія. — Таж гайдамаки могли довідатись від слуг про мою криївку і яка доля мене чекала?

— О, хорони Господи! — крикнули разом всі пани.

— Ні, запевняю вас, що мусіла я довго плакати і тільки тоді, коли крики гайдамаків напэвнили цілий дім, ґраф зрозумів, що кидатись там було небезпечно і рішив хоронити мене...

— Гм! — крикнув Демостен. — Правда, з таким відважним лицарем можна було забути на небезпеку!

— Та так, — Розалія легко почервоніла, — та годі було забути на небезпеку, бо, хочби ґраф був Ґоліатом, не мігби був захистити мене від сотні гайдамаків. Ох, що я пережила! — Розалія відкинула голову і прикрила очі рукою. — Колиб не думка про тебе, коханий мій, я не знаю, як я булаб перенесла ці хвилі...

— Справді! Треба дякувати святому Провидінню. що післало мені ґрафа на поміч! — промовив маршалок, надуваючись шумно, й потираючи чоло. Само оповідання жінки викликувало на його тілі великий піт, а злепле над чолом волосся надавало чимало комизму його червоному, палаючому лицю.

— Гм... ґраф, видно, щасливий, в сорочці родився, — замітив Демостен. — Всякий з нас покладавби своє життя, щоб вас, пані, захищати, та не кождому пішле Господь такий щасливий случай.

— Але, пане, бійтесь Бога! Чиж це можна назвати щасливим случаєм! — крикнула Розалія й продовжала спокійно далі: — ґраф на хвилю лишив мене в альтані а сам кинувся до вузького проходу. „Там — сказав він — я устою й проти сотні!“

— Ах, як по лицарськи! — замітив маршалок.

— Я гадаю, що треба ужити всяких способів, щоб відшукати ґрафа, — добавив Піґловський.

— На Бога, панове, на Бога! — крикнула з жаром Розалія. — Шляхоцький довг... Ми повинні подякувати...

— Та де-ж шукати цего спасителя? — спитав не без іронії Демостен.

— Чи-ж можу я це знати? Я кинулась була за ним й упала, опісля підвелась і знов задеревіла, бо почула тупіт людських ніг у саді... Я гадала, що це смерть

моя... Ах, я більше не бачила ґрафа! — і Розалія піднесла рожевий платок до очей. — Я упала без чуття... а далі я приходила до себе ще два рази, та крики знов лякали мене, я була певна, що це виють довкруги гайдамаки... А далі панство все знають...

Розалія замовкла. Всі мовчали також, тільки Демостен промимрив щось незрозумілого й затарабанив пальцями по кріслі.

— Та де-ж він? — заговорила знов Розалія, піднімаючись на канапі. — Ви може найшли його труп? Ви це скриваєте переді мною?

— Але-ж, кохана, по що ми скривали-б це перед тобою? Коли-б я найшов його трупа, то похоронив-би його із всіми почестями, які належаться такому благородному вельможі.

— Та де-ж він? Де?

— Я знаю тільки, що ти.

— Трупа ґрафа не було видко нігде, я можу запевнити вас, пані, — заговорив Демостен, — та на всякий случай, ґраф поважився на скверну штуку: тупіт людський, що ви чули, це був тупіт утікаючих розбишак перед салдатами.

— О, так значить: він погиб, погиб! — крикнула Розалія і, закривши лице платком, залилась слезами.

— Успокійся, моя люба, — заговорив розсіяно маршалок, стараючись уняти руку Розалії. — Може бути, що він ще живий, а коли умер, то така славна смерть... такої смерти... повинен... позавидувати кождий... кождий шляхтич...

— То ви вже вибирайте собі цю славу! — крикнула Розалія й з досадою вирвала свою руку з рук мужа. — Погиб! Такий лицар! І при нім були всі мої дорогоцінности... й ваші дукати...

— Як? І троші й брилянти? — заревів маршалок і скочив на рівні ноги.

— Ну, так — гроші, — Розалія відняла від лиця платок і заговорила злобно. — Чого дивитеся на мене? Чиж мала я то все лишати хлопам?

— Та, люба, вони були укриті... і ніхто крім тебе й мене...

— А пожар? — перебила його нетаєною злістю Розалія. — Про це треба було погадати, Коли ми утікали, я все вихопила із твойого кабінета й з моєї спальні й передала ґрафу, а в цю хвилю, коли він...

— Бідний, нужденний, мов Йов! — заплакав в розпуці маршалок, закрив лице руками й повалився на диван.

— Щож ти пхинькаєш, мов баба? — крикнула гнівливо Розалія, підводячись, — треба шукати ґрафа, не теряти ні хвильки.

— О, так, так! — схопився з місця маршалок, та де, як куди, що? — заговорив він без звязи, кидаючи кругом розсіяним поглядом.

— Передовсім спитати хлопів: вони все знають, — рішив Піґловський.

— Хлопів спитати, та так, щоб памятали до смерти, та... — Демостен моргнув сумнівно бровою й тріснув пальцями, — та цей ґраф видається для мене загадочним...

— Ґраф загадочний... — крикнула гнівно Розалія і щоки її покрились густим румянцем, та як ви можете по совісти так сказати? Красунь... Відважний лев! Лицар, яких я ще не бачила, і може він... ха-ха-ха!... після вашої думки, украв мої брилянти?

— Хрань Господи, я цего не говорив! Я тільки хотів сказати, що його щезнення для мене непонятне, та на всякий случай пані описують його такими палкими словами, — замітив він, що я назад беру свої сумніви.

— В тім нічого дивного, — сказала з достоїнством Розалія. — Тільки низька душа може говорити злі слова про чоловіка, що спас її життя й честь, — підчеркнула вона. — А коли і цей ґраф був, як ви думаєте, злодієм, розбишакою, то чиж він зробив би це? Я була одна, всякий хлоп був би вихіснував моє беззахисне положення, а він був такий скромний, такий ніжний... Руки моєї не діткнувся! Я думаю, шановне панство, — і вона засвітила чудовими очима, — ви самі признаєте, що це робить тільки правдивий шляхтич, а не підлий хлоп.

— Правда, правда! — промовили разом мужчини.

— Шановна пані маршалкова говорить по правді — заговорив Піґловський. — Ці собаки з дамами не церемоняться, тому приміром наша нещасна пані Доротея... Коли-б ґраф був мав які низькі заміри, чого я навіть не можу подумати, то він покористувавсяби панськими дорогоцінностями скорше, а не кидавсяби з ними прямо в руки ворогови.

— Так, в руки ворога! — підхопила Розалія, закрила лице платком і опустилась змучена на диван.

— Правдиво, совсім справедливо! Дика забавка гайдамаки збила мене зовсім з пантелику, та тепер для

мене все ясно... Шановне панство! Прошу о голос! — Демостен підняв свої чорні, густі брови і витягнув вперед праву руку.

Всі насторожились, а пан маршалок тільки прошептав тихим голосом: „прошу".

Демостен закашляв, повів очима по зібраних й зачав:

— І так, шановне панство, нам треба розглянутись в дуже заплутанім й тайнім ділі. Для його вияснення ми повинні собі поставити два питання: хто був ґраф і де він міг подітися? Що до першого питання, то у нас є дві вказівки: перша, — це слова самого ґрафа, що він є високопоставленим, довірочним послом вельмож, а друга, слова нашої пані, що є для нас можна сказати, самою святою вказівкою і вони малюють нам ґрафа як благородного шляхтича й відважного героя.

Розалія обтерла очі платком й поглянула із зацікавленням на Демостена.

— І так поперше, — продовжав поважно Демостен, вигинаючи на руках пальці. — Хоч що до нещасної пані Доротеї я міг би сказати, що при убійстві пекольний вирід Кармелюк руководився одною местю, та сміх його над шляхотною панянкою в лісі й лозова розправа з її матірю тай другі многі поступки, про котрі не варта й говорити, провадять мене до заключення, що у цеї собаки натура дика, звірська, лишена найменшої благородности й доброти. По друге: хоч по едукації бувший хлоп пана Піґловського міг-би на хвилину обманути неопитне око, та ця едукація не могла очистити від вікової мерзости хлопську кров і конець! По третє: коли-б драб мав на гадці тільки гм. і гм. низькі цили і ціль грабежі, то по що мав він вести шановну паню нашу в далеку криївку а вкінці по четверте, що прийшло й вам на гадку, — він на хвилину остановився й окинув всіх слухачів торжественним поглядом, — і що являється в цій справі найважнійшою річю, а іменно це, що відограти якубудь ролю в цілій шайці Кармелюка, мігби тільки він сам, бо останні члени є не хто иньший, як самі підлі хлопи, а він сам, іменно Кармелюк, був пійманий ротмістром вдома і то не в ґрафській одежі а в простій синій чамарці. Певно, москаль по дурному поступив собі, що відправив зараз розбійників в Литин, та на всякий случай ясно мов день, що ні один дурень не назвавби себе по добрій волі Кармелюком.

— Правда! — крикнули разом і Піґловський і маршалок.

— І вкінці, послідний раз: коли-б цей ґраф був навіть не Кармелюк, а хто будь з його шайки, то не убивавби своїх товаришів а шановна богиня наша сама прецінь бачила, як пробиті його шпадою злодії...

— Упали мов бервена на стежку, — докінчила Розалія, слідячи палаючими очима за Демостеном.

— Отже, шановне панство, — закінчив торжественно Демостен. — На основі всіх вище наведених арґументів, я приходжу до певного заключення, що цей чоловік, що спас вчора життя нашої обожаної королевої, не був розбійником, ні злодієм, Кармелюком, а правдивим, благородним шляхтичем.

З грудей Розалії вирвалося радісне легке зітхнення і вона кинулась на спинку софи, накривши напів очі.

— Цілком справедливо, благородний шляхтич, я о тім не сумнівався, — потвердив Піґловський.

XXV.

— Панове — продовжав Демостен, — найголовнійше тепер це — рішити, куди і як зник ґраф? Утікати спасатися соромною утечою, вповні годжуся з шановним паном, — поклонився він в сторону Піґловського, — ґраф не міг, бо для нього була о много більше догідна хвиля, а він її не вихіснував. Убитий також не був, т. є. не був убитий ні в домі, ні в саду, — поправився поспішно Демостен, — та ми що йно перешукали і дім і сад. В такім случаю, щож з ним сталось? Оттут, панове, треба призвати на поміч всю тонкість льоґіки. Шановна наша пані твердить, що, коли ґраф приніс її до альтанки, він зараз кинувся до своїх Термопілів — а між тим, судячи по скількости награблених річей, гайдамаки доволі довго господарували в домі і кинулися до утечі аж тоді, коли прибігли салдати. Таким чином є дві можливости: або ґраф успокоївши паню обіцянками, кинувся на перебій до хати і там без всякого сумніву поборoли безумного лицаря а для більшого ефекту могли його витягнути на тік або кинути прямо в огонь...

— На Бога! — крикнула істерично Розалія, — що ви говорите?

— Від таких звірюк всего можна ожидати! — Демостен розвів руками й продовжав: — коли-ж ґраф

стояв на сторожі, та коли побачив, що злодії утікають, без сумніву кинувся за ними й борба закінчилася денебудь в корчах або рові... А драби могли ще його заманити... І чиж це так трудно? Таж навіть Леоніда, короля Спарти, побідили Перзи при помочи підступу... На це мене наводить ще одна обставина, — Демостен опустив руку в кишеню й витягнув пару сірих мужеських рукавичок! — не замітили ви, пані у ґрафа таких рукавиць?

— Його, його! — крикнули разом Розалія і маршалок.

— Ці рукавиці найшов я за частоколом в рові, — сказав многозначно Демостен... Видко, що хтось знакомився із змістом кишень ґрафа, а тому я певний, що або ґраф лежить десь півмертвий в рові, або гайдамаки увели його з собою до безпечнійшого місця.

— Ах! Спасайте його скорше, біжіть, глядіть... Боже мій! Мінути можуть рішати про життя! — крикнула Розалія, заломлюючи руки. — Скорше, мерщій!

— А панна Феліцита, ми забули на ню! — крикнув маршалок.

— На Христові рани, не тратьте часу! Що та курочка може сказати! — запротестувала Розалія.

— Ні, ні! її треба, вона могла видіти розправу з ґрафом, — крикнув Демостен.

— Маршалок крикнув до слуг:

— Приведіть сюди панну.

За кілька хвилин служанка увела попід руки в кімнату панну Феліциту, одягнену в чорну загортку. Очі її були червоні від сліз, а повні щоки, що похуділи за один день, обвисли мов синьо-червоні піхурі.

Панна Феліцита промовила млавим, гробовим голосом:

— Чого панству треба?

Просимо розказати нам про вчерашне нещастя, — відозвався маршалок.

— Ох, на Бога, колиб ви були бачили...

— Представляю собі, — вставив маршалок.

— Я тільки що лягла у постіль, — продовжала Феліцита, — і ще мріяла... ох... як нараз... ох! — панна Феліцита приложила хусточку до очей — вони зловили і... перепрашаю панства...

— Щож далі? — спитав Демостен.

— Не можу... не можу...

— Ви не скривайте нічого, — замітив Піґловський.

— Ах, я все відкрию!

— Ви все тільки про себе, — розсердився маршалок, — є ще й важнійші страти! Сідайте панно, розкажіть нам все подрібно, що знаєте про ґрафа!

Феліцита пробормотала, звертаючись до Розалії: — „За позволенням пані“ — і опустилась на крісло, та нараз підскочила.

Цей рух викликав грімкий регіт у всіх присутних.

— О, панству смішно, — хлипнула Феліцита, — а як було мені?

— Я гадаю, що не солодко, — згодився Демостен, — та не в тім річ... Що знаєте про ґрафа?

— Лицар... красунь.

— Е, про його красу чули ми вже досить. Не знаєте, що з ним сталося?

— Матко Божа! Він видко погиб! Коли він один остався з нашою шановною панею в цій кімнаті, було вже по північі, пані ласкава відпустила всіх слуг, і казала погасити всюди огні... Тільки я одна не спала... мріяла... і кричу...

— Та відведіть проч цю дурну, від неї не дізнаємось нічого, — крикнула істерично Розалія, — ви тратите тільки час а разом з тим наші гроші!

— Правда, правда! Панове, прошу... в погоню! Шукати... ах! — поквапився розсіяний маршалок.

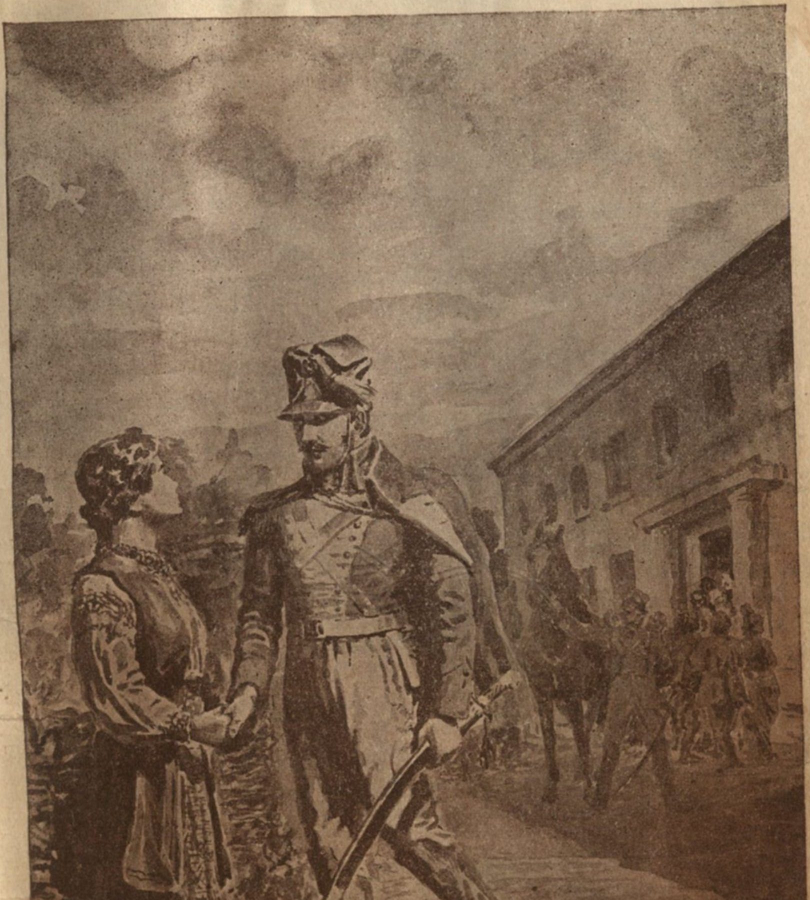
— Правда! Гайда до діла — промовили Демостен і Піґловський, піднімаючись з місць.

Демостен підійшов до Розалії, приложив губи до її руки і сказав тихо:

— Будьте спокійні, пані, і простіть: таж мої всі неточности — це наслідок любови до нашої богині й бажання попасти скоро на слід ґрафа.

Демостен оглянув всі закутини, рови, кущі, обороги — та нігде не найшов ні трупа ґрафа, ні якихбудь слідів борби, ні знаків крови. Треба було найти гніздо розбійників і тоді можна було випитати гайдамаків, що вони зробили з ґрафом. Для збільшення сил ротмістр післав до Гут за осталими уланами, що стояли там під надзором молодого офіцира.

На приказ маршалка, всі хлопи, не виключаючи жінок, дівчат а також дітей, були зігнані в одну товпу біля брами і тут виявилася ще одна цікава історія: добра третина хлопів маршалка, іменно самі робучі, здорові сили покинули нічю село. Ця обставина привела пана маршалка до великої скажености. З дикою злобою накинувся він на осталих, беззащитних людей, домагаю-

— Покористувавшися хвилиною замішання, офіцер бистро підійшов до блідої, мов стіна, Олесі. (Стор. 160. — I. том).

чись, щоб вони пояснили, де подівся ґраф, куди скрилась шайка Кармелюка й помучені, видко, з нею його мужики. На всі допити і хлопи і дівчата і баби одвічали, що вони нічого не знають.

Змучений маршалок призвав всіх на обід і високопоставлене панство попрямувало шумною товпою у двір.

Розмова велася що до нападу Кармелюка а головно що до невиясненого зникнення ґрафа.

Це, їм не вияснене зникнення інтриґувало ціле товариство а особливо маршалка і Демостена: першого тому, що з ґрафом пропали гроші й брилянти, другого тому, що Розалія горячо бажала вишукати свойого спасителя.

Обмахуючи лице хусточкою і отираючи піт з лиця, дібрався вкінці маршалок до свойого дому й вийшов на широку терасу, за ним йшли остаті гості.

До обіду вийшла і Розалія. Її довга неприсутність й горяче старання, що до пропавшого ґрафа могли викликати всілякі припущення, а Розалія собі цего не бажала.

Пізний обід протягнувся до ночі. За великим столом, заставленим посудиною, бутельками й численними свічниками з восковими свічками, сиділо зібране панство.

Поява красавиці-хазяйки, героїні дня, викликала бурю одушевлення. Нічим невязана радість розлилась широкою хвилею по обширним покоям маршалківської палати, що носив ще на собі сліди страшної гостини Кармелюка. Тепер все забули: і чуття небезпеки і роскішні напитки й страви і присутність за столом красуні-хазяйки, — все то приводило гостей до веселого настрою духа.

Тільки маршалок сидів хмурний і мовчазний: не так його мучила страта дукатів — вони представляли собою незначну частину його майна, — більшою стратою було зникнення шкатулки з брилянтами.

Веселий обід вже зближався до кінця, коли до кімнати увійшов один із слуг з тацою в руках, на якій лежав запечатаний пакет. Слуга підійшов до господаря з низким поклоном. Маршалок взяв коверту з таци і прочитав голосно:

„Доношу до вашої відомости, пане маршалок, що розбійники замкнені в литинській тюрмі, вже увільнені і злучилися з моєю громадою... Остаюсь вашим вічним приятелем Карм...“

— Кармелюк! — крикнув маршалок й пустив письмо.

Хвилину мовчали всі, поражені тим неожиданим і безконечно гидким вислідом.

Перший прийшов до себе Демостен.

— До стосот чортів! — крикнув він, ударяючи з такою силою кулаком по столі, що вся посудина кругом задзвеніла. — Та він сміється над нами, цей підлий хлоп! А що, пане ротмістр, не правду я казав, коли сумнівався о тім. чи виправлений в Литин розбійник, був справді Кармелюк? Коли-б пан ротмістр не був спішився з висилкою гайдамаків до Литина, ми не страчали-б були цілого дня, а тепер вспів він утікти від нас. Але панове, — Демостен простер руки до зібраних за столом панів, або ми вже більше не шляхтичі, що позволяємо худобі насміватися з нас? Де ця собака, що привезла сюди це письмо? — крикнув Демостен до слуги.

Енергічний оклик Демостена, його огнений зір і почервоніле від негодовання лице привело всіх до притомности.

— Правда! — закричали кругом. — Сюди цего післанця! Випарити його так, щоб і чортам було смішно! Деж цей післанець?

— Вже від'їхав, — відповів слуга.

— Як? — заревів Демостен, підіймаючись з місця й перегинаючись через стіл, від чого його крісло покотилось із стуком на долівку. — І він виїхав? І ми знов не маємо в руках нитки, щоб піймати цего драба! Та, як-же ви його випустили, сто дідьків вашій мамі, — накинувся він на слугу, забуваючи, що говорить в присутности пані: — Чому ви його не задержали? Знюхались з гайдамаками, гадаєте продати панів? Так не діждетесь! Забю вас на смерть!

— Милосердя, вельможний пане, милосердя! — Слуга упав на коліна і, заливаючись сльозами, заговорив: — Та чиж я знав... Чиж міг думати? Та вельможне панство...

Впрочім розговір на всіх кінцях стола відтягнув на цей раз Демостена від думки, зараз карати мужиків.

Закипіли можливі проєкти, пляни і предложення. Кождий старався представити як найточнійший спосіб зловлення розбійника Було вже дуже пізно, та ніхто не гадав відходити; нечувана відвага Кармелюка викликала загальне оживлення. Одні бутельки замінювались другими а з кождою переміною вин змінялася й вдача панів.

Годинник в куті вибив вже давно північ, коли до кімнати увійшов дворецький, тримаючи в руках дорогоцінну шкатулку і чималу запечатану коверту.

— Ясновельможний пане, — промовив він, підходячи до маршалка. — Слуга ґрафський привіз від ґрафа цю шкатулку вельможної пані а лист до пана.

Розалія побагровіла.

— Від ґрафа? — Значить, ґраф... — крикнула вона, скочила з місця, та в цій хвилі зловилася за серце руками і опустилась на крісло із слабим стоном.

— Що з вами? Пані зле? — замішались біля неї сусіди, наливаючи в шклянку води, вина і підступаючи із всіх сторін до Розалії.

— Ні, ні, панове, будьте спокійні, — заговорила Розалія, слабо усміхаючись і відкриваючи очі, — це мине... від неожидання... знаєте, таж я... Ми всі були певні, що ґраф... що мої брилянти, — поправилась вона поспішно, що мої дорогоцінні брилянти пропали на віки... А вони нараз тут! Цілі... ось і ключик тут... Відомкніть!

Котрийсь з молодих поспішився і відімкнув шкатулу.

— Всі, всі тут, цілі! — крикнула Розалія з штучною веселістю і, звернувшись до Демостена, додала з великим вдоволенням, — а що ви тепер скажете? Чи може трус або злодій звернути такі дорогоцінности?

— Простіть, пані, — розвів руками Демостен. — Я каюся...

— А письмо, мій дорогий, чому не читаєш? — продовжала Розалія, звертаючись до мужа, — там видко є вказівки що до наших грошей.

— О так, так, — залепетів маршалок, — та деж мої окуляри? Гей, хто там, ви?...

— Як пан ласкав так, то я можу прочитати лист, — звернувся Демостен до маршалка. Секретів нема?

— Певно, що ні! — промовив тяжко маршалок, передаючи лист Демостенови.

Сусіди присіли біля нього й присунули близько два свічники.

— „Ласкавий пане! — зачав читати Демостен. — Вам певно вже відомо, що ваша жінка поручила мені всі ваші брилянти і всі ваші гроші в сумі 10.000 червінців; все то завів я в безпечне місце. Роздумавши точно й прийшовши до пересвідчення, що ці червінці є нічого иньшого як кров і піт ваших нещасних рабів, я рішив ними похіснуватись трошки ліпше. Що до бри-

лянтів й других дорогоцінностей вашої жінки, то я передумав добре, що вони становили її віно, тож звертаю назад, як подяку за приємно переведені хвилі...“

— Кармелюк! — крикнув Демостен в собі. Та його голос заглушив голосне жіноче ридання.

Розалія закрила очі й упала на крісло без чуття.

XXVI.

Були прегарні дні осінні. Сонце обливало ласкавими лучами і соломяні криші села Вівсянників і садки та левади, закидані густо-густо жовтавим цвітом, і ниви пшениці, серед котрих де-не-де виднілись вже темно-бронзові півкопи. Все, при блеску сонця й в прозорім, чистім воздусі, горіло й іскрилось богацтвом красок і форм, та серед цієї краси природи не видко було найменшого життя: нахилений від зерна колос стояв тихо, на отавах і сінокосах не видко було ні круторогих волів, ні овечих стад, ні коней і по вулицях не тарахкотіли вози, всюди царювала зловіща тишина, мовби все вимерло... Тільки на широкім подвірю пана Хойнацького тиснулись мовчки великі товпи народу. Приїхала комісія, що складалася з комісаря пана Сварчевського, асесора пана Сливицького, писаря та депутата дворянського пана Янчевського і вона робила в конюшні слідство що до убійства поміщиці, Доротеї Хойнацької, а також що до розграблення її добра і підпалу. Свідки допитувались з тревогою, поцо лежала тут ціла копиця лози і кілька пар ремінних канчуків й тройчаток. Більшість селян побігло в ліси, а тут стояли тільки старики, хорі баби та підростки, що попались до рук панським посіпакам. Хойнацький сховався в своїй палаті. Вона тепер була пуста й носила мрачний слід, оставлений смертю. Більші зеркала в самій комнаті були завішені чорним сукном, в таких прикрасах висіли й прочі люстра й бронзові статуї... В одній кімнаті стояв чималий стіл, заваленний позаписуваним папером та чистим; на них стояв білий, фаянський каламар, з множеством дір для пер і така сама пісочниця.

— Гей, хто тут? — крикнув Хойнацький.

На його крик вискочила з подальших кімнат бліда, із заплаканими очима, Фрося. Сльози споганили її вигляд і вона тепер виглядала комічно.

— Ой пане, коханий, — залебеділа вона, — на що так катують людей? Таж вони відомстять.

— Сто громів! Це не я, Фросю, — задрожав пан. — Ой, Господи Ісусе! Комісія їх роздратує а мене не спасе... це правда... я хотів було відпекатись, так пан Янчевський.

— Алеж, мій пане, моє ясне сонінько, мій неоцінений брилянте, — ридала і ломила руки панська фаворитка, — спасайте себе й мене! Пана Янчевського чужа шкіра не болить... Гаразд він захистив покійну паню, так само, хрань Господи, мойого добродія... Вони ще й мене візьмуть на допити... Я-ж нарочно тоді, щоб скрити перед панею мою любов до вас... удавала перед нею, що мені подобався проклятий кацап, а тепер ратуйте мене або убийте власною рукою... Від вас і смерть буде люба... І вона упала до ніг свойого покровителя й обняла їх своїми руками...

— Не плач, Фросю, устань! — змішався Хойнацький, стараючись підвести скоро покоївку, і не так він співчував її горю, як боявся скандалу, щоб Фрося не вмішала його в цю історію. — Я не позволю їм тебе рушити.

— Ох, пане, ратуйте! — і слуга хотіла було йому кинутись на шию, та Хойнацький відхилився від цієї ласки.

— Що ти? збожеволіла? Може хтось увійти... Ну, тихше... Я постараюсь...

Та не вспів зажурений вдовець скінчити своєї репліки, як на порозі появився пан Янчевський і кликнув з траґічним патосом.

— О, любове, любове! Якіж твої наслідки!

— Горджу тим, що думає щось лихого, — перебив його хазяїн, — дівчинка боїться, щоб не взяли її на допити... Ну, понятно, реве і повзає коло ніг, а ви вже знаєте, що...

— А, колиб і „що“, то, далебі, це в порядку річей... Одушевлення! Гм!... Дівчина не бридка... І є взгляди... Коли позволите, пане, то я можу станути на вашу позицію... Хо, хо!

— Не до жартів, пане, — відрізав Хойнацький, — а мене ціле це слідство денервує... Я хотів відпекатись а ви запротестували.

А до другої кімнатки увійшов пан асесор із своїм писарем; комісар лишився ще на слідстві.

— Ну, що, як на селі, гаразд? — спитав крадьки асесор, нагнувшись до свойого писаря й озираючись цікаво на всі боки.

— Щож, ваша милість, — одвітив він, дивлячись на свої чобітки, — на селі ось так... пусто по хатах і коморах... все припрятано й увезено... та що до всего прочого можна побачити, що мужиків ви до ниточки...

— Підглянув! Ха, ха! Тиж конфіскував! — крикнув тревожно асесор.

— Все, що попадалось під руку — і сало і пряжу і полотно і верета і намисто і кури... Не рухав тільки котів...

— Щеб? А гроші? Ха, ха?

— У одної тільки баби найшов десять золотих... держала в скрині на свій похорон... вже я їх всіх страхав ріжними карами... Нічого!

— А просив нишком, з довірєм, не страхом лякаючи, а ласкою їх потягаючи?

— Просив... Говорять, що убита пані була люта мов відьма... І що тепер на її місці покоївка... А ця покоївка була перед її злочином коханкою муляря, товариша Кармелюка і що самого муляря призвав пан... Нікого й у двір не впускав, а муляря пустив і в покої... Говорять ще, що пані водила за ніс пана і, що пан боявся своєї жінки... Так тут я слабим своїм розумом не розберу, а пан асесор може собі що будь видумати...

— Ха, ха! Та ти молодець — сказав асесор до свойого писаря і став з усмішкою затирати свої мускукисті руки, — в твоїм рішенню лежить все... І я тебе нагороджу... Це ми обдумаємо...

Нараз недалечко почувся захриплий голос пана Пігловського вкупі з басом пана комісаря.

— Що ж, пане, справа дуже замотана і затемнена — кричав комісар, — певно що це розбійнича штучка Кармелюка, та й мужики в цю справу замотані і, щоби все розмотати і впасти на слід злодія... а може бути й многих злодіїв, треба панам наробити чимало клопоту, а що ці клопоти не вернуть втрати, або що з воза упало, то пропало — то після мене треба, щоб пан Янчевський повів діло так, щоб передати його волі Божій... Инакше, я безпремінно приступлю... шановний пане, депутат, дуже необачний, а закон чуває... Ліпше пане, порадьте свойому приятелеви... знаєте... гм... „суха ложка рот дере“... і заплата наша — хліб наш насущний...

— Заплата наша... ха, ха! — повторив солодким голоском пан асесор, показуючись в дверах кабінету. — А на землі закон є святинею... несокрушимою і неопалимою навіть золотоносним вогнем. Гм! Будемо стояти, мій друже, не сокрушимо й твердо, не скушаючи пана і не скушаючи себе жадною панською ласкою.

Комісаря здивував такий підступ асесора і він спитав його з здивованням:

.Отже приступати без того, без всякої?

— Ох, ох! Приступати! — зітхнув асесор й підняв очі до гори.

Пан Піґловський чим мерщій поспішив прикликати до салі хазяїна й Демостена.

— Перед усього, шановний пане, — зачав мягко та рішучо асесор, — я мушу поставити вам на очі, що показалось з слідства, що хлопів справедливо підозрівали ви о участь з гайдамаками, та, що допити є тут неможливі, бо богато з них має щось говорити на пана, а із страху затаюють, то ми рішили з паном комісарем арештувати всіх підозрілих і відправити в Каменець для дальшого розслідження...

— Панове, — крикнув Хойнацький. — Ви мене вкінці знищите! І без того збіже висипається, бо половина хлопів утікло, а як ви ще другу арештуєте, то хіба все підпалити...

— Та позвольте, панове! Я протестую... — підвівся Янчевський. — Що-ж може підла худоба говорити на пана шляхтича? В худоби нема ні голосу, ні права!

— Коли-б селяне й упімнулись о свою кривду, то правда, замітив коротко асесор — але в пошукуванню за злодійствами всякий свідок... не для обвинувачення пана, розуміється, а для вияснення злодійського злочину...

— Згідно із статутом — додав комісар.

— Ні, не згідно, — закукурічився Янчевський, — ви не можете дозволити їм і говорити чого небудь про пана, інакше ви самі будете підюджувати „бидло“ до бунту... Я про це напишу пану маршалкови й ґубернаторови.

— Чому-ж пан так зразу... — почервонів від досади і збентеження комісар.

— Панська воля. Нехай доносить, — перебив комісаря асесор. — Нам іще приємвійше... Ми бажали вести „справу“ мирно і дружно, але коли нема спокою...

— Та сто дяблів і відьом! — скрикнув Янчевський, — Ви хотіли зняти з нього скіру!

— Отримати заслужену нагороду! — поправив підпитий асесор.

— Панове! Занехаймо ліпше спір, — промовив Піґловський, — і поговоримо миролюбно...

— Та я дуже охотно... — відозвався Хойнацький.

Демостен піднявся демонстративно і вийшов із салі.

Для судейської справи почав Піґловський, — треба хлопів відставити в Каменець, а мому дорогому сусідови вони потрібні при збиранню хліба... Не можна-ж його, ограбленого „збуйцамі“, вкінці ще й зруйнувати? А після того закон може або закінчити тут слідство, не відриваючи хлопів від польних робіт, або остаточно відложити слідство до цілковитого укінчення робіт.

— Панські слова розсудливі — придобрився асесор, — вельми приємні для уха, — усміхнувся асесор. — Одначе закінчити тут слідство не мае тут спромоги, бо злодійство є дуже велике, чиж не так? — звернувся він до комісаря.

— Та так... само собою... відозвався той.

— Відложити отже допити... вказуючи на непоборимі і незвичайні причини... мені здається...

— Дуже можливо... хо-хо-хо — перебив одобряючим реготом комісар.

— Ну, отже панове знаменито, — зрадів Піґловський.

— Так, так, нехай і так, — підхопив господар дому.— Хоч було-б ліпше...

— Я вчера піддавав панській милости цю гадку... тепер же таке не можливе, — зітхнув асесор, слідство ведене вже невластивою дорогою, богато неподібного затягнено вже у відповідні точки протоколу... і тому подібне... Ох, ох, ох! Та ось що до відложення, то це можливо; та рівночасно це сполучене з многими для нас труднощами, з утратою часу і праці, та грошей і все те мусимо приняти цілковито на свої плечі, на своє ризико, на звою відвічальність, дуже хитро відписуючись.

— Так, прийдеться відписуватись, — піддержав товариша комісар, — а тому пожадана і винагорода...

— Добре, будемо говорити отверто, — заявив Піґловський...

— Вельми і вельми, затирав руки аессор.

Почався торг. Обі сторони горячо і довго боронили своїх інтересів... Але згоду все таки закінчено. Хойнацькому прийшлось заплатити за відложене арещ-

тования селян досить грубу суму. Асесор, побираючи срібняки, з сердечним жалем замітив:

— Їй Богу, мені жаль панських „пеньонзуф“ тому, що це лиш оплата наших видатків. Пан себе не заспокоюють цілковито... вчорайше моє предложення було вигіднійше... але пан депутат...

— Та він ради слова, щоб сказати орацию, — замітив Піґловський.

— О, ельоквенція! — зітхнув асесор. — А між тим вона пошкодила „справі“... Все-ж таки, тепер діло повинно піти нехибною дорогою, і покінчивши з хлопами, я приступлю за позволенням пана, до допитів його милости відносно деяких обставин.

— При чім же я? — спалахнув Хойнацький і поблід.

— Ваша мость ні при чім... але ви, пане, можете подати важні відомости. Приміром: яким способом дістався сюди муляр, хто його поручав?

— Я сам стрітив його у брамі, муляр був дуже нужденний...

— Як-же ви, пане, при свойому підозрінню... Всі казали і хлопи і челядь, що ви навіть добрих своїх знакомих, сусідів не пускали в свій двір без допитів і обшукання... і нараз з цілком незнакомим, навіть не тутешним, поступили так байдужно.

— Аяк-же, — протягнув комісар грубим голосом.

— Мені цілком не можливо було, — икався Хойнацький, відчуваючи, що непослушна дрож обхоплювала і його голос і тіло.

— І бачите, недокінчена брама давала доступ розбійникам, — пояснив Піґловський. — Ну, більша обава, морально, допустила меншу...

— Так, та брама зводила мене з розуму... — Пробурмотів Хойнацький.

— Припускаю, — продовжав асесор, — але не вже-ж не знайшлось серед хлопів і панських підданих простого муляра?

— Не знайшлось... — перебив Піґловський.

— Хе, хе, — і пан асесор переглянувся із своїм товаришом многозначним поглядом.

— Так, — протягнув комісар. — Хлопи і окружні „обивателі, посвідчають, що в Вівсяниках і тепер є три, чотири мулярі і дуже спосібних... Один може мурувати навіть найвибагливійші печі.

— Але я боявся своїх хлопів...

— Певно були, які важні причини?

— Та як-же хлопам вірити? — Це гадюки!

— Та, коли хлопи, то чому-ж чужі ліпші?

— Особливо мої.

— Імовірно ви, пане, або вона пані занадто їх дразнили?

Хойнацькому застряг язик, але Піґловський поспішив його виручити.

— Пан асесор допитується вже о неналежнім: відносини дідича до своїх підвладних усвячені і ніхто не може їх торкати... Це раз, а по друге — нанятий муляр був цілком не хлоп, а вільний кацап.

— Усвячених прав я цілком не торкаюсь, храны Боже! — заявив покірно асесор, — але для означення вини селян належить знати, чи були вони підбунтовані злодійськими намовами висше згаданого убійника і злодія Кармелюка, чи самі плекаючи в душі звірську месть, призвали сюда гайдамаків... Вельможний пан, припускаю, сам згодиться, що інтереси слідства тою свідомостю дуже заняті... Але і поминувши це, мені все таки для слідства треба знати, із яких причин цей мнимий муляр, що оказався розбійником, не лиш не був окружений яким небудь дозором, але був навіть допущений в покої, де і ночував.

— Дуже дивно! — розвів руками комісар.

— То не я до цего допустив, не я... — підскочив Хойнацький. — Це жінка, горнична їй сказала... Вона Фросі вірила... ну і згодилась...

— Фрося... Це горнична?

— Так, пане.

— І не хлопка, а вільна?

— Та, я відпустив її на волю, — відозвався Піґловський, — вона була перше моєю хлопкою.

— А за що, коли позволите, пане, полюбуватись?

— Гм... взагалі... за заслуги... змішався видно бувший її пан.

— Перепрашаю, пане — виправдувався асесор — я нічого не торкаюсь... шаную усвячені права, а ще більше родинні тайни, але мені треба знати, чи орудує ця дівчина душевними способностями, котрі-б могли з'єднати до неї довірря своєї пані.

— Гм... що відноситься до душі, — почав Піґловський.

— Орудує, орудує, — поспішився запевнити слідчу комісію господар.

— Треба випитати її і кінець! — рішив асесор.

— На Бога, панове! Не займайте невинної в нічім дівчини! — став благати Хойнацький.

— А це кого? — збентежився і депутат.

— А таке, шановний пане депутате, — відповів ласкаво асесор, — що це головний свідок, а може бути і помічниця, що ми лиш від неї зможемо довідатися про місце перебування злочинця і його товариша, з яким очевидна близькість тої дівиці.

— Скажу навіть, що це дуже можливе, — забубонів комісар.

— Дайте, пане, спокій! Все те вигадка! — спалахнув Янчевський.

— Ох, ох, ох, — покрутив головою пан асесор. — Вилучити цю дівчину від відвічальности, це значить іти явно, пане, против закона, або затаювати розбійника і ставати по його стороні, бути його помічником... Думаю, що це панови депутатови, якому поручена оборона шляхотського життя і дібр, не вийшлоб на добро.

XXVII.

— Я уважаю служницю Фросю помічницею в злочині! — воркнув комісар. — Так, помічницею, співучасницею... І, коли ви, пане, хотіли писати його „мосці“ маршалкови, то я також пішлю штафетою рапорт до ґубернатора і до пана предсідателя суду.

— Та я не бороню, панове, що там мені, — сказав з поспіхом Янчевський.

— Не вже-ж ви її бідну будете допитувати з підозрінням? — жалувався Хойнацький.

— Ми призовемо її зараз як свідка — усміхнувся асесор, — але дуже правдоподібно, що вона стане відразу й обвиненою. Що до свідка, то це залежить від комісії, чи дасть віру її словам, чи скріпить їх підозріння. Але від обвиненого стануть домагатися невідкличного допиту з підозрінням, хиба що такий признається до всього отверто і візьме на себе вину.

— Це страшно! — шептав поблідлими устами Хойнацький. — Нещасна дівчина!... Вона може... із дурноти... вона зі страху... — а в голові йому ковтало прочим: „отже вона зі страху може чорт зна що наляпати і мене заплутає з головою“...

— Та чому це так, пане, уймаєтесь за нею? — запитав з підозрінням комісар. — Але вона хоч випущена на волю, а всеж є мужичка... і спосібна на всяку пакість... Ось побачите, пане... Я настоюю на це, щоб її конче привести і взяти під сторожу, та переїхатись лозою по деяких частях її тіла, а по лозі підсипати і канчуків, тоді розвяже вона язик... ого-го!

Хойнацький дивився безпомічно на своїх приятелів, але вони, видимо були пригноблені наглим поворотом справи і зразу не знали як боронитись, навіть відважний Янчевський, забувши свою красноріччивість, кусав лиш з досади вус.

— За „позволенням" пана! — перервав тяжку мовчанку асесор. — Я маю дещо сказати! — і він указав Хойнацькому на кабінет. Господар поспішив в слід за своїм гостем.

Замкнувши двері за собою, асесор пояснив Хойнацькому, що справа приняла неприємний характер і може бути для господаря дуже і дуже небезпечною. Слідство навело вже на многі факти, а горнична очевидно їх потвердить і під напором відкриє ще нові обставини...

— Перед судом вияниться отце, — говорив лагідно асесор: — жінка не любила мужа, а муж боявся жінки і бажав з усієї душі її смерти; у жінки була горнична, вона порозумілась з мужем і він зробив її своєю любовницею, а тоді вони вже придумали злочинну штуку: муж призвав якогось волоцюгу, а горнична допомогла йому убити свою паню... Виконавши це разом... а на Кармелюка лиш вину звалили... Я не тверджу, вельможний пане, щоби це так було, але в слідчих актах буде так описано слово в слово...

В міру того, як асесор говорив, у Хойнацького волосся на голові ставало дубом, а страх обхоплював зелізними лабами його худе тіло.

— На „Матку Найсьвєнтшу! На рани Пана Єзуса!" Тут нема ні слова правди... Ні я, ні горнична ні причім... Я обожав покійну жінку... Це був ангел небесний, заклинаюсь...

— Вірю, вірю, — говорив добрячо асесор, — але в актах...

— Ой, що-ж мені робити? Пане, ратуй!

— Мій дорогий! — розревнився до сліз асесор. — Як мені жаль пана! Вже мало все скінчитись марницею, а сьогодні комісар доглупався... і він за що будь не

уступить... Все попсував вам пан Янчевський. А тепер... пішла поголоска... Тепер затаїти справу — Значить самому закути себе в кайдани... Значить, коли вже падати, то хоч з доброго коня.

— І слідства більше не буде і все діло...

— Передається волі Божій. Напишемо так і постанови і конклюзії... а всі зізнання спалимо.

— Кілько? — запитав вкінці Хойнацький.

— Десять тисяч золотих.

— Ой-йо-йой! — вхопився він за голову і опустився на крісло.

Кілько не просив Хойнацький о знижку винагороди, і як не вговорював, — асесор був твердий як ґраніт і не опустив ні гроша. Вкінці Хойнацький згодився і потім навіть був вельми рад... І весело просив всіх на снідання.

— Ну, тут, славити Бога, покінчили ми справу, — забубонів комісар, проковтуючи третю чарку березової наливки, а ось на завтра переїдемо до панської милости.

— До мене? — здивувався Піґловський.

— Так, пане. Треба буде арештувати сімю Кармелюка і всіх тих, що з нею в дружних зносинах.

— Гм... Таким способом то й ціле село можна заарештувати, — усміхнувся Піґловський.

— Вельми і вельми.

— Одначе, панове, позвольте й мені сказати слово, — підняв Янчевськй праву руку й остав в такій позі. — В інтересі загалу належить не лиш оставити родину розбійника на місці, не лиш не трівожити її допитами, а навіть приспати її чуйність і незамітно, але пильно стежити і мати все на оці... Той пекельний вирід любить сімю... і відвідує її потайки... Дайте нам час, і ми з паном Адамом зловимо в лапку звіря. Тут панове, ви поступили дуже бистроумно і добросовісно, лишаючи Фросю в спокою, бо коли навіть би підозрівати її в любовній звязи з товаришем гайдамаки, то в такім разі, треба дати спромогу тому останньому навідати свою любовницю і накрити муху на меді... Подібно треба поступити і з родиною Кармелюка, бо тут лежить в основі конклюзії лиш одно підозріння, а там достоменне довіре... киньмо отже, панове, під ноги перестаріле правило: „pereat mundus fiat justitia“ (погибай, світе, але вернись правосудство), а піднімемо чарки за друге: „все погибай, щоб лиш торжествував чоловік!“ і напружимо сили на добро і розцвіт „ойчизни!“

Всі відкликнулися гучно на річ оратора; чарки пішли по руках; посипались привіти, супроводжені стисненням рук і обіймами. Найголоснійше від всіх горлав комісар, а асесор розпливався в щасливій усмішці. Коли вибухи одушевлення отухли, він звернувся до Піґловського солодким голосом:

— Все висше сказане, пориваюче і поучаюче... тільки одно місце оставлено в сумніві: як ми можемо вірити, що попущення підуть на добро, а не на зло? Де на це докази?

— А ось, — відповів пан Піґловський і положив перед асесором два білі банкноти, на котрих визначались різко римським і арабським написом числа — „50“.

Асесор глянув здивовано на ті докази і сказав із зворушенням:

— Не до відкинення!

Янчевський вернув з Піґловським в Головчинці.

По дорозі приятелі обдумали разом плян дальшого ходу справ. Піґловський постановив був зразу палякати жінку Кармелюка грізними мірами і силою вирвати у неї тайну побуту мужа, але Демостен спротивився тому. Передівсім він доказав Піґловському, що по всій імовірности, жінка і не знає, він обстоював при тім, що грізні міри можуть визвати лиш упрямість і вкінці змусити жінку утікти з дітьми до мужа, а коли це станеться, то вони утратять одиноку приману, на яку можна піймати Кармелюка. В наслідок цего Демостен представив богато хитрійший плян: тому, що мабуть Кармелюк вже був у жінки і ще нераз буде навідуватись до родини, так постаратись треба перетягнути Марину ласкавим словом на свою сторону; а щоби бабу скорше приневолити до завірення панським словам — заздалегідь ті обітниці виповнити. Тимчасом на хату Кармелюка треба звернути більшу увагу.

Піґловський згодився на предложення Демостена.

— Я у тебе і лишусь, — примітив Янчевський. Я не від'їду відси до цеї пори, аж зловлю цего бунтаря. Нехай пропадає господарство. Товариші понад усе!

Правда, Демостен мав ще иньший, багато меньше благородний намір остатись в оселі друга. Як і не хоробрився пан Янчевський, всеж таки він дуже а дуже побоювався оставатись одиноко з своїми хлопами, котрі дуже добре тямили його звірське обходження. Ця боязливість змоглась особливо від часу, коли то візник пана Янчевського, Олекса, утік до Кармелюка. Але Піґловський,

не обзнакомлений з тайнами душевними свойого друга, був зворушений його незвичайною великодушностю і, стиснувши його горячо за руку, з чуттям сказав:

— Спасибіг... Не забуду ніколи...

— Лишень, пане Адаме, тут треба діло чинити скоро, не тратячи часу — рішив Демостен, відказуючи другови за устиснення руки.

— Другого дня раненько пан Янчевський і Піґловський сиділи в кабінеті, дожидаючи Марини.

— Піґловський поволеньки тягнув дим із довгого цибуха. Демостен попикував з маленької люльочки. Аж двері тихенько скрипнули і в кімнату увійшла Марина.

Від часу, як вона в послідне бачилась із Кармелюком, вона ще більше побліднїла, змарніла і подалась так, що похожа була на зморену, підстаркувату женщину. Увійшовши в кімнату, Марина низенько поклонилась панам і остала коло дверей, ожидаючи панських приказів. Трівога і томляча непевність так і зміняли на переміну вигляд її лиця...

— Гм .. не пишна, — проворкотів голосно Демостен, без обиняків обзираючи увійшовшу.

— А не така була, — примітив Піґловський і, вийнявши з рота цибух, говорив: ой, ой, і помарніла-ж ти Марино! тебе і пізнати годі. Ну, якже там живеться?

— Ой, паночку милостивий, — промовила з натугою, кланяючись в пояс Марина, — двоє дітей... я одна... на силу ноги волочу.

— Чому-ж це так? За чоловіком нудьгуєш?

Марина дрігнула і з острахом глянула на Піґловського. Вже само завізвання явитись у пана, не віщувало нічого доброго, а згадка пана про її чоловіка і присутність у дворі пана Янчевського грозили її явно чимсь страшним; однак на превелике її диво Піґловський говорив дальше дуже ласкаво:

— Що-ж, діло законне, за чоловіком скучати не гріх, не лишень в такім случаю, коли він свою жінку і діти любить; а чи бодай тебе любить твій „збуйца“? Ей, Марино, Марино, пригадай ти собі, як то я довго не хотів згодитися на твою свободу. Але правда — нема що й говорити — баби та дівки ще й тепер до гайдамаки липнуть! Хороший він, а душа у нього чорнійша чим у цигана. Чи я для нього не був ласкавим паном? Зробив з нього чоловіка; коли-б він був таким вірним моїм слугою, — я би вам усім дарував волю, о тім я і

йому нераз говорив, а він чим мені віддячивсь? Почав підбурювати хлопів супротив мене свойого добродія...

— Колиб вельможний пан, було, його не продавали... а сам... — добавила різко Марина і налякавшись своєї сміливости, придавила гіреньке зітхнення і замовкла.

Але Піґловський, на диво, не розсердився, а далі ласкаво говорив:

— Алеж я його й не гадав продавати, знай і мені його жаль; розумний був бестія і робітник добрий. Я хотів його лишень по батьківськи накартати, в тім нема і сорому ніякого, коли свій пан картає, а він що загнув? При всім чеснім панстві мало що мені в очі не наплював! Хотів було потішити свою злобу, так не вдавалось! А чи подумав він бодай про жінку і про дітей? Про то, що кидає їх на муку, на горе, на голодівку, а може і на саму смерть... Коли-б він вас бодай крихітку любив, то задля вас терпів би... А йому жінка чи діти що?!

Піґловський перестав говорити, встромивши в Марину допитливий погляд.

Марина втирала сльози рукавом. Слова панські так і потверджували тії гадки, які нераз снувались в її голові. І пропавша можливість щастя і безвідрадне її теперішне положення наповнили її серце нестерпною гіркістю — і сльози рясно закапали із її позападаних очей.

А Піґловський тимчасом говорив дальше, ще більше підлесно, ще більше по дружньому.

— Ну, ось і дальше: забанував він за рідною родиною, не видержав розлуки, утік від москалів: розумієсь, що це „злочинство", але проти ряду, а не супротив пана; ну, так і прийшов би був до мене, упав би в ноги, покаявсь би усього, як свойому панови. Я сам батьком... простивбим його, перевів би вас в якийсь лісовий хутір... підмастив би, де треба і жилибисьте як у Христа за пазухою. А він, ось що задумав: грабіж, розбій! Через нього і вашому братови тепер гірше...

— Та дай „покуй", пане Адаме! — перебив Піґловському Демостен. — Чи-ж він із москалів задля родини втік? Він втікав задля розпусти, тому, щоби ловити по дорогах і лісах дівчат та бабів і безчестити їх! Він і з москалів через бабу втік! Так, це напевне відома річ, мені об цім сам капітан розказував: знюхався з чужою жінкою, муж його прилапав, ну і присудили йому сто палок, а він не був дурнем, так і драпнув на вольне, гуляще життя.

Слова Демостена впились у серце Марини пекучим болем. Її пригадались слова Кармелюка про те, як то він втікав із москалів лишень з туги за родиною... Так ось вона, та скука й туга за жінкою!... Як співав: „змордувався... затужив!“ Лихе і гірке життя закипіло в серци Марини. „А може це пан і бреше“ — мельнуло її в голові, — але чуття пекучої обиди заглушило цю мимовільну думку. „Змордувався... затужив, — проговорила до себе гірко Марина, і вона повірила... Дурна-дурна!... Коли-б і справді любив, тужив, — так заходив би побачитись... А він? Два рази за пів року заглянув! А в додаток ще кудись і кликав із собою... Кликав... Теперечки вже й не кличе!

І, неначе у відповідь на ці гадки нещасливої жінки, Демостен говорив далі так:

— Колиб за родиною тужив, так він би і тут приріс... Як собака навикне до хазяїна, так її і колом не відженеш, а твій „збуйця?“ Таж він достоту так, як у піснях співають: „Де дівнину чує, там нічку ночує, а де молодички — то там і три нічки“.

І Демостен голосно розсміявся, не спускаючи очей із змученого лиця Марини.

А Піґловський говорив лукаво дальше:

— Ти ось змарніла, перевелась нінащо, ну, так значить, що й не по душі йому. А чи він подумав про те, через кого то полиняла твоя краса, через кого і твоє ціле життя за вітром пішло? А йому що? Гуляння, море по коліна, а вам біда, вам горе, вам смерть!

Слова Піґловського пригадали знов Марині обидливий оклик мужа: „і якже-ж ти змарніла Марино!“ Цей його оклик тоді нестерпно боляче різнув її серце. Теперечки-ж підігріта хитрими словами панів уява, придала йому ще більше явний, обидливий зміст — гадка про те, що чоловік погубить і її і її дітей, устала перед нею в певній, невідрадній виразности.

— Нехай вже йому Бог простить, паночку, за це, що він з нами вчинив, — заголосила вона, з натугою стримуючи напливаючі до очей слези.

— Простить... Ні, молодице: Бог не простить і люде не помилують! — проговорив поважно Демостен, підносячи руку до стелі.

І Демостен заговорив про страшні проступки Кармелюка, про те, що Господь Бог вже відцурався його, а пекольні сили заволоділи його душею.

— А чи він бодай подумає про те, що гріх його впаде й на нещасливих дітей. Так заглянув він до вас бодай одинокий раз? Я думаю, що й не заглянув.

Демостен допитливо поглядів на Марину. Марина затремтіла й поблідла.

— Ну, чого-ж мовчиш? — промовив наступчиво Демостен.

— Про що-ж бо тут і говорити? — Знать його першим обовязком було прямо до тебе загостити, — піддержуючи товариша, сказав Піґловський, — ти в нічім і неповинна: абож ти знала, коли він домів вернувся, — мягенько сказав Піґловський, — що, вже ти говори правду, прецінь ми знаємо: був раз?

— Був... — ледви прошептіла Марина.

— Ну, ось і красно, що правду говориш... За першим разом і нічого, — твоїм обовязком було крити чоловіка; а що ти й за другим разом приймала його, так це вже зле... І для тебе самої... і для твоїх дітей.

— Паночку, голубочку, я нічого не знала... не відала... Умилосердіться, простіть... — молила Марина, притискаючи руки до запалих грудей.

— Не знала? Годі повірити: слухи вже довкруги облетіли — примітив Демостен.

— Ой Боженьку, Матінко Божа, Царице небесна! Щож би я бідна могла вчинити, як бим навіть і знала? Чиж я була бим в силі вигнати його із хати?

— Було до мене переказати, а я би вже був найшов спосіб, — проговорив суворо Піґловський.

— Але-ж бо він і був у мене усього одну годиночку...

— Годиночку не годиночку; а за ту саму годиночку тепер вам усім буде загибіль: і тобі і твоїм дітям — сказав грізно Піґловський.

— Паночку! Простіть, помилуйте, нехай мене хрест святий побє, коли я його тепер пущу бодай на поріг моєї хати, — заголосила Марина й повалилась в ноги Піґловському. — В чім же-ж я, нещаслива, провинилась, у чому виноваті мої діти?... Ох, не добивайте-ж мене... ох, умилосердіться!

— Не теряй, молодице, даром сльоз, — припинив її суворо Піґловський. Тепер над тобою не моя воля, а воля суду. Я тебе й прикликав тому, щоб тобі про це подати відомість. Завтра до нас приїдуть від пана Хойнацького асесори й комісари, — вони вже про це довідались, що родина Кармелюка у мене живе, — наді-

нуть на тебе диби і враз із дітьми погонять в каторгу на Сибір.

Дике ридання вирвалось із грудей Марини; вона обнявши ноги Піґловського руками, промовила бистро, без ладу, з добавкою якогось божевільного страху.

— Спасіть... Умилосердіться... Мене убийте, а пожалійте дітей... Вониж нещасливі... Безталанні сироти! Ой, радше вирвіть в мене серце... Нема в мене сили!... Моя вина тут ні при чім!... Я нічого не знаю!

XXVIII.

— Вірю, вірю, перебив незрушно Марині Піґловський. — Але суддям годі цему буде повірити і то тим більше, що ти два рази бачилась з чоловіком. Чим же-ж ти доведеш, що ти з ним не за одно?

— Нехай я свої діти мертвими побачу, коли я хоть крихітку про що знала, хоть в чому небудь була винна. Щоби я не діждала святого причастія, щобим не діждала спасення душі! — проговорила крізь сльози Марина, бючись кулаками в груди.

— Годі, бабо, не трать на дармо часу, — перебив її грубо Демостен, — закон приказує! — додав він торжественно. — А коли закон приказує, всі мусять мовчати. Ну, але заким перевезуть вас в Сибір, всиплють ще тобі й дітям твоїм по сто канчуків.

Послідні слова Демостена зівсім збили Марину. Обливаючи слезами руки Піґловського, вилась вона коло його ніг, мішаючи клятьби з проханням і мольбами... Вона вже, здавалось стратила розсудок і вид людський. Було це створіння якесь безрозсудне й обезсилене розпукою.

Виждавши якусь хвилину, Піґловський знов проговорив, але вже ласкаво:

— Жаль мені тебе, молодице, жаль, а ще більший жаль мені за твоїми дітьми і моїми хлопами. Можла би остаточно тебе й спасти, коли б ти приобіцяла...

— Все, що пан прикажуть! — крикнула Марина, ловлячи Піґловського за руки. — Собакою буду! Життя своє за пана віддам.

— Знаменито! — одобряючи її, сказав Піґловський. Ну, так слухай-же. Асесора й комісара я упросив, щоби поки-що вас не арештували... Я їх завірив, що ти

— моя вірно-піддана хлопка і що вірність свою доведеш. І томуто щоби довести, що ти з Кармелюком ніякого спільного діла не маєш, тобі треба зробити ось що... І пан Піґловський почав пояснювати Марині, що вона повинна перед мужем затаїти нинішну розмову, а як він знов загостить до її хати, приспати його ласкою і зараз дати до двора знати, що Кармелюк гостить у її хаті.

З острахом вслухувалась Марина в пляни й заміри зради, котру її предкладав так спокійно й докладно пан Піґловський. Не зважаючи на все горе, яке її наносив Кармелюк, в глубині її серця таїлася ще іскорка любови і жалкування до чоловіка...

— Паночку, умилосердіться, — ледви прошепотіла вона поблідлими губами — він же-ж батько моїх дітей!

— Батько! — крикнув грізно Демостен, піднимаючись з крісла і наступаючи на Марину. — З причини того батька поженуть в каторгу й тебе й твоїх дітей! Але і цего мало, ще перед каторгою здеруть з твоїх дітей шкіру, а злуплять „на кобилі" з мясом до самих костей таки на твоїх очах. І ти смієш його звати батьком! Не батько він, а кат ваш, — ось що!

— Спамятайся, Марино, згадай про діти — говорив дальше грізно Піґловський. — Чи ти думаєш, що своїм укриванням спасеш гайдамаку від кари? Не спасеш! Не втіче він кари каторги на цім світі, — як на тамтім не втіче й пекольних мук: піймають його і без тебе. Ось для того вже й москалі з Каменця прийшли. Але затям собі, що як його зловлять без твоєї помочі, так і ти, враз з дітьми підеш на каторгу. Подумай ще і про це, що чим пізнійше його піймають, то тим тяжша кара спаде на него і на цім і на другім світі: бо кождий день потягає для него за собою нові і нові гріхи. Коли-ж ти послухаєш мене і прийдеш з помочію свойому панови, то зробиш добро і чоловікови і дітям.

— Паночку... милостивий паночку... Лебедику, — заговорила крізь слези Марина. — Та як-же мені!... Так це мій муж...

— Був муж, а тепер розпусник, гайдамака! — крикнув знов грізно Демостен. — А ти що? Мати своїм діточкам, чи спільничка розбійника? Чи ти добра християнка, чи заступниця того, від котрого відвернувся і сам Господь Бог? Чи хочеш ти спасти своїх дітей від

каторги, від нелюдської смерти, — чи хочеш запропастити їх з душею і з тілом?!...

— Ой, паночку, та якже мені не хотіти спасти власних дітей? Не так бажаю спасення своєї душі... як хочу їм... безталанним... щастя і долі... заговорила Марина, ковтаючи слези і припиняючись по кождім слові, — на куснички-б усеньке тіло пошматкувалаб, душу свою віддала-б, аби лишень вони не зазнали того горя, яке упхалось мені в мою долю.

Марина закрила лице запаскою і гірко заплакала. А Демостен з познакою кивнув Піґловському, неначе-б говорив: „клюнула, кінчи!“

— Марина відняла запаску від очей і гістерично заклинала.

— Ну і якжеж мені видати, як сказати?!... Язик не повернеться...

— Слухай, молодице, — слухай, мати, — кладучи натиск на послідне слово, сказав вражаючо Піґловський, — затям собі те, про що я тобі буду говорити: взяли мене за серце твої материнські сльози, я бажаю щастя твоїм дітям. Нехай знають всі, що батьком їм став не Кармелюк, а пан Кармелюка. Так ото слухай: коли ти виповниш мою волю й останеш моєю вірною слугою, то, ось гляди, цей папір, — я передаю панови Янчевському. Він дійсно передав Янчевському великий, учетверо зложений, лист паперу. — Тут підписана тобі й твоїм синам воля.

Радісний клич вирвався із грудей Марини й вона впала до ніг Піґловському.

— І ти її дістанеш, — говорив дальше Піґловський, не відсуваючи Марини від своїх ніг, — і не лишень, що будеш вільна, але ще й нагороджу тебе, дам тобі й землю й пару волів, а покищо від панщини освободжу.

— А я ще придам від себе за чесний поступок і корову, — прикинув Янчевський.

— І нічого тобі за це й відробляти не треба, — сказав Піґловський. — Лишень, як прийде до тебе цей гайдамака, — ти прибіжиш зараз до двора й скажеш одно лишень слово: „пане, дайте мені мою волю!“ Більше нічого! Про свого чоловіка й не згадуй. Але, — тут перемінив він нараз тон і заговорив суворо й грізно, — не думай, що ти зможеш втекти від мене до свого розбійника! Миш не втіче від мене з села, чуєш? Миш не втече.

— Нехай я світа Божого не бачу, коли задумаю втікти від пана, нехай умру без покаяння, — заговорила Марина, падаючи навколішки.

Однакож як ти задумаєш обманути мене, — перебив її Піґловський — і голос його понизився до страшного шипіння: — коли я лишень довідаюсь, що ти переказала бодай одно слово з нашої розмови Кармелюкови, — тут же таки на твоїх очах замкну твої щенята, на смерть закатую, собаками зацькую!

— Ой! — закричала не своїм голосом Марина — й, обнявши руками ноги Піґловського, — залебеділа, задихуючись від страху. — Все... все... не обману, паночку, не обману... Спасіть, не губіть дітей!...

— Ну, красно, — сказав вже більше лагідно Піґловський, — вірю тобі. Ідиж і думай про це, чи ти мати своїм нещасним дітям, чи спільниця душегуба, котрому нема відпущення і в небі.

Одначе тому, що змучена і обезсилена Марина все ще таки плакала і ніяк не могла піднятись із землі, то Піґловський подзвонив і приказав лакейови, що ввійшов:

— Підведи молодицю і вважай, передай її „дозорци“, щоб звільнив її від панщини.

Коли за Мариною замкнулись двері, Демостен встав з крісла й сказав, затираючи руки:

— Ну, пане Адаме, тепер лишень завести добрий надзір, а баба видасть, видасть, як Бог святий!

*

Зараз же заряджено над хатою Кармелюка і над самою Мариною строгий догляд. Ніхто з мужиків, ба навіть сама Марина не підозрівала, що за нею і її хатою безустанно слідять три пари бачних очей. Між тим вірні сторожі незамітно для посторонних очей змінялись і не оставляли убогої хатини ні на одну хвилину без своєї опіки. Сам Демостен, переодівшись, брав нераз особисту участь у нічних обходах.

Але Кармелюк не являвся.

Хитрі пани не лишили Марини своїх впливів й опіки; декілька разів заходив до неї батюшка, бесідував з нею суворо і наказуючо про те, що вона повинна бути своїм панам слухняна, уважати їх за своїх добродіїв, а Кармелюка раз на все відцуратись.

Пани із своєї сторони додержали обіцянки даної Марині: її вже більше не кликали на панщину; мало

того, дозорець став ліпший і ласкавійший, а завваживши, що Марина дуже кашляє й вяне, велів її пригнати з панського двора корову на якийсь час, а пан приказав ще від себе видати мішок пшениці й два мішки житньої муки.

Тепер вже й обійстє й хата Кармелюка мали веселійший вигляд. Покористуючись своєю свободою, Марина понаправляла, що могла, й закупила дещо річей до хати за гроші, які дістала від Кармелюка. Все те вона робила обережно, скриваючись перед всіми, щоби навіть і сусіди нічого не догадувались.

Ситі, харні хлопята поправились, повеселійшали, тішили собою материнський погляд. Але самій Марині не вийшли на користь ні спокій, ні пожива: вона хиріла й кашляла, а на щоках у неї появились зловіщі багряні пятна. Остаточно сама Марина не запримічувала своєї хороби; постійно напружений стан її душі відвертав від того усі її думки. Частенько, лежачи на лаві в своїй бідній, але чистій хаті, Марина думала, глядячи на дітей, працюючих тутечкиж біля неї: „Як би це добре було провести й останок життя ось так у вдоволенню, в мирі... й на волі! На волі!...“

Це одно слово викликувало у неї на душі таке хвилювання, що лице у неї пашіло пекучим румянцем, а очі палахкотіли полуміню. На волі! Мати право жити, як хочеш — робити, що хочеш — іти, де захочеш. Не зазнавати ні панщини, ні панських катувань. Ох, дух захвачує! Діти любі, бідолашні, — чи знаєте ви, яку вам долю можна купити однісіньким словом: „пане, дайте мені волю!“ В цю мить її думка звернулась в иньшу сторону, а радісне чуття перемінилось у катівське мордування.

В часі, коли вони будуть „роскошувати“ на волі... він, — чоловік... батько буде нидіти в каторжній роботі... ціліське життя... ціліське життя... а може й повісять... Вмре без покути... Устане враз із всіма гріхами, перед Страшним Суддєю...

— Вони кажуть, що й без мене його піймають... Ой, брешуть, брешуть вони. Не зналиб вони мене, не манилиб! Так відай він ще може втекти, спастися, отямитись... покаятись. І вона малаб його зрадити?

— А гріх... Бог відвернувся... А пан? — ця гадка викликувала в неї на душі відай чи не більший ще страх. На саму згадку панських слів, того тону, яким він їх проговорив, Марина уся здрігалась, серце у неї завми-

рало, лице біліло... а уста шепотіли: „убє... замучить... засіче на смерть!“

— Ой, дітоньки-ж мої! — крикнула вона гістерично, притискаючи до своїх запалих грудей біляві головки дітей. — Повчіть мене, що мені робити? Я щастя вам хочу, волі! Ой, горе, ой, недоле моя!

Із всіх почуть, виповняючих і рвучих серце Марини, виявлялось головно одно бажання, щоби Кармелюк вже більше не вертався.

І справді, неначе відчуваючи муки своєї жінки Кармелюк безслідно пропав не лишень з поблизьких місцевостей, але навіть з околиці. Минув місяць і другий. Кармелюк не являвся. Довкруги вспокоїлось; розбої й напади перевелись. Доходили лишень чутки, що Кармелюк являвся під Вильном, Києвом та під Варшавою. Пави заспокоїлись і рішили, що гайдамака, наляканий безперестанними переслідуваннями, раз на все розпрощався з своєю місцевостю. Так минув тихо й спокійно падолист. Панське життя-буття, забовтане появою Кармелюка, стало знов мало-помало входити в своє звичайне, буденне русло. Шановне панство в Головчинцях стало також заспокоюватись. Енерґія його, завзята в початках, поволеньки маліла; відтак дуже ослаб і надзір над хатою Кармелюка, а з тим маліли й панські ласки для Марини. Лишень один Демостен не остигав в свойому дворі.

— Панове, — говорив він все, — з бабою дуже лихо, гляньте на неї, весни не переживе. І щоб він не прийшов навіть попращатися з нею?

— Сто червінців даю в заклад, що шельма явиться й ми його накриєм!

Але Кармелюк все таки не являвся. — Настав і грудень.

— Ну, пересвяткую в тебе, пане Адаме, — порішив остаточно неприборканий Демостен, а там і за діло. Так і здається, що шельма десь скрутив собі карка!

— І мені так видається, — сказав Піґловський; — але з бабою остаточно треба вже покінчити церемонію.

Так серед вижидання — незамітно наблизились і Різдвяні святки.

Принявши щасливо святу вечеру, усенька село Головчинці погрузилось в безжурний і тихий спокій святочного вечера. Через якийсь час бродили ще по селу малі „хрещеники“, розносячи своїм хресним роди-

чам святу вечеру, але розгулялася заверюха й їх позаганяла до хат.

Тишина й мовчання окутали все село. Мирний, празвичний вечір загостив і в хату Кармелюка.

Тепер вона видавалась вже о много веселійшою. Стіни її чисто вибілені, жовтою глиною помазану долівку застеляли маленькі „коци". Біля ікон, пристроєних мереженими рушниками, мерехтіла лямпадка, а під образами, на стіні, стояла кутя. Стіл застелений був чистою скатертю, а на столі стояла велика миска з пирогами.

Марина все робила власними руками, що коштувало її богато труду. Страшний кашель і безустанна хороба зморила її, але вона все перемогла лишень тому, щоб її діти свято Різдва Христового могли так стрічати, як і чужі діти. Вониж прецінь так давно вже не бачили такої богатої куті!

Тепер, втомлена незвичайним трудом, вона спокійно спала на лаві. Голуба, прозора тінь від лямпадки стелилась по її худім, змученім лици. Воно було спокійне, як спокійною була і душа Марини; діти її були ситі і вдоволені, чоловік не показувався, чим відгонював від її серця мучливу спокусу що раз то дальше, може й на завсігди. Теперішностю вона була вдоволена, а про будучину навіть думати не хотіла... Молодший син, Петрусь, вже давно спав кріпко й спокійно; лише старший синок Кармелюка, Васько, не спав.

Він нині задумав, як звичай велить, побігти до хресного батька й занести йому святу вечеру. За це він певно наділив би його „шагом", а то й медяником, але мати, налякавшися заверюхи, не пустила його, а приказала остати дома. А він же був зівсім одягнувся, навіть і вечерю завязав у хустку. І щож йому зробить заверюха? Чиж він ще такий маленький? Слава Богу — господар! Хлопчина приклав лице до віконних шиб і приняв дуже поважний вид.

Йому видалось, що сніговиця трошки притихла. „Побіжу, вигляну, може й зівсім перестала?" — подумав хлопчина.

Обережно зісунувся з лави, накинув на плечі свитину, надів на ноги материні чоботи, відчинив двері й без шелесту висунувся до сіней. Сінешні двері були заперті засувом. Хлопчина з трудом відчинив двері, за котрими метелиця насипала вже добрий вал снігу.